

FORVM

Acta Juridica et Politica

IV. évfolyam,
I. szám

SZEGED • 2014

BATÓ SZILVIA

A dolus indirectus az 1848 előtti magyar
büntetőjog-tudományban

YURIY BOSHYTSKY

Topical Issues of Lawmaking in Intellectual
Property Protection Sphere in Modern Ukraine

MÁTYÁS CSÁSZÁR

On the Mandatory Nature of the EU Private
International Conflict of Laws Regulations

FEJES ZSUZSANNA

Az Európai Unió államtani jellege

GYÉMÁNT RICHÁRD

Nemzetiségi és felekezeti viszonyok a
Nagyikikindai Kiváltságos Kerületben

HEKA LÁSZLÓ

Horvátország parlamentarizmusa a kezdetektől
napjainkig

HOLLÁN MIKLÓS

A gazdasági korrupció szabályozása a német
büntetőjogban.

JUHÁSZ ZSUZSANNA

Az európai börtönügy alapelvei

PAPP LÁSZLÓ

A rendes bírósági szervezet változásai
Magyarországon 1849–1861 között

RÉVÉSZ BÉLA

Állambiztonsági célcsoport 1989-ben:
az Ellenzéki Kerekasztal

SCHIFFNER IMOLA

Az uniós polgár és családtagjainak jogi
helyzete az Európai Bíróság esetjogában

VISONTAI-SZABÓ KATALIN

A családon belüli erőszak pszichológiai és jogi kérdései

ZAKAR ANDRÁS – VISONTAI-SZABÓ KATALIN

A családok kialakulása és felbomlása napjainkban

FORVM

Acta Juridica et Politica

IV. évfolyam
1. szám

SZEGED
2014

Redigunt

ATTILA BADÓ, MÁRTA DEZSŐ, ZSUZSANNA FEJES, KLÁRA GELLÉN,
ATTILA HARMATHY, MÁRIA HOMOKI-NAGY,
ÉVA JAKAB, JÓZSEF LICHTENSTEIN, LÁSZLÓ NÁNÁSI,
ARNDT SINN, ZSOLT SZOMORA, GERHARD THÜR

Redigit
MÁRIA HOMOKI-NAGY

Nota
FORVM Szeged

Szerkesztőbizottság:

BADÓ ATTILA, DEZSŐ MÁRTA, FEJES ZSUZSANNA, GELLÉN KLÁRA,
HARMATHY ATTILA, HOMOKI-NAGY MÁRIA,
JAKAB ÉVA, LICHTENSTEIN JÓZSEF, NÁNÁSI LÁSZLÓ,
SINN ARNDT, SZOMORA ZSOLT, THÜR GERHARD

Főszerkesztő
HOMOKI-NAGY MÁRIA

Műszaki szerkesztő
MARVANEK JUDIT

Kiadja
HAJDÚ JÓZSEF
dékán

Kiadványunk rövidítése
FORVM Szeged

ISSN 0324-6523 Acta Universitatis Szegediensis
ISSN 2063-2525 FORVM Acta Juridica et Politica

TARTALOMJEGYZÉK

BATÓ SZILVIA A dolus indirectus az 1848 előtti magyar büntetőjog-tudományban.....	5
YURIY BOSTHYTSKY Topical Issues of Lawmaking in Intellectual Property Protection Sphere in Modern Ukraine.....	33
MÁTYÁS CSÁSZÁR On the Mandatory Nature of the EU Private International Conflict of Laws Regulations.....	43
FEJES ZSUZSANNA Az Európai Unió államtani jellege.....	55
GYÉMÁNT RICHÁRD Nemzetiségi és felekezeti viszonyok a Nagykikindai Kiváltságos Kerületben.....	69
HEKA LÁSZLÓ Horvátország parlamentarizmusa a kezdetektől napjainkig.....	99
HOLLÁN MIKLÓS A gazdasági korrupció szabályozása a német büntetőjogban.....	119
JUHÁSZ ZSUZSANNA Az európai börtönügy alapelvei.....	139
PAPP LÁSZLÓ A rendes bírósági szervezet változásai Magyarországon 1849–1861 között.....	157
RÉVÉSZ BÉLA Állambiztonsági célcsoport 1989-ben: az Ellenzéki Kerekasztal.....	169
SHIFFNER IMOLA Az uniós polgár és családtagjainak jogi helyzete az Európai Bíróság esetjogában.....	221
VISONTAI-SZABÓ KATALIN A családon belüli erőszak pszichológiai és jogi kérdései.....	237
ZAKAR ANDRÁS – VISONTAI-SZABÓ KATALIN A családok kialakulása és felbomlása napjainkban.....	275

BATÓ SZILVIA*

A dolus indirectus az 1848 előtti magyar büntetőjog-tudományban¹

I. Bevezetés

A büntetőjog kulcskérdése a felelősség, így az elkövető bűnösségéről kialakított koncepciók már a legkorábbi büntetőjogi szakirodalomban is megjelennek. Magyarországon a 18. század közepétől foglalkoztatja a frissen kialakuló büntetőjog-tudományt ez a problémakör.

A bűnösség két alapkategóriája a szándékosság (dolus) és a gondatlanság (culpa), amelyek definiálási kísérletei, valamint az életben előforduló történeti tényállások besorolását lehetővé tevő klasszifikációi folyamatosan jelen vannak a tudományos diskurzusban, sőt a 19. század közepéig a jogalkotásban is.² Azoknak az eseteknek a megítélésénél, ahol a vádlott azzal védekezik, hogy ő valójában nem kívánta a sértettet megölni, a 17. századi jogtudomány a korábbi dogmatikai hagyományokra támaszkodva a dolus különböző szempontú felosztásával válaszolt. A szándékosság egyenes (directus) és áttételes (indirectus) változatokra osztásának doktrínáját Benedikt Carpzov (1595-1666) munkásságához kapcsolja a kutatás, az ő művein keresztül terjedt el német nyelvterületen,³ és részben osztrák közvetítéssel került át a magyar jogi gondolkodásba is. Az egyenes szándékot a korabeli jogi szakírók akkor látják megvalósulni, ha az elkövető által célzott eredmény következik be az elkövetési magatartás kifejtése után. Az áttételes szándék ezzel szemben akkor áll fenn, ha az elkövető csekélyebb eredményt kíván elérni és mégis súlyosabb eredmény valósul meg. Feltétele ennek a szándékfajtnak, hogy a célzott és a bekövetkezett eredmény egynemű legyen, vagyis a súlyosabb eredménybe beolvadjon a kisebb, ilyen tipikusan a testi sértés és a halál viszonya. A különböző szándékfajták azonban az elhatárolás szempontjainak változatossága miatt akár

* Bolyai-ösztöndíjas, SZTE ÁJTK

¹ A Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

² FINKEY FERENC: *Culpa*. in: MÁRKUS DEZSŐ (szerk.): Magyar jogi lexikon II. Pallas, Budapest, 1899. 722. p.; FINKEY FERENC: *Dolus*. in: MÁRKUS DEZSŐ (szerk.): Magyar jogi lexikon III. Pallas, Budapest, 1900. 67. p.

³ WERNER REZSŐ: *A dolus és culpa jelentősége a büntetőjogban. Befejező közlemény*. Magyar Igazságügy 1879/11. (1879a) 405. p.; LÖFFLER, ALEXANDER: *Die Schuldformen des Strafrechts in vergleichend-historischer und dogmatischer Darstellung I*. C. L. Hirschfeld, Leipzig, 1895. 170–173. pp.

teljes mértékben fedhetik is egymást, ilyen például a *directus* és a *determinatus* viszonya egymáshoz.⁴

A 19. sz. elején azonban Paul Johann Anselm Feuerbach (1775–1833) egy teljesen új bűnösségfogalmat épít fel, amely egyértelműen elveti a korábbi *dolus indirectus*-t,⁵ ez a változás – Feuerbach más dogmatikai újításával (anyagi jogi legalitás, kényszerelmélet) együtt – végigsöpör nemcsak a német jogi hagyományokra építő tudományos gondolkodáson, hanem a magyar büntetőjog-tudományon is.⁶ Az új bűnösségi elmélet hazai recepcióját azonban eddig nem vizsgálták, pedig nemcsak jogtörténeti, hanem büntetőjogi szempontból is érdekes eredményekre vezethet. Jelenleg nem ismert, hogy mennyire és miként terjedt el ez a felfogás, és beépült-e a szokásjogra épülő bírói praxisba, vagy esetleg visszhangtalanul maradt.

Jelen tanulmány két szorosan összefüggő ok miatt az 1848 előtti büntetőjogi irodalomon belül az élet és testi épség elleni cselekményekre fókuszál. Egyrészt ez az a cselekménycsoport, ahol a modernizációs jelenségek előtt is megjelenik a gondatlanság, mivel a tradicionális mezőgazdasági termelés korában és a városiasodás előtt nem jelentkeznek olyan veszélyforrások, amelyek igénylik ennek a dogmatikai kategóriának a kiterjesztését az ölési cselekményeken kívülre. Másrészt a 18. századi szakirodalom alapvetően processzuális szemléletéből fakadóan nem alakul ki önálló általános rész, ezért a szerzők az élet elleni cselekményeknél fejtik ki felelősségtani nézeteiket, így nem állítanak fel egy általános érvényű bűnösség-felfogást.

A kutatás két alapvető forráscsoportra épül: a társországok és kapcsolt részek nélküli Magyar Királyság területén 1745–1849 között megjelent nyomtatott szakirodalomra és kéziratos tananyagokra. A 19. századi kézikönyvek esetében az összes elérhető kiadás szerepel, a 18. századból származó kötetek esetében elegendő a legnépszerűbb, legtöbbet hivatkozott kiadás feldolgozása. Az egyetlen kiadásban megjelent első önálló magyar büntetőjogi kézikönyvön (Tarnói Gochetz Gábor, ?? –??; 1746)⁷ kívül Bodó Mátyás (1690–??) kötetének 1751-es első kiadása,⁸ Huszty István (??–??) három részes alapművének hatodik kiadása⁹ képezi az elemzés tárgyát. Szlemenics Pál (1783–1856) igen népszerű tan- és kézikönyvének viszont az összes 1848 előtti változata bemutatásra kerül, mert minden egyes kiadás tartalmaz újdonságot.¹⁰ Fabriczy Sámuel (1791–1858)

⁴ WERNER REZSŐ: *A dolus és culpa jelentősége a büntetőjogban*. Magyar Igazságügy 1879/11. (1879b) 148–156. p.; WERNER 1879a, 406. p.; FINKEY 1900, 70. p.

⁵ WERNER 1879a, 406. p.; LÖFFLER 1895, 212–219. pp.; FINKEY 1899, 726. p.; FINKEY 1900, 70. p.

⁶ HORVÁTH TIBOR: *A büntetési elméletek fejlődésének vázlata*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981. 177–201. pp.; BATÓ SZILVIA: *Törvényesség törvény nélkül. Az anyagi jogi legalitás elve a Csemegi-kódex előtt*. in: HOMOKI-NAGY MÁRIA (szerk.): IV. Szegedi Jogtörténeti Napok. Konferencia a bírói hatalomról és az állampolgárságról. Szegedi Egyetemi Kiadó, Szeged, 2011. 36–37. pp.

⁷ GOCHETZ, TARNÓI GÁBOR: *Systema praxis criminalis inclyti Regni Hungariae Partiumque eidem adnexarum in duas partes divisum quarum prima, de maleficiis et malefactoribus in genere, altera de criminibus in specie continet articulos*. Veronica Notrenstein, Buda, 1746.

⁸ BODÓ, MÁTYÁS: *Jurisprudentia criminalis secundum praxim et constitutiones hungaricas in partes duas divisa*. Joannis Michaelis Landerer, Pozsony, 1751.

⁹ HUSZTY, ISTVÁN: *Jurisprudentia practica seu commentarius novus jus Hungaricum III*. Episcopus, Eger, 1794.

¹⁰ SZLEMENICS, PÁL: *Elementa juris criminalis hungarici*. Belnay, Pozsony, 1817; SZLEMENICS, PÁL: *Elementa juris hungarici judicarii criminalis*. Belnay, Pozsony, 1827.; SZLEMENICS, PÁL: *Elementa juris hungarici judicarii criminalis*. Belnay, Pozsony, 1833; SZLEMENICS PÁL: *Fenyítő törvénytörvényes magyar*

könyve és Vuchetich Mátyás (1767–1824) kötete 1819-ben csak egyetlen kiadást ért meg.¹¹ Szokolay István (1822–1904) modern szemléletű tankönyve és Kassay Adolf (1828–1903) archaikus elemeket tartalmazó könyve egyaránt 1848-ban jelent meg.¹² A nyomtatott büntetőjogi szakirodalom mellé társul három kéziratos előadásjegyzet. Kövy Sándor (1763–1829) 1813/1814-ben tartott sárospataki előadásainak Almási Balogh Pál (1794–1867) által lejegyzett változatának két – részben azonos szövegű – része foglalkozik a magyar büntető anyagi és alaki jog kérdéseivel. Ez a forrás különösen azért értékes, mert ebben az időszakban nem állt rendelkezésre korszerű nyomtatott büntetőjogi tananyag.¹³ Vuchetich Mátyás 1813-ban lejegyzett előadásai nemcsak a pesti professzor nézeteinek változása, hanem a hazai *Feuerbach*-receptió szempontjából is kiemelkedően fontos.¹⁴ Henfner János (1799–1856) kézirata feltételezhetően legkésőbb 1849-ben készülhetett, így ez tekinthető a későrendi büntetőjog utolsó kortárs összefoglalásának.¹⁵

II. Felelősségtani koncepciók

1. Gochetz Gábor

Tarnói Gochetz Gábor 1746-os könyvének szövegét a szakirodalom az 1712. évi Bencsik Mihály-féle javaslatra vezeti vissza. A szerző világosan elválasztja egymástól az eljárási jogot és az anyagi jog általános rész néhány elemét is tartalmazó első részt (I–XVI. art.), valamint az egyes bűncselekményeket tárgyaló második részt (XVII–XXV. art.). Sajátos kiegészítő jellegre utal, hogy nem szerepel a bemutatott bűncselekmények között a hűtlenség (*nota infidelitatis*). Kortársaival ellentétben nem hivatkozik külföldi vagy hazai szerzőkre, sőt a törvényi rendelkezéseket sem jelöli meg. Az eljárásjogi szemléletnek megfelelően az idézés alapján csoportosítja a bűncselekményeket.¹⁶

törvény. Magyar Királyi Egyetem Könyvnyomtató Intézet, Buda, 1836; SZLEMENICS PÁL: *Fenyítő törvénytörvény. Magyar törvény*. Beimel József, Pest, 1847.

¹¹ [FABRICZY, SÁMUEL]: *Elementa juris criminalis hungarici*. Joannis Werthmüller, Lőcse, 1819; VUCHETICH, MÁTYÁS: *Institutiones iuris criminalis hungarici in usum Academicarum Regni Hungariae*. Universitatis, Buda, 1819; VUCHETICH MÁTYÁS: *A magyar büntetőjog rendszere, I. könyv elméleti büntetőjog*. Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 2010.

¹² SZOKOLAY ISTVÁN: *Büntető jogtan a codificatio és tudomány legújabb elvei szerint, különösen bírának és ügyvédek számára*. Heckenast Gusztáv, Pest, 1848; KASSAY ADOLF: *Büntető magyar jogtan*. Kilian György, Buda, 1848.

¹³ [KÖVY SÁNDOR]: *Observationes Generales Historico-Juridico Politicae*. (kézirat) ELTE-EK B26 (KÖVY 1814a); KÖVY, [SÁNDOR]: *Conspectus juris criminalis philosophici*. Descr. p. P. B., S. Sárospatak, 1814, (kézirat) ELTE-EK B26 (KÖVY 1814b).

¹⁴ VUCHETICH, MÁTYÁS: *Praelectiones ex iure criminali, habitae in r. scient. univers. Hungarica Pestini* 1813. (kézirat) ELTE-EK B111.

¹⁵ HENFNER JÁNOS: *Büntetőjog*. (kézirat) ELTE-EK B 114.

¹⁶ GOCHETZ 1746; BATÓ SZILVIA: *Mert az Ördög velem volt. Élet elleni bűncselekmények a 19. század első felében*. L'Harmattan, Budapest, 2012. 48, 90–92. pp.

Gochetz az első részben nem foglalkozik külön a felelősség kérdésével, a második részben az emberölésnél a szándékos elkövetést definiálja: elhatározott és feltett ölésről szól. Ha az elkövető szándéka legalább a sértett megsebesítésére irányul és ebből halál következik, akkor is szándékos emberölés állapítható meg. Az elkövetésre használt eszköz és az okozott sebesülés utal a tettes ölési szándékára. A gondatlanságot Gochetz egészen röviden, de pontosan definiálja: előre nem látottan, váratlanul tiltott cselekvésből következik be, vagy megengedett cselekvésből a kellő gondosság hiányában. Kizárt a megbüntetése annak, aki sem szándékos, sem gondatlan magatartást nem tanúsít.¹⁷

2. Huszty István

Huszty István egri jogtanár 1745-ben napvilágot látott művének harmadik könyve harminchét címben a hazai törvényekre, a szokásjogra, a Praxis Criminalisra és Benedikt Carpzov Practica nova (1635) című Carolina-kommentárjára épülve a teljes perjogot és az anyagi jogi szabályokat is összefoglalja. A jogi oktatásban még a 19. század elején is jobb híján használják az összesen hét kiadást megérő kézikönyvet. A kiadások alapvetően nem térnek el egymástól, a korszak szokásaihoz igazodva antik szerzők és kánonjogi jogforrások is szerepelnek a munkában, ám a korábbi verzióban a szerző még nem hivatkozik közvetlenül a Praxis Criminalis szabályaira. A könyv a jogalkalmazás logikáját követve először (1–9. tit.) az eljárás megindításával és a vizsgálattal foglalkozik, majd az anyagi jog következik (10–34. tit.), a végén ismét perjogi rendelkezéseket találunk (35–37. tit.). A címek felépítése jórészt hasonlít a Ferdinandeus és a Carpzov-féle kommentár szerkezetére: rövid jegyzékszerű tartalmi kivonat, majd széljegyzetszámokkal jelölve a konkrét szabályok. Az előképekkel ellentétben a kínvallatási kérdőpontok, a gyanújelek, illetve az enyhítő és a súlyosító körülmények felsorolása hiányzik. A gyakorlat igényeihez igazodva iratmintákat is tartalmaz a kézikönyv, ebben eltér minden kortárs és későbbi szakkönyvtől.¹⁸

A bűnösség kérdésére alapvetően büntetési szempontból tekint: szándékos ölés halálbüntetéssel büntetendő, de a gondatlanság már nem. A bűncselekmény minősítésénél fontosnak tartja, hogy az eredményt és az elkövető szándékát egyaránt vizsgálni kell, erre a cselekvés minőségéből és az eszközből lehet következtetni. Ha az elkövető az eszköz alapján tudta vagy tudnia kellett volna, hogy rendszerint halálos eredmény következik be, akkor szándékosságot kell megállapítani. A szándékos ölésen belül csak a szánt-szándékos (dolosum) ölés büntethető, a szükséges ölések szankcionálása kizárt. Az ölésre irányuló akaraton belül egyenest (directa) és áttételest (indirecta) különböztet meg, ezt részben az 1486. évi 51. tc. és az 1492. évi 82. tc. szövegére alapítja. Az áttételes szándéknál ölésen kívül bármilyen rosszra, bűncselekményre irányulhat az elkövető szándéka, ebből a szándékos magatartásból következik be a halálos eredmény, de csak esetlegesen. Akkor is halálbüntetést kell kiszabni Huszty szerint, ha ölési szándék nélkül szándékosan szúr vagy sebesít meg valakit az elkövető, és abból szükségképpen halál következik be. Elkülöníti az ölésre irányuló szándékosságot a testi sértésre irányuló

¹⁷ GOCHETZ 1746, 48–49. pp.

¹⁸ HUSZTY 1794; BATÓ 2012, 48, 81–82. pp.

szándéktól, valamint hosszan elemzi, hogy szándékos emberölés megállapítására csak ölési akarat esetén kerülhet sor. Az ölési szándék hiányára példa az a vadász, aki az elhagyatott erdőben vadra célozva rejtőzködő embert talál el. Ezzel szemben megállapítható a büntetőjogi felelősség a szándékos bántalmazást követő és abból eredő halálos eredménynél. Ha más ok közbejött miatt hal meg a passzív alany, akkor sem büntethető szándékos emberölésért az elkövető. A minősített emberölések esetében az elkövetés módja (bérgyilkosság), eszköze (méreg) vagy célzata (rablógyilkosság) egyenes szándék meglétére utal.¹⁹

Nagyon sajátos az elgondolása azokra a cselekményekre, amelyeket a modern jogtudomány vegyes bűnösségűnek ír le, ugyanis Huszty gondatlanságnak minősíti az ilyen magatartásokat. Az elkövető nem ölési szándékkal bántalmaz által használt eszköz (pofon, pálcácska) alapján az elkövető nem láthatja előre a halálos eredmény bekövetkezését.²⁰

Huszty kifejezetten hosszan foglalkozik a gondatlan ölés besorolásával, a történeti emberölésen belül helyezi el. A történeti emberölés akkor állapítható meg, ha a szándékosság hiányzik, a történetből gondatlanul elkövetett ölést nem lehet halállal büntetni, a történetből véletlenül bekövetkezett halálos eredmény pedig nem büntethető. Ha ölési szándék nélkül használ olyan eszközt (puszta kéz, kis pálca), amelyet nem szokott halálos eredmény követni, akkor gondatlanságot kell megállapítani. Tévedésnél, ha nincsen ölési szándéka az elkövetőnek, akkor történeti emberölés valósul meg szerinte. A történeti ölésről szóló cím alatt jórészt megismétli az emberölésnél kifejtett álláspontját. Huszty, újra definiálja a két lehetséges típust. Majd a gondatlanságot tovább bontja: tilos cselekvésből származó típusra, erre szolgáltak a példái, valamint olyan cselekményekre, amelyek nem tiltottak, de az elkövető a kellő gondosságot elmulasztja. Ez utóbbit nem magyarázza példával a szerző, a szövegben előforduló culpa lata és levis fogalom párról sem közöl bővebb információkat. Leszögezi, hogy gondatlan cselekményre nem lehet halálbüntetést kiszabni, a gondatlanság mértéke pedig büntetéskiszabási szempont. A tisztán történeti emberölés mindenféle előrelátás, szándékosság vagy gondatlanság hiányában következik be, nem is tiltott cselekvésből származik, és természetesen szerint a cselekményből nem következik halálos eredmény. Példákat is hoz Huszty a véltenségre: az ág levágása előtt a favágó kiáltott; a kőműves kiáltott a téglá ledobása előtt; a vadász az elhagyatott erdőben, a senki által nem járt úton vadra célozva lelővi a nem látszó rejtőzőt; a szokásos helyen dolgozó borbélyt meglöki.²¹

3. Bodó Mátyás

Bodó Mátyás 1751-ben megjelent munkáját Finkey Ferenc és Béli Gábor kommentár jellegű műnek tekinti, ez részben igaz is, hiszen a szöveg a Praxis Criminalist követi nemcsak szerkezeti szempontból, hanem az egyes tényállások szabályainál is. Rendkívül gazdag forrásanyaga összefoglalja a korabeli „előkelő ember” műveltségi elemeit: a

¹⁹ HUSZTY 1794, 55–63. pp.

²⁰ HUSZTY 1794, 62–63. pp.

²¹ HUSZTY 1794, 57–59, 61–63, 65, 68–71. pp.

Praxis Criminalis és Carpzov mellett antik szerzők, kánonjogi jogforrások, valamint római jogi hivatkozások vannak benne. A szerző az eljárási és általános részi szabályokat az I. részben, az egyes bűncselekményekre vonatkozó rendelkezéseket pedig a II.-ban helyezi el. A könyv az eljárás lefolytatásának logikájára épül, ez az egyes bűncselekmények tárgyalását is meghatározza. Szerkezete a Praxis Criminalist és Carpzov könyvét követi: az artikuluson belül tartalomjegyzék után §-okba rendezve az egyes szabályok eljárási sorrendben követik egymást.²²

A büntetőjogi felelősségre vonatkozó koncepciója eltér a más kérdésekben követett Huszty-féle szövegtől, itt feltűnik ugyanis a szándékból és történetből vegyesen származó gondatlanság (*culposum ex voluntario et causali mixtum*), amely a vegyes bűnösségű cselekményekkel azonosítható. A szerző a szándékosság jelölésére igen sokféle kifejezést használ (*dolosa, destinata, consilio, proposito*), ezek azonban inkább csak egymást erősítő, nyomatékosító funkciót töltenek be, mintsem egy önálló szándékfajtát jelölnek. A bűnösségi alakzatok csoportosításánál Bodó a szükséges öléseket a szándékosság/gondatlanság/történetből fogalmakon kívül helyezi, egy külön csoportnak tekinti. A szándékos emberölés akkor valósul meg, ha az elkövető tudva és akarva, rossz és elhárított szándékkal öl. Alaposan végigelemez a szándék kialakulását, és hangsúlyozza, hogy egyedül a bekövetkezett eredményből vagy a cselekvésből nem lehet a szándékosságot megállapítani. Az alkalmazott eszköz viszont utalhat az elkövető szándékára. Álláspontja szerint létezik egyenes (*directus*) és áttételes (*indirectus*) szándék, előbbi esetben az elkövető magatartása azonnal halált okoz, az utóbbinál az eszköz alkalmazásából következik szükségszerűen a halálos eredmény. Így a karddal mást megszúró vagy megvágó tettesnek előre látnia kellett volna, hogy a fegyver rendszerint halált okoz. Huszty példait ismétli az ölési szándék hiányának bemutatásához. A tévedés és elvétel esetén ő sem foglalkozik azzal, hogy az elkövető mely passzív alany vonatkozásában miért felel, hanem egyszerűen szándékos ölésnek minősíti a cselekményt. Az elkövetési módra, eszközre és a célzatra tekintettel meghatározott minősített eseteknél ő is egyenes szándékot feltételez.²³

A szándékból és történetből vegyesen származó gondatlanság meghatározás Bodónál a vegyes bűnösségű cselekményekre lényegesen pontosabb, mint Huszty meghatározása.²⁴

Bodó emberölés csoportosítása eltér Husztyétól, de ez csak részben érinti a gondatlan emberölést. Az 52. artikulusban szerepel, hogy a gondatlanság a szándékosság és a történeti keveréke, miközben máshol az szerepel, hogy a történeti a gondatlanság és a vétlenség összefoglalva. A tisztán történeti ölés, ahol nincs szándékosság vagy gondatlanság, nem büntethető. Foglalkozik a *dolus indirectus* alá sorolt esetek büntetékiszabási kérdésével is, itt megállapítja, hogy enyhébben kell büntetni az egyenes szándékkal okozott halálos eredménynél, de súlyosabban az egyszerű gondatlanságnál. Úgy tűnik, hogy az áttételes szándék valójában egy köztes, bizonytalan kategória, amelynek gondatlan elemei is vannak. Bodó szerint bírói büntetést kell alkalmazni, ha járatlanság vagy gyakorlatlanság miatt gondatlanságból következik be a halálos eredmény. A gon-

²² BODÓ 1751; BATÓ 2012, 48–49, 83–90. pp.

²³ BODÓ 1751, 161–162, 165–168, 171–172. pp.

²⁴ BODÓ 1751, 161. p.

datlanság két típusát különíti el, az egyik esetben a magatartás eleve tiltott, és ebből következik be halálos eredmény, a másik esetben nem tiltott a tevékenység, csak a szükséges gondosságot nem tanúsítja az elkövető, utóbbit hanyagságnak (*negligentia*) nevezi. Számos példát hoz az említett esetekre, ezek lehetséges elkövetési magatartásként is szerepelnek. A gondatlan ölésről szóló artikulusban (LIV.) a római jogra visszavezethető három fokozatú gondatlanságot (*culpa lata, levis, levissima*) definiálja, majd a korábban megemlített kételemű felosztásra (*Majoris & Minoris culpa*) tér át, és a továbbiakban minden magyarázat nélkül ezt használja a példák egymáshoz viszonyítása során. A többek által elkövetett ölés szabályai között a két egymással ellenséges csoport közötti összetűzés elemzése kapcsán Bodó a lehetséges kimenetek alapján a támadó és a provokáló magatartását hol gondatlan, hol szándékos emberölésnek tekinti. Ez azonban nem a bűnösségről szól, hanem a büntetés mértékére utal ilyen módon, hiszen a verekedés szituációja szinte kizárja a gondatlan elkövetést.²⁵

4. Kövy Sándor

Kövy Sándor büntetőjogi előadásainak írásos változatáról egyetlen életrajzírója sem tud, a könyvtári jelzet is csak egy eszmetörténeti munkában szerepel.²⁶ Az előadás a tradicionális – inkább a 16. századra jellemző – felfogást tükrözve a büntetések felől közelíti meg a büntetőjogot, a „*Quid possit vel non possit puniri?*” kérdés köré rendezve a tananyagot. Büntetési nemenként veszi sorra a bűncselekményeket, részletes magyarázattal ellátva, hogy miért szükséges így szankcionálni az adott magatartást. Mivel a magyar büntetőjogi gondolkodást egészen későig áthatja a magánjogi szemlélet, a szerzők 1848 előtt nem választják el élesen a két jogágat: a magánjogi relevanciával is bíró – ma már büntetőjogi – kérdéseket együtt tárgyalnak. Kövy hagyományos szemléletű magánjogi kézikönyveiben így számos kérdés kapcsán felmerülnek a *ius criminale* területére tartozó jogintézmények, így a kézirat fogalmi rendszerének megértéséhez szükséges magánjogi művét is bevonni az elemzésbe.

Az *Elementa* és a kézirat együttes értelmezésével lehet a bűncselekmény fogalmát meghatározni. A magánjogi kézikönyvben a *delictum* szándékosan (*dolus*) vagy gondatlanul (*culpa*) elkövetett tiltott cselekményből keletkezhethet, a *delictum*okat felosztja magánjogiakra (*civile*) és büntetőjogiakra (*criminale*). Mindkét csoportot tovább bontja három elemre (*privatum, publicum, mixtum*), amelyek közül a *delictum criminale publicum* körébe sorolja a hűtlenséget, pártütést és az istenkáromlást.²⁷ A büntetőjogi kéziratban a *delictum*ot röviden az emberi büntető törvények szabad és külső megsértésének definiálja, és rögzíti, hogy a bűncselekmény lehet tevés vagy mulasztás, valamint szándékos és gondatlan.²⁸ Bővebb és részletesebb magyarázatot egyik fogalom párra

²⁵ BODÓ 1751, 161–163, 165, 168, 174–176. pp.

²⁶ CSÁKY, MORITZ: *Von der Aufklärung zum Liberalismus. Studien zum Frühliberalismus in Ungarn*. Veröffentlichungen der Kommission für die Geschichte Österreichs 10. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1981. 247. p.; BATÓ 2012, 43, 92–94. pp.

²⁷ KÖVY, SÁNDOR: *Elementa jurisprudentiae Hungaricae*. Franciscus Landerer de Fűskút, Kassa, 1807, 306–307. pp.

²⁸ KÖVY 1814a, 4. p.

sem nyújt, talán ezeket más tantárgyból (pl. természetjog) már ismerniük kellett a diákoknak.

A büntetőjogi felelősséget megalapozó szubjektív tényállási elemeket (szándékosság vagy gondatlanság, motívum, célzat) vagy azok összetevőit (akarat) vizsgálva az Elementa és a kézirat szövegében megállapítható, hogy nem feltétlenül azonos tartalommal használja ezeket. A „dolus” a tiltott cselekménynél a culpa ellentétpárja, a szerződéskötés akadályai között a csalárdság szinonimája, ezen kívül még a kártételnél szerepel.²⁹ A kéziratban a bűncselekmény egyik változata a culpa mellett. Ezen kívül az 1486:51. tc., az 1563:38. tc. és a Tripartitum (I. 15.) rendelkezései szerint a halálbüntetéssel sújtandó cselekmények közé sorolja Kövy a szándékos emberölést (homicidium dolosum).³⁰

A „voluntas” a tártettességnél szerepel az előadás leírt anyagában.³¹ A „deliberatus” az emberölés és a gyújtogatás kapcsán fordul elő: előre elhatározott elkövetés esetén halállal büntetendő a tettes. Kövy hosszan foglalkozik a gyújtogatással, részben idézve az 1723:11. tc. szövegét is. Máshol a „deliberato animo caedem” kifejezés szerepel az emberölés büntetésével összefüggésben.³²

A Tripartitumra (III. 23.) hivatkozva a sárospataki előadásból kiderül, hogy azt is halállal kell büntetni, aki fel akar gyújtani (succendere velle) épületeket vagy egyebeket.³³

A nagyobb hatalmaskodásnál Kövy nem foglalkozik külön a szándékossággal, azonban az emberöléstől, a rablástól és a lopástól történő elhatároláshoz egy fontos szempontot meghatároz: csak akkor tekinthető hatalmaskodásnak a cselekmény, ha saját magának kíván az elkövető igazságot szolgáltatni.³⁴ Tehát itt az elkövetés nemcsak szándékos, hanem célzatos is, ez a célzat minősíti le a cselekményt, a hatalmaskodás így egyfajta önbíráskodás jelleget kap.

Kövy a büntetőjogi előadásaiban mindösszesen egyszer, a bűncselekmény fogalmánál említi a culpát, a magánjogi kézikönyvben a dolus ellentétéként fordul elő, a kártétel kapcsán pedig felsorolja a három fokozatát (lata, levis, levissima).³⁵

A gyújtogatásnál a kézirat leszögezi, hogy a részegségből (ob ebrietatem) és a hanyagságból (ob supinam negligentiam) okozott tűz kártérítést von maga után.³⁶

Almási Balogh Pál jegyzeteiben a sajátos szerkezet miatt nem szerepel számos olyan bűncselekmény, amelynek kapcsán Kövy nagyobb terjedelemben kifejthette volna álláspontját a bűnösségről. Sokszor ott sem található ilyen információ, ahol hosszabban foglalkozik a sárospataki jogtanár egy-egy büntetendő cselekménnyel, többször mind-

²⁹ KÖVY 1807, 306, 311–313. pp.

³⁰ KÖVY 1814a, 4, 11. p.

³¹ KÖVY 1814a, 8. p.

³² KÖVY 1814a, 11. p.; KÖVY 1814b, 25. p.

³³ KÖVY 1814a 11. p.

³⁴ KÖVY SÁNDOR: *A magyar törvények rövid summája. A Gyermekek számára.* Wéber Simon Péter, Pozsony, 1789. Reprint, Magyar Történelmi Társulat BAZ Megyei Csoportja és BAZ Megyei Levéltár, Miskolc, 1989. 52. p.; KÖVY 1807, 381 p.

³⁵ KÖVY 1814a, 4. p.; KÖVY 1807, 306, 313. pp.

³⁶ KÖVY 1814a, 11. p.

össze a tényállás felépítéséből következik a kizárólagos szándékos elkövetés (pl.: párbaj).³⁷

Az előadásjegyzet különös jellemzője, hogy egyetlen gondatlan élet és testi épség eleni cselekményt sem említ, ezzel alapjaiban eltér a korabeli szakirodalomtól.³⁸ A gyűjtogatásnál az írott jogforrásokra alapozva határozza meg a szándékos változat büntetését, kifejti, hogy mely esetekben kell csak kártérítést fizetnie a tűz okozójának, azonban a büntetendő gondatlanság kimarad.

Kövy Sándor büntetőjogi felelősségről vallott nézeteit az 1813/14. tanévben tartott előadásának jegyzetelt változatában az egységes koncepció hiánya jellemzi inkább, mintsem egy határozott álláspont. A bűnösség alapkategóriáit említi, azonban nem járja körül ezeket, nem tölti meg tartalommal, és hiányoznak azok a példák is, amelyek a visszaemlékezések szerint Kövy óráit annyira jellemezték.

5. Vuchetich Mátyás

Vuchetich Mátyás *Praelectiones ex Jure Criminali* című 1813-ban készült kézirata a jogtörténeti kutatás számára mindeddig ismeretlen, pedig a hazai jogtudomány-történet szempontjából kiemelkedő fontosságú. Az egybekötött 97 ceruzával leszámozott oldalt tartalmazó kézirat címlapján az egyetem elmosódott pecsétje található. Az előadásjegyzet végig egy kéztől származik, fekete tintával vastag fehér papírra, kiírt kancelláriai kézírással, széles margóval készült. A szöveg nagy számban tartalmaz rövidítéseket, néhány kifejezés német megfelelőjét is megadja. Szakirodalmi hivatkozások a történeti részen kívül nem fordulnak elő, néhol a margón rövid betoldások szerepelnek a szerző kézírásával. A kéziratban egy más kéztől származó cédula 1816. augusztus 13-ai keltezéssel a lopás tényállási elemeit tartalmazza. A szöveg – az 1819-es könyvhöz hasonlóan – három nagy szerkezeti egységre oszlik: *Introductio in Jus Criminale*, *Jus Criminale theoreticum*, *Pars Practica Juris Criminalis*. A hasonlóság nemcsak szerkezetében, hanem tartalmában is folyamatosan kimutatható, egyértelműen a későbbi kötet előzménye, azonban néhány eltérés megfigyelhető. A bevezető nyolc pontban tárgyalja a szükséges alapismereteket: büntetőjog jellemzői, forrásai, segédtudományai és története. Az elméleti büntetőjog általános (*De delictis et poenis generatim*) és különös (*De delictis in speciale*) részre tagolódik, előbbi kilenc fejezetben tartalmazza a szükséges ismereteket. A különös rész fejezetekre bontva az államot sértő cselekményeket (I.), az ember veleszületett jogait sértő cselekményeket (II.), az ember szerzett jogait sértő cselekményeket (III.), az egyéb bűncselekményeket (IV.) a test bűneit (V.) tárgyalja a szerző. A későbbi kötethez képest eltérés, hogy az egyéb bűncselekmények összefoglaló elnevezés alatt a magzatelhajtás, gyermekkítétel és sterilitás okozása szerepel. Ezek a cselekmények 1819-re átkerülnek az ember veleszületett jogait sértő bűncselekmények közé, az ölési cselekmények után. A jegyzet még nem tartalmazza a később bekerülő hirtelen felindu-

³⁷ BATÓ SZILVIA: *Egy jelenség jogi alakváltozásai: a párbaj útja a bizonyítási eszköztől a bűncselekményig.* in: BALOGH ELEMÉR – HOMOKI-NAGY MÁRIA (szerk.): Ünnepi kötet Dr. Blazovich László egyetemi tanár 70. születésnapjára. Acta Jur. et Pol. Tom. LXXV. Szeged, 2013. 96. p.

³⁸ BATÓ 2012, 156. p.

lásból elkövetett emberölést. A stuprum violentumot az előadás leírt szövege két helyen említi, az ember veleszületett jogait sértő cselekmények és a test bünei között, utóbbi helyen jelezve, hogy az irodalomban eltérő vélemények vannak a hovatartozásáról. Sajátos módon Vuchetich 1813-ban még a test bünei között a „magia”-t is szerepelteti, amely a könyvbe már nem kerül bele. A harmadik nagy szerkezeti egység az eljárási szabályokat tartalmazza tizennyolc fejezetre tagolva.³⁹

A büntetőjogi felelősség kérdése a kézirat általános részi szabályai között csak két helyen fordul elő. A 19. pontban a bűncselekmények a megsértett törvény értelmének felfogása szerinti felosztása cím alatt határozza meg a dolus és a culpa fogalmát. Szándékos bűncselekmény valósul meg, ha az elkövetőnek elhatározott akarata van a cselekmény elkövetésére és tudja, hogy tette törvénytelen és büntetendő. Feltűnik itt a római jogi műveltségre utaló magyarázó példa az emberölést elkövető Cajusról.⁴⁰

Vuchetich a 21. pontban meghatározza a dolus determinatus/indeterminatus fogalompárt, majd a dolus és a culpa együttes előfordulását (culpa dolo determinata) magyarázza el a Titius Cajus általi megverését tartalmazó példával. Említi, hogy a korábbi szerzők ezt dolus indirectusnak nevezték és a szándékosság fogalma alá sorolták.⁴¹ A beszámítás szabályai között a 41. pontban kifejti, hogy a szándékos bűncselekményt elkövető veszélyesebb a társadalomra, ezért súlyosabban kell büntetni, mint a gondatlan bűnelkövetőt. A határozatlan szándékkal elkövetett bűncselekmény szerinte nagyobb büntetést von maga után.⁴²

A 19. pont kétharmada a culpa fogalmáról szól, ebben az előadó kifejti, hogy az állam elvárhatja polgáraitól a kellő gondosságot mások jogainak védelmében. Két feltétele van a gondatlanság megállapításának: a kötelezettség fennállása a gondosságra és ennek a kötelezettségnek az ismerete. Ekkor az elkövetőnek nem áll szándékában a bekövetkezett eredmény, a tevékenység közben kötelező figyelem és gondosság elhanyagolása alapozza meg a cselekmény büntetendő voltát. A figyelmeztető jelet ki nem tevő építőmester és a járókelők között vadra célzó vadász példájával illusztrálja a mondani-valóját. A 20. pontban a gondatlanság fajaival foglalkozik, így a törvény figyelmen kívül hagyását, a törvények elhanyagolását, valamint a tevékenység és a bekövetkező sérelem közötti okozati összefüggés ismerete ellenére cselekvést említi. Mindhárom verziót Cajus jogeseteivel magyarázza el, majd röviden meghatározza a culpa lata, levis és levissima fogalmát is.⁴³ A gondatlan cselekmények beszámításának feltétele, hogy a polgári törvények büntetni rendeljék, a büntetés mértékét a gondossági kötelezettség és a védett érték határozza meg.⁴⁴

A 22. pontban röviden elhatárolja a nem büntethető véletlen (casus) cselekményeket a szándékos vagy a gondatlan bűncselekményektől.⁴⁵

A különös részi szabályok között az emberek veleszületett jogait sértő cselekményeken belül az emberölés szabályainál foglalkozik Vuchetich felelősségtani kérdésekkel.

³⁹ VUCHETICH 1813.

⁴⁰ VUCHETICH 1813, 14B–15A. pp.

⁴¹ VUCHETICH 1813, 15B–16A. pp.

⁴² VUCHETICH 1813, 23A. p.

⁴³ VUCHETICH 1813, 15A–15B. pp.

⁴⁴ VUCHETICH 1813, 23B–24A. pp.

⁴⁵ VUCHETICH 1813, 16A. p.

A későbbi tankönyvtől eltérően épül fel a fejezet, így az elején nem foglalkozik az elkövetési tárgy (ember) jellemzőivel, hanem egy rövid bevezető (11.) után a beszámítás kérdését említve felsorolja az elkövetőnek be nem számítható ölési cselekményeket (12.). A 13. pontban szerepelteti a passzív alany jellemzőit, a 14. pontban a halálos és a nem halálos sérüléseket ismerteti, említve, hogy nem büntethető emberölésért az elkövető, ha az orvos gondatlansága miatt hal meg a sértett egy nem halálos sérülés után. A 16. pontban az emberölés fajait (*species homicidii*) a szándékos és a gondatlan felosztással azonosítja, majd leírja a szándékos ölés jellemzőit. Álláspontja szerint az elkövető vallomásán kívül a körülményekből (hely, idő, eszköz) lehet a szándékra következtetni abszolút halálos seb esetén. A következő pontban (17.) a gondatlan emberölést írja körül, előkerül ismét az előzetes kiabálás nélkül eldobott tégla. A szerző itt is leszögezi, hogy a véletlen miatt bekövetkező halál (*homicidium casuale*) ölésre irányuló szándék vagy gondatlanság hiányában nem büntethető. Az emberölés legfontosabb gyanújeleinek felsorolása (18.) után a szoros értelemben vett (*simplex*) és a minősített emberöléseket határolja el (19–20.). A rablógyilkosságot követően még külön minősített esetnek tekinti a *homicidium mandatumot*, amely a kötetben már nem szerepel, a bérgyilkosság után pedig az álnok gyilkosság következik (21.). A megétetés az ötödik minősített esetként kerül bemutatásra (23.), majd az emberölés büntetését határozza meg törvényekre hivatkozva (24.). A 25. pontban tárgyalja igen hosszan a többek által elkövetett emberölés problémáját, leszögezve, hogy csak a halálos seb okozója büntethető emberölésért. A jogos védelem a korabeli jogfelfogás miatt még a különös részben található (26–27.), ez követően Vuchetich visszatér a minősített emberölésekhez és a rokongyilkosságot elemzi (28.). Ehhez kapcsolódóan foglalkozik röviden a gyermeköléssel (29.), utána az 1723. évi 11. tc. által meghatározott esetekkel (30.) és a minősített emberölés büntetésével (31.). Az öngyilkosság a 32. pontban kifejezetten hosszan szerepel, a következő bűncselekmény a testi sértés, ezen belül az előadás kitér a szülők megverésére (33.).⁴⁶

Az egyéb bűncselekmények fejezetében a gyermekkitétel gyermek halálával járó változatát emberölésnek tekinti (54.), a lélekkel bíró magzat elhajtását is így ítéli meg (55.). Az 1819-es könyvtől eltérően itt még szerepel a *procuratio sterilitatis* bűncselekménye, amelyet szintén összekapcsol az emberöléssel (56.).⁴⁷

Az előadásokból kinőtt 1819-es tankönyv egyértelműen alátámasztja azt a közvélekedést, hogy Vuchetich az első magyar büntetőjogász, aki a hazai jog feldolgozása mellett a büntetőjog elméletével is foglalkozik. A kötet határozott szakítást jelent mind a 18. század közepi szerzők, mind a kortársak műveinek szemléletével, erre utal az egykorú méltatás is egy ismeretlen osztrák recenzenstől. Vuchetich a magyar büntetőjogot próbálja összeegyeztetni a modern büntetőjog-tudománnyal, így nemcsak a hazai büntetőjog megismerését segíti elő a kötet, hanem a fejlesztését is, mivel kiválóan ismeri a német és osztrák szakirodalmat is. A hatályban levő külföldi büntető kódexeket (osztrák, porosz, bajor, francia) is beépíti a művébe, ezért az akár egy készülő magyar kódexnek is alapja lehet. Jung 1827-ben Vuchetich érdemeinek méltatására hűbérjogi kézikönyve ismertetését használja fel, az ekkor már elhunyt szerző büntetőjogi tevékenységét a kodifikációs bizottság figyelmébe ajánlja, szerinte ő teremt először rendszert a

⁴⁶ VUCHETICH 1813, 43A–49A. pp.

⁴⁷ VUCHETICH 1813, 55A–56B. pp.

magyar büntetőjogban. Az egyetemi jogászképzésben 1848-ig kötelező tankönyv, elvileg a jogakadémiai oktatásban is ezt használják. A szerző által idézett művek a római jogi forrásoktól a Carolinán és kommentárjain, valamint a Praxis Criminalison át egészen Husztyig terjednek. Természetesen a legkorszerűbb szerkezeti beosztást követi, így a kötet három egységre tagolódik: a bevezetés után az I. könyv az elméleti (anyagi) büntetőjogot, a II. könyv pedig a perjogot fogja át.⁴⁸

A büntetőjogi felelősség kérdése Vuchetich kötetének anyagi jogi általános részében három helyen fordul elő: a bűncselekmény fogalmát és lehetséges felosztásait bemutató fejezetben (9. §), a bűncselekmény cselekményét és módját tárgyaló fejezetben (26-34. §), valamint a beszámításról szóló fejezetben (58. §).

A szerző szerint a büntetendő cselekményeket a beszámításra tekintettel szándékos (*delicta dolosa*) és gondatlan (*culposa*) cselekményekre lehet felosztani, határozottan leszögezi, hogy téves az az álláspont, amely szerint a gondatlan cselekmények a római jogi *quasi delictum*okkal azonosíthatóak.⁴⁹

A szándékos bűncselekménynél megkülönbözteti az akarat (akarat és szándék a cselekmény elkövetésére) és a tudati (annak ismerete, hogy törvénytelen és büntetendő) elemet részletesen leírva. A *dolus determinatus* és *indeterminatus* meghatározást is felhossa, előbbi az ölési szándékkal célzottan eldobott, utóbbit a sérülést vagy halált is okozható elhajított dárdát tartalmazó példával világítja meg. Ezen kívül említi a közvetett (*mediatus*) és közvetlen (*immediatus*) szándékot, valamint a keletkezési körülményekre tekintettel az irodalomban előforduló további változatokat. Kifejezetten hosszan érvel amellett, hogy a szándékosság nem vélelmezhető a bekövetkezett eredményből, azt minden esetben bizonyítani kell. A bizonyítás lehetséges módjáról is tájékoztatást nyújt. Feltűnnek a római jogi műveltség elemei is, hiszen Ulpinaust idézi ennek kapcsán. A beszámítás szabályai között kifejti, hogy a szándékos bűncselekményt elkövető veszélyesebb a társadalomra, ezért súlyosabban kell büntetni, mint a gondatlan bűnelkövetőt. A határozatlan és a közvetlen szándékot nagyobb büntetéssel kell Vuchetich szerint sújtani.⁵⁰

A gondatlanságot vigyázatlanságból (*inconsiderentia*), hanyagságból (*negligentia*) vagy hamarkodásból (*praecipitantia*) származtatja, hosszan kifejti, hogy az állam elvárhatja polgáraitól a kellő gondosságot, hogy mások jogai ne sérüljenek. Ennek alapján három elemét határozza meg: a kötelezettség fennállását a gondosságra, ennek a kötelezettségnek és megsértésének az ismeretét, valamint annak fizikai lehetőségét, hogy a gondossági kötelezettségnek megfelelően cselekedjen. Ezek fennállása esetén az elkövetőnek nem áll szándékában a bekövetkezett eredmény, azonban véletlennek (*casus*) sem lehet mondani. Az adott cselekvés közben kötelező figyelem és gondosság elhanyagolása alapozza meg a büntetendő voltát. A példák a 18. századból ismert építőmester és vadász gondossági kötelezettségeit tartalmazzák. Három forrását különbözteti meg: a kötelezettség nem tudását (*ignorantia vincibilis*), vakmerőségnek (*temeritas*) nevezve a törvények elhanyagolását és hanyagságnak (*negligentia*) nevezve a cselekvés és a bekövetkező sérelem közötti okozati összefüggés ismerete ellenére cselekvést. A

⁴⁸ VUCHETICH 1819; VUCHETICH 2010; BATÓ 2012, 45, 50, 103–106. pp.

⁴⁹ VUCHETICH 1819, 50. p.; VUCHETICH 2010, 84–85. pp.

⁵⁰ VUCHETICH 1819, 73–74, 81–85, 120–121. pp.; VUCHETICH 2010, 110–111, 119–123, 162–163. pp.

gondatlanság három fokát (*culpa lata, levis, levissima*) a bekövetkezés valószínűsége alapján határolja el. A *dolus* és a *culpa* egy cselekményben összehalmozását – tehát a vegyes bűnösséget – a *culpa dolo determinata* fogalma alatt tárgyalja Feuerbach tankönyvét citálva, kifejezetten elvetve a korábbi *dolus indirectus*-ra épülő felfogást. A gondatlanság beszámítási kérdéseinél kifejti, hogy a gondossági kötelezettség mértéke képezi alapját a büntetéskiszabásnak.⁵¹

Véletlennak (*casus*) határozza meg azokat a cselekvéseket, amelyek sem a szándékosság, sem a gondatlanság jegyeit nem hordozzák magukon, ezért nem büntethetők.⁵²

Vuchetich a különös részben (15-37. §) nem említi az egyenes (*directus*) vagy áttételes (*indirectus*) szándékkal elkövetett emberölést, mindösszesen a szándékos ölési cselekményt definiálja: ölési szándékkal követik el és az elkövető a másik ember halálát célként tételezi. Ez a meghatározás megegyezik a korábbi szerzők *dolus directus*-felfogásával. Az elkövetés módjából és eszközéből következtetni lehet az elkövető szándékára, ha abszolúte halálos eszközt rendeltetésszerűen alkalmazott, akkor ölési szándékot tart megállapíthatónak, ha ez a feltétel hiányzik, akkor nem.⁵³ Az 1813-as kéziratban még nem szerepel a kételemű emberölés-koncepció, a kötetben viszont már erre épül a szabályozási struktúra.⁵⁴ Az előre elhatározott emberölésnél (gyilkosság) megemlíti a német terminológiát (*Mord*), ahogy a hirtelen felindulásból elkövetett ölésnél (*Todschlag*) is. Az előre elhatározottságot összeköti a szándékossággal, az előre elhatározott ölési cselekmény csak szándékos lehet. Kijelenti, hogy a szándékos emberölés megállapításához szükséges a szándék, az elhatározás és a megfontolás, de a cselekmény célja vagy motívuma nem, tehát az alapesetben ezek a szubjektív tényállási elemek nem játszanak szerepet. A jogos védelmi helyzet túllépése történhet szándékosan és gondatlanul is. A csecsemőkitétel kapcsán megállapítja, hogy a kitevés körülményeiből közvetlenül a csecsemő halála következik, akkor szándékos ölésről van szó.⁵⁵

A pesti egyetem professzoraként Vuchetich nagyon markáns, mind a hazai előzményektől, mind a kortársak felfogásától eltérő felelősségtani felfogást képvisel, ez már az 1813-as kéziratban is világosan látszik, de a hat évvel később megjelenő kötetben még erőteljesebben jelentkezik. A szándékosságot tulajdonképpen leszűkíti a *dolus directus* fogalmára, a *praeter intentionem* bekövetkező halálos eredményt pedig Feuerbach nyomán a *culpa dolo determinata* kategóriájába sorolja.

A kötet és a kézirat összevetése lehetővé teszi a bepillantást a reformkori tudományos diskurzusokba. A könyvben határozottan elveti a *culpa quasi delictummal* történő azonosítását, ennek előzménye Szlemenics Pál 1817-es könyve,⁵⁶ ahol a Vuchetich által kritizált álláspont szerepel. Szlemenics a hivatkozás nélküli – de a kortársak számára nyilvánvaló – kritikára reagál az 1827-ben megjelenő teljesen átdolgozott tankönyvében: Vuchetich nézetei egy részét beépíti – *quasi delictum, culpa dolo determinata* –,

⁵¹ VUCHETICH 1819, 74–80, 120–122. pp.; VUCHETICH 2010, 112–118, 163–164. pp.

⁵² VUCHETICH 1819, 81. p.; VUCHETICH 2010, 118–119. pp.

⁵³ VUCHETICH 1819, 233–235. pp.; VUCHETICH 2010, 280–282. pp.

⁵⁴ BATÓ 2012, 104. p.

⁵⁵ VUCHETICH 1819, 233–236, 245–246, 254, 257–258. pp.; VUCHETICH 2010, 280–281, 283, 293, 302, 305, 307. pp.

⁵⁶ SZLEMENICS 1817, 50–51. pp.

néhol bizonygatja álláspontjaik hasonlóságát (*culpa*), máshol azonban vitába száll – *dolus indirectus* – az ekkor már elhunyt szerzővel.⁵⁷

6. Szlemenics Pál

A 19. század első büntetőjogi kézikönyve Szlemenics Pál 1817-es munkája, amely egy változatlan 1827-es újranyomást követően átdolgozva még két kiadást ér meg latinul (1827, 1833), majd 1836-ban magyar fordításban és 1847-ban javítva jelenik meg. Szerkezetében újdonság az önálló anyagi jog kötet elejére kerülése, valamint az általános és különös rész határozott elkülönítése, amelyek a processzuális szemlélet visszaszorulását jelzik a hazai jogtudományban. Szellemében azonban nem hoz újat, irodalomjegyzékében a 18. század közepi német és osztrák irodalom dominál. A kortársak és későbbi értékelők is ellentmondásosan ítélik meg a művet, így az osztrák enciklopédikus lap (*Vaterländische Blätter*) szerzője szerint Szlemenics legalább harminc éve nem olvasott német büntetőjogi szakirodalmat. Az ismertető kijelentése egybecseng Vuchetich Mátyás véleményével, aki egyenesen Christoph Hupka (kb. 1750-1811) *Theresiana*-kommentárjából származó részleteket mutat ki Szlemenics előzetesen beadott kéziratában. A könyvet az átdolgozás után is csak Gochetz, Bodó és Huszty műve mellé sorolva kompilációnak tekintik az osztrák ismertetők. A korabeli hazai kritika viszont igen kedvezően nyilatkozik a magyar nyelvű változatról: a viszonylag rövid összefoglalást és a magyar nyelven történő megjelenést hangsúlyozzák, nem tudományos újdonságnak, hanem a korabeli gyakorlatot és az oktatást kiszolgáló kézikönyvnek tartják. Szlemenics az 1836-os kiadás előszavában még azzal foglalkozik, hogy nem lenne-e szerencsésebb büntetőjog helyett a fővesztő jog kifejezés használata erre a jogágra. Minden archaikussága ellenére nagyon fontos a magyar szaknyelv kialakulása szempontjából, de mire a második magyar kiadás is napvilágot lát, már nemcsak a tartalma, hanem a nyelve is korszerűtlen.⁵⁸

Szlemenics 1817-ben az általános részi szabályok között a bűncselekmények felosztásának egyik módjaként említi a *dolus* és *culpa* alapján történő megkülönböztetést, a gondatlan bűncselekményeket *quasi delictum*nak nevezi. A szándékos cselekményeket *directus* és *indirectus* változatokra osztja, előbbinél az elkövető közvetlenül az elhatározott cselekményt viszi véghez, utóbbinál a kitűzött mellett másik is bekövetkezik. Példaként hozza fel azt, ha az elkövető halálos fegyverrel meg akar verni valakit, és nagyobb lesz az eredmény. A különös részben egy lábjegyzetben határozza meg az egyes (*directus*) és az áttételes (*indirectus*) szándékot, az előbbi ölési elhatározást tartalmaz, az utóbbinak viszont három feltétele van: sebesítési szándék, olyan cselekvés, amelyből halál következik és az elkövető tudott arról, hogy cselekményéből halál következhet. Súlyosító körülménynek tekinti, ha a tettes előre hosszasan megfontolta a

⁵⁷ SZLEMENICS 1827, 49–52. pp.; SZLEMENICS 1833, 49–52. pp.; SZLEMENICS 1836, 53–55, 57–58. pp.; SZLEMENICS 1847, 47–48, 50–51. pp.

⁵⁸ SZLEMENICS 1817; SZLEMENICS 1827; SZLEMENICS 1833; SZLEMENICS 1836; SZLEMENICS 1847; ; BEKSICS GUSZTÁV: *Büntetőjogi műszavaink*. Magyar Igazságügy 1877/8. 460–461; BATÓ 2012, 49–50, 95–99. pp.

szándékát. Enyhítő körülmény viszont, ha az elkövető megfontolás nélkül, akaratán kívül öli meg a passzív alanyt. Ez utóbbi megfogalmazás vegyes bűnösségre utal. A gondatlanságot itt csak annyiban érinti, hogy csak akkor lehet valakit megbüntetni, ha a szándékosság vagy a gondatlanság megállapítható.⁵⁹

Az 1827-ben kiadott kötetében a szerző már az általános részi szabályok között részletesen foglalkozik a felelősség kérdéseivel. Az ész használatának eltérő fokára tekintettel szándékos és gonosz (malitia), valamint gondatlan bűncselekményeket különböztet meg ezeknek különböző fokozatai vannak. Ilyen esetén a directus/indirectus megkülönböztetés, előbbi az egyenesen megcélzott eredmény elérését jelenti, utóbbinál a kitűzöttől eltérő eredmény bekövetkezése is lehetséges vagy szükségeszerű és ezt az elkövető előre látta. A gondatlanságnak két fokozatát határozza meg Szlemenics, a culpa simplex mellett culpa dolo determinata szerepel. Az egyszerű gondatlanság a törvény minden büntett célul tűzése nélküli megsértése. A szándékosság meghatározta gondatlanság pedig akkor állapítható meg, ha a kitűzött bűncselekményen kívül olyan eredmény bekövetkezik, amelynek lehetőségével számolhatott az elkövető. Minden kijelentéshez megjegyzést fűz Vuchetich kötetére hivatkozva és annak megállapításait cáfolva. Érdekes elem, hogy az 1795-ös tervezet felelősségi fokozatait megemlíti, de nem építi be a munkájába. A különös részben így már nem foglalkozik az emberölés kapcsán a dolus directus és indirectus kérdésével, hanem az elhatározott és az egyszerű szándékos ölés közötti elhatárolást helyezi a középpontba. Vitába száll itt is Vuchetich álláspontjával, és Mátyás és II. Ulászló törvényeire hivatkozva a hirtelen felindulásban elkövetett emberölésre is halálbüntetés kiszabását javasolja. Vuchetich érvei itt sokkal korszerűbbek és racionálisabbak, mint Szlemenics három és fél évszázados jogforrásokra utalása. A gondatlan emberöléssel nem foglalkozik különösebben, csak a gondatlanság fennállását említi.⁶⁰ Az utolsó latin kiadás szövege megegyezik a korábbival ebben a részben, tehát nem változtat az álláspontján a szerző.⁶¹

Az 1836-ban megjelent kézikönyv a szándékosság kapcsán nem alkalmaz egységes terminológiát, az „álnok (dolosum)”, a „szántsándékos” valamint a „gonoszságára [...] nézve tökéletes” kifejezések ugyanolyan jelentéstartalommal bírnak. A culpa „vétkes” fordításban szerepel, a culpa dolo determinata pedig „álnokság-határozta vétkesség” elnevezéssel olvasható. A kortársak által sem feltétlenül következetesen alkalmazott latin elnevezéseket pedig nagyon hasonlóan adja vissza: „álnokul egyszersmind eltökélve (deliberate)”, valamint „előre forralt s előre eltökéltet (praemeditatum)”, így nem segít az egységes nevezéktan kialakításában. A korábbi felelősségtani koncepciót kissé furcsa fordításban – más egykorú szerző által nem használt kifejezésekkel – ismétli meg, Vuchetich álláspontjával kapcsolatos kritikáját továbbra is fenntartja. Az 1795. évi tervezetre történő hivatkozást megtartja, de nem reagál a történeti részben említett későbbi bizottsági tervezetre. A gondatlan emberölés kapcsán a bírói büntetést említi.⁶² Ezt a felelősségtani koncepciót 1847-ben is megismétli, egyes kifejezéseken módosít, de a dogmatikai terminológia változatlan, az 1843-as javaslat rendelkezéseire nem reflektál.

⁵⁹ SZLEMENICS 1817, 50–51, 111, 114. pp.

⁶⁰ SZLEMENICS 1827, 49–52, 120, 124–125, 127. pp.

⁶¹ SZLEMENICS 1833, 40, 49–52, 120, 124–125, 127. pp.

⁶² SZLEMENICS 1836, 43–44, 53–55, 57–58, 117, 120, 124–125. pp.; BEKSICS 1877, 470. p.

A jogos védelem túllépésénél viszont meghatározza, hogy ha valamelyik feltételre szándékszándékkal vagy vétkeken nem ügyelt, akkor szándékos vagy vétkes emberölésért vonható felelősségre.⁶³

Szlemenics 1848 előtti büntetőjogi munkásságának ellentmondásosságát jól szemlélteti a büntetőjogi felelősség kapcsán elfoglalt álláspontja. Az első kötetben még egyértelműen a 18. század közepi felfogást képviselve mindenhol szándékosságot vél felfedezni, ahol halálos eredmény következik be, a *dolus indirectus* fogalmát teljes egészében fenntartja. Ezzel szemben a könyv második kiadásában – Vuchetich és mások (pl. Johann Jung) kritikája miatt lépéskényszerben – már részben alkalmazkodik a modernebb felfogáshoz, de félre is értelmezi azt. Szakirodalmi hivatkozás nélkül szakít a *quasi delictum*-felfogással és beépíti a *culpa dolo determinata* kifejezést, azonban – Vuchetich álláspontját támadva – ragaszkodik a *dolus indirectus*hoz. A megtartott nem-egyenest szándék azonban már inkább csak az eshetőleges szándékot fedi le, a *culpa* súlyosabb esetének besorolt álnokság-határozta vétkeesség pedig a vegyes bűnösséggel azonosítható. Ezen a felfogásán és terminológiáján már nem változtat, ez egészen 1872-ig a magyar büntetőjogi irodalom része marad.

7. *Fabriczy Sámuel*

A kortársak által nagyra értékelt Fabriczy Sámuel is 1819-ben jelenteti meg büntetőjogi kézikönyvét Lőcsén, azonban ez felépítésében és szemléletében teljesen eltér Szlemenics vagy Vuchetich kötetétől, Kövy kéziratával mutat bizonyos fokig rokonságot. A kötet modern szerkezetű, az általános és a különös részi szabályokat egymás után tartalmazó anyagi jogot követi az eljárásjogi rész. Szakirodalom nem szerepel benne, a *Praxis Criminalis* teljesen hiányzik belőle, ahogy a korszakban még divatos római jogi utalások, de van hivatkozása „régí szerzők szerint” megjelöléssel. Több megjegyzése utal széleskörű tájékozottságára, utalást tesz az angol törvények szó szerinti értelmezésére, hivatkozik magyar törvényhelyekre, és az 1795-ös javaslatból rendelkezéseket emel át. Büntetési szemléletű a kiindulópontja, az általános részt erre felfűzve építi fel. Kriminálpolitikai megjegyzéseivel Fabriczy jóval kortársai előtt jár, de a felelősségtani megállapításai még a 18. századot idézik. A bevezetés a büntetőjog általános fogalmával, forrásaival, segédtudományaival és történetével foglalkozik. Az I. részben az anyagi jog szabályait tárgyalja, az első fejezet a büntetések általános kérdéseivel foglalkozik, majd a büntetéstől jut el a bűncselekmény fogalmáig. Meghatározza a bűncselekmény „mértékét”, ezen belül érinti a cselekmények által sértett értékeket, ez a jogi tárgyhoz hasonló elképzelésnek tűnik. Szerinte a bűnösség foka meghatározó még, ezzel a büntetéshez visszakanyarodva felszólítja a jogalkotót, hogy ezeket az arányokat vegye figyelembe. A második fejezet átmenetet képez az általános és különös részi rendelkezések között: a támadott értékek alapján csoportosítja a bűncselekményeket a jogszabályi hivatkozással együtt. A harmadik fejezetben visszatér az egyes büntetésekhez, majd a negyedik fejezet tisztán különös részi szabályai következnek.⁶⁴

⁶³ SZLEMENICS 1847, 39–40, 47–51, 100, 102–103, 106. pp.

⁶⁴ FABRICZY 1819; BATÓ 2012, 50–51, 100–103. pp.

A szerző felelősségtani koncepciójára vonatkozó információk két helyen találhatók, az általános részi szabályokon belül (33-34. §), valamint az élet és testi épség elleni cselekmények szabályainál. Fabriczy röviden definiálja a szándékosságot (az elkövető valóságos törvény ellen irányzott cselekménye) és a gondatlanságot (nem irányozta a törvény ellen, de előre láthatta). Ha a célzott cselekményt valósítja meg az elkövető, akkor a *dolus directus* áll fenn, ha más eredmény következik be, akkor *dolus indirectus*ról van szó. A szándékos vagy gondatlan bűncselekményen kívül van a véletlen, amely nem büntethető. Megemlíti, hogy vannak olyan deliktumok, amelyek szándékosan és gondatlanul is megvalósíthatók, a lopás viszont kizárólag szándékosan követhető el. Az ittas állapotban elkövetett bűncselekmény gondatlan, azonban aki törekszik a lerészegedésre és úgy követ el bűncselekményt, annál szándékos emberölés állapítható meg. Mindkét felelősségi formának vannak fokozatai, az 1795. évi tervezet három fokozatra épülő rendszerét fogadja el, de nem az ott szereplő elnevezéseket, hanem a római jogi megjelöléseket használja a culpa esetén (*lata, levis, levissima*), a *dolus*-nál pedig a *minimus, medius, maximus* kifejezésekkel jelöli az átfogalmazott fokozatokat. A szándékosság fajtáit emberöléses példákkal illusztrálja.⁶⁵

A különös részben ennek már nyoma sincs, mindössze a gondatlanság kifejezés szerepel, az emberölés büntetéséről szóló alfejezetben sem tér ki erre. Az egyenes és áttételes szándék viszont bővebb magyarázattal szerepel: az elkövető egyenesen ölési szándékkal rendelkezik vagy csak sebesítésre irányul a szándéka. Utóbbi esetben az eszközre és a módra tekintettel Fabriczy két kategóriát határoz meg: halálos (kard, puská) és rendszerint nem halálos (bot) különböztethető meg. A halálos eszközök és módok következtében vagy azonnal és közvetlenül halálos sérülés következtében meghal a passzív alany, vagy más közbejöttével. Nem bontja ki, hogy pontosan mit tekint másnak, de feltételezhetően ez a mai vegyes bűnösséghez hasonló lehet. Ha nem ilyen az eszköz és mégis meghal a sértett, akkor is emberölésért felel az elkövető, ez inkább az eshetőleges szándékkal mutat rokon vonásokat.⁶⁶

Fabriczy büntetőjogi felelősségi felfogása némileg hasonlít az öngyilkossággal kapcsolatosan kifejtett nézeteihez, kettősséget mutat.⁶⁷ Egyrészt nagyon logikusan levezeti a bűnösségi alakzatok elhatárolását, azonban az egész rendszert a 18. században uralkodó tradicionális szándékosság/gondatlanság fogalomparra építi. Nem jelzi a saját álláspontja és az 1795. évi tervezetből átvett klasszifikáció között feszülő ellentétet sem. A kortársakénál szigorúbbnak tűnő felelősséget fogalmaz meg, pontosan körülírja, hogy mikor nem irányul az elkövető szándéka halálos eredmény elérésére, azonban ezeket az eseteket is a szándékos emberölés körében tartja elbírálandónak.

⁶⁵ FABRICZY 1819, 33–36. pp.

⁶⁶ FABRICZY 1819, 68–69, 70. pp.

⁶⁷ BATÓ SZILVIA: *Az öngyilkosság a régi magyar büntetőjog-tudományban*. in: FILÓ MIHÁLY (szerk.): *Halálos bűn és szabad akarat. Öngyilkosság a jogtudomány tükrében*. Medicina Könyvkiadó, Budapest, 2013. 78. p.

8. Szokolay István

Szokolay István méltatlanul elfeledett – és a mai napig teljesen félreismert⁶⁸ – kézikönyve 1848-ban jelenik meg a pesti egyetem első hivatalosan is elfogadott magyar nyelvű nyomtatott tananyagaként, de a szabadságharc bukása után a jogrendszerben bekövetkező változások miatt aktualitását veszti. A teljes anyagi és eljárásjogot feldolgozva a szerző felhasználja a korszak alapvető és meghatározó külföldi irodalmát. Nagyon gazdag a modern német (osztrák), francia, angol és olasz szakirodalmi forrásokban, ismeri és összehasonlítva felhasználja a legújabb kodifikációs törekvéseket (javaslatokat, tervezeteket, új kódexeket), de a hazai jogirodalom sem hiányzik a kötetből. Ez az első magyar jogi szakmunka, amely „1842-i terv” néven az egyes fejezetekhez kapcsolva végigselelemzi az 1843. évi javaslat szabályait, elhelyezve a korszak kodifikációs törekvései között. Az előismeretek után az első rész az anyagi jogi általános részt, a második a különös részt, a harmadik pedig a bűnvádi eljárás szabályait foglalja magában. A különös részbe tartozó cselekmények rendszerezésével komolyan foglalkozik, ennek során meghatározza azokat az elveket, amelyek a bűncselekmények egymás utáni tárgyalásánál fontos szempontot képeznek. Ezek alapján Szokolay az első magyar büntetőjogász, aki tudatosan az – általa még meg nem nevezett – jogi tárgyak alapján rendszerezi a bűncselekményeket: az „I. fejezetben az életjog sérelmeiről, a II. a testi bántalmakról” szóló felfogása található.⁶⁹

Az élet elleni cselekmények kapcsán Szokolay István felelősségtani felfogása kötevény három részében figyelhető meg: az általános részen belül a büntettek általános jellemzőiről szóló fejezetben elszórtan és két alpontjában,⁷⁰ a beszámításról szóló fejezetben,⁷¹ valamint az élet-jogot sértő büntettekről szóló különös részi fejezetben.⁷² Az elemzett szöveghelyeket összevetve megállapítható, hogy a szerző terminológiája nem teljesen következetes, a culpa „hiba” és az 1843. évi javaslat szóhasználatával azonos „vétkes vigyázatlanság” magyar elnevezéssel is szerepel.⁷³ A vétkes vigyázatlanság esetei között nem említi a culpa lata/levis/levissima kifejezéseket, a beszámításról szóló részben viszont már ezeken alapul az előrelátás lehetősége alapján a fokozatok meghatározása.⁷⁴ Ennek ellenére az általános részben egy viszonylag koherens elméleti háttérrel épít fel a korabeli német irodalomra (pl. Feuerbach, Meister, Hof, Roschirt, Klein, Mittermaier) és európai kodifikációs (pl. francia, bajor, szász, württembergi) megoldásokra hivatkozva.⁷⁵

A szándékosságot úgy határozza meg, hogy az elkövető „olgy tette vagy tettemulasztásra határozza el magát szabadon, mellyről tudja cselekvése, vagy elmulasztása idejében, hogy törvénytelen és jogtalan.” Három konjunktív feltételt állapít meg: a

⁶⁸ Finkey sommás és téves értékelését kritika nélkül átvesszi. Pl. NAGY FERENC: *Régi és új tendenciák a büntetőjogban és a büntetőjog-tudományban*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2013. 59–61. pp.

⁶⁹ BATÓ 2012, 51–52, 106–109. pp.

⁷⁰ SZOKOLAY 1848, 20, 46, 57–59, 64, 76–85. pp.

⁷¹ SZOKOLAY 1848, 199–204. pp.

⁷² SZOKOLAY 1848, 247–270. pp.

⁷³ SZOKOLAY 1848, 20, 46 p.; BEKSICS 1877, 470–471. pp.

⁷⁴ SZOKOLAY 1848, 202–203. pp.

⁷⁵ SZOKOLAY 1848, 76–85. pp.

határozott akaratot, a cselekvés törvényteleniségének tudatát és a tett jogtalanságának tudatát. Hosszan ismerteti a szándékosság lehetséges típusait, hat felosztási lehetőséget emel ki, ezek közül a vegyes bűnösség kapcsán az előre megfontolt/rögtöni, a nyilván/elrejtett és a folytonos/félbeszakadt csoportosításnak nincsen jelentősége.

Ezzel szemben az elsőként és leghosszabban ismertetett – magyarul határozott és határozatlan szándéknak nevezett – *dolus directus* és *indirectus* fogalompár⁷⁶ elhatárolási lehetőségei kiemelt jelentőséggel bírnak. Határozatlan szándékosság akkor áll fenn, ha a tettes „több egymemű sérelmet tűz ki magának, el nem határozva magát sem egyikre, sem másikra, kizárólag hanem csak azt szándékolván, hogy valamelyik sérelem létre jöhessen.” Szokolay megjegyzi, hogy a határozatlan szándék más néven *dolus eventualis*ként vagy *dolus generalis*ként is ismeretes. Három lehetséges változatát nevezi meg, az elsőnél az elkövető az elérni kívánt célt kisebb súlyú cselekménnyel kívánja elérni, de kész a nagyobbbat is elkövetni. A másodiknál a tettes mindent elkövet, hogy csak a csekélyebb súlyú eredmény következzen be, de nem bánja, ha a súlyosabb áll be. A harmadik – *dolus alternativus*ként is említett – változatnál a bűnelkövetőnek tulajdonképpen mindegy, hogy milyen eredménnyel jár a cselekménye.⁷⁷

Szokolay nem említi a közvetett és a közvetlen szándékosság latin elnevezését, így nem lehet pontosan azonosítani, hogy a más által kiváltott akarat és a saját szándékosság mely európai szakirodalmi álláspontnak felel meg.⁷⁸

Hatodikként sorolja fel a szerző – a latin megfelelők nélkül – az egyenes és a nem egyenes szándékot. Utóbbit úgy határozza meg, hogy „a vétkes valamely büntetetre magát elhatározta, de abból más eredmény származik, mint ő létesíteni akart, ámbár tudta, hogy azon rossz eredmény is származhat belőle.” Ezt a változatot azonban azonosítja azazal – az „újabbban a jogtudósok által” a vétkes vigyázatlansághoz sorolt – esetkörrel, amelyben „a tett elhatározásánál szándékosság van, a végrehajtásnál pedig vétkes vigyázatlanság” áll fenn. Szokolay erre alapítva a vétkes vigyázatlanságról szóló fejezetben foglalkozik Feuerbachra hivatkozva a *culpa dolo determinata* elnevezéssel illetett bűnösségi alakzattal. Itt kifejezetten elhatárolja a „szándékossággal párosult vétkes vigyázatlanság”-ot és a határozatlan szándékot (*dolus indirectus*), kiemelve, hogy előbbinél kizárólag az enyhébb eredményre irányul az elkövető szándéka, a súlyosabb következményt csak tudhatta vagy előre láthatta volna a tettes. Erre az álláspontra helyezkedik a szerző a beszámítás különös eseteinek taglalásánál is, újra leszögezi, hogy ez nem tekinthető szándékosságnak.⁷⁹

A fentiek alapján megállapítható, hogy Szokolay terminológiája a *dolus indirectus* kapcsán eltérést mutat a kortársakétól, a határozatlan szándékossággal azonosítja, amelyben azonban fel sem merül gondatlan elem, kizárólag az eshetőleges szándék mutatható ki. Tárgyalja azonban a „nem egyenes” szándékot is, amelyben az eredmény vonatkozásában már csak az elkövető gondatlansága mutatható ki, tehát ez vegyes bűnösség. A szerző két szöveghelyen is leszögezi, hogy nem tekinthető szándékosnak az ilyen cselekmény. Összességében Szokolay felfogásában a korábbi *dolus indirectus* fogalma

⁷⁶ SZOKOLAY 1848, 76–77. pp.

⁷⁷ SZOKOLAY 1848, 78–79. pp.

⁷⁸ SZOKOLAY 1848, 79. p.

⁷⁹ SZOKOLAY 1848, 80, 84–85, 202. pp.

alá tartozó vegyes bűnösség már kikerül a szándékosság köréből és az eredményhez fűződő pszichikus viszony miatt a gondatlansághoz sorolja. Álláspontját egyértelműen Feuerbach hatására alakítja ki, kifejezetten hivatkozik az ezt alátámasztó német szakirodalomra.

Ennek az elméleti háttérnek megfelelően kezeli a különös részben a vegyes bűnösségű ölési cselekményeket Szokolay, itt már elő sem fordul annak lehetősége, hogy szándékosságnak tekintené.⁸⁰ Ezt támasztja alá, hogy a rablógyilkosságtól megkülönbözteti azt az esetet, amikor az elkövető szándéka csak a sebesítésre terjed ki, de mégis halálos eredmény következett be.⁸¹

9. Kassay Adolf

Kassay Adolf rövid népszerűsítő jellegű büntetőjogi összefoglalása alapjaiban tér el Szokolay kötetétől, egyetlen hazai vagy külföldi irodalomra való hivatkozás sincs benne, nem is foglalkozik kodifikációval, még a hatályos törvényeket sem nagyon említi, sőt nyelvezete és terminológiája nagyon eltér a kortársakétól. A kötet három részre tagolódik, az első az anyagi jog általános részét, a második a különös részt, a harmadik pedig az eljárás szabályait foglalja magában.⁸²

Az általános részi szabályokon belül két helyen szerepelnek a büntetőjogi felelőségre vonatkozó információk. A bűntény fogalmi elemeként leírja az „álnok vagy rossz akarat”-ot és a „hibá”-t, előbbi a törvényt megszegő álnok igyekezetet a vétek elkövetésére, utóbbi a sérelem eltávolításának elmulasztása a szerző olvasatában (1. §). A bűntények felosztásában (3. §) sorra veszi az álnokság típusait: világos/alattomos, eltökélt/rögtöni, közvetlen/közvetett, tényelőző/tény alatti és határozott/határozatlan fogalom párokat említ, röviden megmagyarázza a három utolsót. A közvetett álnokság fedi le azt az esetkört, amelyben az elkövető csak megsebesíteni kívánt valakit, de azt akarata ellenére megölte. A hibán belül is két fokozatot határoz meg: „tettleges” hibát, ha az értelem munkálkodásának hiánya miatt történt, valamint „rosz lelkű hibáság (culpa dolo determinata)” miatti cselekményt, ahol a célul tűzött tények végrehajtásából származó eredményeket átláthatta, de mégsem mulasztotta el elkövetni a bűnt.⁸³

A különös részben ezt a fogalmi rendszert nem viszi tovább, ott a szándék kialakulására tekintettel megkülönböztet „eltökélt akaratból” elkövetett szándékos gyilkosságot és „hirtelen harag, s indulatoskodásból keletkezett” ölést, ez utóbbit úgy határozva meg, hogy amennyiben nem ebben az állapotban hajtja végre, akkor szándékos lesz. A továbbiakban azonban nem fordít figyelmet erre a megkülönböztetésre. A jogos védelem túllépése minősülhet szerinte szándékos gyilkosságnak. A gondatlan emberölést nem tekinti külön alapesetnek, mindössze egy alkalommal foglalkozik vele, a

⁸⁰ BATÓ 2012, 147, 167, 181. pp.

⁸¹ SZOKOLAY 1848, 251, 254. pp.

⁸² KASSAY 1848; BATÓ 2012, 53, 109–110. pp.

⁸³ KASSAY 1848, 1–4. pp.

jogos védelem túllépése kapcsán említi, hogy „vétkes ügyetlenség által” vétkes gyilkossággá válik az önvédelem feltételeinek megsértése.⁸⁴

Kassay szövegének rövidsége és következetlenségei ellenére is fontos, ugyanis itt figyelhető meg egy rokon vonás Szlemenics 1827-től képviselt álláspontjával, a hibának nevezett gondatlanság egyik alfajának tekinti a culpa dolo determinatát. A szóhasználat azonban – ahogy az állam elleni cselekmények elhelyezése is – hasonlóságokat mutat Szokolay és Henfner munkájával.

10. Henfner János

Henfner János legkésőbb 1849-ben keletkező Büntetőjog című kézirata az anyagi jog általános és különös részét tartalmazza, azonban az eleje és a vége hiányzik. A szöveg nagyon archaikus elemeket és álláspontokat tartalmaz, így a szabadságharc bukása után ez ebben a formában már nem felel meg a megváltozott viszonyoknak. Teljességre törekvő tananyag, hiszen a magyar törvényeken és helytartótanácsi rendeleteken kívül szakirodalmi hivatkozások, valamint külföldi kódexekre történő utalások is találhatók benne. A terminológia és a nyelvezet eltér a korábbi és a kortárs irodalomtól. Az általános részt a jogtanár négy szakaszra osztja: az elsőben büntetéstani kérdések szerepelnek, majd a II. szakasz A büntetett természetéről, a III. szakasz A büntetések mértékéről és a IV. szakasz A büntető törvények alkalmazásáról címet viseli. Bűncselekménytani kérdéseket a második szakasz három fejezetben foglalja össze, felelősségtani kérdéseket A büntetnek fogalma s felosztása összefoglaló elnevezéssel tárgyal a szerző (28-35. §). A kézirat különös részének I. szakasza az egyeseket sértő büntettekkel foglalkozik, az I. fejezet az emberi élet ellen irányzott cselekményekre terjed ki (89-95. §), a II. fejezet a test és a szabadság ellen irányzott cselekményeket tárgyalja (96-99. §). A III. fejezet a javak körüli jogsértésekről, a IV. fejezet pedig a személy körüli jogsértésekről szól. A II. szakasz a közjogokat sértő büntetteket tartalmazza.⁸⁵

Az általános részben a bűncselekmény fogalmánál álnokságot és vétkes akaratot említ a kézirat: a cselekvő személy tudja, hogy tette tiltott és büntetéssel járó cselekedet, vagyis ismeri a büntető törvényt és azt, hogy azon tett a törvényben foglaltatik. Az álnokságot külön is meghatározza: valaki átlátva cselekedetének törvénytelenységét, azt még is szabadon véghezviszi, majd kijelenti, hogy ez a vétkes szabad akarral azonos. Az álnokság többféle móddal és fokozattal rendelkezik, így van világos és alattomos, előre kiszámított és rögtöni, valamint egyenes és nem egyenes. Egyenes az álnokság, ha az elkövető arra a büntetetre célzott, amely cselekményéből következik, ezzel ellentétben nem egyenes, ha a büntető célján kívüli büntetett származik, például valakit meg akar sebesíteni, de megöli. Az álnokság ezen fajtáját Henfner szerint az újabb írók közül többen tagadják és a vétkességhez (culpa) sorolják. Feuerbachra vezeti vissza a meghatározott, határozatlan és álnokság-határozta vétkesség közötti különbségtételt. Határozatlan vagy esetleges álnokságra példája a sem sebesítést, sem halált nem célzó lövés egy ember irányába. Ha a szándék és a cselekvés eredménye egymástól különböznek, akkor ál-

⁸⁴ KASSAY 1848, 30. p.

⁸⁵ HENFNER 1849; Bató 2012, 110–113. pp.

nokság-határozta vétkesség (*culpa dolo determinata*) áll fenn: a szándékot tekintve álnokság, ez eredményt tekintve pedig vétkesség valósul meg. A vétkesség (*culpa*) állapítható meg, ha az elkövető nem kerülte el a sérelmet pedig kötelessége lett volna, az alapja az előrelátás, ennek megfelelően vannak fokozatai: nagy, kisebb és legkisebb vigyázatlanság (vétkesség). Némelyek kiterjesztik a vétkességet arra is, ha a cselekvő nem látta előre, de nagyobb vigyázattal láthatta volna cselekménye eredményét, ez alapján pedig közeli és távoli vétkességet lehet megkülönböztetni. A távoli vétkességre azonban célszerűbb a kártérítés alkalmazása. Az álnokságot Henfner szerint nem lehet feltételezni a bekövetkezett eredményből, erre három példát is hoz. Az álnokság (csalárdság) vagyis a szándék a törvény tilalma ellen cselekvés, másképp rossz és szabad akarat, az álnokság a büntett alakja, a tény (tett) pedig az anyaga.⁸⁶

A különös részben lényegesen kevesebbet foglalkozik a szerző felelősségi kérdésekkel, a fentebbi elvek egy része jelenik meg változatos elnevezéssel itt. Az álnok gyilkosságnak két típusa van: egyszerű gyilkosság vagy emberölés (*caedes*), valamint szorosan vett gyilkosság (*homicidium deliberatum*). Előbbinél hirtelen felgerjedésből származik a szándék és azonnal végre is hajtja az elkövető, utóbbinál nem. Az eszközök minősége utalhat az elkövető szándékára. A latorságnál azonban minden esetben meggondolt gyilkosságot feltételez, a bérlett gyilkosságnál a megbízó határozatlan álnokságért vagy vétkes gyilkosságért vonható felelősségre.⁸⁷

A kézirat szóhasználat a bűnösségre vonatkozó kérdésekben még a szintén álnokság elnevezéssel operáló Kassay és Szlemenics nyelvezeténél is archaikusabb és következetlenebb, azonban feltűnik benne egy figyelemre méltó elem: a *dolus indeterminatus* magyar megfelelőjeként az „esetileges álnokság” kifejezést használja. Leírja a Feuerbach előtti *dolus indirectus*-ra épülő felfogást, majd a *culpa dolo determinat*-át azonosítja ezzel, de nem foglal egyértelműen állást. A *culpa* magyar megfelelőjére is többféle kifejezést használ és leírja a háromelemű és a kételemű felosztást is. Utóbbi esetben kijelenti, hogy az irodalomban ismert a vétkesség büntetésének kiterjesztése arra az esetre is, ha az elkövető azért nem látta előre tettének következményeit, mert nem volt kellően elővigyázatos, de ebben az esetben határozottan elveti a büntetőjog eszközeinek az alkalmazását.

III. A dolus indirectus olvasatai

A magyar későrendi büntetőjogi felfogásban az áttételes szándék kapcsán hat álláspont figyelhető meg: (1) nem érinti a kérdést, (2) tartalmilag ismeri, (3) mindkét elemét elfogadja, (4) leírja, de nem foglal állást, (5) csak az egyik elemét fogadja el, valamint (6) elveti.

⁸⁶ HENFNER 1849, 6) 15–16, 7) 17–20, 8) 21–22. pp.

⁸⁷ HENFNER 1849, a) 3, a) 4, e) 19. pp.

1. Nem érinti

Kövy Sándor előadásainak lejegyzetelt változatában nem figyelhető meg koherens felelősségtani koncepció, nem foglalkozik mélyebben a szándékosság lehetséges változataival, a rövid magyarázatokból pedig nem azonosítható a *dolus indirectus*-ra történő utalás.

2. Nem definiálja, de tartalmilag ismeri

Gochetz Gábor nem határozza meg külön a *dolus* fogalmát és lehetséges változatait, azonban tesz egy olyan kijelentést, amely a *praeter intentionem* cselekményeket érintve a *dolus indirectus* jelentéstartalmának ismeretére utal. Szándékos emberölést tartja megállapítandónak, amennyiben az elkövető szándéka legalább a sértett megsebesítésére irányul és ebből halálos eredmény következik. Ezt a kijelentést azonban finomítja, amikor az eszköz nem halálos volta alapján nem tartja kiszabhatónak a halálbüntetést.⁸⁸ A szöveg szüksévszerűsége ellenére meg lehet állapítani, hogy a szerző érzékeli az áttételes szándék kettős arculatát. Ha az elkövető a sebesülést halálos fegyverrel kívánja okozni, akkor a szerző véleménye szerint látnia kell az esetleges eredményt, ha a fegyver nem halálos, akkor nem. Az előbbi eshetőleges szándékot takar, az utóbbi pedig a vegyes bűnösségű változatot jelenti.

3. Ismeri mindkét elemét

Husztly a korabeli uralkodó álláspontnak megfelelően egyenes (*directa*) és áttételes (*indirecta*) ölési akaratot különböztet meg, utóbbi szándékfajtánál szerinte az ölésen kívül bármilyen rosszra, bűncselekményre irányulhat az elkövető szándéka, ebből a szándékos magatartásból következik be a halálos eredmény, de csak esetlegesen. Akkor is halálbüntetést kell kiszabni a szerző szerint, ha ölési szándék nélkül szándékosan szúr vagy sebesít meg valakit az elkövető, és abból szükségképpen halál következik be. Sajátos módon elhatárolja az ölésre irányuló szándékot a testi sértést célzótól, és hosszan magyarázza, hogy szándékos emberölés megállapítására csak ölési akarat esetén kerülhet sor. Ezzel szemben szerinte megállapítható a büntetőjogi felelősség a szándékos bántalmazást követő és abból eredő halálos eredménynél.⁸⁹ A szerző legfontosabb előképe az áttételes szándék vonatkozásában a *Praxis Criminalis* lehet, amely az osztrák büntetőjogban a későbbi vegyes bűnösségű *Todschlag* korai előzménye.⁹⁰ Husztly szövegében érzékelhető, hogy két esetkört sorol a *dolus indirectus* fogalma alá: az eshetőleges szándékot és a vegyes bűnösséget.

⁸⁸ GOCHETZ 1746, 48–49. pp.

⁸⁹ HUSZTY 1794, 55–56, 59, 61. pp.

⁹⁰ *Neue peinliche Landgerichts-Ordnung in Oesterreich unter der Ennß*. Wien, 1657. 72, 75. pp.; *Forma processus iudicii criminalis seu praxis criminalis*. Nagyszombat, 1697. 37–38. pp.; HOEGEL, HUGO: *Geschichte des österreichischen Strafrechtes II*. Manzsche, Wien, 1905. 95. p.; BATÓ 2012, 142–143, 148. pp.

Bodó követi a hagyományokat, ezért elkülöníti az egyenes (directus) és az áttételes (indirectus) szándékot, utóbbi esetben az eszköz alkalmazásából következik szükségszerűen a halálos eredmény. Kifejti, hogy a karddal embertársát megszuró vagy megvágó elkövetőnek előre látnia kellett volna, hogy a fegyver rendszerint halált okoz. Szerinte enyhébb büntetés alkalmazandó a dolus indirectus esetén, mintha a tettes egyenes szándékkal okozott volna halálos eredményt, de az egyszerű culpánál súlyosabb.⁹¹ Ebből a megfogalmazásból úgy tűnik, hogy az áttételes szándék valójában egy köztes kategória, amelynek gondatlan elemei is vannak. A dolus indirectus mindkét eleme megfigyelhető, a fegyver minőségéből következő eredmény előrelátása az eshetőleges szándékot fedi le, a büntetés mértékének meghatározása arra utal, hogy a vegyes bűnösséget is ide számítja a szerző.

Szlemenics 1817-ben a szándékos cselekményeket directus és indirectus változatokra osztja, utóbbinál a kitűzött mellett másik eredmény is bekövetkezik. Példaként hozza fel azt, ha az elkövető halálos fegyverrel sérülést kíván okozni, azonban súlyosabb eredmény következik be. Az ölési cselekményeknél tovább magyarázza az általános részben kifejtetteket, az áttételes szándék megállapításához három feltételt jelöl meg: sebesítésre irányuló elhatározás, olyan cselekvés, amelyből halál következik és a tettes tudomása arról, hogy cselekményéből halál következhet. Enyhítő körülményként említi az elkövető megfontolás nélküli, akaratán kívüli ölést.⁹² Az esetleges halálos eredmény előrelátásának követelménye az eshetőleges szándék fennállására utal, az enyhítő körülmény ilyen megfogalmazása azonban már vegyes bűnösséget jelent inkább.

Fabriczy felfogása szerint, ha az elkövető nem a célzott eredményt éri el a cselekményével, akkor dolus indirectusról van szó, ilyennek tekinthető az az eset, ha csak sebesítésre irányul a szándéka. Halálos eszközök (kard, puská) és módok következtében vagy azonnal és közvetlenül halálos sérülés következtében meghal a passzív alany, vagy más közbejöttével. Ha rendszerint nem okoz az eszköz (pl.: bot) halálos eredményt, de mégis meghal a sértett, akkor is emberölésért felel az elkövető.⁹³ A halálos eszköz alkalmazásánál említett „más” közbejötté nem teljesen egyértelmű, talán ez a mai vegyes bűnösséghez hasonló lehet. A közvetlenül halálos eredményhez vezető sebesítési szándékkal okozott halálos eredmény inkább az eshetőleges szándékkal mutat rokon vonásokat.

4. *Leirja, de nem foglal állást*

Henfner szerint az álnokság többféle móddal és fokozattal rendelkezik, így van világos és alattomos, előre kiszámított és rögtöni, valamint egyenes és nem egyenes. Egyenes az álnokság, ha az elkövető arra a büntetetre célzott, amely cselekményéből következik, ezzel ellentétben nem egyenes, ha a bűntevő célján kívüli büntett származik, például valakit meg akar sebesíteni, de megöli. Az álnokság ezen fajtáját Henfner szerint az újabb írók közül többen tagadják és a vétkességhez (culpa) sorolják. Feuerbachra vezeti vissza

⁹¹ BODÓ 1751, 161, 165, 167. pp.

⁹² SZLEMENICS 1817, 50–51, 111. pp.

⁹³ FABRICZY 1819, 33–34, 69–70. pp.

a meghatározott, határozatlan és álnokság-határozta vétesség közötti különbségtételt. Határozatlan vagy esetlegesen álnokságra példája a sem sebesítést, sem halált nem célzó lövés egy ember irányába.⁹⁴ Ennek alapján a szerző nem megy tovább a két álláspont leírásánál, nem fejti ki bővebben, hogy a *dolus indirectus* két lehetséges eleme közül melyikre gondol a meghatározásban. A *culpa dolo determinata* azonosítása a nem egyenes szándékkal arra utal, hogy az esetlegesen szándékot nem tekinti annak, a forrás azonban ennek egyértelmű megállapítására nem ad lehetőséget.

5. Csak az eshetőleges szándékra érvényes

A későbbi kiadásokban Szlemenics a *dolus* esetén a *directus/indirectus* megkülönböztést továbbra is fenntartja, így a nem egyenes álnokságnál a célzott eredmény eléréséhez véghezvitt cselekményből más eredmény bekövetkezése is lehetséges vagy szükségszerű, és a tettes ezt előre látta.⁹⁵ Itt már a szerző nem említi a vegyes bűnösséget, hiszen az a gondatlanság súlyosabb változataként *culpa dolo determinata* elnevezéssel szerepel.

Kassay közvetett álnokság fogalma arra helyezi a hangsúlyt, hogy „bűnös által végrehajtásra kitűzött tényből ellenkező következett”, vagyis sebesítés helyett akarata ellenére megölte a passzív alanyt.⁹⁶ Ez a megfogalmazás elvileg nyitva hagyja, hogy az eredményre kiterjed-e az elkövető gondatlansága, azonban a hibának nevezett gondatlanságnál kifejtettek alapján ez kizárható, ott ugyanis ezt az esetkört a *culpa dolo determinata* fedi le. Ha viszont nem akarta a tettes az illető halálát és a gondatlansága sem terjed ki, akkor kétséges, hogy mire alapítja a büntetőjogi felelősséget. Feltehetőleg az akarat hiányának említése nem zárja ki a belenyugvást, ekkor eshetőleges szándékot lehet a *dolus indirectus* alatt érteni.

Szokolay a határozatlan szándékot (*dolus indirectus*) úgy definiálja, hogy az elkövető egy bűncselekményt határozott el, de abból eltérő eredmény származik, és tudatában volt annak, hogy az az eredmény is származhat belőle. A vétkes vigyázatlanság kapcsán kifejti, hogy a szándékossággal párosult vétkes vigyázatlanság és a *dolus indirectus* nem azonosak, sőt a beszámítás különös eseteinek bemutatásánál is fenntartja ezt.⁹⁷ A szerző fogalomhasználata a *dolus indirectus* kapcsán eltér a többi szakirodalomtól, ugyanis a határozatlan szándékossággal azonosítja. Fel sem merül gondatlan elem, ezért csupán az eshetőleges szándék mutatható ki. A kortársak által a *dolus indirectus* magyar fordításának tekintett „nem egyenes” szándék Szokolaynál vegyes bűnösség.

⁹⁴ HENFNER 1849, 7) 18–19. pp.

⁹⁵ SZLEMENICS 1827, 50–51. pp.; SZLEMENICS 1833, 50–51. pp.; SZLEMENICS 1836, 54. p.; SZLEMENICS 1847, 48. p.

⁹⁶ KASSAY 1848, 3. p.

⁹⁷ SZOKOLAY 1848, 80, 84–85, 202. pp.

6. Elveti

Vuchetich a teljes egykorú magyar jogtudománytól eltérően a *dolus* és a *culpa* együttes előfordulásánál (*culpa dolo determinata*) foglakozik egy halálos végű verekedés kapcsán a *dolus indirectussal*. Szerinte ezt a régi szerzők ilyen elnevezéssel a szándékosság fogalma alá sorolták. Az előadásjegyzethez képest a kötetben tovább megy, kifejezetten önellentmondásnak tartja a szándékosság ezen fajtáját és határozottan elveti Feuerbach-ra hivatkozva.⁹⁸ A szerző ezzel a bűnösségre vonatkozó új állásponttal tulajdonképpen egyedül marad, határozott követője nem mutatható ki az eddig ismert magyar irodalomban.

IV. Összegzés

A *dolus indirectus* hazai büntetőjogi irodalomban történő megjelenése kapcsán a fentiek alapján a következőket lehet megállapítani:

1. A magyar büntetőjog-tudomány a 18. sz. közepétől általánosan ismeri a *dolus indirectus* fogalmát, két szerzőtől – Kövy nem említi, Gochetz tartalmilag érinti – eltekintve minden büntetőjogi szakíró legalább röviden kísérletet tesz a definiálására.

2. A kézikönyvek és tananyagok 1819 előtt (Husztly, Bodó, Szlemenics, Fabriczy) kifejezetten vagy hallgatólagosan két esetkört sorolnak az áttételes szándék alá:

a) Azokat az eseteket, amelyekben az elkövető szándéka egy kisebb sérelmet okozó bűncselekmény elkövetésére irányul, azonban az elkövetés eszköze vagy módja miatt előre látja vagy látnia kell, hogy a célzottnál súlyosabb eredmény valósulhat meg. A szerzők előszeretettel a végül halálos eredménnyel járó, sérülés okozására irányuló szándékkal megvalósuló bántalmazást vagy testi sértést hozzák fel példaként. Ebben az esetben az elkövető tulajdonképpen belenyugszik a lehetséges súlyosabb eredménybe.

b) A szerzők itt tárgyalják azokat a cselekményeket is, amikor az eszköz és a mód önmagában nem okozna halálos eredményt, azonban van olyan körülmény, amelyre az elkövető figyelme a kellő körütekintés hiánya miatt nem terjedt ki, és ez okozza a súlyosabb eredményt. Ez az esetkör a tipikus vegyes bűnösség.

3. Vuchetich Mátyás könyvének 1819-es megjelenése határkő a hazai büntetőjogi gondolkodásban, ugyanis feltűnik a vegyes bűnösségű cselekményekre a *culpa dolo determinata* fogalma, amely átrendezi a magyar jogtudományban a büntetőjogi felelősségi koncepciókat. Vuchetich fenntartások nélkül elfogadja Feuerbach álláspontját és önellentmondásnak tekinti a nem egyenes szándékot, ezért kizárja a használatát.

4. Vuchetich kötetének megjelenése után a hazai szerzők továbbra is leírják (Henfner) vagy alkalmazzák (Szlemenics, Kassay, Szokolay) a *dolus indirectus* fogal-

⁹⁸ VUCHETICH 1813, 16A. p.; VUCHETICH 1819, 80. p.; VUCHETICH 2010, 118. p.

mát, azonban már csak redukált tartalommal: az elkövető nem kívánja a súlyosabb eredményt, de belenyugszik annak bekövetkezésébe.

5. Ez a jelenség alátámasztja azt az egykorú vélekedést, hogy Vuchetich Mátyás munkássága megtermékenyítő hatással bír a magyar jogtudományra.

SZILVIA BATÓ

DER DOLUS INDIRECTUS IN DER UNGARISCHEN STRAFRECHTSWISSENSCHAFT VOR 1848

(Zusammenfassung)

Die Schlüsselfrage des Strafrechts ist die strafrechtliche Verantwortlichkeit, dieses Thema war auch für die frühesten ungarischen Strafrechtsexperten sehr wichtig. Deshalb beschäftigten sich sie mit den Arten der Schuld: Vorsatz (dolus) und Fahrlässigkeit (culpa).

Der dolus indirectus umfasste die Fälle, seit Carpzov bis zum Auftritt von Feuerbach, in denen ein schwerer Erfolg aufgetreten ist, als der Täter zumutete (praeter intentionem): die eventuelle Inkaufnahme des nicht beabsichtigten Erfolgs (bedingter Vorsatz) und die sog. erfolgsqualifizierten Delikte. Die Rezeption dieser Auffassung in der ungarischen Strafrechtsliteratur lässt sich auch vor 1848 nachweisen. Nach dem Vorführen der Verantwortlichkeitskonzeptionen der heimischen Rechtswissenschaftlern (Handbücher: Gochetz 1746, Huszty 1745, Bodó 1751, Vuchetich 1819, Szlemenics 1817, 1827, 1836, 1847, Fabriczy 1819, Szokolay 1848, Kassay 1848; Handschriften: Kövy 1813, Vuchetich 1813, Henfner 1848) kann man sechs Kategorien nachweisen. Der Autor erwähnt diese Frage nicht (1): Handschrift von Kövy. Sie ist für den Strafrechtsexperten inhaltlich bekannt, der Ausdruck kommt aber nicht vor (2): Buch von Gochetz. Eine andere Gruppe bildeten die Autoren, die sich mit dem dolus indirectus systematisch beschäftigten (3) und beide Elementen anerkannten: bedingter Vorsatz und erfolgsqualifiziertes Delikt (Huszty, Bodó, Szlemenics 1817, Fabriczy). Henfner beschrieb den indirekten Vorsatz, er hatte aber keine Einstellung darüber (4). Die Strafrechtswissenschaftlern seit 1820er Jahren erkannten den dolus indirectus als eine eventuelle Inkaufnahme des nicht beabsichtigten Erfolgs an, nach ihrer Meinung gehören aber die erfolgsqualifizierten Delikte zu der Fahrlässigkeit (5): Szlemenics 1827, 1836, 1847, Szokolay, Kassay. Vuchetich verwarf den indirekten Vorsatz (6), und führte die Konzeption der culpa dolo determinata für erfolgsqualifizierte Delikte nach Feuerbach ein.

Die Ursache der Veränderung in der ungarischen Vorsatzauffassung war wahrscheinlich die Rezeption der Konzeption Feuerbachs durch das Buch von Vuchetich.

YURIY BOSHYTSKY*

Topical Issues of Lawmaking in Intellectual Property Protection Sphere in Modern Ukraine

Recent changes in the economic and public life of Ukraine have made the issue of developing and realizing the country economic development long-time strategy extremely important. The strategy basis should be a balanced scientific and technical policy, contributing to the scientific and technical potential efficient employment, the industry technological re-equipment, competitive production manufacturing, satisfying the highest demands of both national and foreign consumer.

In this context the increase in the role and importance of intellectual activity and intellectual property for the social and economic development of our country under the market economy conditions demands creating such a legal mechanism of the intellectual property protection, that would ensure real, stable, reliable and efficient protection of the law.

At the same time, intellectual property law, in particular copyright protection, must meet the current demands and be democratic, transparent, accessible, etc. Laws targeted at the industrial property protection must effectively guarantee the authors' moral and economic rights for their intellectual activity results, encourage people's creativity in accordance with the state interests, employ its results and encourage fair trade. That is the reason for the industrial property objects copyright protection to exist throughout the world nowadays.

The state policy should take into account the science advance priorities, the support for the most important industries, in which the latest technological achievements employment can ensure the maximum effect and output. Meanwhile, due to the experts' conclusions, the failure to efficiently use modern technological advances is the reason for Ukraine to lose billions of the USA dollars. As a repercussion of the insufficient intellectual property protection our country annually loses at least one billion dollars.

It should be mentioned that the world economy globalization and liberalization contribute to the world countries mutual dependence, influencing integration processes.

* KUL of NASU intellectual property law sector chief, NASU V.Koretskyi state and law institute intellectual property legal issues international centre director, professor.

The main aim of the integration of Ukraine into the EU and its entry into the European economic space is extending mutually profitable cooperation, encouraging economic development and ensuring economic security of Ukraine, discovering possibilities to occupy the appropriate position in the world labour distribution, and in such a way, creating conditions for the country to flourish and the Ukrainian people welfare to increase. To reach the aim Ukraine must guarantee meeting extremely severe demands, set out in the EU official instruments: firstly, the availability of the functioning market economy, competitiveness, adequate participation in the market transformations within the EU common market, and secondly, obligatory abidance by the EU rules and principles.

Taking into account the intellectual activity role and importance for the social and economic advance of Ukraine as one of the socially beneficial activity forms, it is necessary to officially proclaim it on the state level to be a priority, causing all other socially beneficial activity forms successful development.

Such recognition of intellectual activity as the one ensuring a successful development of all other socially beneficial activity forms, causes the necessity of concentrating state capabilities (creative potential, material resources, money, etc.) on the all-round intellectual activity development.

The Ukrainian intellectual property legislation is known to have been created under the conditions of its independence almost from scratch. Currently the legislation still has some serious drawbacks, gaps, controversial statements, some norms are not mutually adjusted. The lawmaker is constantly seeking ways and methods of its adjustment to the world standards and improvement, as the level of social and economic development of Ukraine and finally its people well-being depend on the proper, reliable and efficient intellectual property legal protection. That is why lawmaking issues, scientific and theoretical analysis of the Ukrainian legislation on intellectual property and development of a comprehensive intellectual legal concept of the status of the intellectual property creator and his/her successors, that would ensure successful development of intellectual activity, its result and their reliable protection, are really important.

Despite the recent intellectual property law active research власності issues a great number of the issues have not been studied adequately yet, particularly, the intellectual property and activity role and importance in the social and economic development of Ukraine have not undergone a thorough research; intellectual property relevance, content, kinds and position within the civil law of Ukraine have not been properly defined, as well as the intellectual property law objects and subjects structure that are to be protected within the current civil law of Ukraine. One should also thoroughly study the civil legal forms of the intellectual property protection law: personal non-property and property rights; realization of personal non-property and property rights of the intellectual property subjects. The system of intellectual property rights protection under the current legislation of Ukraine needs a scientific theoretical analysis as well. Analysing lawmaking issues in the system of intellectual property protection, based on the results of studying the issues of the legal protection of personal non-property and property rights, the legal regime of the intellectual property objects and the intellectual property subjects legal status, one can discover some drawbacks and gaps in the system

of the civil legal protection of personal non-property and property rights, evaluate them properly, define their reasons and develop appropriate suggestions and recommendations, aimed at removing the identified drawbacks and increasing the civil legal protection of the intellectual property.

Our state has been developing at the time of the active, dynamic intellectual activity, its level causing the strategy and tactics of the European states social economical development. The level of the creative activity, its scope will define not only the Ukrainian people welfare level, but also the state political and economical independence, sovereignty and territorial integrity, security and authority at the international level as well as other parameters of the Ukrainian nation prestige and flourishing. The national production reforms and economical uprise must rely upon the thoroughly considered, competent economic policy in the sphere of the national economy intellectual potential employment, being targeted to creating necessary conditions for the stable increase and development of intellectual property as the highest and the most progressive form of economic relations under the market conditions.

The intellectual property sphere is a powerful resource of the internal economical market development and stabilization, but its role in the national economy development is underestimated, consequently the absence of demand for the collected intellectual affluence has already resulted in numerous scientific and production establishments decay, massive brain-drain and technological stagnation of the production. In spite of the available powerful intellectual potential the economic development of Ukraine acquires more and more extractive, labourious and energy-demanding character. Weakening the scientific and technical potential of the country, reducing research in the strategically important spheres and brain-drain endanger the state position in the world, its external technological independence and defensive capacity. The state needs a civilized market of intellectual property objects that would make it possible to radically increase Ukrainian enterprises profits and the state budget inflow.

As a country with its own fully valid non-material assets, creating high added value and part in the gross domestic product, Ukraine can become an object of external ruling by other states. So it is necessary to intensify our own non-material economy development, based on the intellectual property law connected with scientific and technical advance products manufacturing.

It is impossible to form an innovative type of economy in Ukraine and to ensure the state's appropriate positions in the world community without developing and improving relations in the sphere of intellectual property management according to the world trends, the analysis of the world experience in the intellectual property legal protection state regulation, intellectual property assignment and commercialization.

An important current task of the development of Ukraine is to create an efficient innovative system, capable of ensuring technological modernization of the national economy, to increase its competitiveness on the basis of the advanced technologies. It is necessary to improve the intellectual activity results rights market, the state system of intellectual property legal protection and to transform the state scientific potential into the active resource of the economical uprise.

The priorities of the development of Ukraine are based on the provisions of the Economic Reforms Programme for 2010-2014 entitled *Prosperous Society, Competitive*

Economy, Efficient State and the annual address of the President of Ukraine to the Verkhovna Rada of Ukraine called *Modernization of Ukraine – Our Strategic Choice*, and the Concept of the State Programme of Economic and Social Development of Ukraine for 2012, approved with the Cabinet of Ministers of Ukraine ruling № 219 dated back to March, 21, 2011 and other state programme documents.

The tasks set out in the *Concept of the Intellectual Property Legal Protection State System Development for 2009–2014* and in the *Intellectual Property Legal Protection State System Development Programme for 2010–2014* should be regarded as the activity priorities of the government, the economy subjects and numerous inventors and innovators. It is vitally important and necessary to form the main trends of the intellectual property legal protection state system activity, targeted to: encouraging the state social and economical development; creating favourable conditions for business through reducing administrative barriers for its development; preserving and developing the professional potential of the state system employees through raising efficiency and ensuring the social protection stability and advanced training due to the production demands.

The major current science, culture, technology and manufacturing development trends testify to the fact that the humanity has reached such a level in its development when the further advance will be caused by the mental, i.e. intellectual activity. Nevertheless, not all creative activity results become intellectual property law objects. The above mentioned intellectual property law objects cover only those intellectual activity results that are protected by the laws of Ukraine on intellectual property and satisfy the current legislation demands. Other intellectual activity results become objects of the civil law and are practically not protected, as they can be used by anybody without any permission. That is the collision between intellectual property law and civil law. Being the civil law object the creativity result should have been protected by it, but under the current legislation of Ukraine on intellectual property such a result can be used by anybody without any permission.

The range of intellectual property law objects is determined by the creative activity character and content. The intellectual activity result is the intellectual property law object. The part of the creative activity which is out of the scope of intellectual activity has for its result objects that can not be legal protection objects.

As for its judicial nature, intellectual property law is the right to own, employ and administer the proper result of creative activity (article 41 of the Constitution of Ukraine). The legislation of Ukraine on intellectual property has defined intellectual property law objects as goods with all the resulting consequences. Only the objects that can be the property law objects shall be defined as goods.

The stable structure of the intellectual property law system is not perfect. As for their scientific, technical and creative level, means of the civil goods and services turnout individualization can not be equal to the scientific and technical creativity results (inventions, utility models, commercial prototypes, integrated circuit and selective achievements configuration). Such intellectual property law objects as brands, trade mark, geographical identification shall be allotted into a separate group of intellectual property law objects. Concerning their scientific, technical or creative level one can not compare an invention and a brand, literary or arts works and trademarks.

Subjective rights of intellectual property are at the heart of the intellectual property legislation. These very rights encourage most authors to create their works for the purpose of the proper ensurance of their own well-being and their family welfare. They are the main source of the majority of authors' existence. The intellectual property subjective rights efficiency contributes to the active intellectual, creative activity. The more real content the above mentioned subjective rights have, the more active and efficient this kind of socially beneficial activity as the main source of Ukrainian intellectual potential will be.

The problem of the intellectual property law subjects is the employer status definition. Under the current legislation of Ukraine on intellectual property, the employer possesses the right to the work-related object (according to the Civil Code of Ukraine, the object, created in connection with employment agreement implementation), i.e. the Civil Code of Ukraine rejected the term „work-related” object of intellectual property law. According to the Civil Code of Ukraine (Article 429), intellectual property rights to the object, created in connection with employment agreement implementation, are possessed by the employee, having created it, and by the legal or physical entity, employing him/her, jointly, if otherwise is not set up by the employment agreement.

The Civil Code of Ukraine stance concerning the definition of the legal status of the subject of intellectual property for the object, created in connection with employment agreement implementation is a step further in solving the problem, but the problem has not been decided completely yet. In any case the intellectual property original law subject shall be the object author, regardless of its creation conditions. Recognizing half the right to the object, created in connection with employment agreement implementation complicates the issue. To activate intellectual, creative activity the author shall be recognized to be the only original intellectual property law subject for the created object in all cases, except for those set out by the law.

In our opinion, in defining intellectual property law subjects, Article 54 of the Constitution of Ukraine, recognizing only Ukrainian citizens as the law subject, needs detailing. Meanwhile, citizens of other states and stateless persons can be intellectual property law subjects as well.

The Civil law standards, under which intellectual property law non-property rights may be assigned to other persons (Articles 429 and 4300), contradict the provisions of the Civil law provisions.

In this context article 13 of the *Law of Ukraine on Copyright and Concurrent Rights*, under which persons as a result of whose work the creative product has been created may be treated as coauthors. But such persons may be both physical and legal entities, though the latter ones can not be authors and coauthors. Coauthorship takes place only under one essential condition – there must be common creativity of coauthors. That is why there can not be treated as coauthors the writer and the artist during the book illustration, authors of audiovisual works, authors of collective work separate parts (collections, encyclopedia, journal, etc.). There will not be coauthorship in case of using somebody else's published work for the purpose of creating a new, independent one (e.g., the novel author and the appropriate script author).

Successors of original intellectual property law subjects are sure to be this law subjects. Legitimate heirs are also successors, though the current legislation of Ukraine on intellectual property, including a new Civil Code of Ukraine, does not proclaim legitimate heirs to be successors of intellectual property law subjects.

A serious flaw of the current legislation of Ukraine on intellectual property, including the Civil Code of Ukraine, is the absence of standards for recognizing Ukraine to be the subject of intellectual property law. That is the reason for grounding recognition the state of Ukraine to be intellectual property law subject.

The lawmaking issue in the sphere of the state intellectual development optimization, intellectual property system management improvement demands permanent attention of the state. It is necessary to develop complex action plans, aimed at achieving results in the priority scientific and technical growth of the state economy, taking into account the world trends and demands at the legislative level.

Within the context of the above mentioned it is practicable to consider 5 basic or priority lawmaking directions in the sphere of intellectual property of the state.

Firstly, it is the necessity to improve regulations and standards of intellectual property and mechanisms of rights protection in this sphere. The lawmaking need in this direction, connected with the necessity to reform the intellectual property management, is caused by the necessity to adjust the national legislation to the European Union laws. Within the context it is necessary to bring intellectual property legislation in compliance with the Civil Code of Ukraine and with the international regulations in the intellectual property sphere. Liberalization, simplification, intensification and maximum comfortability of the procedure for applicants to obtain intellectual property rights for objects also should be adjusted to the national and general legislation. It is also vitally important to increase responsibility for intellectual property rights violation, intellectual property economic aspects legal regulation improvement, including the system of paying fees for intellectual property objects protection acts, creativity economic encouragement legal regulation improvement, etc.

Secondly, it is of vital importance to improve the authors and intellectual property exclusive rights owners protection procedure. Lawmaking in this sphere needs ensurance of law enforcement and inspection bodies activity effective state control and coordination as for intellectual property rights violation prevention. European experience and judicial reform require the special patent court creation for the purpose of considering cases, related to intellectual property rights protection, as well as implementing alternative dispute resolution means, developing a unified forensic enquiry method to declare intellectual property objects documents to be invalid, developing methods to calculate damages in intellectual property law violation cases.

Thirdly, it is the direction of lawmaking in the sphere of copyright and concurrent rights protection. It is necessary to improve the current *legislation* in the sphere of copyright and concurrent rights *in the part of* encouraging legal business for the purpose of the service market unshadowing; to legalize the software, employed by the executive bodies, to introduce free Internet access to the state intellectual property objects register.

Fourthly, it is the staff issue. Nowadays it is of vital importance to train specialists in the sphere of intellectual property, to disseminate knowledge, the culture and education in the appropriate sphere.

The peculiarity of lawmaking in legal culture in the sphere of intellectual property must rely on all population strata in complex. Telecommunication media also play an important role in the sphere as they might provide public information campaigns to inform on the repercussions of intellectual property objects illegal usage. Measures for training scientific staff for the intellectual property sphere, introducing various forms and methods of retraining and advanced training of different social categories – patent attorneys, enterprise, establishment and organization managers, state authorities and local government employees, professionally involved into intellectual property management call for great attention. It is also publicizing intellectual property knowledge, targeted to teach various population categories, first of all school pupils, improving regulatory framework underlying the activity of patent attorneys, advanced training of judges, deciding cases on intellectual property issues, etc.

The fifth direction is realizing international policy aimed at our state international image improvement and its influence on the international processes in the sphere of intellectual properties. Lawmaking in this sphere makes sense in defending the national interests within participation in the World Intellectual Property Organization executive bodies, international projects, targeted to small and medium-size enterprises development in the intellectual property sphere. Special attention shall be paid to analazing the national intellectual property realization, taking into consideration the international experience. It will make possible for our country to define the appropriateness of joining them, as well as to defend the national interests in geographical names mutual protection while creating free trade zones, taking into account national manufacturers and businesses needs.

Conclusions. Summarizing the above mentioned, one can make the following conclusions as for intellectual property lawmaking improvement. Alongside with the 5 given directions of the legislation development, improvement and adoption, we should emphasize that there is need to study and legally regulate issues of correlation of the generally known trademarks and various levels domain names, geographical names, the former USSR signs, it is necessary to enter generally known trademarks to the special generally known trademarks register at the national, regional and international levels; to forecast issuing the national and international certificate for the generally known trademark. It is also worth mentioning that the Civil Code of Ukraine does not contain the invention notion definition. In our opinion, the Civil Code of Ukraine, defining the basics of the Ukrainian civil legislation and intellectual property law, shall contain the invention definition.

Despite the fact that in Ukraine there exists the intellectual property rights protection system, meeting the international standards, it is necessary to decide at the legislative level issues of approaching the European Union legislation in the sphere of industrial property protection, namely in the sphere of: preventing violations of inventors rights, inventions indirect usage, licencing, cross licencing, introducing fiscal incentives not only for inventors but also for entrepreneurs, using the invention.

Improving intellectual property lawmaking must be realized in complex and consistently, on the basis of the appropriate, in our opinion, special national program, satisfying not temporary interests of some political or commercial forces, but the interests of the whole society.

Intellectual property lawmaking improvement in Ukraine will efficiently contribute to the Ukrainian nation scientific and technical potential development, economic advance realization under conditions of the world economic crisis, entering the sphere of high innovative technologies production and becoming one of the economically developed countries. In general, the above mentioned factors will contribute to strengthening not only the intellectual property legal protection, market relations development, but also to our country flourishing.

Bibliography

1. Issues of Intellectual Property Protection under Conditions of State Development / Yu. L. Boshytskyi // Legal System of Ukraine under Conditions of Current National and International Trends of State Development: monograph / edited by professor Yu. L. Boshytskyi. – Kyiv: Kondor-Publishing House, 2012. pp. 202–229.
2. Improvement of the Citizens Legal Culture as a Means of Intellectual Property Protection Optimization in Ukraine / Yu. L. Boshytskyi // Intellectual Property in Ukraine: Theoretical and Practical Issues: scientific conference materials selection, February, 22, 2011 / [editorial board: Yu. L. Boshytskyi, O.V.Chernetska, Z. A. Trostiuk, O. I. Matsehorin]. – Kyiv: European University Publishing House, 2012. – edition 2. pp. 5–12.
3. Legal Regulation of Service Inventions: Theoretical and Practical Issues: monograph / Yu. L. Boshytskyi, M. M. Yasharova. – Kyiv: European University Publishing House, 2012. 260 p.
4. Legislation of Ukraine: Issues and Perspectives: Ukrainian scientific conference materials selection / [introduction by Yu. L. Boshytskyi; editorial board: Yu. S. Shemshuchenko, Yu. L. Boshytskyi, O.V.Chernetska, etc.]. – Kyiv: Lira-K, 2013. – Edition 14. pp. 8–13.
5. Priorities of Legal and Culturological Education Optimization in the Sphere of Intellectual Property in Ukraine / Yu. L. Boshytskyi// International scientific bulletin – Uzhgorod – Kosice – Miskolc / [editorial board: F. G. Vashchuk, Kh. M. Oleksyk, I. V. Artiimov, M. Varkhola, etc.]. – Uzhgorod : Grazhda, 2013. – Edition 6 (25). pp. 14–18.
6. Improvement of the Intellectual Property Protection in Ukraine – Time and Innovative Economy Demand / Yu. L. Boshytskyi //Current Issues of Ukrainian and Hungarian Legislation Development: scientific works selection: for the 95-th anniversary of the National Academy of Sciences of Ukraine creation. – Kyiv: Legal Thought, 2013. pp. 42–53.
7. Intellectual Property in Modern Ukraine – Topical Issues of Modernization and Legal Regulation / Yu. L. Boshytskyi // Chasopys of Kyiv University of Law. 2013. № 1., pp. 213–217.
8. Convergence of Intellectual Property Rights of Ukraine and the European Union: Comparative Analysis of Brands Legal Regulation/ Yu. L. Boshytskyi//Modern Paradigms of Legal Comparative Studies in the Aspect of National Legal Systems Development: scientific works selection based on

the materials of the VII-th International Scientific and Practical Conference on October, 5–6, 2012, Kyiv–Moscow–Rostov-on-Don 2012. pp. 10–16

9. Evolution of Intellectual Property Law in the Modern Doctrine of Private Law // *Doctrine Pillars of State and Law Development: National and International Trends: monograph* / edited by Yu. L. Boshytskyi; Kyiv University of Law of NASU. – Kyiv: Lira-K, 2014. pp.137–174.
10. Lawmaking in the Sphere of Intellectual Property: Some Aspects of Modernizing Branch Legislation of Ukraine // *Topical Issues of Lawmaking in Modern Ukraine: Selection of materials of the V-th Ukrainian Scientific and Practical Conference on April, 24, 2014/ Editorial Board: Yu. S. Shemshuchenko, Yu. L. Boshytskyi, O. V. Chernetska.* – Kyiv: Lira-K, 2014. 200 p., pp. 8–12.
11. Optimization of Industrial Property Law in Modern Ukraine: Theoretical and Practical Issues // *Scientific Letters of Michal Baludansky Academic Society/ Kosice, Slovakia, 2, 3/2014.* – 160 p., pp. 21–26.

BOSHYTSKY YURIY

A SZELLEMI TULAJDON VÉDELMERE VONATKOZÓ JOGALKOTÁS AKTUÁLIS KÉRDÉSEI A MAI UKRAJNÁBAN

(Összefoglalás)

Az utóbbi évek társadalmi és gazdasági változásai egyértelműen rámutattak arra, hogy Ukrajna hosszú távú gazdasági fejlődése rendkívül fontos kérdés. A gazdasági-társadalmi fejlődés területén az is bizonyossá vált, hogy a szellemi tulajdon egy sokoldalú eszköz. Fel kell tárnunk azon irányokat, amelyek mentén a szellemi tulajdon a növekedés felé mozdíthatja el az Ukrán gazdaságot, hozzájárulva ezzel a jóléti társadalom létrejöttéhez. A szellemi tulajdon védelme és érvényesítése területén súlyos hiányosságok mutathatók ki Ukrajnában. E terület vagy egyáltalán nem szabályozott, vagy nagyon felületes módon. Előbb említett indokok alapján indult el az a kutatási program, melynek célja egy pontos, megbízható térkép a szellemi tulajdon ukrán viszonyairól. Jelen tanulmány átfogó képet kíván nyújtani a kutatási program gazdasági-társadalmi- jogi hátteréről, valamint a szellemi tulajdon területén feltárt hiányosságokról. Kifejtésre kerülnek az ukrán Polgári Törvénykönyv ezirányú arányoldalai is, melyet a szerző lényegében abban jelöl meg, hogy a szellemi tulajdon alapfogalmait nem találhatjuk meg a jogszabályban, holott véleménye szerint ezeket itt lenne szükséges elhelyezni. A nemzetközi és európai uniós követelményeket is figyelembe véve öt jogalkotási irányt javasol a szellemi alkotás kapcsán, melyeknek alapos átgondolását és vizsgálatát követően megszülethet a fokozatosan fejlődő területen szükséges produktív jogszabály. A szellemi tulajdon tudatos, versenyképességet fokozó, minél szélesebb körű alkalmazása így lehet hatékony, serkentve ezzel az ukrán iparjogvédelmi és szabadalmi tevékenységek aktivitását.

MÁTYÁS CSÁSZÁR*

On the Mandatory Nature of the EU Private International Conflict of Laws Regulations

I. INTRODUCTION

Answering the relatively simple question – whether the EU Private International Conflict of Laws Regulations have mandatory character – is, at first glance, straightforward. If however we were to analyse the question and the practice of Member States in more depth, the issue will seem more complex. A Hungarian lawyer will answer the question with a "yes", a British lawyer will say "no", whereas a French, Scandinavian or Baltic lawyer will say: "It depends." This paper endeavours to present the extent of the mandatory nature of the application of the European Union's Private International Conflict of Laws regulations in the practice of the Member States; as well as to discover what sort of answers may be given to the question raised and what kind of arguments there are to support those answers. The present paper aims to point out the fact that EU Member States' national civil procedure rules greatly impact the application of International Conflict of Laws regulations, thereby we are witnessing a conflict between EU Private International Conflict of Laws and national civil procedure. The present essay analyses the Member States' application of regulations containing express conflict rules and regulations of a mixed nature, assuming the binding nature of EU regulations and norms regarding jurisdiction, recognition and enforcement. The present paper argues for the mandatory character of EU Private International Conflict of Laws connect rules and for the necessity of an EU regulation regarding the application of foreign law.

* Ph.D., senior lecturer, University of Szeged

II. THE PRIVATE INTERNATIONAL LAW REGULATIONS OF THE EU

As to their content, the Private International Law regulations of the European Union can be categorised into three groups.

1. *Pure Conflict of Laws Regulations*

1.1. *Rome I*. [Regulation (EC) No 593/2008 of the European Parliament and of the Council of 17 June 2008 on the law applicable to contractual obligations]

1.2. *Rome II*. [Regulation (EC) No 864/2007 of the European Parliament and of the Council of 11 July 2007 on the law applicable to non-contractual obligations]

1.3. *Rome III*. [Council Regulation (EU) No 1259/2010 of 20 December 2010 implementing enhanced cooperation in the area of the law applicable to divorce and legal separation]

2. *Mixed Regulations (containing rules regarding jurisdiction, conflicts, recognition and enforcement as well)*

2.1. *Insolvency regulation* [Council regulation (EC) No 1346/2000 of 29 May 2000 on insolvency proceedings]

2.2. *Maintenance regulation* [Council Regulation (EC) No 4/2009 of 18 December 2008 on jurisdiction, applicable law, recognition and enforcement of decisions and cooperation in matters relating to maintenance obligations]

2.3. *Succession regulation* [Regulation (EU) No 650/2012 of the European Parliament and of the Council of 4 July 2012 on jurisdiction, applicable law, recognition and enforcement of decisions and acceptance and enforcement of authentic instruments in matters of succession and on the creation of a European Certificate of Succession, applicable from 17 August 2015]

2.4. There are *draft regulations* regarding *matrimonial property* and regarding the *effects of registered partnerships on property law*.¹

3. *Regulations Regarding Jurisdiction, Recognition and Enforcement*

3.1. *Brussels I* [Council Regulation (EC) No 44/2001 of 22 December 2000 on jurisdiction and the recognition and enforcement of judgments in civil and commercial matters]

3.2. *Brussels IIbis* [Council Regulation (EC) No 2201/2003 of 27 November 2003 concerning jurisdiction and the recognition and enforcement of judgments in matrimonial matters and the matters of parental responsibility, repealing Regulation (EC) No 1347/2000]

¹ Proposal for a COUNCIL REGULATION on jurisdiction, applicable law and the recognition and enforcement of decisions in matters of matrimonial property regimes COM(2011) 125 final – CNS 2011/0059, Brussels March 16 2011; Proposal for a COUNCIL REGULATION on jurisdiction, applicable law and recognition and enforcement of decisions regarding property consequences of registered partnerships COM(2011) 127 final – CNS 2011/0060, Brussels March 16 2011.

3.3. *Brussels Ibis* [Regulation (EU) No 1215/2012 of the European Parliament and of the Council of 12 December 2012 on jurisdiction and the recognition and enforcement of judgments in civil and commercial matters, applicable from 10 January 2015]

III. THE FUNDAMENTAL RIGHTS APPROACH

The legal basis for the enactment of the EU's PIL regulations are Art 67. (4)² and Art. 81 (2) c)³ of the Treaty on the Functioning of the European Union (TFEU)⁴ which are placed within the Treaty's section entitled "Area of Freedom, Security And Justice". Art. 67 (4) contains the principles of mutual recognition of Member States' decisions and the right to access to justice. Art. 81. (2) c) prescribes the task of harmonising the Member States' rules for conflict of laws and jurisdiction.

Art. 47⁵ of the Charter of Fundamental Rights of the European Union⁶ declares the right to fair trial, building blocks of which are the right to an effective judicial protection of rights and the principle of proceeding by trial.

Point 6 of the preambles of Rome I and II declares the specific goals of the EU Private International Conflict of Laws regulations:

1. the proper functioning of the internal market creates a need, in order to improve the predictability of the outcome of litigation,
2. certainty as to the law applicable and the free movement of judgements,
3. for the conflict-of-law rules in the Member States to designate the same national law irrespective of the country of the court in which an action is brought.

Which answer to the question raised does guarantee the application of the aforementioned fundamental rights?

² TFEU Art. 67. (4) : "The Union shall facilitate access to justice, in particular through the principle of mutual recognition of judicial and extrajudicial decisions in civil matters."

³ TFEU Art. 81 (2) : "For the purposes of paragraph 1, the European Parliament and the Council, acting in accordance with the ordinary legislative procedure, shall adopt measures, particularly when necessary for the proper functioning of the internal market, aimed at ensuring: c) the compatibility of the rules applicable in the Member States concerning conflict of laws and of jurisdiction..."

⁴ "Consolidated Version of the Treaty on the Functioning of the European Union" (TFEU) OJ 9.5.2008, C 115/47.

⁵ Charter of Fundamental Rights of the European Union Article 47: "Right to an effective remedy and to a fair trial

Everyone whose rights and freedoms guaranteed by the law of the Union are violated has the right to an effective remedy before a tribunal in compliance with the conditions laid down in this Article.

Everyone is entitled to a fair and public hearing within a reasonable time by an independent and impartial tribunal previously established by law.

Everyone shall have the possibility of being advised, defended and represented.

Legal aid shall be made available to those who lack sufficient resources in so far as such aid is necessary to ensure effective access to justice."

⁶ 30.3.2010 OJ C 83/389.

IV. DIFFERENT SYSTEMS REGARDING THE MANDATORY CHARACTER OF NATIONAL CONFLICT OF LAWS RULES

The jurisprudence of Member States is quite diverse with regards to the binding nature of their internal Conflict of Laws rules, i.e. whether the Member State's courts have to take into account the significant international element of the legal relation at hand *ex officio* or just per petition of the parties. Also whether the Member State's courts must, in the framework of a PIL dispute, apply its own internal Conflict of Laws rules and determine the applicable material law *ex officio* or only per plea of the parties. If for the Member State's court the *lex fori*'s Conflict of Laws rules designate a foreign material law as applicable, the court has to apply it either *ex officio* or per petition.

The solutions of Member States may be categorised in three groups:⁷

1. *ex officio*,
2. voluntary/optional system,
3. mixed/dual/hybrid system.

The place of specific Member States in these groups is not self-evident.

The Member State's Internal Conflict of Laws Rules are mandatory, therefore the *ex officio* principle is prevalent in 12 Member States.

(Austria, Belgium, Bulgaria, Estonia, Germany, Greece, Hungary, Italy, Poland, Portugal, Spain and the Netherlands)⁸

In these Member States the *lex fori*'s conflict rules are mandatory, the courts have to take into account the presence of the legal relation's significant international element *ex officio* and determine which law applies with the aid of the Member State's conflict rules, also *ex officio*. If the Member State's conflict connecting rules designate the foreign law as applicable, the Member State's courts have to apply it *ex officio*.

The Application of the Member States' Conflict of Laws Rules is not mandatory in 5 States.

(United Kingdom, Ireland, Malta, Cyprus and Luxembourg)⁹

In these Member States the courts are not mandated to look for significant international elements in the legal relation of the procedure *ex officio*, only if one of the

⁷ ESPLUGUES CARLOS – IGLESIAS, JOSÉ LUIS – PALAO, GUILLERMO (ed): *Application of Foreign Law*, Sellier, Munich, 2011. p. 18–29. Groupe Européen de Droit International Privé (GEDIP), Vingt-deuxième réunion, La Haye 14–16 September, 2012., p. 22., <http://www.gedip-egpil.eu/reunionstravail/gedip-reunions-22.htm>, accessed on 20/03/2013; Swiss Institute of Comparative Law: *The Application of Foreign Law in Civil Matters in the EU Member States and its Perspectives for the Future, Synthesis Report with Recommendations*, JLS/2009/JCIV/PR/0005/E4, Lausanne, 11 July 2011, revised 30. September 2011, pp. 15–18., http://ec.europa.eu/justice/civil/files/foreign_law_en.pdf, accessed on 10/06/2013.

⁸ ESPLUGUES-IGLESIAS-PALAO 2011, p. 18–29.; The Synthesis Report by the Swiss Institute of Comparative Law places the Czech Republic, Slovakia, Slovenia, Finland, Latvia, Lithuania, Estonia and Belgium in the *ex officio* and dual groups at the same time, while placing Romania in the *ex officio* group. Synthesis Report pp. 15–18.

⁹ ESPLUGUES-IGLESIAS-PALAO 2011, pp. 18–29., The Swiss Institute of Comparative Law's Synthesis Report places Luxembourg in the dual group as well. See Synthesis Report pp. 16–18.

parties pleas for it. The courts are not bound to apply national conflict rules *ex officio*, only if there is a petition for it. If the national conflict connecting rule determines foreign law as applicable, the Member State's court may apply it only if the parties plea for it. If the parties do not recourse for the application of foreign law, the court will assume that the legal relation does not contain any significant international elements, the legal relation at the heart of the dispute is purely internal, therefore the court will apply the national substantive law.

Mixed/Dual/Hybrid Systems are present in 7 Member States

(France, Finland, Sweden, Latvia, Lithuania, Denmark and Romania)¹⁰

In the jurisprudence of these Member States, one part of the internal Conflict of Laws rules are mandatory, another part is not. Although the Member States within this group follow different solutions, generally it may be ascertained that this group of states' courts regard the EU conflict rules as optionally applicable and applicable only per petition in legal relations in which the parties may decide to settle the dispute on their own accord, and legal relations in which the parties may choose which law applies. In legal relations however, in which the parties have no option of ending the dispute with a settlement or the parties may not choose which law applies (family law legal relations, issues about civil status, as well as legal relations in which the public policy is paramount), Member States' conflict rules have mandatory nature and the courts of the Member State have to apply them *ex officio*.

V. DO THE CONNECTING RULES OF EU PRIVATE INTERNATIONAL LAW REGULATIONS HAVE MANDATORY CHARACTER?

There are three approaches to answering this question:

1. mandatory (*ex officio*); 2. the mandatory nature is contingent on the Member State's Conflict of Laws or civil procedure rules; 3. partly mandatory, partly contingent on the Member State's Conflict of Laws or civil procedure rules

1. Mandatory - Ex officio Application:

According to the interpretation preferred also by the author, the PIL regulations of the Union are mandatory and should be applied *ex officio* by every Member States' courts if the issue at hand is a legal relation that falls within the scope of EU PIL Conflict of Laws regulations.¹¹ Therefore the courts must ascertain *ex officio* whether the issue at hand should fall within the scope of an EU PIL conflict regulation. If so, they should be obliged even without the parties' petition to apply to the issue the relevant EU PIL

¹⁰ ESPLUGUES-IGLESIAS-PALAO 2011, pp. 18–29.; pp. 15–18.

¹¹ For a similar opinion see ESPLUGUES-IGLESIAS-PALAO 2011, p. 19.

conflict regulation's connecting rules and the substantive law designated by the EU Conflict of Laws connecting rule.

1.1. According to this theory the ex officio application of EU Conflict of Laws connecting rules is prevalent in those Member States as well, where

- a. the application of internal conflict rules is not mandatory (the United Kingdom, Ireland, Malta, Cyprus and Luxembourg),
- b. the application of only a certain part of national Conflict of Laws rules is mandatory (France, Denmark, Sweden, Finland, Romania, Latvia and Lithuania).

1.2. This interpretation may be supported by the following arguments.

a. According to the textual interpretation of the EU's pure Conflict of Laws regulations' wording, their definitions of material scope imply a mandatory nature in the following languages: Hungarian („...*e rendeletet kell alkalmazni...*”), English („...*this regulation shall apply...*”) and German („...*Diese Verordnung gilt für...*”).

b. According to the principles of the supremacy and direct effects of Union law¹², should the EU's PIL regulations' rules requiring mandatory application and a Member State's civil procedure rules prescribing their application per petition be in conflict, the EU regulations' mandatory rules are of higher priority.

c. Art. 288 of the TFEU states that regulations have a general scope of application in their entirety, i.e. all of their rules are binding and directly applicable in all Member States.¹³

d. The functioning of the internal market, the foreseeable ending to legal disputes and the certainty regarding the applicable law, the free movement of judgements may only become a reality if EU conflict rules are mandatory and are applied ex officio without any petition.

e. It does not make sense to provide uniform European Conflict of Laws rules if their application is contingent on national conflict or procedural rules.

f. The phenomenon of "forum shopping" is repressed by the mandatory nature of EU Conflict of Laws connecting rules. For if the EU regulations' conflict connecting rules are not binding and in a specific case the substantive law of a Member State based on the optional system is more advantageous for the parties compared to the applicable law determined by the EU conflict rule, the parties may decide to take their dispute into such a Member State, thereby evading the applicable law designated by the EU conflict regulation.

¹² If a directly applicable EU legal norm or a directive conforming to the requirements of direct effects in a horizontal relationship and a Member State's national legal norm should be in conflict, the Member State's norm may not be applied during a trial. The Member State's norm which is in conflict with the EU norm doesn't become invalid, it merely cannot be applied and should be disregarded. With the exception of directives coming into play within a horizontal relationship, if a directly applicable EU legal norm and a Member State's norm should be in conflict, the EU legal norm is applicable during the trial of a case at hand.

¹³ TFEU Art. 288 subsection 2: "A regulation shall have general application. It shall be binding in its entirety and directly applicable in all Member States."

g. The non-mandatory character of EU Conflict of Laws regulations leads to the fragmentation of EU PIL regulations. This is because the mandatory nature of jurisdictional, recognition and enforcement regulations and that of conflict regulations would differ. The application of jurisdictional, recognition and enforcement regulations (Brussels I, Brussels Ibis, Brussels Ibis) would be mandatory, while the pure Conflict of Laws regulations (Rome I, Rome II, Rome III) would not be. Secondly an undesirable phenomenon would present itself in the case of mixed PIL regulations (Insolvency regulation, Maintenance regulation, Succession regulation), whereby, within a single EU legal source, there would be mandatory rules (rules of jurisdiction, recognition, enforcement) and non-mandatory rules (conflict rules).

h. Rome III, the Succession regulation, the draft regulations on matrimonial property and the effects of registered partnerships on property law – contrary to Rome I and Rome II regulations – do not explicitly exclude procedural questions and evidence from their scope of application.

2. The Mandatory Nature is Contingent on Member States' Conflict of Laws or Civil Procedure Rules

According to the second approach, the mandatory character of the EU PIL regulations' Conflict of Laws connecting rules is determined by the Member States' Conflict of Laws or civil procedure rules. In Member States which have binding national conflict rules, EU PIL conflict regulations are also mandatory. In those Member States where national conflict rules are not mandatory, the connecting rules of EU PIL conflict regulations are also not mandatory. Finally, in Member States where a part of national conflict rules are obligatory and another part of them is not, one part of EU regulations' connecting rules are obligatory and another part is not.

This interpretation may be supported by the following arguments:

2.1. *Par excellence* EU Conflict of Laws regulations (Rome I and II) contain rules within their respective definitions of material scope for the exclusion of their application in procedural questions.¹⁴ Therefore in these procedural matters not regulated by EU conflict regulations, the national conflict or civil procedure rules are to be applied.

2.2. If we apply a comparative textual analysis on the material scope rules of the EU's pure conflict regulations, we find that the French language version uses a reflexive verb¹⁵; the Italian, Spanish and Romanian language versions use the so-called general subject¹⁶; the Portuguese version uses the nominal predicate¹⁷ – these grammatical

¹⁴ Rome I Article 1 (3): "This Regulation shall not apply to evidence and procedure, without prejudice to Article 18." Rome II Article 1 (3): "This Regulation shall not apply to evidence and procedure, without prejudice to Articles 21 and 22."

¹⁵ „Le présent règlement s'applique...”

¹⁶ „Il presente regolamento si applica...”; „El presente Reglamento se aplicará...”; „Prezentul regulament se aplică...”

¹⁷ „O presente regulamento é aplicável...”

instruments imply a non-mandatory nature. This is especially apparent in the Spanish language text, where the tense of the third person singular verb is the future, which grammatically signifies uncertainty.

2.3. A frequently emphasised argument for the second interpretation is the principle of procedural autonomy developed in the case law¹⁸ of the CJEU.¹⁹ The idea behind this is that in the absence of any relevant EU rules it is for the national legal order of each Member State to lay down procedural rules for proceedings designed to ensure the protection of the rights which individuals acquire through the direct effect of EU law, provided that

- a. these rules are not less favourable compared to those governing the same right of action on an internal matter (principle of equivalence),
- b. they do not prohibit or make it disproportionately difficult to exercise the rights given by EU law (principle of effectiveness).

As there is no relevant EU rule regarding the mandatory nature of EU PIL Conflict of Laws regulations, their mandatory character depends on the Member States' civil procedure rules.

It is worth noting at this point in the argument that the CJEU dealt with the principle of procedural autonomy only in cases on pure internal matters, i.e. those without a significant international element, and has not yet taken a stance regarding the mandatory nature of Conflict of Laws regulations.

2.4. If we analyse the practical import of the matter, generally speaking it makes no difference whether the EU regulations' conflict rules are to be applied or not. Both the EU conflict regulations and Member States' conflict rules generally allow for choice of law and especially the choice of the *lex fori*. If we remain on the level of generalities and the application of the rules of jurisdiction are adequately guaranteed – especially those to do with exclusive and special jurisdiction –, the *lex fori* is in general the applicable law. Thus, in most practical issues, both the conflict rules of EU regulations as well as the Member States' Conflict of Laws rules lead to the same law to be applied, that is the *lex fori*'s substantive law, therefore it's basically irrelevant whether the Member State's courts arrive at the destination of their own material law by way of its national conflict rules or the EU conflict regulations.

3. The EU Conflict of Laws Connecting Rules are Regarded as Partly Mandatory, Partly Contingent on the Member State's Conflict of Laws or Civil Procedure Rules.

According to the third approach, the EU conflict regulations' connecting rules are only mandatory in cases of certain legal relations, while for another group of legal relations

¹⁸ C-33/76 *Rewe-Zentralfinanz eG and Rewe-Zentral AG v Landwirtschaftskammer für das Saarland* [1976] ECR 01989; C-45/76 *Comet BV v Produktschap voor Siergewassen* [1976] ECR 02043; Joined cases C-430/93 and C-431/93 *Van Schijndel, van Veen v Stichting Pensioenfonds* [1995] ECR I-04705; C-40/08 *Asturcom Telecomunicaciones SL v Cristina Rodríguez Nogueira* [2009] ECR I-09579.

¹⁹ GEDIP, Vingt-deuxième réunion, La Haye 14-16 September, 2012., pp. 19–20., <http://www.gedip-egpil.eu/reunionstravail/gedip-reunions-22.htm>, accessed on 20/03/2013.

the binding nature of EU conflict connecting rules is contingent on the Member State's Conflict of Laws or civil procedure rules. The application of EU Conflict of Laws connecting rules are only mandatory in the following legal matters:

3.1. *legal relations in which a weaker party is protected, so-called privileged legal relations* (consumer contracts, employment),

3.2. *legal relations in which the choice of law is restricted* (insurance contracts, personal carriage contracts, maintenance, divorce and separation, succession)

3.3. *legal relations in which the choice of law is prohibited* (restriction of competition, intellectual property infringement).

In other legal relations, mandatory character is contingent on Conflict of Laws or civil procedure rules.

This interpretation may be founded on the case law of the CJEU regarding consumer and competition issues.²⁰ According to this, the principle of confinement to petition generally prevails in civil and commercial matters, however there is an exception if the public policy demands an ex officio intervention.²¹

This means that in matters relating to legal relations protecting a weaker party or relations in which the choice of law is restricted or prohibited, public policy demands the court's ex officio intervention, and therefore the EU Conflict of Laws regulations are mandatory.

VI. CONCLUSION

Since the Member States follow different practices regarding the mandatory application of their own national and EU Conflict of Laws rules, it seems to be necessary, in order to further the goal of harmonisation of Member States' conflict rules, to develop a new legal source on the application of foreign law by the institutions of the European Union. The most appropriate type and form for this EU legal source would be a regulation enacted following ordinary legislative procedure. Regarding the application of foreign laws, the regulation could establish for itself a material scope by determining the mandatory or optional nature of EU conflict connecting rules, the issue of determining the content of foreign laws and the matter of legal remedies against the application of foreign laws. This author would deem it favourable if this regulation should declare the mandatory nature of EU Conflict of Laws connecting rules and establish the ex officio application of foreign law.²²

²⁰ Some of the recent and Hungarian-related cases: C-8/08 T-Mobile Netherlands ECR [2009] I-04529; C-40/08 Asturcom Telecomunicaciones SL v Cristina Rodriguez Nogueira [2009] ECR I-09579; C-137/08 VB Pénzügyi Lízing Zrt. v Schneider Ferenc ECR [2010] I-10847; C-243/08 Pannon GSM Zrt. v Sustikné Györfi Erzsébet ECR [2009] I-04713; C-472/11 Banif Plus Bank v Csapai Csaba és Viktória judgement of 21/02/2013; C-26/13 Kasler Árpád, Kaslerné Rábai Hajnalka v OTP Jelzálogbank Zrt. Judgement of 30/04/2014 62013CJ0026.,

²¹ GEDIP, Vingt-deuxième réunion, La Haye 14-16 September, 2012., pp. 19–20., <http://www.gedip-egpil.eu/reunionstravail/gedip-reunions-22.htm>, accessed on 20/03/2013

²² For a contrary opinion see: GEDIP, Vingt-deuxième réunion, La Haye 14-16 September, 2012, p. 20., p. 24, <http://www.gedip-egpil.eu/reunionstravail/gedip-reunions-22.htm>, accessed on 20/03/2013; Swiss Institute of Comparative Law: *The Application of Foreign Law in Civil Matters in the EU Member States*

CSÁSZÁR MÁTYÁS

AZ EU NEMZETKÖZI KOLLÍZIÓS MAGÁNJOGI RENDELETEINEK KÖTELEZŐ JELLEGÉRŐL

(Összefoglalás)

Kötelezők-e az EU nemzetközi kollíziós magánjogi rendeletei? A viszonylag egyszerű kérdésre, első ránézésre, egyszerű a válasz. Ha azonban mélyebben megvizsgáljuk a témát és a tagállamok gyakorlatát, a kép meglehetősen összetett. Egy magyar jogász a kérdésre „igen”-nel válaszol, egy angol jogász „nem”-mel, míg egy francia, skandináv vagy balti jogász válasza: „Attól függ.” A jelen írás azt kívánja bemutatni, hogy az Európai Unió nemzetközi kollíziós magánjogi rendeletei a tagállamok gyakorlatában a külföldi jog alkalmazása során mennyiben kötelező jellegűek; a feltett kérdésre milyen válaszok adhatók és azok milyen érvekkel támaszthatók alá. Az írás rá kíván mutatni arra, hogy az uniós nemzetközi kollíziós magánjogi rendeletek tagállami alkalmazását nagyban meghatározza a tagállamok nemzeti polgári eljárásjogi szabályozása, ezáltal az uniós nemzetközi kollíziós magánjog és a nemzeti polgári eljárásjogok közötti kollízióknak lehetünk szemtanúi.

Három megközelítés emelhető ki EU nemzetközi magánjogi rendeleteinek kollíziós kapcsoló szabályai kötelező jellegére nézve:

1. kötelezők (*ex officio*),
2. a kötelező jelleg a tagállami kollíziós vagy polgári eljárásjogi szabályoktól függ,
3. részben kötelezők, másik részben a tagállami kollíziós vagy polgári eljárásjogi szabályoktól függ

1. Kötelezők – ex officio alkalmazás

Az általam is preferált megközelítés szerint az Unió nemzetközi magánjogi rendeleteinek kollíziós kapcsoló szabályai kötelezők, azokat valamennyi tagállam valamennyi bírósága hivatalból köteles alkalmazni, amennyiben az előtte folyamatban lévő eljárás tárgya olyan jogviszony, amely az uniós nemzetközi kollíziós magánjogi rendeletek hatálya alá tartozik. Tehát a tagállami bíróságok hivatalból kötelesek vizsgálni azt, hogy az adott bírósági eljárásban a jogvita tárgyát képező jogviszony valamely uniós nemzetközi kollíziós magánjogi rendelet hatálya alá tartozik-e. Amennyiben igen, hivatalból – nem a felek kérelmére – kötelesek alkalmazni az adott jogviszonyra vonatkozó uniós nemzetközi kollíziós magánjogi rendeletnek a vonatkozó kapcsoló szabályát és az uniós kollíziós kapcsoló szabály által alkalmazandó jogként kijelölt anyagi jogot.

E felfogás alapján az uniós kollíziós kapcsoló szabályok *ex officio* alkalmazása érvényesül azon tagállamokban is

- ahol a nemzetközi kollíziós szabályok nem kötelezőek (Egyesült Királyság, Írország, Málta, Ciprus, Luxemburg),
- ahol a nemzeti kollíziós szabályok csak egy része kötelező (Franciaország, Dánia, Svédország, Finnország, Románia, Lettország, Litvánia).

2. A kötelező jelleg a tagállami kollíziós vagy polgári eljárásjogi szabályoktól függ

A második megközelítés szerint az uniós nemzetközi magánjogi rendeletek kollíziós kapcsoló szabályainak kötelező jellege a tagállami kollíziós vagy polgári eljárásjogi szabályoktól függ. Azon tagállamokban, amelyekben a tagállami kollíziós szabályok kötelezőek, az uniós nemzetközi kollíziós magánjogi rendeletek is kötelezőek. Azon tagállamokban, amelyekben a tagállami kollíziós szabályok nem kötelezőek, az Unió nemzetközi kollíziós magánjogi rendeleteinek kollíziós kapcsoló szabályai sem kötelezőek. Végül azon tagállamokban, amelyekben a belső kollíziós szabályok egy része kötelező, másik része pedig nem, az uniós rendeletek kapcsoló szabályainak egy része kötelező, másik része pedig nem kötelező.

3. Részben kötelezőek, más részben a tagállami kollíziós vagy polgári eljárásjogi szabályoktól függ az uniós kollíziós kapcsoló szabályok kötelező jellege

A harmadik megközelítés szerint az uniós kollíziós rendeletek kapcsoló szabályai csak meghatározott jogviszonyok esetében kötelezőek, míg a jogviszonyok másik részében az uniós kollíziós kapcsoló szabályok kötelező jellege a tagállami kollíziós vagy polgári eljárásjogi szabályoktól függ. Az uniós kollíziós kapcsoló szabályok csak a következő jogviszonyokban kötelezőek:

- gyengébb felet védő, ún. privilegizált jogviszonyokban (fogyasztói szerződés, munkaviszony),
- azon jogviszonyokban, ahol a jogválasztás korlátozott (biztosítási szerződés, személyszállítási szerződés, tartás, házasság felbontása és különválás, öröklés)
- azon jogviszonyokban, ahol a jogválasztás kizárt (versenykorlátozás, szellemi tulajdonjogok megsértése).

Egyéb jogviszonyokban a kötelező jelleg a tagállami kollíziós vagy polgári eljárásjogi szabályoktól függ.

Mivel a tagállamok eltérő gyakorlatot követnek a saját nemzeti és az uniós kollíziós szabályok kötelező alkalmazását illetően, a tagállamok kollíziós szabályainak összeegyeztetésével elérni kívánt cél megvalósítása érdekében szükségesnek mutatkozik az Európai Unió intézményei részéről jogforrás megalkotása a külföldi jog alkalmazása tárgyában. Az uniós jogforrás típusára és formájára a rendes jogalkotási eljárásban elfogadott rendelet a legmegfelelőbb. A külföldi jog alkalmazása kapcsán a rendelet szabályozási körébe vonhatná az uniós kollíziós kapcsoló szabályok kötelező vagy fakultatív jellegének a kérdését, a külföldi jog tartalma megállapításának, a külföldi jog alkalmazása miatti jogorvoslat lehetőségének kérdését. A magam részéről üdvözlendőnek tartanám, ha a rendelet az uniós kollíziós kapcsoló szabályok kötelező jellegét deklarálná és a külföldi jog ex officio alkalmazása mellett tenné le a voksát.

FEJES ZSUZSANNA *

Az Európai Unió államtani jellege¹

Bevezetés

Az európai integráció alapító szerződéseiből jól kiolvasható, hogy már kezdetektől fogva törekedett egy közös európai identitás megteremtésére. Az elsődlegesen gazdasági célú egységesülés mentén létrejövő Európai Unió számára egyre nagyobb jelentőségűvé vált a közös döntések meghozatala, ezzel párhuzamosan pedig az európai államiság megteremtésének kérdése. A folyamatosan bővülő és mélyülő integrációban zajló gazdasági és politikai folyamatok a 21. századra összetetalákoznak és kiegészülnek olyan szociológiai jelenségekkel is, mint az egyes nemzetek és egyéb társadalmi csoportok kulturális identitása, egy olyan közös európai örökség, amely meghatározza az emberek Európához, az európai gazdasági-, politikai- és kultúrközösséghez való viszonyát.

Európa fogalma, az európai eszme, az egységesülés impulzusa a szellem világából érkezett, és ezt a folyamatot hosszú spirituális fejlődés előzte meg és indította el.² Európa történelmére a közös mítoszok és történelmi hagyományok mellett a kulturális sokszínűség, diverzitás is kezdetektől fogva rányomta bélyegét, melynek révén sokféle konfliktus és együttműködési törekvés kibontakozott már, miközben mindig születtek közös megoldások is.³ Már a 19. században formálódó európai egységtervek is jelzik azt a problémát, amely az Európában dominálónak váló szuverén polgári nemzetállamok szervezése során keletkezett. A politikát és a kultúrát egyesítő, homogenizáló európai nemzetállamok kormányai nem fordítottak kellő figyelmet a belső viszonyok modernizálása során arra, hogy azzal párhuzamosan kialakítsák a nemzetállamok közötti békés szövetségi politika alapjait és intézményeit, és ezzel együtt egy közös európai tudatosságot teremtsenek. Úgy gondolták, hogy a demokratikus intézményekkel és jogrend-

* Egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Nemzeti Köszolgálati Egyetem Közigazgatás-tudományi Kar

¹ A tanulmány elkészítése a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg. Projekt azonosító: A2 MZPD-12-0315

² MARTONYI JÁNOS: *Európa, nemzet, jogállam*. Magyar Szemle, Európai Utas, Budapest, 1998.

³ CARMEL CAMILLERI: *Difference and cultures in Europe*. Council of Europe Press, Strasbourg, 1995. 157. p.

szerrel rendelkező, fokozatosan modernizálódó szuverén nemzetállamok a jogharmonizáció révén automatikusan fognak demokratikus szövetségi politikát kialakítani.⁴

Miközben az Európai Unió intézményei egyre nagyobb hangsúlyt fektetnek az európai integráció demokratikus működésének fenntartására, a jó és hatékony európai kormányzás kialakítására, addig az integráció működése akadozik, a gazdasági és politikai válságjelenségek egyre erőteljesebben vannak jelen, és éreztetik hatásukat mind az egyes tagállamok, mind azok polgárainak hétköznapi életében. Paradox módon ugyanakkor e közvetlen és erőteljes hatások ellenére egyre nagyobb mértékben növekszik az érdektelenség, a távolság, és csökkennek a valódi, érdemi kapcsolatok az uniós polgárok felől az EU intézményei irányába, ami egyúttal bizalmi válsághoz vezet. A fentiekből következően a téma folyamatosan napirenden van az Európáról való gondolkodásban, szinte valamennyi tudományterületen.

Tanulmányom célja az európai integráció államtani jellegének, ezen belül az európai szuverenitás és identitás kérdésének vizsgálata, melynek közjogi és államelméleti szemszögből történő elemzése elvezethet az európai államiságról és európai alkotmányosságról való gondolkodáshoz, az EU közös alkotmányos örökségének meghatározásához, és rávilágíthat az EU demokratikus működésének hiányosságaira és problémáira.

Az államiság európai keretei

Napjaink Európája multikulturális akar lenni, de nem szabad elfelejteni, hogy ez a multikulturalizmus legtöbbször a nemzetektől származó, gyakran kevésbé ismert politikai, társadalmi hagyományokon és összetett jogszokásokon alapul, miközben az európai erőterben egyszerre van jelen az Európai Unió hatásköreinek növelését és a tagállamok hatalmának megőrzését támogató két jelentős erő: a szuverenitás és a szubszidiaritás.⁵ Ennek értelmében a tagállamok által létrehozott közös uniós jogrendnek és a nemzeti jognak szoros kölcsönhatásban kell állni egymással a harmonikus működés megvalósításához. Ezeknek a folyamatoknak az európai összefüggésben megjelenő tényezőit három szempont szerint vizsgálom: tisztázni kell, hogy (a) mik az európai szinten definiálható szuverenitás megnyilvánulásai, (b) szembe kell nézni azzal a ténnyel, hogy a 21. században a nemzeti alkotmányjog kiegészül egy európai dimenzióval, és (c) meg kell határozni azt a közös alkotmányos örökséget, amelyet az egyesült Európában a tagállamok a nemzeti jogrend alapján továbbra is meg kívánnak őrizni, mint a jogállami értéktartalmú berendezkedés legfontosabb jellemzőjét.

a) A szuverenitás európai dimenziója

Az államiság kérdéskörének európai szinten történő vizsgálatához először azt kell leszögezni, hogy az európai integráció alapításától kezdve nem rendelkezett valamennyi közügy szabályozására vonatkozó átfogó, általános jogalkotási hatáskörrel. Az alapító

⁴ BÓKA ÉVA: *Az európai integráció. Elméletek történelmi perspektívában.* Corvina, Budapest, 2008. 14-15. pp.

⁵ A szubszidiaritás kifejezést először Ralf Dahrendorf használta még 1971-ben az Európai Közösségekkel összefüggésben, utalva annak túlzott hatalmára.

tagállamok nem általános felhatalmazás keretében biztosítottak hatásköröket az akkori Közösség részére, hanem a korlátozott felhatalmazás elvének megfelelően funkcionálisan, egyes célkitűzésekhez kötötten. A Lisszaboni Szerződés sem változtatott a korlátozott felhatalmazás elvén, az EUSz 5. cikkében rögzíti, hogy az Unió hatásköreinek megállapítására továbbra is a hatáskör-átruházás elve irányadó, a szubszidiaritás és arányosság elvének figyelembevételével.

Jogosan merül fel tehát a kérdés, hogy az Európai Unió és tagállamai viszonylatában a hogyan értelmezhető az államiság egyik lényeges elemét képező szuverenitás fogalom? Egy állam hatalmát akkor lehet teljes mértékben szuverénnek nevezni, ha az állam erősebb, meghatározó, döntő és nem levezethető, eredeti hatalommal bír a területe és népessége fölött,⁶ és ha az államhatalomnak ez az ereje a legitim fizikai erőszak monopóliumában,⁷ a „kompetenz-kompetenz”-ben, és a jogalkotás elsőbbségében fejeződik ki. Ebből kiemelendő a kompetenz-kompetenz dimenziója, vagyis a hatáskörök megállapítására vonatkozó hatáskör, melynek alapján a szuverenitás a tagállamoknál marad, mivel az EU tagállami felhatalmazástól függően rendelkezik lezármaztatott hatáskörrel.⁸ Ugyanakkor a lezármaztatott hatáskörök elve a gyakorlatban már relativizálódott, egyrészt az íratlan jogkörök (implied powers) és az EUMSz 352. cikk, másrészt a Lisszaboni Szerződés – fentebb említett – hatásköri rendelkezései következtében. A jogalkotás dimenziójában azonban kijelenthető, hogy a tagállamok államhatalma jelentős mértékben leszűkült, a törvényhozás elsőbbsége olyan mértékben mérseklődött, hogy az már érinti, vagy érintheti a tagállamok szuverenitását.⁹

Ugyanakkor az Európai Unió nem az állami szuverenitással rokonítható szuverenitással rendelkezik, hiszen nincs mindenre kiterjedő hatásköre, de kisebb részjogokat mégiscsak gyakorol, és ezt Doehring „megcsonkított szuverének feletti szuverenitásnak” nevezi.¹⁰ Más szakirodalmi álláspontok szerint a szuverenitás fogalma felett eljárt az idő. Neil MacCormick a poszt-szuverenitás korát idézi, miszerint túl kell lépni a szuverén államon. Az egysíkúan államközpontú vagy Európa-központú megközelítésekkel szemben újfajta szemléletet javasol, amelyben egyrészt a politikát és a jogot elválaszthatatlan összefonódásban látja, másrészt a jogrendszer fogalmát nem szűkíti le a szuverén állam által alkotott és kikényszerített jogra. Vagyis az uniós jog és a nemzeti jog közötti konfliktust a nemzetközi jog alapján kell eldönteni, miközben nem hivatkozunk a szuverenitás fogalmára.¹¹

Mindent összevetve elmondható, hogy a szuverenitás fogalma európai szinten nem azonos az államhatalommal, de annak legfontosabb tulajdonsága. A tagállamok egyér-

⁶ GEORG JELLINEK: *Az állam alkotmánya és a közjog garanciái. Az általános államtan részlete (1900)*. In: Takács Péter: *Államtan. Írások a XX. századi általános államtudomány köréből*. Szent István Társulat, Budapest, 2003. 6–31. pp.

⁷ MAX WEBER: *A racionális állam. Államszociológiai töredék (1911–1920)*. In: Takács Péter: *Államtan. Írások a XX. századi általános államtudomány köréből*. Szent István Társulat, Budapest, 2003. 48–52. pp.

⁸ ROMAN HERZOG: *Államkapcsolatok*. In: Takács Péter: *Államtan. Írások a XX. századi általános államtudomány köréből*. Szent István Társulat, Budapest, 2003. 862. p.

⁹ SZILÁGYI PÉTER: *Szuverenitás, globalizáció, európaizálódás*. Jog-Állam-Politika, 2009/1. 74. p.

¹⁰ KARL DOEHRING: *Állam és alkotmány az egységesülő Európában*. In: Takács Péter (szerk.): *Államtan. Írások a XX. századi általános államtudomány köréből*. Szent István Társulat, Budapest, 2003. 899. p.

¹¹ NEIL MACCORMICK: *Beyond the Sovereign State*. Modern Law Review, 1993. 1–18. pp.

telmű alkotmányos rendelkezéseire tekintettel¹² a jogi értelemben vett szuverenitás nem ruházható át az Unióra, mert ez egyet jelentene a tagállamok önfeladásával. Ezt támasztja alá a Német Alkotmánybíróság elhíresült Maastricht-ítélete is, amely leszögezi, hogy a Unió nem rendelkezik saját kompetenciáján túlmenő kompetenciával, s „ha a jövőben netán az európai hatáskör további határainak a kérdése merülne föl olyan ügyekben, amelyek német joghatóságra tartoznak, és ha Németország alapvető alkotmányos jogainak és jogosítványainak bármelyike veszélybe kerülne, a BVerfG rendelkezne a hatalommal, hogy fenntartsa a német alkotmányjog alapjait, és viszont meghatározza az európai szervek Németország feletti hatásköreinek határait.”¹³ A Német Alkotmánybíróság értelmezésének szemlélete és nyelvezete egyértelműen szerződésnek, és nem alkotmánynak nevezi a Maastrichti Szerződést, amely az Európai Unióval olyan kormányközi közösséget hozott létre, amely legitimációját az egyes tagállamok parlamentjeinek felhatalmazásából nyeri. A tagállamok ezáltal megtartják szuverenitásukat, amelyek gyakorlását döntően a tagállami kormányzatok határozzák meg.

Az európai integrációban részt vevő államok nemzeti alkotmányai főszabály szerint kettős követelménynek kívánnak eleget tenni: egyrészlől az alkotmányok elején a hagyományos szuverenitási klauzulát fektetik le, amely a nemzeti közhatalom és jogrend első számú legitimációja, másrészlől az egyes alkotmányokban eltérő helyen és tartalomban utalnak arra, hogy a tagállami döntéshozatal kikerülhet a nemzeti keretektől, és európai szintre tevődhet át.¹⁴

Jelenleg az Európai Unió fundamentumát jelentő Lisszaboni Szerződés jelentős eredményei ellenére sem felel meg az állami alkotmányokkal szembeni elvárásoknak. Ezért a nemzeti alkotmányok, mint a demokratikus legitimáció forrásai, még jó ideig fontos szerepet játszanak az EU legitimitásának a meghatározásában. Az Európai Unió a Lisszaboni Szerződés szerint is csupán olyan jogi személy, amely nemzetközi szerződéskötési képességgel bír, de nem veszi át a nemzetállamok fölötti főhatalmat, még akkor sem, ha azok önkorlátozása révén jött létre az egész integrációs és az uniós intézmények rendszere. Az egész konstrukció a népszuverenitás és a tagállami szuverenitás, valamint az egyes szuverenitásból eredő hatáskörök átruházásának elismerésére épül a kulturális, alkotmányos, identitásbeli sokszínűség megőrzése mellett.¹⁵ Az államtársulási jellegből, az Unió teljes szuverenitásának hiányából következik, hogy önmagában sem az integráció mélyülése vagy bővítése, sem a Lisszaboni Szerződés elfogadása nem teremti meg az államszervezeti biztosítékokat uniós szinten.

Az Európai Unióban a hagyományos elméleti keretek felbomlása érhető tetten, miközben tagállami szinten is az állam új minőségének megjelenése figyelhető meg. Az Európai Unió joga nem tekinthető sem államjognak, sem az államok közötti szerződésekben megnyilvánuló nemzetközi jognak, miközben lényegi kérdés a „szerződésen alapulás”, és a Lisszaboni Szerződés nem változtat ezen.

¹² Pl. Bonni Alaptörvény 24. cikk (1) bekezdés és 23. cikk (1) bekezdés

¹³ NEIL MACCORMICK: *A Maastricht-ítélet: Szuverenitás most*. In: Paczolay Péter (szerk.): *Alkotmányelmélet és európai integráció*. Szent István Társulat, Budapest, 2004. 109. p.

¹⁴ TRÓCSÁNYI LÁSZLÓ: *Nemzeti szuverenitás és európai integráció*. Európai Tükör, 2008/3. 4. p.

¹⁵ TÓTH JUDIT: *Uniók polgárjog-védelem a kisebbségeknek is*. Kisebbségkutatás, 2004/1. 115–116. pp.

b) Az európai alkotmányosság kihívásai

Georg Jellinek szerint „minden szövetségnek olyan rendre van szüksége, amelynek alapján kialakul és megvalósul az akarat, meghúzzák határait, s amely szabályozza tagjainak helyzetét és hozzá való viszonyát. Az ilyen rendet alkotmánynak nevezzük.”¹⁶ Alkotmányossági szempontból vizsgálva az Európai Unió egyfelől nemzetek feletti szervezet, melyet nemzetközi szerződések hoztak létre, anélkül azonban, hogy saját alkotmánnyal rendelkezne. E tekintetben nem állam, másfelől viszont az uniós intézmények olyan európai normákat alkotnak, amelyek kötelezőek a tagállamokra nézve, így az EU olyan magasabb szintű hatalmat gyakorol, melyet korábban csak az egyes államok követelhettek maguknak.¹⁷

Felvetődik a további kérdés, hogy ha történetileg az alkotmányok tulajdonképpen az államok attribútumai voltak, és az alkotmányosság egy alkotmányt feltételez, akkor beszélhetünk-e európai alkotmányosságról, egy nem állami entitással összefüggésben? Funkcionális szempontból az EU olyan lényeges, jogilag szabályozott közhatalommal rendelkezik, amely független az azt alkotó tagállamoktól, és ilyen mértékig saját alkotmányjoga van, miközben ennek a jognak a jelentős része az alapszerződésekben található, amelyek az önmegjelölés hiányától eltekintve figyelemre méltó hasonlóságot mutatnak sok állam írott alkotmányával. Olyannyira, hogy az Európai Bíróság és számos befolyásos alkotmányos tényező az alapszerződési struktúrát alkotmányos chartának tekint. Azonban, mivel a formális megközelítést elutasították, az EU „alkotmánya” éppen úgy fellelhető a Luxemburgi Bíróság ítéleteiben, az európai intézmények jogalkotásában, valamint nem jogi természetű szokásokban és a gyakorlatban, mint magukban a szerződésekben.¹⁸ Ezek alapján támasztható alá az európai alkotmányossági kultúra tényleges létezése – azaz az európai konstitucionalizmus.

Fukuyama a 21. századi államépítkezés vonatkozásában megállapítja, hogy míg az amerikai hagyomány szerint az alkotmányos nemzetállam a demokratikus többség akaratában gyökerezik, addig az európai felfogás alapján a legitimitás a törvények és az egyes nemzetállamok akaratára felett álló jogi elveken nyugszik, vagyis a demokratikus cselekedetek legitimitása végső soron nem a demokratikus eljárás helyességén alapszik, hanem a jogrend felett álló, morális tartományból származó elsődleges jogoktól és normáktól függ.¹⁹ Robert Kagan szerint az európaiaknak félig igazuk van – „ők az unión belül tényleg történelem utáni világot alkottak maguknak, ahol a szupranacionális szervezet elsőbbséget élvez a szuverenitással szemben.”²⁰

¹⁶ GEORG JELLINEK: *Az állam alkotmánya és a közjog garanciái*. In: Takács Péter (szerk.): *Államtan. Írások a XX. századi általános államtudomány köréből*. Szent István Társulat, Budapest, 2003. 3. p.

¹⁷ JÜRGEN HABERMAS: *Megjegyzések Dieter Grimm: Kell-e alkotmány Európának? című tanulmányához*. In: Paczolay Péter (szerk.): *Alkotmányelmélet és európai integráció*. Szent István Társulat, Budapest, 2004. 83. p.

¹⁸ NEIL WALKER: *Az európai alkotmányosság és az európai integráció*. In: Paczolay Péter (szerk.): *Alkotmányelmélet és európai integráció*. Szent István Társulat, Budapest, 2004. 124–125. pp.

¹⁹ FRANCIS FUKUYAMA: *Államépítés. Kormányzás és világrend a 21. században*. Századvég, Budapest, 2005. 147–151. pp.

²⁰ Hivatkozza: FRANCIS FUKUYAMA: *Államépítés. Kormányzás és világrend a 21. században*. Századvég, Budapest, 2005. 150. p.

A transznacionális szervezetek között kizárólag az Európai Unióról mondható el, hogy a saját döntéshozatalát a demokratikus jogalkotás elvének igyekszik alárendelni.²¹ Ugyanakkor az EU intézményeinek döntéshozatali rendszerében (jogalkotási-végrehajtási) a nemzetállami szinten megszokott demokratikus elemek és struktúrák több szempontból jelentős mértékben hiányoznak, továbbá az Unió és polgárai között jól érzékelhető identitásbeli szakadék alakult ki. Mindez egyfajta demokrácia deficitet eredményez, amely egy általánosan használt kifejezés annak a meglehetősen összetett problémának a leírására, amely a demokratikus döntéshozatali folyamatot csorbítja, és amelyet az EU-ról szóló szakirodalom számos különböző kontextusban használ.

Az európai konstitucionalizmus vizsgálatához a demokrácia deficit intézményi aspektusát tartom fontosnak kiemelni, melynek Merkel három elemét sorolja fel.²² Az első, leglátványosabb elem a döntéshozatalban lelhető fel, tekintettel arra, hogy döntéshozó hatalommal alapvetően nem a közvetlen választói képviselőt biztosító Európai Parlament rendelkezik, hanem a tagállami érdekeket megjelenítő, a tagállamokban demokratikusan megválasztott parlamentekben alakult kormányok delegáltjai, a Tanács. A második elem a végrehajtásban keresendő, hiszen az EU döntéshozatali folyamatában megszületett jogszabályok – akár közvetlen, akár közvetett hatályúak – végrehajtásának nagy része a tagállami intézményekben történik. Az európai alkotmányosság és identitás szempontjából a leglényegesebb hiányosság az EU-ban az érdekkifejezés és az érdekközlés területén jelentkezik, ugyanis míg a tagállamokban megszokott politikai folyamat rendszerében a társadalom és a politikai intézményrendszer között a pártok és az érdekszervezetek közvetítenek, addig az EU szintjén ez a közvetítő csatorna csupán részlegesen és közvetetten működik.

c) Közös európai „alkotmányos örökség”

A Lisszaboni Szerződéssel módosított EUSz Preambulumában és 3. cikk (3) bekezdésében jelenik meg az az utalás Európa közös kulturális örökségére, amely európai mércével mérve is alkotmányosan megalapozott összekötő kapcsolatot teremt az EU tagállamai között. Az európai integrációt alapító Római Szerződés még nem tesz kísérletet a közös örökség fogalmának körülírására. Ugyanakkor ki kell térni az örökség kifejezés értelmezésére abban a tekintetben, hogy vajon csak a múltbeli közös kulturális értékeket értjük alatta, vagy ez a kifejezés a jelen új közös fejleményei esetében is alkalmazható. Az európai identitás értékalapjait keresve meg kell állapítani, hogy noha bizonyos értékek közösnek mondhatók, mégis minden országnak vagy társadalmi csoportnak megvannak a maga speciális értékei, és ugyanazon érték fontossága változhat nemzetek és csoportok között. A közös örökség, mint értékösszettség tehát igen gyakran nem azonos-ságra utal, hanem inkább a sajátos egyedi jelenségek rokon vonásainak összefoglalását jelenti.²³ Így a nemzeti alkotmányok sokszínűsége, mint az európai közös alkotmányos

²¹ ROBERT DAHL: *A Democratic Dilemma: System Effectiveness versus Citizen Participation*. Political Science Quarterly, 1994. 31–32. pp.

²² WOLFGANG MERKEL: *Elmélyíteni és kiszélesíteni? Az Európai integráció korlátai*. Politikatudományi Szemle, IV. évf. 2. szám. 1997. 5–32. pp.

²³ KIRÁLY MIKLÓS: *Egység és sokféleség. Az Európai Unió jogának hatása a kultúrára*. Budapest, Új Ember Kiadó, 2007. 248. p.

örökség, fontos része lett az európai integrációnak. Az Európai Unió azokat nem teszi feleslegessé, hanem sokkal inkább elvárja, hogy az integráció figyelembe vegye a speciális nemzeti tradíciókat, sajátosságokat.

Mely értékek képezik tehát a közös alkotmányos örökség részét, európai szinten? Csupán hetvenes évek közepén került az integráció vállalt céljai közé a demokrácia, a jogállamiság és az emberi jogok tematikája. A hetvenes évek óta közkeletű nézet, hogy az Európai Közösség, később az Európai Unió elsőszámú legitimáló ereje a jog uralma. A tagállamok és az uniós intézmények egyaránt meghatározott szabályok és elvek alapján járnak el, és ezek érvényesülését független bíróság garantálja. Így van ez akkor is, ha az Európai Unió nem állam, hanem jogközösség.²⁴ Az Európai Unióról szóló Szerződés Preambuluma szintén megerősíti a tagállamok elkötelezettségét a szabadság, a demokrácia, az emberi jogok és alapvető szabadságok tiszteletben tartása és a jogállamiság elvei mellett, amelynek szerepét nem lehet eléggé megbecsülni, miközben már az EU Alkotmányos Szerződését előkészítő Konventben komoly viták folytak arról, hogy érdemes-e fenntartani az utalást a közös hagyományokra, hiszen az Alapjogi Charta amúgy is összegzi ezeket normaszövegben.²⁵ Továbbá a tagállami alkotmányos hagyományokból építkező bírósági ítélkezési gyakorlat is beépült a Chartába, így az lényeges eltérést nem mutat a tagállamok alapjogi rendszeréhez képest.²⁶

Mégis, a Lisszaboni Szerződés az EUSz 6. cikke tekintetében valódi reformot hajtott végre azáltal, hogy jogi kötőerővel ruházta fel, és az uniós jogrend szerves részévé tette a Chartában foglalt jogokat, szabadságokat és elveket. Együttal kötelezte az EU-t az Emberi Jogok Európai Egyezményéhez való csatlakozásra, és egyfajta „megszüntetve megőrzés” módszerrel fenntartotta a korábbi íratlan alapjogok rendszerét, mint az uniós jogrend részét képező általános elveket.²⁷ Ezek a jogelvek az európai örökség részei, olyan alkotmányos hagyományok, amelyek a tagállami jogforrási hierarchia csúcán elhelyezkedő alkotmányokban megfogalmazott elveket foglalják magukba. Most már ezek jelentik az EU alapjait is, mivel az egyes államok az alkotmányukban foglalt módon és mértékben vesznek részt az Unió tevékenységében.

A legfontosabb jogelvek között említhető a demokrácia, amelyre az Alapjogi Charta Preambulumában is történik utalás, míg EUSz 10. cikke kifejezetten leszögezi, hogy az EU működési elve a képviseleti demokrácia, ahol a döntéseket a lehető legnyilvánosabban és a polgárokhoz a lehető legközelebb eső szinten kell meghozni. Az EU valamennyi tagállamát demokratikus jogállamnak tekinthetjük, amelyekben a képviseleti demokrácia valamely modellje érvényesül, újabb föderatív elemmel gazdagítva a szupranacionális rendszert.

Az EU Alapjogi Chartájának jogi kötőerővel való felruházása nyomán annak a polgárok jogairól szóló V. címe tovább szélesíti és erősíti az uniós polgárság tartalmát. Ez az EU alkotmányos fejlődése szempontjából olyan kulcsfontosságú reform, amely egy-

²⁴ DANIELA OBRADOVIC: *Policy Legitimacy and the European Union*. Journal of Common Market Studies, Vol. 34. Issue 2. 1996. 196–198. pp.

²⁵ PACZOLAY PÉTER: *Az Európai Unió tagállamainak közös alkotmányos hagyományai*. Európai Tükör, XV. évfolyam. 11–12. szám. 2010. 95–98. pp.

²⁶ CHRONOWSKI NÓRA: *Integrálódó alkotmányjog*. Dialóg-Campus, Pécs-Budapest, 2005. 66. p.

²⁷ SZALAYNÉ SÁNDOR ERZSÉBET: *Alapjogok (európai) választáson – Lisszabon után*. Jogtudományi Közlöny, 2013/1. 19–20. pp.

értelművé teszi, hogy az EU eltér minden más államközi együttműködéstől, mivel a polgárok uniója.²⁸ Az uniós polgároknak közvetett és közvetlen részvételi lehetőségeik egyaránt vannak az Unió demokratikus működése kapcsán. Közvetett módon a polgárokat uniós szinten képviselő Európai Parlament által, illetve a nemzeti parlamenteken keresztül vesznek részt az EU demokratikus ellenőrzésében.²⁹

Európai Parlament szerepét az elsődleges jogforrásokon túl az Európai Unió Bírósága is úgy határozta meg, mint olyan intézményt, amely a közösségi normákat demokratikus legitimitációval képes felruházni. Ezzel a képviseleti demokrácia elvét az alapvető jogokhoz és jogállami garanciákhoz hasonlóan az uniós jogrendben bennerejlő elvként kezelte.³⁰ Tekintettel arra, hogy a nép választott képviselői útján vesz részt a hatalomgyakorlásban, a Parlament jogalkotási részvétele a képviseleti demokrácia megvalósulásának biztosítéka. Ezzel a nép szupranacionális hatalomgyakorlásban való részvételének szükségessége is megfogalmazást nyert.³¹

Ugyanakkor a Német Szövetségi Alkotmánybíróság a Lisszaboni Szerződés alkotmányosságáról hozott ítéletében úgy fogalmazott, hogy az Európai Parlament által megvalósuló képviselet nem felel meg az egyenlőség kritériumának úgy, ahogy az egy demokratikus államban elvárható.³² A német alkotmánybíróság szerint, bármennyire is hangsúlyozzák a Szerződések az uniós polgárságot, az Európai Parlament, mint szupranacionális intézmény az integrációban részt vevő tagállamok népeinek képviseletét látja el – nem beszélhetünk tehát „szuverén népről”. Az EP mindazonáltal az uniós intézményrendszerben valóban a nép képviseletét hivatott megjeleníteni, ahogyan ezt az EU Bírósága is megállapította, még akkor is, ha hatáskörei kapcsán egyes hiányosságok fel is fedezhetők, illetve egyes esetekben az államokra vonatkozó demorácia-modell nem alkalmazható az Unióra, annak intézmény- és jogrendszerből eredő eltérések elfogadása nélkül.³³

A képviseleti demokrácia hagyományai mellett az EUSz 11. cikke kitér mind a részvételi, mind a közvetlen demokrácia formáira, egyúttal új uniós polgári jogként bevezeti a polgári kezdeményezést. A demokrácia ezen elemei először kerülnek kifejezetten nevesítésre az elsődleges jog szintjén, kapcsolódva a 2001-ben elfogadott jó európai kor-

²⁸ INGOLF PERNICE: *The Treaty of Lisbon and Fundamental Rights*. Walter Hallstein-Institut für Europäisches Verfassungsrecht Humboldt-Universität zu Berlin, WHI Paper, 7/2008. 235–237. pp.

²⁹ OSZTOVITS ANDRÁS (szerk.): *Az Európai Unióról és az Európai Unió működéséről szóló szerződések magyarázata I.* Complex, Budapest, 2011. 87. p.

³⁰ FEDERICO G. MANCINI: *Democracy and Constitutionalism in the European Union*. Hart Publishing, Oxford, 2000. 35–36. pp.

³¹ C-138/79. sz. ügy 33. pontja: „... lehetővé teszi a Parlament számára, hogy ténylegesen részt vegyen a közösségi jogalkotási eljárásban. Ez a hatáskör a Szerződés által elért kívánt intézményi egyensúly lényegi eleme. Noha korlátozott mértékben, e hatáskör közösségi szinten azt az alapvető demokratikus elvet tükrözi, amely szerint a nép a képviselői testületen keresztül vesz részt a hatalom gyakorlásában. Ezért a Szerződés által előírt esetekben a Parlamenttel folytatott konzultáció olyan lényeges eljárási szabály, amelynek figyelmen kívül hagyása az adott jogi aktus semmisségét eredményezi.”

³² Az egy ember, egy szavazat elv érvényesül ugyan, de a szavazatok súlya mégsem azonos, az egyes tagállamokból megválasztható képviselők számának a degresszív arányossági rendszerben történő meghatározásának a következményeként. BVerfG 2 BvE 2/08 vom 30.6.2009. 278–281. pp. http://www.bundesverfassungsgericht.de/entscheidungen/es20090630_2bve000208.html (Letöltés: 2012.11.15.)

³³ MOHAY ÁGOSTON: *Az Európai Parlament a Bíróság előtt*. Studia Europea 2012–Jurisprudentia et Practica 3, Pécs, 2012. 177. p.

mányzásról szóló Fehér Könyvhöz,³⁴ amely előre vetíti EU intézményeinek demokratikus legitimációját. Az „európai kormányzás” fogalmát mindazon szabályokra, eljárásokra és magatartásra is kiterjeszti, amelyek újfajta kommunikációs eljárásokkal, a helyi és regionális önkormányzatok, valamint a civil társadalom minél szélesebb körű részvételével valósulnak meg, és felhívja a figyelmet a közösségi intézmények szerepének, céljának és felelősségének újradefiniálására ezen elveknek megfelelően.

Az európai identitás dilemmái

Az európai identitás meghatározásához elsődlegesen a nemzeti identitás kérdését kell körbejárni, tekintettel arra, hogy az európai társadalom kollektív önazonosságában a legfőbb közös elem az egyének nemzeti öntudata. Azonban kérdésként merül fel, hogy létrehozhat-e európai szintű összetartozást az egyes nemzeti identitások szintézise. A nemzeti identitás az egyéneknek a nemzethez, mint a legfelsőbb közösséghez kötődő interaktív, reflexív kapcsolata,³⁵ amelynek az állampolgárság révén közjogilag is jól behatárolható kerete van. Ezen túlmenően a nemzeti identitás mindig valamilyen politikai közösséghez kötődik, és az alábbi elemekből tevődik össze: közös történelmi terület, közös mítoszok és történelmi emlékezet, közös tömegkultúra, közös jogok és kötelezettségek, közös gazdaság, ahol az egyének területi mobilitással rendelkeznek.³⁶ Vajon értelmezhető-e ez a meghatározás európai szinten is?

A közös európai identitás megfogalmazására uniós szinten expressis verbis először 1973-ban került sor, a Koppenhágai Deklarációban,³⁷ amely három pillér alapján vázolta fel az európai közös tudatosság alapjait: az első pillérbe a közös örökség és közös érdekek, vagyis a keresztény vallás és polgári értékrend került. A második pillér az integráció melletti elkötelezettséget foglalta magába, míg a harmadik pillérben a külső, EU-n kívüli országok felé tanúsított közös szolidaritás és kötelezettségvállalás jelentette az összetartozást.

A közösségépítésre az EU esetében a további fejlődés során is számtalan lehetőség kínálkozott. Közjogi szempontból leginkább az institucionalista identitásépítés modellje értelmezhető, amely az intézményekre koncentrálna mindenekelőtt a polgárok részvételét kívánta megteremteni az EU bürokratikus szervezetrendszerének keretein belül. Ennek az elképzelésnek az igénye már a 70-es évektől jelen volt, és arra kereste a választ, hogy az Európai Unió hogyan lenne képes az egyének és az uniós intézmények között közvetlen kapcsolatot kialakítani. Azonban már ekkor felmerült a máig létező probléma, hogy a népszuverenitás klasszikus elve, amely szerint minden hatalom a néptől ered, európai szinten aligha teljesülhet, éppúgy nem, mint a másik legfontosabb elv,

³⁴ European Commission: European governance – A white paper. COM (2001) 0428 final. OJ C 287. 12.10.2001.

³⁵ KOLLER BOGLÁRKA: *A poszt-nemzeti identitás-struktúra dinamikus modellje – Az Európai Unió állampolgárok azonosságtudatának vizsgálata alapján*. PH.D. értekezés, Kézirat, Budapest, 2003. 13. p. http://phd.lib.uni-corvinus.hu/120/1/koller_boglarka.pdf (Letöltés: 2012. 11. 15.)

³⁶ ANTHONY D. SMITH: *National Identity*. Penguin Books, London, 1991. 14. p.

³⁷ European Communities: Declaration on European Identity in Bulletin of the European Communities. No 12. December 1973. 118–122. pp.

amit Montesquieu óta ismerünk – és amit követni próbálnak az egyes nemzetállamok –, a hatalmi ágak megosztásának eszméje.

Ebből következően egyre nagyobb figyelem irányult olyan kérdésekre, mint az identitás, a nép, Európa kulturális, vallási, humanista öröksége, a szuverenitás illetve a normatív legitimitás összefüggései. A kilencvenes évek elején az uniós polgárság intézményének Maastrichti Szerződéssel történt bevezetése és folyamatos tartalommal való megtöltése vitathatatlan következménye annak az uniós törekvésnek, amely az egyén és a szupranacionális közösség közötti közvetlen kapcsolat megteremtésére irányul. A fokozatosan bővülő Unió egyre több tagot számlál, ezzel egyenesen arányosan pedig egyre több politikai, gazdasági feladatkör betöltésére hivatott. Feladatainak maradéktalan ellátására viszont csak akkor lesz képes, ha valamennyi tagállama és azok állampolgárai érdekeit megfelelően képviselni tudja.

Az egyre szélesebb körű jogi szabályozottság az uniós polgárság jogintézményének további fejlődését vonja maga után, folyamatosan napirenden tartva a közös kulturális hagyományok, az „európaiság” keresésének az igényét. Így az uniós polgárság továbbfejlesztése szükséges következménye és logikus végállomása lehet az identitásról és legitimitációról zajló vitáknak.³⁸ A Lisszaboni Szerződésből egyértelműen kiderül, hogy az Unió demokratikusabb és polgárközelibb politikát kíván folytatni, tágabb teret kínál a civil társadalmak számára, jogi keretet biztosítva a hatékonyabb párbeszédnek az uniós intézmények és az állampolgárok között. Ebben a körben kiemelkedő szerep jut a kulturális örökségnek, amely a Szerződés Preambulumába is bekerült, mint olyan érték, amely nélkül a tagállamok, az őket alkotó közösségek és polgárok sokfélesége nem volna összetartható.³⁹

Mindezen társadalmi és politikai fejlődés ellenére a közös európai identitás megteremtése még nem képezi a szupranacionalitás (nemzetekfelettség) alkotóelemét, annak mibenlétét az EU vonatkozásában leegyszerűsítve úgy határozhatjuk meg, hogy valamely államok fölött álló nemzetközi entitás, amely az államokra nézve bizonyos vonatkozásában kötelező jogi normákat állapíthat meg.⁴⁰ Bármely társadalom összetartozását meghatározzák a tagjai által vallott eszmék, melyek a közös tudáson, meggyőződésen vagy világnézetben alapulnak. Az összetartozás ilyen felfogásában a társadalomnak azok a tagjai, akik a többiekéhez hasonló értéket vallanak, vagy jelképekkel azonosulnak. Vagyis a közösséget a tagjai által birt közös identitás tartja össze. A közösségek képzésének ez a módja ugyanolyan összetartozást tud generálni, mint a részvétel kialakult intézményrendszere.⁴¹

Az európai integráció demokrácia-deficitjének újabb aspektusát éppen ennek az összetartó erőnek a hiánya adja, vagyis az a képzet, hogy az Európai Unióhoz nem kap-

³⁸ OSZTOVITS ANDRÁS (szerk.): *Az Európai Unióról és az Európai Unió működéséről szóló szerződések magyarázata* 2. Complex, Budapest, 2011. 989–991. pp.

³⁹ EUSz 3. cikk (3) bekezdés: "Az Unió tiszteletben tartja saját kulturális és nyelvi sokféleségét, továbbá biztosítja Európa kulturális örökségének megőrzését és további gyarapítását."

⁴⁰ BODNÁR LÁSZLÓ: *Az Európai Unió mint különleges nemzetközi szervezet*. In: Pánovics Attila (szerk.): *Európában – múlt, jelen, jövő. Egyetemi Tanulmányok, Európai Közösségek Hivatalos Kiadványainak Hivatala*, Budapest, 2009. 41–56. pp.

⁴¹ Achim Hurrelmann: *European Democracy, the Permissive Consensus and the Collapse of the EU Constitution*. *European Law Journal*, Vol. 13. No. 2. 2007. 345. p.

csolódik európai nép, démosz. Ezt támasztja alá Grimm megállapítása, amely szerint „a politika európai szintjén hiányzik az odaillő közönség [...] a demokráciával szemben támasztott követelmények ez esetben nem az emberektől származnak, hanem a társadalomtól, amely politikai egységként akarja létrehozni önmagát. [...] Ennek megfelelően a demokrácia gátját nem az Unió állampolgárainak, mint népnek a kollíziós hiánya képezi, hanem azok gyengén fejlett kollektív identitása és a nemzetek feletti egyeztetéshez való elégtelen tehetségük.”⁴²

Az uniós polgárságot szabályozó rendelkezések a Maastrichti Szerződéssel kerültek a primer közösségi jogba, és alapvető változást hoztak az uniós intézmények és a polgárok kapcsolatában, az összetartozás definiálásában, és limitált politikai jogosultságot is teremtettek.⁴³ Az uniós polgárság jogintézménye valódi mérföldkőnek tekinthető az egyén és a szupranacionális közösség közötti közvetlen kapcsolat megteremtésében, még akkor is, ha az nem egyenértékű a tagállamok – vagy harmadik államok – állampolgárságának intézményével. Az EU nem állam, az uniós polgárság jóval lazább kapcsolat, mint az állampolgárság, ezen kívül hiányzik az állampolgárságra jellemző kizárolagosságra törekvés is: az uniós polgárság kiegészíti, és nem helyettesíti a tagállami állampolgárságot. Ugyanakkor az EU Bírósága is megkezdte jelentős értelmező és jogfejlesztő munkáját, melynek során az uniós polgárság fogalmát jelentős tartalommal töltötte meg, és a közös identitás érzetének erősítését a kapcsolódó jogok gyakorlásán keresztül próbálta biztosítani.⁴⁴

Az uniós polgárságnak nem a tartalmával, hanem az üzenetével, az európai identitás megteremtésére való alkalmasságával kapcsolatban azonban maga a koncepció is elismeri, hogy az EU népessége vonatkozásában az Unió területén élő polgárok összességéről beszélünk, ahol nem a származás, hanem a jogi kapocs adja meg az alapját a démosz létének. Míg az etnosz azokat a kötődéseket – vérségi, származási, területi – öleli fel, amelyek nem racionális tényezők és sorsszerűen kötik az egyént a közösséghez, addig a démosz a politikai állampolgársággal járó egyenlő jogokat, a politikai életben való részvétel egyenlő esélyét, vagyis olyan demokratikus vívmányokat jelenti, amelyek racionális tényezőkből álló köteléket eredményeznek. Az Európai Unióban tehát olyan etnosz nélküli démoszról beszélhetünk, amely a nemzeti szintre támaszkodik, létjogosultságát onnan nyeri, és folyamatosan a nemzeti állampolgárságra utal vissza.⁴⁵

Mindazonáltal az Európai Uniót, sui generis szervezet lévén, nem feltétlenül lehet és kell az államokra alkalmazott mértékek alapján megítélni, hiszen az a tagállami állampolgárokat nem fogja össze az Európai Unió polgárainak államalkotó népévé, s nem alapoz meg átfogó védelmi és engedelmisségi viszonyt. Az EU hiányzó államiségára tekintettel az államokra vonatkozó demokratikus elvek európai szinten csak bizonyos

⁴² DIETER GRIMM: *Kell-e alkotmány Európának?* In: Paczolay Péter (szerk.): *Alkotmányelmélet és európai integráció*. Szent István Társulat, Budapest, 2004. 73–74. pp.

⁴³ BLUTMAN LÁSZLÓ: *EU-jog – működésben*. Bába Kiadó, Szeged, 2004. 24. p.

⁴⁴ DORA KOSTAKOPOULOU: *The evolution of European Union citizenship*. European Political Science, 2008/7. 288. p.

⁴⁵ NAVRACSICS TIBOR: *Az uniós állampolgárság és az európai civil társadalom*. In: Csefkó Ferenc és Horváth Csaba (szerk.): *Magyar és európai civil társadalom*. MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézete Pécs-Baranyai Értelmiségi Egyesület, Pécs, 1999. 67–70. pp.

eltérésekkel alkalmazhatóak.⁴⁶ Ezzel összefüggésben államtani szempontból le kell szögezni azt is, hogy megfelelő európai államnép és államhatalom sem Maastricht, sem Lisszabon után a Szerződések értelmében nem alakult ki. Egyik Szerződés sem hozott létre egyéni tagságon alapuló, politikai sorsközösség értelmében vett civitas perfectát, mely az uniós polgárság személyes köteléke révén egy európai összállamhoz kötődne. Az európai polgárok elsősorban saját tagállamukhoz, vagy szűkebb lakóhelyükhöz kötődnek, és identitásuknak csak sokadik szintjén, – ha egyáltalán – érzik magukat európainak.⁴⁷

Karl Doehring az európai polgár és az európai nép vizsgálata kapcsán veti fel a „government of law and not of men”-konceptiót, melynek értelmében európai kérdésekben az állampolgár már nem teheti felelőssé saját tagállami kormányát, hiszen annak európai szinten nincsen átfogó hatásköre, de nem teheti felelőssé az európai kormányt sem. Elmozdítani is csupán a tagállami kormányát tudja, amely azonban nem Európát kormányozza. Joggal merül fel tehát a dilemma: az állampolgárnak „két úrhoz kell fordulnia segítségért; ezért két úrnak tartozik hűséggel is (subjection divisia trahit protectionem divisiam? – az osztott alávetettség osztott védelemmel jár?).”⁴⁸

A 21. század Európájának államtani jellege

A 21. század Európájában a személyiség sokféle identitásának van összetartó ereje, a hierarchia legtetején azonban még mindig a nemzeti identitás áll. A globális folyamatok révén viszont, Európa egyre inkább egy sajátos identitással rendelkező egységként jelenhet meg. A „határok nélküli Európa” koncepciójának megvalósítása nemcsak az európai integráció alapító hat tagállamán belül vált fő céljá, hanem a szubnacionális (regionális és lokális) szintű egységek is törekszenek bizonyos határokon átnyúló kooperációk megteremtésére. Az ilyen típusú együttműködési lehetőségek egyre szélesebb körben alakultak ki, és erősítik Európa gazdasági és társadalmi kohézióját, valamint a demokratizálódási folyamatot. A nemzetállam kereteit túlhaladó együttműködés és szolidaritás a gazdasági kooperációtól indult, s jelenleg a politikai támogatáson át az európai jóléti rendszerek kiépítéséig és az egyenjogú európai polgárok közösségének létrejöttéig terjed.⁴⁹

Az EU sajátos intézményrendszere egyszerre a világ legbonyolultabbja, ugyanakkor példaértékű együttműködést képes kialakítani 28 tagállam polgárai, nemzetállamai és azok szövetsége között. Alkotmányossági szempontból vizsgálva az Európai Unió egyfelől nemzetek feletti, szupranacionális integráció, melyet nemzetközi szerződések hoztak létre, anélkül azonban, hogy saját alkotmánnyal rendelkezne. Az EU közjogi rendje felpuhítja a hagyományos fogalmi kereteket, hiszen nincs egységes európai nép, és az európai intézmények autoritása sem teljes a tagállamok területei felett. Az Európai

⁴⁶ NICOLAIDIS KALYPSO: „We, the Peoples of Europe...” Foreign Affairs, Vol. 83. No. 6. 2004. 97–110. pp.

⁴⁷ KAROLINY ESZTER: *Az Európai Unió információs és kommunikációs politikája*. PhD Értekezés, Kézirat, PTE ÁJK, Pécs, 2012. 16. p.

⁴⁸ KARL DOEHRING: *Állam és alkotmány az egységesülő Európában*. In Takács Péter (szerk.): *Államtan*. Írások a XX. századi általános államtudomány köréből. Szent István Társulat, Budapest, 2003. 901–902. pp.

⁴⁹ RICHARD MÜNCH: *Az Európa project*. Jászóveg Műhely Könyvkiadó, Budapest, 2001. 107–109. pp.

Unió nem állam, másfelől viszont sajátos, államok fölötti jog- és intézményrendszerrel rendelkezik, jogi személyiséggel bír, és az uniós intézmények olyan európai normákat alkothatnak, amelyek kötelezőek a tagállamokra nézve.⁵⁰ Mára olyan intézményrendszerre nőtte ki magát, amely a társadalmi és politikai élet valamennyi területére behatol, és kölcsönös kapcsolatok kialakítását eredményezi. Az Európai Unió politikai- és intézményrendszerének legitimitása nagyban függ az EU állampolgárokkal való intenzív kapcsolatától, demokratikus tartalmától, miközben az állampolgárok valódi lojalitása csak a jól működő, érdekeiket maradéktalanul képviselő, demokratikus intézmények felé alakul ki.

2013 „a polgárok európai éve”, amely az uniós polgárságból eredő jogokat, és azt az európai érték közösséget hivatott erősíteni, amelyen keresztül levezethető az Európai Unió végső legitimitációja. Az EU értékrendje, szemléletmódja sokféle elvárást támaszt az európai népekkel szemben, akiknek tiszteletben kell tartaniuk ezeket. Tagállamok fűzőjáról van szó egy bizonyos értelemben, miközben nincs közös államiság, illetve az identitások különbözősége okán, inkább egy olyan egység rajzolódik ki, amely a sokszínűség és egyben különbözőség ötvözete.

ZSUZSANNA FEJES

THE CONSTITUTIONAL THEORY OF THE EUROPEAN UNION

(Summary)

The aim of my study is the analysis of the identity, process and future of the European integration. I focus on the division of power and sovereignty among the Member States and the European Union. I examine the question of sovereignty and identity from the aspect of the constitutional law and from state theory. I reveal how the 'European Union' and 'European State'-concept is evolving and shaping, and how developing the European constitutionalism.

Firstly, I examine the constitutional framework of the European statement and sovereignty. Secondly, I analyse the content of the identity at the European and national level. Finally I summarize the advantages and problems of the democracy and statement at the European level and define the elements of democracy deficit.

⁵⁰ SZENTE ZOLTÁN: *Európai alkotmány- és parlamentarizmus történet 1945–2005*. Osiris, Budapest, 2006. 568. p.

GYÉMÁNT RICHÁRD*

Nemzetiségi és felekezeti viszonyok a Nagykikindai Kiváltságos Kerületben

I. Fogalmi meghatározás

A „Nagykikindai Kiváltságos Kerület” egy önálló önkormányzattal rendelkező, jórészt szerbek által lakott terület volt a Tisza folyó bal partján, Nagyikinda (szerbül Кикинда / Kikinda) környékén. A speciális jogállású terület fennállása 1774 és 1876 közé tehető. A magyar szakirodalom, nemcsak a „Nagykikindai Kiváltságos Kerület” elnevezést ismeri, hanem használatos még a „Nagykikindai Kerület”, illetve „Kikindai Kerület”, valamint a „Nagykikindai Szerb Kerület” elnevezés is.¹ A szerb szakirodalom elsősorban a „Великокикиндски привилеговани диштрикт”/ „Velikokikindski privilegovani dištrikt” fogalmat használja. A német szakirodalom viszont „Privilegierten Bezirk Groß-Kikinda” névvel jelöli az egykori szabad kerületet. Latinul a „Regio-privilegiatus Districtus Magnokikindiensis” kifejezés az ismeretes.²

II. Népesedéstörténeti előzmények

Nagyikinda keletkezésének pontos idejét meghatározni nem lehet, de területe feltehetően már a magyarok honfoglalása előtt is lakott volt. Az Árpád-korban Nagyikinda környékén elsősorban magyarok, besenyők, továbbá kunok éltek. A besenyők eredetére utal több településnév is. Többek között a közeli, ma Romániához tartozó – egykor Torontál vármegyei – Óbesenyő (Dudeștii Vechi), valamint a kevéssel távolabbi – egykor Temes vármegyei – Újbesenyő (Dudeștii Noi) falvak neve is.³

* Adjunktus, SZTE, ÁJK, Statisztikai és Demográfiai Tanszék

¹ DIÓS ISTVÁN – VICZIÁN JÁNOS (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon, IX. kötet (Meszr–Olt)*. Szent István Társulat, Budapest, 2004. 212. p.

² MITROVIĆ, MIRKO: *A Nagyikindai Koronakerület, mint a szerb nép privilégiumának egyik formája 1774-1817*. in: RADICS KÁLMÁN: *Vármegyék és szabad kerületek I-II.*. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Közleményei 27., Debrecen, 2001. 319–320. pp.

³ GYÉMÁNT RICHÁRD: *A történelmi Torontál vármegye népesedéstörténete*. in: TÓTH KÁROLY (szerk.): *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica, Publicationes Doctorandorum Juridicorum*, Tomus IV., Fasciculus 1-15., Kiadja a Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tudományos

Nagykikinda kezdetben csak egy jelentéktelen bánági falu volt, amelyről az első adat (Luxemburgi) Zsigmond magyar király (1387–1437) uralkodásának második feléből, 1423-ból maradt ránk. Akkoriban a települést „*Nagykeken*” néven jegyezték abban az oklevélben, amelyet a település akkori birtokosa, Berekszői Hagymás László számára állítottak ki. A vegyesházi királyok uralkodása (1301–1526) alatt – ahogy számos más település is az országban – egyik birtokos kezéből a másikba került. Népesedéstörténeti szempontból fontos évszám az 1426. év, mivel ekkor (Luxemburgi) Zsigmond királyunk sok más településsel Nagyikindát is Brankovics György szerb despota (1429–1456) birtokába adta.⁴ Nagyikindát az akkori oklevél „*Echehida*” néven említette. Brankovics birtoklása azért is meghatározó, mert Nagyikinda környékére ekkor jelentősebb szerb bevándorlás irányult. A szerbek betelepődése a későbbi vegyesházi királyok regnálása alatt is folytatódott, lassan megváltoztatva ezzel a „nemzetiségi viszonyokat”.

Az I. (Hunyadi) Mátyás uralkodása (1458–1490) alatt – 1462. május 25-én – kelt oklevél „*Kökénd*” néven említi a település nevét. Ekkor is jelesebb szerb betelepedésről tudunk. Az előbbieken felsorolt dokumentumok megemlítik a Nagyikinda környéki településeket is, így „*Hollós*”, „*Galád*”, valamint „*Vámhalom*” falvakat. Ezek kezdetben önálló községek voltak, azonban idővel – a török pusztítások miatt – nemhogy rangjukat, hanem népességüket is elveszítették. A későbbiek folyamán már csak Nagyikinda határrészei voltak.⁵

Nagyikinda és környéke 1551. szeptember 18-án került török kézre, ekkor hódolt be Galád, illetve Horogszeg erőssége, valószínűleg Nagyikinda népessége is követte az előbbieket példáját. Fekete Gyula az alábbiakat közli a korabeli viszonyokról: „*S nemso-kára ezután, a királyi kamara adóbehajtója azt jelenti, hogy itt minden elpusztult. A vármegyében sem alispán, sem szolgabírák nincsenek, a községek nagyobb része romokban hever. Ezek között volt Nagyikinda is. Az első, a magyar Nagyikindának élete itt bevégeződik. A lakosok vagy elmenekültek, vagy rakásra ölettek. Hajlékaik a földdel egyenlővé lettek. Százötven esztendeig ült e területen a török. E hosszú idő alatt minden elpusztult itt. Még maga az anyaföld is elvadult. A megye nagy része mocsaras, vizes területté lett. Különösen a Nagyikindától délre fekvő területek valóságos mocsártengerre változtak. Másfél száz esztendei nagy nyomorúság után az első nagy változást 1697.*

bizottsága, Szeged, 2004. 211–212. pp., REISZIG EDE: *Temes vármegye községei*. in: BOROVSZKY SAMU (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai, Temes vármegye*. Országos Monográfia Társaság, Budapest, 1913. 120. p.

⁴ Az adományozás azért jöhetett létre, mert Brankovics György (Đurađ Branković) Szerbia „maradék” területét – amelyet még nem foglalt el a török sereg – Magyarország fõhatósága és védelme alá helyezte a további török hódítások megakadályozása végett. Itt elsõdlegesen a „kulcsfontosságú” Nándorfehérvár (Beograd) és Galambóc (Golubac) vára bírt jelentõséggel. Brankovics György elõdje – és egyben nagybátyja – Lazarevics István (Stefan Lazarević) szerb fejedelem (1389-tõl 1427-ig) és despota (1402-tõl 1427-ig), a (Luxemburgi) Zsigmond iránti hûségéért jelentõs birtokokat kapott Magyarországon. Birtokai voltak a történelmi Szatmár vármegyében (többek között Szatmár, Németi, Felsõbánya, Nagybánya városok), továbbá a történelmi Bihar, Szabolcs vármegyében, valamint a Bánságban. Továbbá az õ kezében volt Debrecen és Hajdúböszörmény is, hogy csak a legjelesebb birtokokat említsük. Brankovics „örökségét” 1426-ban Tatán vette át a szerb területekért cserében. PÁLOSFALVI TAMÁS: *A Brankovicsok a középkori Magyar Királyságban*. História, História Alapítvány, 2010, 1–2. szám, Budapest. 6–9. pp.

⁵ FEKETE GYULA: *Nagyikinda*. in: BOROVSZKY SAMU (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai, Torontál vármegye*. Országos Monográfia Társaság, Budapest, 1912. 583. p.

szeptember 11. napja hozta. Ekkor törték össze Zentánál a török hatalmat. A második nagy szabadulási nap 1716. október 13., a mikor Temesvár bevételével az egész Délvidék megszabadult a török járom alól.”⁶ Azonban ekkor már késő volt. Magyar szempontból a Bánság elveszett. Területe jórészt kihalt, elnéptelenedett, a felszabadulás idején csak két népcsoport élt itt jelentősebb számban; nyugaton – így Nagykikinda környékén is – a szerbek, keleten, jórészt a bánsági hegyekben, pedig a románok.

A helyzetet tovább súlyosbította, hogy korábban I. (Habsburg) Lipót magyar király (1657–1705) – miután 1690. április 6-án általános felkelésre hívta fel a balkáni népeket, így a szerbeket is –, a vesztes osztrák hadakkal Magyarországra menekülő III. Csernovics Arzén (III. Arsenije Csarnojevics) ipeki pátriárka vezette 37 ezer szerb családnak (közel 80 ezer főnek) 1690. augusztus 21-én, 1691. december 11-és és 1695. március 4-én jelentős kiváltságokat adományozott.⁷ I. (Habsburg) Lipót kiváltságait abban a hitben adományozta, hogy a szerbek magyarországi tartózkodása csak ideiglenes és miután a törököket kiszorították Szerbia területéről azok visszatérhetnek szülőföldjükhöz, ahol egyházi és világi előjárók kormányzata alatt régi szokásaik szerint élhetnek. Ezt, az egyébként reális feltételezést, az 1699. január 22-én megkötött karlócai béke gyorsan szertefoszlatta. Szerbia nem szabadult fel a török iga alól, a Magyarországra bevándorolt szerbek is maradtak.

Nagykikinda nevével a pozsareváci béke évében, 1718-ban találkozunk újra, ekkor gróf Claude Florimond de Mercy de D’Argenteau, a Bánság első kormányzója (1716–1734) javaslatot terjesztett III. (Habsburg) Károly magyar király (1711–1740) elé, aki azt 1718. szeptember 12-én elfogadta. A javaslat az osztrák kézbe került Temesi Bánságot 13 kerületre, illetve hat katonai századvidékre osztotta fel.⁸ Az egyik katonai század székhelye és állomáshelye Nagykikinda lett. Ugyanakkor érdemes megjegyezni, hogy az 1723. évi – gróf Mercy-féle – császári térkép szerint, amely a Bánságról készült maga Nagykikinda még nem szerepelt rajta, csak mint pusztá, lakatlan hely.

A Temesi Bánság fennállásának első felében – 1718 és 1751 között – katonai igazgatás alatt állt. Első intézkedések a tartomány újraélesztésére és – a várható török betörések elleni – megerősítésére vonatkoztak. Ekkor rohamosan emelkedni kezdett a szerbek lélekszáma Nagykikinda környékén. Ezt a tényt elősegítette még, hogy 1751-ben III. (Habsburg) Károly utódja, Mária Terézia magyar királynő (1740–1780) feloszlatta a tiszai és marosi határőrvidékeket, ahol számos szerb család élt. A szerbek elvándoroltak a Tisza, illetve a Maros folyók mellől és egy részüket Nagykikindára és kilenc környék-

⁶ FEKETE 1912, 584. p.

⁷ „E kiváltságleveleknek közös tartalma az, hogy a pravoszláv egyház számára önkormányzatot biztosítanak, lehetővé teszi, hogy az egyházi és világi rendek kongresszusain válasszák a szerb egyház fejét. A főpapnak megengedik, illetve elismerik, hogy rendelkezessen a pravoszláv püspökök, papok, szerzetesek, templomok és kolostorok felett. Engedélyezik nekik a régi naptár használatát, mentesítik az egyházi személyeket a tized, az adó és a beszállásolás alól. A 2. kiváltságlevél többlete az, hogy az utód nélkül elhalt hívő vagyona az egyházra száll és hogy a szerbek nemcsak egyházi, hanem világi ügyekben is főpapjuktól, a pátriárkától függenek. A 3. kiváltságlevél többlete pedig az, hogy a tizedfizetés alóli mentességet kiterjeszti minden pravoszláv hívőre, azzal, hogy ők kötelesek elartani papjaikat és püspökeiket.” HEGEDŰS ANTAL: *A kiváltságolt szerb nemzet a XVIII-XIX. században Magyarországon*. in: ZOMBORI ISTVÁN (szerk.): *A szerbek Magyarországon*. Móra Ferenc Múzeum, Szeged, 1991. 111. p.

⁸ DIÓS ISTVÁN – VICZIÁN JÁNOS (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon, XIII. kötet (Szentl-Titán)*. Szent István Társulat, Budapest, 2008. 123. p.

beli településre telepítették, úgy, hogy a családokat, rokonokat lehetőleg ne szakítsák el egymástól. A tíz település szerbsége az új településeiken ugyanolyan korlátlan tulajdonjogot szerzett, mint egykoron lakóhelyén.⁹

A községek benépesítésének pontos szabályai voltak. Meghatározták, hogy milyen szélesek lehetnek a főutcák, a mellékutcák, a házak milyen messzire lehetnek egymástól. Mindez a tűzvész megelőzése szempontjából volt fontos. Ugyanakkor arról is rendelkeztek, hogy a templomnak, a plébániának és a kocsmának a falu központjában kell lennie.¹⁰

A szerb kérdés a Habsburg uralkodók számára akkoriban fontos volt, amely tényt az is bizonyítja, hogy 1751. szeptember 22-én létrehozták Bécsben az „*Illir Udvari Kancellária*” intézményét, amely, mint császári hatóság a szerb községek jogi, oktatási és egyéb (pl. földosztás) ügyeivel foglalkozott.¹¹ Ugyanakkor a szerbeknek is élet-halál kérdése volt jogaik biztosítása, mivel a tiszai és marosi határőrvidék megszüntetésével, ottani helyben maradásuk jobbágysorba süllyedéssel fenyegetett. Ezért a szerbek tömeges elvándorlása megkezdődött, amely három irányban volt megfigyelhető:

1, Egyfelől az ország déli végeire irányult, főképp a Szerémség területére, ahol jogait és „granicár” (határőr) életformájukat továbbra is megtarthatták.¹²

2, Másfelől a szerbek egy jelentősebb hányada Oroszországba vándorolt és ott telepedett le, ahol saját településeket hoztak létre.¹³

3, A harmadik csoport pedig a Bánság területére, Nagyikinda környékére költözött,¹⁴ itt sikra szállt, a katonáskodás révén megszerzett jogaik megzörzéséért. Az osztrákok szem előtt tartva a török fenyegetést, továbbá a hadsereg szükségleteit, valamint, hogy a további elvándorlást megakadályozzák egy addig példátlan, jelentős kiváltságot adtak a szerbek kezébe.¹⁵

III. A Nagyikindai Kiváltságos Kerület jogállása (1774-1876)

Mária Terézia királynő kiváltságlevéllel örvendeztette meg a nagyikindai és a környékbeli szerbeket, amely sok tekintetben a magyarországi nemzetiségek sorában is egyedülállónak mondható. Uralkodásának vége felé, 1774. november 12-én elrendelte a „*Nagyikindai Kiváltságos Kerület*” felállítását. Ezzel a rendelkezéssel jelentős önkormányzattal rendelkező szerb terület jött létre Magyarországon. A kerület saját címet kapott, amely leírása a következő: „*vörös mezőben, zöld alapon, jobbra haladó, koronázott arany oroszlán, kiöltött piros nyelvvel, fölötte összefont vesszőkkel; baljában le-*

⁹ MITROVIĆ 2001, 321. p.

¹⁰ SZENTKLÁRAY JENŐ: *Oláhok költöztetése Délmagyarországon a múlt században*. Magyar Tudományos akadémia, Budapest, 1891. 15. p.

¹¹ FEKETE 1912, 584–585. pp.

¹² GAVRILOVIĆ, SLAVKO: „*Popis Podunavske vojne granice 1722-1723. godine*”. Istraživanja br. 12. Novi Sad, 1989, 53. p.

¹³ KOSTIĆ, MITA: *Srpska naselja u Rusiji: Srbija i Slavonesrbija*. Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1923. 81–88. pp.

¹⁴ GAVRILOVIĆ, SLAVKO: *Srbi u Ugarskoj i Slavoniji od austro-turskog rata 1737-1739. do kraja XVIII veka*. Istorija Srpskog naroda, Beograd, 1986. 198. p.

¹⁵ MITROVIĆ 2001, 322. p.

vágott török főt tart hajánál fogva”.¹⁶ A címer a kerület pecsétjén is szerepelt, amelyet még az alábbi körirattal toldottak meg: „*Sigill, des kaiserl. königl. privileg. Kikindaer Distrikts.*”¹⁷ A kiváltságos szerb kerület tíz települést számlált. Központja: Nagykikinda, amely inkább falusias jellegű volt, mégis 10.491 lakost számlált. A további falvak Vrányova (Aracs), Basahíd, Karlova, Kumán, Melence, Mokrin, Ókeresztúr, Tarros (Tiszatarros) és Jozefova (Torontáljózseffalva) voltak. A kiváltságos terület kiterjedése: 19 osztrák mf², azaz 1 100 km² volt.¹⁸

Az uralkodónő által adományozott kiváltságlevél a következő – fontosabb – jogokat tartalmazta.¹⁹

1. Tulajdonjog azon földek felett, melyeket letelepedésük óta bírtak, műveltek, vagy bármi módon használtak;²⁰
2. Mentesség az ingyen robot és fuvarozás, valamint katonabeszállások alól.²¹
3. A dézsma (tized) pénzben történő megváltása.²²
4. Törvénykezési jog polgári és bűnvádi ügyekben.²³
5. Teljes autonómia a községi jogok adományozásában idegen adózók számára.²⁴
6. Jog a „Nagykikindai Kerület” név viselésére, valamint
7. a saját címer- és pecséthasználat joga.²⁵
8. Kiváltságok elnyerése az italmérési, a sör- és szeszfőzési, továbbá a malom-, és mészárszéki jog, valamint a halászat kapcsán.²⁶
9. Ígéret arra, hogy „a Kerület lakossága soha nem lesz eladva, elzálogosítva vagy más módon elidegenítve”,²⁷ amennyiben a Bánságot felosztanák magánbirtokokra, akkor a községeknek jogukban áll „megváltani magukat olyan becsült vagy valós áron, melyeket mások felkínálnak, elsőbbséget élvezve az említettek előtt.”²⁸
10. Rossz termés, háború, valamint éhínség idején a Kerület köteles volt az állam számára előre meghatározott áron gabonafélét és egyéb élelmet szállítani 6.000 Ft értékben.²⁹

¹⁶ FEKETE 1912, 585. p.

¹⁷ FEKETE 1912, 585. p.

¹⁸ DIÓS – VICZIÁN (szerk.) 2004. 292. p.

¹⁹ STAJIĆ, VASA: *Velikokikindski dištrikt 1776-1876*. Matica Srpska, Novi Sad, 1950. 35–43. pp.

²⁰ A szántóföldek, amelyek kitűnő minőségűek voltak, a másodosztályú földek közé lettek sorolva és tulajdonosaiknak ennek megfelelően kellett adózniuk. Továbbá a gyengébb minőségű földeket, szikes területeket, réteket megkapták „árendába”. MITROVIĆ 2001, 324. p.

²¹ STAJIĆ 1950, 39. p.

²² A szabadságlevél értelmében a kerület az első 15 évben megválthatta a tizedet évi 9 000 Ft ellenében. MITROVIĆ 2001, 324. p.

²³ FEKETE 1912, 585. p.

²⁴ Itt csak római, valamint görög katolikus, továbbá pravoszláv „idegenek” jöhettek szóba, mivel ők voltak a „törvényes vallás” képviselői... MITROVIĆ 2001, 325. p.

²⁵ FEKETE 1912, 585. p.

²⁶ STAJIĆ 1950, 40. p.

²⁷ MITROVIĆ 2001, 325. p.

²⁸ MITROVIĆ 2001, 325. p.

²⁹ MITROVIĆ 2001, 325. p.

A kiváltságlevél megerősítette továbbá Nagyikinda település azon jogát, hogy évente két országos vásárt tartson. Ezzel jelentős mértékben elősegítve a település városiasodását.³⁰

A privilégiumlevél értelmében a Kerület közigazgatási és bíraskodási önkormányzata a kerület magisztrátusában testesült meg. Ez azonban a temesvári kamarai adminisztrációnak volt alárendelve. Ennek megfelelően a magisztrátus ülésain mindig jelen volt az uralkodó által kinevezett biztos, aki felügyelte és irányította a tanácskozás menetét és annak döntéseit.³¹ A szerb tagokból álló kerületi magisztrátus – a hűségeskü letételével – 1776-ban lépett hivatalba. Ugyanebben az évben a szerbek Karlócán – a szerb ortodox egyház központjában – intézkedtek az ortodox hitélet igazgatási és liturgikus hátteréről is.³²

A kiváltságos kerület létrehozása nagy siker volt a szerbek szemében,³³ ugyanakkor a „mindennapi élet” nem volt zavartalan. A kerületi magisztrátusnak folyamatos harcot kellett vívnia egyfelől a temesvári kamarai adminisztrációval, amely az élet minden területén próbálta érvényesíteni akarátát, másfelől a Kerületet minden irányból „szorongató” magyar földesurakkal. A kerületi magisztrátus a legkeményebb „csatákat” a beodrai Karátsonyi családdal, a kisoroszi Csarnojević-tyekkel, valamint a nagyszentmiklósi székhelyű gróf Nákó családdal vívta, akik a Kerület birtok- és más kiváltságos jogait támadták. Azonban a Kerület legveszélyesebb ellenfelének az újból megszervezett Torontál vármegye számított.³⁴

Mária Terézia 1778. június 6-án ünnepélyes esküt tett a magyar rendeknek arra, hogy az 1751 és 1778 között már osztrák közigazgatási – kincstári – igazgatás alatt álló Temesi Bánságot visszaadja Magyarországnak. Ez azt jelentette, hogy – a határőrvidék kivételével – visszaállították a magyar vármegyerendszert, újjászervezve Torontál, Temes és Krassó vármegyéket. Ettől kezdve a Nagyikindai Kiváltságos Kerület teljes területét – a tiszai határt nem számítva – Torontál vármegye vette körül.³⁵

A szerbek szempontjából nemzetiségi téren sem volt ideális a helyzet. A 18. század végére – a szerbeken kívül – más nyelvű és vallású lakosok is letelepedtek a Kerület területén, elsősorban a városias képet mutató Nagyikindán. Elsősorban a német nyelvű, római katolikus családok betelepődése volt megfigyelhető. A németek leginkább a különböző ipari munkát honosították meg. Majd kezdetét vette a zsidó családok betelepülése is, akik kereskedelemmel foglalkoztak. A felvilágosodásnak köszönhetően, a napóleoni háborúk után a felekezeti életben is változások történtek. A római katolikus és a görögkeleti felekezet képviselői mellé – a 19. század folyamán – betelepedtek a protestáns felekezetek képviselői is. Előbb – a század elején – az ágostai hitvallású evangélikus egyház jelent meg, majd – a század végén – a református egyház tagjai is leteleped-

³⁰ FEKETE 1912, 585. p.

³¹ STAJIĆ 1950, 112–118. pp.

³² FEKETE 1912, 585. p.

³³ KARAMAN, IGOR: *Putovanje grofa Telekija Kroz Banat, Bačku i Slavoniju krajem 1794-. godine*. Zbornik Matice Srpske za društvene nauke, 23., Novi Sad, 1959. 75–87. pp.

³⁴ RAJKOV, MILIVOJ: *Istorija grada Kikinde do 1918*. Pregled, Istorijski arhiv Kikinda, Gradski magistrat, Kikinda, 1968. 75–77. pp.

³⁵ REISZIG EDE: *Torontál vármegye története 1779-ig*. in: BOROVSZKY SAMU (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai, Torontál vármegye*. Országos Monográfia Társaság, Budapest, 1912. 428–429. pp.

tek a városban. A falvak népessége még mindig szerb többségű, illetve szerb görögkeleti vallású volt.³⁶

A „Nagyikindai Kiváltságos Kerület” magisztrátusa – 1778 után, Torontál vármegye felállításakor – elsődleges feladatának azt tekintette, hogy kiváltságait a megyei és állami hatóságok által ismét elismertesse. Idővel a viszonyokat oly módon rendezték, hogy „a Kerületnek mindenben a magyar törvényekhez kellett igazodnia, kivéve azokat az ügyeket, amelyre a privilégium vonatkozik”.³⁷ Ugyanakkor a Kerület képviselője részt vehetett Torontál vármegye gyűlésein, a törökkanizsai járás szolgabírája kapcsolatot tartott a kerületi magisztrátussal és megküldte neki a Magyar Helytartótanács rendeleteit. Ettől függetlenül a két fél között – a Kerület fennállásáig – folyamatosak voltak az „ütközések”. A tekintetes vármegye ahol lehetett, arra törekedett, hogy a területet minél inkább hatása alá vonja, és emiatt köztük hol nyílt, hol titkolt harc volt megfigyelhető.³⁸

A „Nagyikindai Kiváltságos Kerület” életét súlyos belviszályok zavarták, főképp akkor, amikor a magisztrátus tagjai egyre többször kezdtek a „saját zsebükre” dolgozni.³⁹ Különös példája volt ennek az ún. „überlandfölkdek” esete. Az „überlandfölkdek” olyan területek voltak, amelyek eredetileg a temesvári kamara tulajdonában álltak és erre a Kerületnek – a meghatározott feltételek mellett – csak haszonélvezeti joga volt.⁴⁰ Az „überlandfölkdek” kapcsán fontos megjegyezni, hogy a szerbek letelepedésükkor nem tudtak minden földet birtokba venni. Főképp Nagyikindától délre feküdtek olyan – hatalmas – területek, amelyek mocsaras, nádas, kezdetben hasznavehetetlen és – a málária és a rablók miatt – veszélyes területnek is minősültek.⁴¹ Ezeket a területeket idővel lecsapolták, kiszáritották, majd pedig a szerbek művelés alá fogták. Nem is volt ezzel baj a napóleoni háborúig, mivel addig a földnek nem volt igazán értéke,⁴² de azt követően – a gabonakonjunktúra miatt – a földárak az égbe szöktek.⁴³ Nem elhanyagolható szempont, hogy a történelmi Magyarország legmagasabb aranykorona értékű földjei – a történelmi Bács-Bodrog vármegye mellett – a Bánságban, így főképp a torontáli régióban húzódtak. Ekkor a temesvári kamara, valamint a környékbeli magyar földbirtokosok próbálták ezeket a földeket megszerezni; szabályos földéhség, illetve verseny keletkezett. Másfelől nem elhanyagolható szempont volt az sem, hogy ezeknél a területeknél a magisztrátus tagjai sokszor saját családjaiknak, rokonaiknak, illetve annak jutattak földet, aki „csúsópénzt” adott. Így nem volt ritka, hogy olyanok kaptak földet, akik nem is foglalkoztak földműveléssel, mindössze, csak a gazdaságnak ezt a felszálló ágát akarták „meglovagolni”. Emiatt a Kerületben a századfordulón már nem voltak ritkák a zavargások. Így bukott meg a szerb Vrányova (Aracs) előljárósága is még 1777-ben.⁴⁴

³⁶ FEKETE 1912, 590–593. pp.

³⁷ MITROVIĆ 2001, 327. p.

³⁸ RAJKOV 1968, 62. p.

³⁹ STAJIĆ 1950, 47–107. pp.

⁴⁰ RAJKOV 1968, 58–59. pp.

⁴¹ GYÉMÁNT 2004, 219. p.

⁴² LEBL. ARPAD: *Prilog istoriji agrarnog pitanja u Vojvodini 1848–1849*. Prilozi za političku, kulturnu i privrednu istoriju Vojvodine. Zbornik Državnih arhiva Vojvodine, 1., Novi Sad, 1954. 15. p.

⁴³ RAJKOV 1968, 72. p.

⁴⁴ MITROVIĆ 2001, 329. p.

A szerbség érzékelve a belső feszültség és a külső nyomás súlyosságát, orvosoltatni akarta a problémát. Ezért – a 19. század elején – deputációt menesztett Bécsbe, immáron I. (Habsburg) Ferenc magyar királyhoz (1792–1835), akinél a korábbi kiváltságok megerősítése mellett új kérésekkel is előálltak. Egyfelől az „*überlandfölder*” problémájának megoldását, a puszták felosztását (mivel a népesség száma nőtt), a tized egy öszszegben történő megváltását kérték, illetve azt, hogy a Kerület főbb hivatali élére csak szerbeket nevezhessenek ki. A problémás kérdéseket még 1807-ben sem sikerült rendezni, amikor I. (Habsburg) Ferenc maga is felkereste a Kerületet. Új szabadságlevelet csak 1817-ben, ami visszalépés volt. Egyfelől kimondta, hogy a Kerület hivatalaiba nem szerb is választható, továbbá a magisztrátus három tagja származhat Kerületen kívüli területről is. A császár elrendelte a katonaság kötelező ellátását, nyilvános munkák elvégzését a Kerület területén. Súlyos „*érvágás*” volt, hogy a Kerület ügyeire már külön királyi és kamarai biztos felügyelt, aminek következtében kettős hatalom alakult ki a kerületben. Megnyíltak a lehetőségek arra is, hogy más népcsoportok tagjai, valamint a nem pravoszláv vallásúak is betelepülhessenek a Kerület területére, amely elsősorban Nagy-kikindát érintette. A szerbeknek továbbra is mindig készenlétben kellett állnia „az oltár, a haza és a királyság” védelmére...⁴⁵

Az előbbiekből kitűnik, hogy a császári udvar nem tekintette fontosnak a kikindai szerbek jogainak megerősítését, sőt a magyar vármegyei hatóságnak kedvezett. Ez meg nyilvánult abban is, hogy az 1817. évi privilégiumlevél magyarul íródott. Gyakorlatilag a szerbek által korábban elnyert szabadságukból alig maradt valami!⁴⁶ A helyzet csak azért nem tűnt – még – súlyosnak, mert a 19. század elején a mezőgazdaság, az ipar és a kereskedelem fejlődésének hatására gazdasági konjunktúra alakult ki, ami a szerbséget, főképp a nagykikindaiakat előnyösen érintette. Ezért minden „csendes mederben” haladt egészen 1848 tavaszáig.

Mint ismeretes – az 1848/1849-es forradalom és szabadságharc idején – az osztrák hatalom feltűzelte a magyarországi nemzetiségeket a „magyar ügy” ellen. Annak ellenére, hogy a szabadságharc csak 1849 szeptemberétől indult, a Délvidéken a szerbek már áprilistól forrongtak és több helyen szörnyű tragédiákra került sor. A szerbek egyebek mellett legfőbb célkitűzésükért, egy „szerb vajdaság” kihasításáért szálltak síkra, amelybe a „*Nagykikindai Kiváltságos Kerület*” is beletartozott volna. Az első fegyveres összetűzések is jórészt Nagy-kikindán jelentkeztek. Már 1848. április 23-án – húsvét vasárnapján – Karlócáról a magyar uralom ellen és a szerb szabadság mellett szóló röpiratok érkeztek a helyi szerbséghez. Másnap, április 24-én szerb népfelkelés tört ki a városban.⁴⁷ Fekete Gyula a következőket írja a véres tragédiáról: „*Délután 3 órakor a harangokat félreverték és a nép fegyverekkel, kaszákkal, villákkal rohant a vagyonosabb lakosokra. A megrémült lakosok menekültek. A városban mindenfelé rémes jajgatások, lövések, káromkodások voltak hallhatók: «Üssétek agyon az urakat, a magyarokat és németeket!».*”⁴⁸ A sors iróniája, hogy a szerbek által kirobbantott vérengzés még a saját-

⁴⁵ STAJIĆ 1950, 162. p.

⁴⁶ MITROVIĆ 2001, 332. p.

⁴⁷ ALEXICH BOGOLYUB: *Torontál vármegye története 1779-től 1867-ig.* in: BOROVSKY SAMU (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai, Torontál vármegye.* Országos Monográfia Társaság, Budapest, 1912. 456. p.

⁴⁸ FEKETE 1912, 585–586. pp.

jaikat sem kímélte, szerb áldozatokat is követelt. „A szerencsétlen áldozatok között voltak Csuncsits János és Iszakovits Sándor kerületi tanácsnokok, mindkettő kikindai származású szerb.” Mindkét szerb előljárót brutális kegyetlenségek között végezték ki, amelynek részleteitől eltekintünk, habár Fekete Gyula részletesen leírta. Az indulatok továbbra is tomboltak: „A dühöngő nép a börtönöket felnyitotta, a rabokat azokból kihozta. Ekkor megindult a rettenetes rablás, gyűjtogatás. Betörték a jobb lakásokba, azokban minden bűrtort összetörték, minden írást, okmányt, értékpapírt széttéptek. Ezt tették a hivatalokban is. A városban mintegy 70 huszár volt állomáson. Ezek kivonultak ugyan a lázadók megfékezésére, de a nagy tömeg ellen tehetetlennek bizonyultak. A katonák közül is kettő áldozatul esett. Harmadfél napig tartott a rettenetes dúlás, rablás, pusztítás. Kiss Ernő ezredes jött három ezred katonasággal; össze akarta lövetni a várost, de ettől a szándékától Karátsonyi László – Torontál vármegyei – főispán kívánságára – s hogy ártatlanok is ne lakoljanak – elállott.”⁴⁹ A népfelkelés – ami gyakorlatilag inkább lincselés és rablás volt – vezetői látva a következményeket, nem várták meg a felelősségre vonást, elmenekültek a városból, de rajtuk kívül még így is több száz rabló garázdálkodott Nagykikindán. Ezek jó részét, különösen azokat a vezetőket, akiket sikerült elfogni, a később felállított rögtönítélő bíróság elítélte, majd kivégeztette.

A Kerület falvaiban nagyobb atrocitások nem voltak, mivel azok továbbra is jórészt ortodox szerbek által lakott települések voltak. Nagykikinda később is a szerb megmozdulások egyik központja maradt. A szerb felkelők 1848. október 14-én ismét elfoglalták a várost, de Damjanich János tábornok seregével kiverte a szerb martalócokat a településről. Közel fél év múlva, Perczel Mór tábornok 1849. április 24-én Nagykikindánál verte meg Todorovics osztrák tábornokot, amely vereséggel a délvidéki szerbek ereje végleg megtört.

A szabadságharc leverése után az osztrák hatalom állta az ígérését; megadta a szerbek kívánságát: 1849. november 16-án I. Ferenc József magyar király (1848–1916) császári páténszel létrehozatta az un. „Szerb Vajdaság és Temesi Bánságot”. „A magyar törvénykezés hatálya alól kivonva [...] uralkodói önkénnyel, újgyarmatosító szándékkal hozták létre: Bács-Bodrog, Torontál, Temes és Krassó vármegyéből, Szerém vármegye rumai és újlaki járásaiból, függetlenül Magyarországtól, a bécsi igazgatás alatt.” [...] „A „szerb vajdaság” létesítése és elnevezése a magyarokat megalázta, a horvátokat elkeserítette, mivel kevesebbet kaptak a szerbeknél. Az a szerbeknek is csalódást, törekvéseik és áldozataik kijátszását jelentette, hogy szerb vajda helyett a területet Temesvárt szervezett helytartóságról osztrák katonai helytartó igazgatta, német nyelvvél és az osztrák jog szerint, mint az örökös tartományokban. A kb. 1 400 000, egymással is békétlen lakost (közte 241 000 magyart, 325 000 svábot és 395 000 oláhot) megalázni, s a névleges többségnek a 407 000 ott lakó görögkeleti szerbnek alárendelni az összbirodalom szempontjából is hibás politika volt.”⁵⁰ A tartományt öt kerületre osztották, egy-egy kerületi előljáróval az élen. Minden kerület központjában törvényszék is volt. A „Nagykikindai Kiváltságos Kerület” továbbra is egy kerületet alkotott, külön törvényszékkel.

⁴⁹ FEKETE 1912, 585–586. pp.

⁵⁰ DIÓS ISTVÁN – VICZIÁN JÁNOS (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon, XII. kötet (Seq–Szentl)*. Szent István Társulat, Budapest, 2007. 534. p.

I. Ferenc József, ahogy létrehozta, olyan módon, uralkodói pátensszel – 1860. december 27-én – megszüntette a „*Szerb Vajdaságot és Temesi Bánságot*”, amely a szerbek tiltakozását vonta maga után. Azonban a hatalom ezzel nem törődött, ekkor döbbenetek rá a szerbek, hogy törekvéseiket Belgrád felé fordulva tudják csak elérni.

A szerbek kiábrándultságát már az sem orvosolta, hogy a „*Nagykikindai Kiváltságos Kerület*” az 1870. évi XLII. törvénycikk értelmében önálló törvényhatóság lett. Ekkor a területe már csak 8,06 m² volt. Közigazgatásilag pedig három járásra, ezen belül tíz falura és három pusztára tagolódott. Lakosainak száma akkoriban 62 209 fő volt,⁵¹ akik jobbára a szerb ortodox egyházhoz tartozó szerbek voltak.

A szerbek kezdeti kudarca után jött a következő: az egységes megyerendezés keretén belül 1876-ban az összes kiváltságos területet megszüntették Magyarországon. Az 1876. évi XXXVIII. törvénycikk a „*Nagykikindai Kiváltságos Kerület*” önállóságát is megszüntette és a történelmi Torontál vármegye területébe olvasztotta.⁵²

A történelmi Torontál vármegyén belül Nagyikinda továbbra is jelentős szerepet játszott, nemcsak mert megindult a város fejlődése – amelyet jórészt a vasúthálózatba történő bekapcsolódás biztosított a városnak –, hanem mert járási székhely lett, továbbá – mint Torontál vármegye legnépesebb települése – 1893-ban az un. „*rendezett tanácsú város*” címet is elnyerte. A további kilenc szerb település közül Basahíd és Mokrin a nagykikindai, Ókeresztúr és Jozefovo (Torontáljózseffalva) a törökkanizsai, Karlova, Kumán, Melence, Tarrós (Tiszatarrós) és Vrányová (Aracs) a törökbecsei járás része lett.⁵³ Így végződött a magyarországi viszonylatban egyedülálló, szerb önkormányzatú terület, a „*Nagykikindai Kiváltságos Kerület*” önálló léte.

IV. Nemzetiségi és felekezeti viszonyok

1. Nagyikinda – a terület központja

Nagyikinda (szerbül: Кикинда / Kikinda, a II. világháború végéig Велика Кикинда/ Velika Kikinda) múltjáról az előbbieken már több fontos részletet közöltünk. A város és környéke közel 2000 éve lakott helynek számít. Ezt bizonyítják a környéken folytatott régészeti feltárások.⁵⁴ A magyar honfoglalás előtt, a bolgár birodalom fennállása idején jórészt avarok éltek itt.⁵⁵

⁵¹ DIÓS – VICZIÁN (szerk.) 2004, 419. p.

⁵² HARASZTHY LAJOS: *Torontál vármegye története 1867-től a mai napig*. in: BOROVSKY SAMU (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai, Torontál vármegye*. Országos Monográfia Társaság, Budapest, 1912. 510. p., GYÉMÁNT 2004, 488. p.

⁵³ HARASZTHY 1912, 488. p.

⁵⁴ TAKÁCS MIKLÓS: *A középkori régészet a Vajdaságban 1918. és 1987. között*. in: *Testis temporum, vita memoriae. Ünnepi tanulmányok Pálóczi Horváth András 65. születésnapjára*. Studia Caroliensia, A Károli Gáspár Református Egyetem szakfolyóirata, 2006. III.-IV. szám. 150. p.

⁵⁵ JUHANI NAGY JÁNOS: *Honfoglalás előtt és után*. Magyar Elektronikus Könyvtár, 2002.: <http://mek.oszk.hu/02200/02248/02248.htm> (Letöltés ideje: 2014. október 31.)

A Magyar Királyság részeként a középkorban is lakott hely volt, magyarok, bese-nyők és kunok lakták a vidéket. Azonban a középkori Nagykikinda – amelynek korábban ismertetett nevei: „Nagykeken”, „Echchida” illetve „Kökönd” –, a török időszakban elpusztult. Mai neve 1718-ban jelent meg először a német „Gross Kikinda” formában, de még ekkor is lakatlan terület volt. A város az 1720-as években kezdett újranépesülni. A 18. század közepén feloszlott tiszai és marosi határőrvidékek területéről jelentős szerb bevándorlás irányult a településre, amit később német, zsidó és magyar bevándorlás követett. Az 1776-os esztendőtilt szegedi római katolikus magyar családok is letelepedtek itt.⁵⁶ A város 1774 és 1876 között, a már ismertetett, „Nagykikindai Kiváltságos Terület” székhelye volt, amely gazdaságilag és demográfiailag jelentős hatást gyakorolt a Nagykikinda életére. A városról – a 18. század legvégén – Vályi András a „Magyar Ország leírása” című könyvében a következőket írta: „Kikinda. Nagy Kikinda. Privilegiált mezőváros, és az innen nevezett kerületnek törvénytartó helye, földesura a Királyi Kamara, lakosai nagyobb részben rácok, magyarok, németek, és horvátok; óhitűek, és katolikusok, földje térséges, és igen hasznos, szarvas, és másféle marhákkal bővelkednek, nádja elég van, növendék erdeje, és szőleje meg lehetséges, fekszik Hegyes, és Mokrin helységekhez legközelebb, piacok Török Becsén, és Szegeden”.⁵⁷ Az 1848/1849. évi szabadságharc idején a város többször is jelentős összecsapások és tragédiák színtere volt. Nem sokkal később Fényes Elek – az 1851-ben megjelent – „geográfiai szótárában” – az alábbiak szerint – emlékezett meg Nagykikindáról: „Kikinda (Nagy-), Torontál vármegye csinos mezőváros, s főhelye a kikindai szabad kerületnek, mely hajdan katonai igazgatás alatt volt, de jelenleg is magának külön tanácsa s szép szabadalmi vannak; különben kamarai javadalom. Fekszik Nagybecskerekhez éjszakra 8, Szegedhez 7 mérföldnyire: 2 908 katolikus, 24 református, 74 evangélikus, 11 800 nem egyesült óhitű, 196 zsidó lakossal, kik nyelvökre nézve szerbek, németek s magyarok. Van katolikus és nem egyesült óhitű temploma, szép városháza, postahivatala, gyógyszerháza, vendégfogadója, epreskertje. Határa roppant kiterjedésű s igen termékeny; kevés erdeje, sok szőlőskertje van; szarvasmarhát, juhot nagy mennyiségben tart s 406 egész telket számlál. A kikindai szabad kerülethez még a következő népes helységek tartoznak: Mokrin, Franyova, Melencze mezővárosok, Kumánd, Basahid, Karlova, Josephova, Taras, Rác-Keresztur faluk s számos puszták. A kerület pallosjoggal él.”⁵⁸ A szabadságharc leverése után a „Szerb Vajdaság és Temesi Bánság” részeként létezett a „Nagykikindai Kiváltságos Terület”, amelynek központja továbbra is Nagykikinda volt. A város igazi fejlődése azonban csak 1850 után indult meg, amikor kiépült a Szeged-Nagykikinda-Zsombolya-Temesvár vasútvonal, majd a városnak összeköttetése lett Torontál vármegye székhelyével, Nagybecskerekkel is. Nagykikinda a 19. század végére Torontál vármegye legnépesebb településévé vált.

A gazdasági, a városi, illetve a kulturális élet fellendülése kedvezően hatott Nagykikindára. A város gabonakereskedelme szintén virágzott, jelentős volt malomipar és

⁵⁶ BÁLINT SÁNDOR: *A szegedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete*. A Móra Ferenc Múzeum évkönyve 1974/75 II., Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 1976. 182–183. p.

⁵⁷ VÁLYI ANDRÁS: *Magyar Országának leírása, II. kötet*. A Királyi Universitásnak betűivel, Buda, 1799. Internetes elérhetőség: <http://www.arcanum.hu/fszek/lpext.dll?f=templates&fn=main-h.htm&2.0> (Letöltés ideje: 2014. október 31.)

⁵⁸ FÉNYES ELEK: *Magyarország geographiai szótára*. Nyomtatott Kozma Vazulnál, Pest, 1851. 292. p.

marhatenyésztés. Az üzleti életet több pénz- és hitelintézet segítette. Ez így is maradt az első világháború kirobbanásáig. A város fejlődéséről Fekete Gyula a következőképp emlékezett meg: *„Ami magát Nagyikikinda városát illeti, ha valaki látogatóként jön a városba, feltűnik előtte a legtöbbnyire nyílegyenes, széles utcák sokasága, a melyek 5 kilométernyi hosszúságban futnak át a városon s ugyanilyen módon a keresztbe menő utcák is. Néhány évtizeddel ezelőtt Nagyikikinda még nagyon is falusias külsejű volt, de ez a kép évről-évre városiasabbá válik. Szép házak épülnek szerte a városban. A közép-pontban sok az emeletes ház is. Az utcák forgalma is azt mutatja, hogy a haladás útja megnyílt a város számára.”*⁵⁹

Nagyikikinda a dualista időszakban előbb Torontál vármegye nagyikikindai járásának a székhelyévé vált, majd – 1893-tól – rendezett tanácsú város lett. A városban volt járási szolgabírói hivatal, valamint csendőr- és szakaszpáncsnokság is. Királyi törvényszék, járásbíróság és királyi közjegyzőség székhelyévé tették. A városi közigazgatás élén a polgármester állt, akit gyakran szerb származású lakosok közül választottak.⁶⁰ Azonban a képviselőtestületben, valamint a különféle hivatalok élén nemcsak szerb, hanem magyar, illetve német ajkúak is töltöttek be pozíciókat.

Nagyikikinda városában a közoktatás helyzete kiemelkedőnek volt mondható. A városban öt óvoda volt, valamennyi felekezet rendelkezett iskolával, amelyek fenntartását a város külön, erre a célra elkülönített összeggel segítette. A görögkeleti szerb iskola, amelyet 1819-ben alapítottak, jelentős bővítéseken esett át. Nem is csoda, hiszen a 20. század elején már közel 1200 gyermek járt a különböző évfolyamokra. A római katolikus magyar iskola 1812-ban alakult meg, azonban az oktatás nyelve csak 1878 óta volt magyar. A 20. század elején közel 1000 gyermek járt az intézmény különböző tagozataira. A városban működött továbbá evangélikus, református és még izraelita népiskola is. Az előbbieken említett intézményeket Nagyikikinda rendezett tanácsú város folyamatosan segítette, illetve biztosította a működésükhöz szükséges feltételeket. Volt a városban még községi és állami népiskola is, illetve gőzmalmi magán népiskola,⁶¹ állami polgári leányiskola, községi polgári fiúiskola, valamint állami főgimnázium.

Nagyikikindán a helyi sajtót hat lap szolgáltatta, ezek a következők voltak: a magyar nyelvű *„Felsőtorontáli Hírlap”*, valamint a *„Torontáli Hírlap”*, továbbá a német nyelvű *„Nagyikikinda”* és *„Grosskikindaer Zeitung”*, végül a szerb nyelvű *„Národni List”* és a *„Srbski Glas”*. Előállításukat öt nyomda biztosította.

A multikulturális közeg egyébiránt a színjátszásban is megnyilvánult. A városnak külön szerb és magyar színtársulata volt, amelyet a város rendszeresen anyagilag is támogatott.

Felekezeti tekintetben a város népessége meglehetősen heterogénnek számított. Nagyikikinda legrégibb és legtöbb hívővel rendelkező felekezete a szerb görögkeleti egyház volt, templomuk – amely ma is a főtéren áll – 1773-ban építették, de tornyot csak 1797-ben kapott. Az ortodox templomot Szent Miklós (*„Sveti Nikola”*) tiszteletére

⁵⁹ FEKETE 1912, 589. p.

⁶⁰ Nagyikikinda rendezett tanácsú városának polgármesterei az első világháborúig a következők voltak: Telecsky Risztó (1893–1896), dr. Bogdán Zsivkó (1896–1910), majd pedig 1910-től Majnyszky Lukács töltötte be ezt a posztot. FEKETE 1912, 594. p.

⁶¹ Ebbe az iskolába elsősorban az ott dolgozók gyermekei jártak.

szentelték fel. A második legjelentősebb hívőszámmal rendelkező egyház a római katolikus volt. Az első római katolikus lakosok kincstári hivatalnokok és iparosok voltak. Vallási ügyeiket eleinte a beodrai plébános látta el. Az első templomukat 1783-ban építették, de a hívők lélekszámának növekedésével kicsinek bizonyult, ezért I. (Habsburg) Ferenc magyar király 1807-es látogatása alkalmával ígéretet tett egy nagyobb templom felépítésére. Az új templomot – amely ma is a város központjában található – 1811-ben építették és Assisi Szent Ferenc tiszteletére felszentelt szentelték fel. A protestáns egyházak csak a 19. században tudtak meghonosodni Nagykikindán. Előbb az ágostai hitvallású evangélikusok telepedtek be a 19. század elején, de anyaegyházzá csak 1840-ben váltak. Majd őket az 1880-as évek második felében a reformátusok követték. Az izraelita felekezet is jelen volt Nagykikindán. Fekete Gyula az alábbiakat közli róluk: „Az izraelita hitközség alakulásáról megállapítható, hogy 1800-ban Nagykikindán már volt hitközség, rabbival, tanítóval, előkönyörgővel. Ugyanakkor volt már szentegyletük is. 1880-ban épült a jelenlegi zsinagóga és iskola.”⁶²

A 19. század végén, a Pallas Nagylexikona a következő fontosabb statisztikai adatokat közölte a városról: „Nagy-Kikinda rendezett tanácsú város Torontál vármegyében, (1891) 3758 házzal és 22,768 lakossal (1850: 13 866), kik között 3 519 magyar, 5 719 német, 434 oláh s 12 855 szerb, hitfelekezet szerint 8 484 római katolikus, 13 207 görögkeleti, 144 ágostai hitvallású evangélikus, 117 helvét és 670 izraelita van.”⁶³

1. táblázat

Nagykikinda rendezett tanácsú város anyanyelvi adatai (1880–1910)

Népszámlálás	Anyanyelv					
	Összesen	Magyar	Német	Román	Szerb	Egyéb
1880 ⁶⁴	19 845	2 960	4 531	274	11 023	1 057
1890	22 768	3 519	5 719	434	12 855	241
1900	24 843	4 364	6 442	600	13 114	323
1910	26 795	5 968	5 855	436	14 148	388

Forrás: KSH, 1880–1910 közötti magyar népszámlálások

A statisztikai táblából kiolvasható, hogy a dualista állam népszámlálásai⁶⁵ (1880–1910) szerb többséget mutattak ki, jelentős német, illetve magyar kisebbséggel. A románység lélekszáma viszonylag elenyésző volt. Az 1890 és 1910 közötti időszakban, az „egyéb” kategórián, jobbra cigány, kisebb számban pedig szlovák anyanyelvűt kell érteni.

⁶² FEKETE 1912, 593. p.

⁶³ GERŐ LAJOS (szerk.): *A Pallas Nagy Lexikona, XII. kötet (Magyar-Nemes)*. Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 1895. 536–537. pp.

⁶⁴ Az 1880. évi népszámlálásnál két kiegészítéssel kell élnünk. Egyfelől, abban az időben nem tüntették fel külön a szerb, illetve horvát anyanyelvűeket, hanem „szerbhorvát”-ként egyben jelentek meg a népszámlálási kiadványban. Mivel Nagykikindán kevés horvát élt, ezért ez a „megértést” nem zavarja. A másik, hogy „a beszélni nem tudók”-at – pl. csecsemők – külön kérdezték, ezt az „egyéb” kategóriában tüntették fel. A későbbiekben közölt, 1880-as anyanyelvi adatokat tartalmazó táblázatokra is a fentiek vonatkoznak.

⁶⁵ Az 1870. évi népszámlálás még nem vizsgálta az anyanyelvi összetételt, illetve megoszlást!

2. táblázat

Nagykikinda rendezett tanácsú város felekezeti adatai (1880–1910)

Népszámlálás	Felekezet						
	Összesen	Római katolikus	Görögkeleti	Ágostai hitvallású evangélikus	Református	Izraelita	Egyéb
1880	19 845	7 122	11 858	124	86	653	2
1890	22 768	8 484	13 207	144	117	670	146
1900	24 843	9 664	13 808	205	269	777	120
1910	26 795	10 517	14 721	208	377	782	190

Forrás: KSH, 1880–1910 közötti magyar népszámlálások

„Nagykikinda rendezett tanácsú város” az 1920. június 4-én megkötött trianoni békediktátum értelmében az újonnan létrejött „Szerb-Horvát-Szlovén Királyság” – 1929-től „Jugoszlávia” – része lett.

2. Basahíd

Basahíd (Башаид / Bašaid) már az 1332-1337. évi pápai tizedjegyzékek idején is lakott helyként ismerték, akkoriban „Bosorhida” volt a település neve. Jelentősebb hely lehetett, mivel már „vásáros helynek” számított. A települést 1422-ben Brankovics György szerb despota birtokolta, ekkor feltételezhető, hogy már volt szerb lakossága is. A török kor elején, az 1560-as években még lakott, lakói elsősorban szerbek voltak. A 16. század végére a település elpusztult.

A 18. században, az 1723/1725-ös gróf Mercy-féle térképen még lakatlan helyként volt feltüntetve, de később Lovrin (románul Lovrin) környékéről szerbek érkeztek, akik megalapították a „Kiskikinda” nevű falujukat. Az 1751 és 1754 közötti években jelentős szerb bevándorlás történt, de nem sokkal később – 1777-ben – a kincstár az egész „Kiskikinda” falu lakosságát egy „Basahíd-pusztá” nevezetű helyre költöztette, amely nem feküdt messze „Kiskikinda” eredeti helyétől. Ekkor kapta a „Basahíd” nevet a település. A házakat már 1778-ban felhúzták és a szerbek azokat birtokba is vették.⁶⁶ Nem sokkal később Vályi András már az alábbiakat közölte Basahídról: „Bassahid. Elegyes falu Torontál Vármegyében, földesura a Királyi Kamara, lakosai katolikusok, fekszik Neuzina, és Rác Ittebe faluktól nem messze, jó határa van.”⁶⁷ Meglepő, amit írt, mivel egyfelől „elegyes” falunak írja le Basahidat, másfelől pedig katolikusnak, holott a szerbek a szerb görögkeleti hitet követték. Ezt bizonyítja, hogy a szerbek görögkeleti templomát 1833-ban építették fel és Szent Miklós („Sveti Mihovil”) tiszteletére szentelték fel. Később is valószínűsíthető a szerb dominancia a faluban, mivel a település a szerb követelések mellett szállt síkra az 1848/1849-es forradalom és szabadságharc idején. Ez

⁶⁶ REISZIG EDE: *Torontál vármegye községei*. in: BOROVSKY SAMU (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai, Torontál vármegye*, Országos Monográfia Társaság, Budapest, 1912. 22. p.

⁶⁷ VÁLYI ANDRÁS: *Magyar Országának leírása, I. kötet*, A Királyi Universitásnak betűivel, Buda, 1796. Internetes elérhetőség: <http://www.arcanum.hu/fszek/lpext.dll?f=templates&fn=main-h.htm&2.0> (Letöltés ideje: 2014. október 31.)

időben – 1849. április 24-én – Perczel Mór honvédtábornok, 9000 emberrel és 27 ágyúval, fényes győzelmet aratott a szerb felkelőkön. Ekkor Basahíd teljesen leégett és az egyházi és községi irományok is elpusztultak. Később az elesettek emlékére a szerb lakosság kegyeletből egy keresztet állított fel.

Pár évvel később Fényes Elek „geográfiai szótárában” következőket írta a faluról: „*Basahid, rácz falu, Torontál vármegyében, a kikindai szabad kerületben, Becskerekhez északra 4 1/2 mérföldnyire: 12 katolikus, 2684 nem egyesült óhitű, 14 zsidó lakossal, szép nem egyesült óhitű anyatemplommal, derék helységházzal, 97 egész jobbágytelekkel. Lakosai igen jó lovakat tartanak, s híres kocsisok. Földesura a kamara.*”⁶⁸ Fényes megállapításában nem szerepelnek magyarok, illetve – nagyobb számban – katolikusok. Basahíd lakosságát 1873-ban és 1893-ban is súlyos kolerajárvány tizedelte meg. A település a „Nagykikindai Kiváltságos Kerület” megszűnése után a történelmi Torontál vármegye nagykikindai járásának települése lett.

A Pallas Nagy Lexikonában az alábbiakat olvashatjuk a településről: „*Basahid, Bassahid, nagyközség Torontál vármegye nagykikindai járásában, (1891) 4 192 szerb lakossal; a nagykikindai takaré- és előlegező egyesület fiókjával; ecetgyárral, postahivatallal.*”⁶⁹ Kevéssel később – 1912-ben – Reiszig Ede az alábbiakat közölte a településről: „*Basahid, a nagykikindai járásban fekvő nagyközség. Házainak száma 835, lakosaié 4 665, akik túlnyomóan szerbek és görögkeleti vallásúak. Postája és táviróállomása helyben van; vasúti állomása Nagykikinda és Melencze.*”⁷⁰

3. táblázat

Basahíd nagyközség anyanyelvi adatai (1880–1910)

Népszámlálás	Anyanyelv					
	Összesen	Magyar	Német	Rómán	Szerb	Egyéb
1880	3 757	111	153	12	3 281	200
1890	4 192	123	216	18	3 832	3
1900	4 245	105	243	–	3 895	2
1910	4 332	135	146	–	4 000	51

Forrás: KSH, 1880–1910 közötti magyar népszámlálások.

4. táblázat

Basahíd nagyközség felekezeti adatai (1880–1910)

Népszámlálás	Felekezet						
	Összesen	Római katolikus	Görögkeleti	Ágostai hitvallású evangélikus	Református	Izraelita	Egyéb
1880	3 757	291	3 477	1	–	41	53
1890	4 192	238	3 853	1	1	46	53
1900	4 245	298	3 897	1	–	48	1
1910	4 332	226	4 056	5	–	43	2

Forrás: KSH, 1880–1910 közötti magyar népszámlálások.

⁶⁸ FÉNYES 1851. 232. p.

⁶⁹ GERŐ LAJOS (szerk.): *A Pallas Nagy Lexikona, II. kötet (Arafale–Békalen)*. Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 1893. 702. p.

⁷⁰ REISZIG 1912. 22. p.

„*Basahid nagyközség*”, ahogyan a következőkben ismertetett települések is, az 1920. június 4-én megkötött trianoni békediktátum értelmében az újonnan létrejött „*Szerb-Horvát-Szlovén Királyság*” – 1929-től „*Jugoszlávia*” – része lettek.

3. Jozefova (Torontáljózseffalva)

Jozefova (szerbül „Обилићево” / „Obilicevo”) másképpen „*Torontáljózseffalva*”, illetve „*Józseffalva*” a „*Nagykikindai Kiváltságos Kerület*” egyik legfiatalabb települése volt. Nevét Mária Terézia uralkodónő (1740-1780) fia és utódja, a későbbi II. József, a „*kalapos király*” (1780-1790) után kapta. A falut 1753. március 31-én alapították. Első lakói a megszüntetett tiszai és marosi határőrvidékről elvándorolt szerbek voltak.

Vályi András az alábbiakat írta a településről: „*Jozsefove. Rátz falu Torontál Vármegyében. Földesura a Királyi Kamara, lakosai óhitűek, fekszik a Tisza mellett, Szanádhoz, és Török Kanizsához nem messze, s a privilegiált Nagy Kikindai kerülethez tartozik, határa 4 fordulóra van osztva, földje térséges, és kövér marhákkal bővelkedik, erdeje nincs, szőleje kevés, halászatja is van, piaca Szegeden, nádja jó van.*”⁷¹ Törökkanizsa, valamint más magyar falvak közelsége a következő időszakban eredményezett némi magyar bevándorlást, amelyről már Fényes Elek „*geográfiai szótárában*” is az alábbiakat olvashatjuk: „*Josephova, rácz-magyar falu, Torontál vármegyében, a kikindai szabad kerületben, Török-Kanizsához közel a Tisza mellett: 180 katolikus, 2 református, 1092 nem egyesült óhitű, 20 zsidó lakossal, óhitű anyateplommal, 64 egész telekkel. Földesura a kamara.*”⁷² A település a „*Nagykikindai Kiváltságos Kerület*” megszűnése után a történelmi Torontál vármegye törökkanizsai járásának települése lett. A szerbek görögkeleti templomát 1852-ben építették.

Reiszig Ede az alábbiakat közölte a faluról: „*Józseffalva, azelőtt Torontál-Józseffalva, a Tisza mellett fekvő nagyközség. Házainak száma 433, lakosaié 3120, kik közül 1920-an római katolikus magyarok és 1200-an görögkeleti szerbek. Postája, távírója és vasúti állomása Törökkanizsa.*”⁷³

5. táblázat

Jozefova (Torontáljózseffalva) nagyközség anyanyelvi adatai (1880–1910)

Népszámlálás	Anyanyelv					
	Összesen	Magyar	Német	Román	Szerb	Egyéb
1880	2 062	898	56	10	1 012	86
1890	2 273	1 166	49	2	1 053	3
1900	2 429	1 285	27	1	1 112	4
1910	2 962	1 653	33	9	1 259	8

Forrás: KSH, 1880–1910 közötti magyar népszámlálások.

⁷¹ VÁLYI ANDRÁS: *Magyar Országának leírása, II. kötet*. A Királyi Universitásnak betűivel, Buda, 1799. Internetes elérhetőség: <http://www.arcanum.hu/fszek/lpext.dll/?f=templates&fn=main-h.htm&2.0> (Letöltés ideje: 2014. október 31.)

⁷² FÉNYES 1851, 232. p.

⁷³ REISZIG 1912, 58. p.

Jozefova (Torontáljózseffalva) volt az egyedüli a „Nagykikindai Kiváltságos Kerület” tíz települése közül, amely idővel magyar többségű lett. Ebben mindenképp szerepet játszott sajátos földrajzi fekvése, nevezetesen az, hogy szinte teljesen egybeépült a járási székhellyel a magyar többségű Törökkanizsával. Az sem elhanyagolható szempont, hogy a történelmi Torontál vármegye járásai közül a leginkább magyar éppen a törökkanizsai volt, amely számos magyar falunak is otthont adott.

6. táblázat

Jozefova (Torontáljózseffalva) nagyközség felekezeti adatai (1880–1910)

Népszámlálás	Felekezet						
	Összesen	Római katolikus	Görögkeleti	Agostai hitvallású evangélikus	Református	Izraelita	Egyéb
1880	2 062	916	1 069	8	3	66	
1890	2 273	1 137	1 060	3	5	60	
1900	2 429	1 231	1 111	2	15	62	
1910	2 962	1 573	1 273	20	40	50	

Forrás: KSH, 1880–1910 közötti magyar népszámlálások.

Habár a Borovszky-féle Torontál vármegyéről szóló monográfia nem szól róla, de a Jozefován (Torontáljózseffalván) élt jelentős számú római katolikus hívő feltehetően a Törökkanizsán álló, Sárkányölő Szent György vértanú tiszteletére felszentelt templomot használhatta, mivel Jozefován római katolikus templom nem volt. Jozefova (Torontáljózseffalva) 1945-ben lett Törökkanizsa része.

4. Karlova

Karlova már a középkorban is lakott helynek számított. Egy „Böldreszeg” nevű falu fekvött a helyén, azonban ez a település az 1550 és 1552 közötti, törökök ellen vívott harcokban elpusztult. A török hódoltság alatt lakatlan volt, csak később 1740-ben telepítették újra. Ekkor kapta a „Karlova” nevet, amelyet a néhai III. (Habsburg) Károly magyar királyról (1711–1740) neveztek el. Első szerb lakosai a Maros folyó menti megszüntetett határörvidékről, főképp Arad környékéről származtak. Az 1770-es években itt is vándormozgalmat jegyeztek fel a korabeli dokumentumok, több szerb család délebbre, a bánsági határörvidékekre költözött.⁷⁴ Vályi András az alábbiakat közölte a faluról: „Karlova. Rátz falu Torontál Vármegyében. Földesura a Királyi Kamara lakosai katolikusok, fekszik Bossahídhöz 2 órányira, Beodra mellett, határa jó termékenységgű, búzával, marhával, szénával bővelkedik, Tamásfalva kisdud Diverticulumá felében nádas, Tisza vize határa mellett folyik el, piaca Török Becsén, és Franyován.”⁷⁵ A szerbek gö-

⁷⁴ REISZIG 1912, 60. p.

⁷⁵ VÁLYI ANDRÁS: *Magyar Országnak leírása, II. kötet*, A Királyi Universitásnak betűivel, Buda, 1799. Internetes elérhetőség: <http://www.arcanum.hu/fszek/lpext.dll/?f=templates&fn=main-h.htm&2.0> (Letöltés ideje: 2014. október 31.)

rögkeleti templomát egy régebbi templom helyén 1836-ban építették és Szent Mihály Arkangyal („*Sveti Mihovil*”) tiszteletére szentelték fel.

A 19. század közepén Fényes Elek a következőket írta a faluról: „*Karlova, rácz falu, Torontál vármegyében, a kikindai szabad kerületben, Beodrához közel: 48 katolikus, 2 református, 2668 nem egyesült óhitű, 16 zsidó lakossal, óhitű anyatemplommal, 106 egész telekkel. Földesura a kamara.*”⁷⁶

A települést többször érték jelentős csapások, 1855-ben és 1870-ben árvíz mosta el, de 1863 és 1864 között éhínség és kolerajárvány pusztított a faluban. A település a „*Nagykikindai Kiváltságos Kerület*” megszűnése után a történelmi Torontál vármegye törökbecsei járásának települése lett.

Reiszig Ede az alábbiakat írta Karlováról: „*Karlova, a Tisza mentén fekvő nagyközség. Házainak száma 1 115, lakosaié 5 555, akik 182 magyar kivételével szerbajkúak és görögkeleti vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása helyben van.*”⁷⁷

7. táblázat

Karlova nagyközség anyanyelvi adatai (1880–1910)

Népszámlálás	Anyanyelv					
	Összesen	Magyar	Német	Román	Szerb	Egyéb
1880	4 051	38	74	40	3 702	197
1890	4 704	106	47	56	4 346	149
1900	4 933	88	54	44	4 745	2
1910	5 503	186	36	–	5 279	2

Forrás: KSH, 1880–1910 közötti magyar népszámlálások.

8. táblázat

Karlova nagyközség felekezeti adatai (1880–1910)

Népszámlálás	Felekezet						
	Összesen	Római katolikus	Görögkeleti	Ágostai hitvallású evangélikus	Református	Izraelita	Egyéb
1880	4 051	86	3 922	–	–	43	–
1890	4 704	111	4 543	–	–	49	1
1900	4 933	107	4 793	–	6	26	1
1910	5 503	198	5 284	–	–	18	3

Forrás: KSH, 1880–1910 közötti magyar népszámlálások.

A falu nevét – az impériumváltás után, 1918-ban – lecserélték és Dragutin Ristić-ről, kapta a „*Dragutinovo*” nevet. Dragutin Ristić ezredes volt az, aki szerb seregével a településre bevonulva birtokba vette azt a délszláv királyság javára. A szerbek hálából nevezték el róla a települést. A hála nem tarthatott sokáig és a politikai beállítottság is változott, mivel Karlova (Dragutinovo) és a szomszédos – jelentősebb magyar népeséssel is rendelkező – Beodra közigazgatásilag 1946-ban egyesült. Ekkor Karlova (Dragutinovo) és Beodra a Novo Miloševo nevet vette fel. Miloš Klima szerb partizán,

⁷⁶ FÉNYES 1851, 451. p.

⁷⁷ REISZIG 1912, 60. p.

hős volt, aki a második világháborúban harcolt a németek és a magyarok ellen. Egyébiránt két falu olyan közel feküdt egymáshoz, mint Jozefova (Torontáljózseffelva) és Törökkanizsa. Amíg a karlovai római katolikus hívek a beodrai Szent Mária Magdolna tiszteletére felszentelt templomot használták, addig a szerb ortodoxok számára mindkét faluban állt – és áll napjainkban is – egy-egy görögkeleti templom.

5. Kumán

Kumán (szerbül Кумане / Kumane) már a középkorban is létezett, de sok információ nem maradt ránk ebből az időszakból. A falu neve feltehetően a kun népcsoportra utalhat, amely ezen a területen is letelepedett. A török hódoltságot átvészelte, nem néptelenedett el, lakói már ekkor szerbek voltak. Az 1717. évi összeírás idején 13 házat számolt a falu, azonban az 1723/1725. évi gróf Mercy –féle térképen már csak lakatlan pusztavolt a falu helyén. A szerb határőrök (grancsárok) és családtagjaik 1752-ben költöztek ide a megszüntetett tiszai és marosi határőrvidékekről. Az 1770-es években folyamatos szerb ki és bevándorlás volt megfigyelhető a faluban. Az 1788. évben a – török háború miatt – a török kézben lévő Szerbiából további szerb családok telepedtek le Kumánban. Nem sokkal később Vályi András az alábbiakat írta Kumánról: „*Kuman. Rátz falu Torontál Vármegyében. Földesura a Királyi Kamara, a Kikindai kerülethez tartozik, lakosai óhitűek, fekszik Melentzéhez, és Török Becséhez is 1, Bassahídhhoz pedig 3 órányira, határa jól termő, bővelkedik búzával, marhával, és szénával, piaca Török Becsén.*”⁷⁸ Több mint ötven évvel később Fényes Elek az alábbiakat közli a faluról: „*Kumánd, Torontál vármegyében, szerb falu, a kikindai szabad kerületben Melenczéhez nyugatra 1 1/4 mérföldnyire: 32 katolikus, 3248 nem egyesült óhitű 2 zsidó lakossal, óhitű anyateplommal, 136 egész telekkel. Földesura a kamara.*”⁷⁹

A falu épületeinek jó részét az 1854. évi nagy tűzvész megsemmisítette, a lakosok körében pedig az 1873. évi nagy kolerajárvány végzett „tizedelést”.⁸⁰ Kumán szerb görögkeleti templomát – amely a falu központjában áll 1822 és 1832 között építették és Szent Mihály Arkangyal („*Sveti Mihovil*”) tiszteletére szentelték fel. Érdekességként jegyezzük meg, hogy a szerb, de különösen a román ortodox egyház tartja nagy tiszteletben Szent Mihály Arkangyalt.

A település a „Nagykikindai Kiváltságos Kerület” megszűnése után a történelmi Torontál vármegye törökbecsei járásának települése lett.

Reiszig Ede az alábbiakat jegyezte le a faluról: „*Kumán, a szeged-karlovánagybecskereki vasútvonal mentén fekvő nagyközség. Házainak száma 1120, lakosaié 5693, akik nagyrészt szerbajkiak és görög-keleti vallásúak. Postája, távirója és távbeszélő állomása helyben van.*”⁸¹

⁷⁸ VÁLYI ANDRÁS: *Magyar Országának leírása, II. kötet*, A Királyi Universitásnak betűivel, Buda, 1799. Internetes elérhetőség: <http://www.arcanum.hu/fszek/lpext.dll/?f=templates&fn=main-h.htm&2.0> (Letöltés ideje: 2014. október 31.)

⁷⁹ FÉNYES 1851, 234. p.

⁸⁰ A feljegyzések szerint a falu lakóinak 10%-a veszett oda a járványban.

⁸¹ REISZIG 1912, 70. p.

9. táblázat

Kumán nagyközség anyanyelvi adatai (1880–1910)

Népszámlálás	Anyanyelv					
	Összesen	Magyar	Német	Román	Szerb	Egyéb
1880	4 812	154	29	3	4 397	229
1890	5 463	160	30	5	5 261	7
1900	5 693	171	62	11	5 409	40
1910	6 136	150	32	-	5 913	41

Forrás: KSH, 1880–1910 közötti magyar népszámlálások.

10. táblázat

Kumán nagyközség felekezeti adatai (1880–1910)

Népszámlálás	Felekezet						
	Összesen	Római katolikus	Görögkeleti	Ágostai hitvallású evangélikus	Református	Izraelita	Egyéb
1880	4 812	175	4 604	6	-	27	-
1890	5 463	129	5 273	3	2	40	16
1900	5 693	157	5 456	7	-	31	42
1910	6 163	173	5 939	1	6	16	28

Forrás: KSH, 1880–1910 közötti magyar népszámlálások.

6. Melence

Melence viszonylag fiatal település a „*Nagykikindai Kiváltságos Kerület*” szerb településeinek sorában. Az 1723/1725-ös gróf Mercy-féle térkép még csak lakatlan pusztaként jelölte. A tiszai és a marosi határörvidék megszüntetése után – 1751-ben és 1752-ben – pravoszláv vallású szerb határőrök és családtagjaik telepedtek le Melencén. Az 1770-es években tömegesen költöztek el a szerbek a délen felállított bánági határörvidékekre, de az 1780-es években a – török háborúk hatásaként – a Balkánról szerb családok érkeztek a helyükre. Más népcsoport feltehetően nem élt köztük, amire Vályi András is utalt a „*Magyar Ország leírása*” című könyvében, ahol az alábbiakat közölte Melencéről: „*Melincze. Rácza falu Torontal Vármegyében. Földesura a Királyi Kamara, lakosai óhitűek, fekszik Nagy Becskerekhez nem messze, és annak filiája, Kumand, és Elemérhez is egy órányira, térséges határa 3 nyomásbéli, búzát, szénát terem, szarvas marhákat, és juhokat nevelnek, bor nélkül szűkölködik, piaca T. Becsén, Ile Kucsora, és Deveták jó három marha nevelő pusztái is vannak*”.⁸²

⁸² Vályi András: *Magyar Országának leírása, II. kötet*. A Királyi Universitásnak betűivel, Buda, 1799. Internetes elérhetőség: <http://www.arcanum.hu/fszek/lpext.dll?f=templates&fn=main-h.htm&2.0> (Letöltés ideje: 2014. október 31.)

Az 1800-as évek első felében a település lakosságát többször pusztították járványok, de végig megmaradt szerb falunak. Fényes Elek a következőket írta a településről: „Melencze, rácz mezőváros, Torontál vármegyében, a kikindai szabad kerületben, Nagybecskerekhez 1 posta állásnyira északra: 46 katolikus, 6160 nem egyesült óhitű lakossal. Van egy szép bádigos tornyú szentegyháza, postahivatala, 264 egész telke, gazdag búzatermő határa, s felette sok szarvasmarhája. Földesura a kamara.”⁸³ Az 1800-as évek második felében sem volt szerencsésebb a falu, a kolerajárványok a népesség-számban többször is éreztették hatásukat.

Melence a „Nagykikindai Kiváltságos Kerület” megszűnése után a történelmi Torontál vármegye törökbecsei járásának települése lett. Érdemes megemlíteni, hogy a történelmi Torontál vármegye egyedüli, komolyabb gyógyfürdője is itt volt, a Melence melletti Ruszandafürdő.

A Pallas Nagylexikona lapjain az alábbi információkat olvashatjuk Melencéről: „Melence, nagyközség Torontál vármegye törökbecsei járásában, (1891) 1519 házzal és 8691 lak. (közte 8234 szerb, 160 magyar, 218 német s 56 oláh), takarékpénztárral, vasúti állomással, posta- és táviróhivatallal és postatakarékpénztárral. A községtől negyedóránnyira van a Ruszanda nevű 166 hektár területű, iszapos fenekű szikós tó, mely mellett fürdőház és vendéglő épült. A fürdővendégek részére 26 lakó- és 16 fürdőszoba áll rendelkezésre, fürödnek azon kívül a tóban is. A tó vize nátriumsókban felette gazdag s azért görvélyes, köszvényes, csúzos és bőrbajok ellen jó sikerrel használják. [...] 1849. március 29. Theodorovics rác és osztrák katonái és a Nagy-Becskerekre siető Perczel honvédsége között itt véres ütközet volt, mely estig eldöntetlenül maradt, de másnap reggelre Perczel akadálytalanul folytathatta útját Becskerekre.”⁸⁴

A település szerb ortodox templomát 1790-ben építették és Szent Miklós („Sveti Nikola”) tiszteletére szentelték fel. Reiszig Ede a következőket írta Melencéről: „Melencze, a Ruszanda-tó mellett fekvő nagyközség. Házainak száma 1661, lakosaié 9292, akik leginkább szerbajkiak és görögkeleti vallásúak. Postája, távirója és vasúti állomása helyben van.”⁸⁵

11. táblázat

Melence nagyközség anyanyelvi adatai (1880–1910)

Népszámlálás	Anyanyelv					
	Összesen	Magyar	Német	Román	Szerb	Egyéb
1880	7 966	148	177	141	7 117	383
1890	8 691	160	218	56	8 234	23
1900	8 486	210	175	34	8 045	22
1910	8 939	244	143	29	8 511	12

Forrás: KSH, 1880–1910 közötti magyar népszámlálások.

⁸³ FÉNYES 1851, 343. p.

⁸⁴ GERŐ 1896, 484. p.

⁸⁵ REISZIG 1912, 79. p.

12. táblázat

Melence nagyközség felekezeti adatai (1880–1910)

Népszámlálás	Felekezet						
	Összesen	Római katolikus	Görögkeleti	Ágostai hitvallású evangélikus	Református	Izraelita	Egyéb
1880	7 966	285	7 611	26	–	44	–
1890	8 691	290	8 242	22	3	83	51
1900	8 486	315	8 073	13	10	59	16
1910	8 939	352	8 546	11	2	26	2

Forrás: KSH, 1880–1910 közötti magyar népszámlálások.

7. Mokrin

Mokrin (szerbül Мокрин / Mokrin, régi magyar nevén Homokrév) Árpád-kori település, nevét először – „*Humkreu*” alakban – 1256-ban említette meg egy birtokadományozásról szóló oklevél. Eredeti neve „*Homokrév*” volt. Nevét arról a homokos partú, folyami átkelőről kapta, amely itt működött, az egykori Harangod (ma Aranka) folyónál. Homokrév birtokosai is viszonylag gyorsan cserélődtek a vegyesházi uralkodók oklevelei alapján, azonban a török hódítások idején a régi Homokrév is elpusztult. A kivesszett magyar lakosok helyére szerbek érkeztek. Az 1557/1558-as török defterek harminc házat írtak össze, amelyekben már szerbek éltek. Azonban a 17. század végére a falu teljesen elnéptelenedett.

Az 1723/1725-ös gróf Mercy-féle térképen lakatlan helyként, „*Mogrin*”, „*Mokrin*” néven jegyezték. A marosi határőrvidék megszüntetése után 1751 szeptemberében megindult a szerbek letelepítése az akkor még lakatlan helyre. A szerbek elsősorban a történelmi Arad, illetve Csanád vármegyék területéről érkeztek. Az 1770-es években itt is megfigyelhető volt a vándormozgalom, szerb családok jöttek és mentek, de a település szerb lakosú maradt.⁸⁶

Vályi András a „*Magyar Ország leírása*” című könyvében az alábbiakat írta Mokrinról: „*Mokrin. Magyar, és rázt falu Torontál Vármegyében, földesura a Királyi Kamara, lakosai katolikusok, és óhitűek, fekszik Kikindának, Valkánynak, Ó Besenyő, és Mariensfeldnek szomszédságokban, postája is van, 629 határja 4 nyomásbéli térséges, és igen jó földből áll, mely mindenféle gabonát bőven terem, juhokkal, szarvas marhákkal, és sertésekkel is bővelkednek, erdeje nincs, néha kendere, és lenje is jó terem, piaca Becsén, és Szegeden.*”⁸⁷

A leírásból kitűnik, hogy Mokrinban nemcsak szerbek, hanem magyarok is éltek, továbbá a település lakóinak egy része – habár a többség az ortodox felekezethez tartozott – római katolikus felekezeti volt. A klasszicista stílusban – 1762-ben felépített – szerb görögkeleti templomot Szent Mihály Arkangyal („*Sveti Mihovil*”) tiszteletére szentelték fel. A jobbára német és magyar, római katolikus hívek számára 1854 és 1855

⁸⁶ REISZIG 1912, 80–81. pp.⁸⁷ VÁLYI ANDRÁS: *Magyar Országának leírása, II. kötet*. A Királyi Universitásnak betűivel, Buda, 1799. Internetes elérhetőség: <http://www.arcanum.hu/fszek/lpext.dll?f=templates&fn=main-h.htm&2.0> (Letöltés ideje: 2014. október 31.)

között építették fel a „Szent Kereszt Felmagasztalása” tiszteletére felszentelt római katolikus templomot.

Mokrin 1837-ben országos és heti vásárok tartására nyert szabadalmat, amely jelentős mértékben elősegítette a fejlődését. Ezért nem csodálkozhatunk, hogy több irodalomban már mezővárosként szerepel a település. Már Fényes Elek is mezővárosnak jelölte meg „geográfiai szótárában”: „Mokrin, rácz-magyar mezőváros, Torontál vármegyében, a kikindai kerületben, Kikindához északra 1 1/2 mérföldnyire: 240 katolikus, 2984 nem egyesült óhitű, 48 zsidó lakossal, nem egyesült óhitű anyatemplommal, postahivatallal és váltással, Csatád és Török-Kanizsa közt, vendégfogadóval, 289 egész telekkel. Földesura a kamara.”⁸⁸

A település a „Nagykikindai Kiváltságos Kerület” megszűnése után a történelmi Torontál vármegye nagykikindai járásának egyik települése lett.

A Pallas Nagy Lexikonában a következőket olvashatjuk a településről: „Mokrin, Homokrév/Мокрин, Mokrin, nagyközség Torontál vármegye nagykikindai járásában, (1891) 1 623 házzal és 8 723 lakossal (közte 613 magyar, 1 340 német és 6 635 szerb); van 2 takarékpénztára, élénk marhavására, vasúti és gőzhajóállomása, posta- és táviróhivatala és postatakarékpénztára. 1849. április 23. Perczel innen és N.-Kikindáról a szerbeket kiveri.”⁸⁹ Reiszig Ede is lejegyezte Mokrinról a fontosabb tudnivalókat: Mokrin, a szeged-temesvári vasútvonal mentén fekvő nagyközség. Házainak száma 1 780, lakosaié 9 279, akik közül 838-an magyarok, 1 603-an német- és 6 833-an szerbajkúak. A vallásfelekezetek közül a római katolikusok és a görög-keletiek vannak többségben. Postája, távirója és vasúti állomása helyben van.⁹⁰

13. táblázat

Mokrin nagyközség anyanyelvi adatai (1880-1910)

Népszámlálás	Anyanyelv					
	Összesen	Magyar	Német	Román	Szerb	Egyéb
1880	7 331	442	918	31	5 570	370
1890	8 723	613	1 340	69	6 635	66
1900	8 952	838	1 394	97	6 533	90
1910	8 835	814	1 233	89	6 592	107

Forrás: KSH, 1880–1910 közötti magyar népszámlálások.

14. táblázat

Mokrin nagyközség felekezeti adatai (1880-1910)

Népszámlálás	Felekezet						
	Összesen	Római katolikus	Görögkeleti	Ágostai hitvallású evangélikus	Református	Izraelita	Egyéb
1880	7 331	1 251	5 884	3	32	154	7
1890	8 723	1 708	6 690	16	28	169	112
1900	8 952	1 974	6 647	30	81	124	96
1910	8 835	1 757	6 739	31	132	99	77

Forrás: KSH, 1880–1910 közötti magyar népszámlálások.

⁸⁸ FÉNYES 1851, 453. p.

⁸⁹ GERŐ 1896, 732. p.

⁹⁰ REISZIG 1912, 80–81. pp.

8. Ókeresztúr

Ókeresztúr (szerbül Српски Крстур / Srpski Krstur, régebbi magyar nevén Szerbkeresztúr) a „Nagykikindai Kiváltságos Terület” legészakabbi települése volt. Középkori eredetű település, nevét a 14. században említette először az oklevél, „Papkeresztúr” alakban. A későbbi időkben a falut – társaihoz hasonlóan – adták-vették a birtokosai, egészen addig, amíg török uralom alá nem került. Ebben az időszakban az 1557/1558-as török defterek tíz lakott házat írtak össze – lakói ekkor még magyarok voltak. A török hódoltság alatt Ókeresztúr is elnéptelenedett. Egy 1647-es feljegyzés már lakatlan helyként tartotta számon. Miután a császáriak 1716-ban elfoglalták Temesvárt, szerbek kezdtek Ókeresztúr területén letelepedni, azonban 1735-re ismét lakatlan hely lett. A tiszai és marosi határörvidék felosztása után, 1752-ben ide is nagyobb számú szerb betelepülés irányult.⁹¹

Vályi András könyvében a következők szerint emlékezett meg a faluról: *Keresztúr. Rátz Keresztúr. Rátz falu Torontál Vármegyében földes Ura a Királyi Kamara, lakosai óhitűek, a Kikindai kerülethez tartozik, fekszik Török Kanizsához, és Gyálához sem messze, négy nyomásbéli határa jól termő, földje agyagos, 349 szarvast, marhákat, és számos sertéseket tartanak lakosai, piacok Szegeden.*⁹²

A szerbek görögkeleti temploma eredetileg a 18. században épült, azonban ez elpusztult, a ma is álló szerb ortodox templomot 1818-ban emeleték és „Sárkányölő” Szent György („Sveti Velikomučenika Georgija”) vértanú tiszteletére szentelték fel.

Fényes Elek a következőket írta a településről „geográfiai szótárában”: „*Rátz-Keresztúr, Torontál vármegyében, szerb falu, Szegedhez délre 2 órányira: 50 katolikus, 1476 görög nem egyesült óhitű, 6 zsidó lakossal, óhitű anyateplommal, s 66 egész telekkel. Határának nagy része mocsáros és sokat szenved a Tisza árjaitól. Földesura a kamara, s a kikindai szabad kerülethez tartozik.*”⁹³

Ókeresztúr a „Nagykikindai Kiváltságos Kerület” megszűnése után a történelmi Torontál vármegye törökkanizsai járásának települése lett.

A falu neve a Pallas Nagy Lexikonában is előfordul: „*Keresztúr, Szerb-Keresztúr, nagyközség Torontál vármegye törökkanizsai járásában, (1891) 2677 szerb és magyar lakossal*”⁹⁴

Reiszig Ede pedig a következő fontosabb információkat írta a faluról: „*Ókeresztúr, azelőtt Szerb-Keresztúr, a tiszamenti nagyközség házainak száma 577, lakosaié 3305, akik magyarok és szerbajkúak, római katolikus és görög-keleti vallásúak. Portája, távírója és vasúti állomása helyben van.*”⁹⁵

⁹¹ REISZIG 1912, 99. p.

⁹² VÁLYI ANDRÁS: *Magyar Országának leírása, II. kötet.* A Királyi Universitásnak betűivel, Buda, 1799. Internetes elérhetőség: <http://www.arcanum.hu/fszek/lpext.dll?f=templates&fn=main-h.htm&2.0> (Letöltés ideje: 2014. október 31.)

⁹³ FÉNYES 1851, 471. p.

⁹⁴ GERŐ LAJOS (szerk.): *A Pallas Nagy Lexikona, X. kötet, (Kacs–Közellátás),* Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 1895. 442. p.

⁹⁵ REISZIG 1912, 99. p.

15. táblázat

Ókeresztúr nagyközség anyanyelvi adatai (1880-1910)

Népszámlálás	Anyanyelv					
	Összesen	Magyar	Német	Román	Szerb	Egyéb
1880	2 388	292	66	9	1 890	131
1890	2 677	405	11	10	2 251	–
1900	2 958	535	18	13	2 381	11
1910	3 053	507	15	10	2 511	10

Forrás: KSH, 1880–1910 közötti magyar népszámlálások.

16. táblázat

Ókereasztúr nagyközség felekezeti adatai (1880-1910)

Népszámlálás	Felekezet						
	Összesen	Római katolikus	Görögkeleti	Ágostai hitvallású evangélikus	Református	Izraelita	Egyéb
1880	2 388	292	2 021	–	6	69	–
1890	2 677	337	2 291	1	2	45	1
1900	2 958	462	2 445	–	6	45	–
1910	3 053	454	2 558	–	6	31	4

Forrás: KSH, 1880–1910 közötti magyar népszámlálások.

9. Tarros (Tiszatarrós)

Tarros, későbbi nevén Tiszatarrós (Тарас / Taraš) nemcsak a „Nagykikindai Kiváltságos Kerület”, hanem a később azt beolvasztó Torontál vármegye egyik legrégibb települése volt. III. Béla magyar király (1172-1196) névtelen jegyzője, Anonymus a Gesta Hungarorum is utalt a településre, ahová később kunok telepedtek. A falu neve már az 1332-1337. évi pápai tizedjegyzékben is szerepelt „Tarhus” alakban és ebben az időben már „egyházias hely” volt. A vegyesházi királyok regnálása (1301–1526) alatt többször is elfordult a falu neve a különféle adományozásról szóló dokumentumokban. Tiszatarrós azonban a török hódoltság alatt elnéptelenedett és még az 1723-1725-ös gróf Mercy-féle térképen is a lakatlan helyként volt feltüntetve. Ahogy a több település esetében, úgy Tiszatarróra is 1752-ben érkeztek meg a szerb betelepülők. Habár az 1770-es években volt ki- és beköltözés, de alapvetően megmaradt szerb településnek a falu.⁹⁶

Vályi András a következőket írta a faluról: „Tarás. Rátz falu Torontál Vármegyében, földes Ura a Királyi Kamara, lakosai óhitűek, fekszik Csurog, Elemér, és Kumánd között; határa három nyomásbéli, búzát, szénát jól terem, marhát 460 nevel, bora kevés, piaca Becsén, réve is van, vize Tisza.”⁹⁷

⁹⁶ REISZIG 1912, 123. p.

⁹⁷ VÁLYI ANDRÁS: *Magyar Országának leírása, III. kötet*. A Királyi Universitásnak betűivel, Buda, 1799. Internetes elérhetőség: <http://www.arcanum.hu/fszek/lpext.dll/?f=templates&fn=main-h.htm&2.0> (Letöltés ideje: 2014. október 31.)

Fényes Elek „geográfiai szótárában” az alábbiakat találjuk a faluról: „*Taras, rácz falu, Torontál vármegyében, a Tisza mellett egy szegletben, Becskerekhez nyugat-északra 2 mérföldnyire: 10 katolikus, 1262 nem egyesült óhitű lakossal, s anyateplommal, 33 egész jobbágytelekkel. Határának nagy része mocsáros. Földesura a királyi kamara, s a kikindai szabad kerülethez tartozik.*”⁹⁸

A település a „Nagykikindai Kiváltságos Kerület” megszűnése után a történelmi Torontál vármegye törökbecsei járásának települése lett.

A falu közepén található szerb ortodox templomot 1850 és 1853 között építették és „Sárkányölő” Szent György („*Sveti Velikomučenika Georgija*”) vértanú tiszteletére szentelték fel. Személyét a Szerb Ortodox egyház nagy becsben tartja, hiszen Szent György – egyebek mellett – Szerbia védőszentje is.

Reiszig Ede a következőket közli a faluról: „*Tiszatarros. Azelőtt Tarras, a Tisza mentén fekvő nagyközség. Házainak száma 312, lakosaié 2107, akik leginkább szerbajkúak és görög-keleti vallásúak. Postája Kumán, távirója és vasúti állomása Melencze.*”⁹⁹

17. táblázat

Tarros (Tiszatarros) nagyközség anyanyelvi adatai (1880-1910)

Népszámlálás	Anyanyelv					
	Összesen	Magyar	Német	Román	Szerb	Egyéb
1880	1 429	24	22	6	1 310	67
1890	1 513	16	12	1	1 438	46
1900	1 779	14	18	–	1 747	–
1910	2 107	28	15	1	2 063	–

Forrás: KSH, 1880–1910 közötti magyar népszámlálások.

18. táblázat

Tarros (Tiszatarros) nagyközség felekezeti adatai (1880-1910)

Népszámlálás	Felekezet						
	Összesen	Római katolikus	Görögkeleti	Ágostai hitvallású evangélikus	Református	Izraelita	Egyéb
1880	1 429	54	1 369	1	–	5	–
1890	1 513	17	1 448	–	–	12	36
1900	1 779	26	1 746	–	–	5	2
1910	2 107	33	2 064	–	–	10	–

Forrás: KSH, 1880–1910 közötti magyar népszámlálások.

⁹⁸ FÉNYES 1851, 289. p.

⁹⁹ REISZIG 1912, 123. p.

10. Vrányova (Aracs)

Vrányova, illetve Frányova ismertebb – és egyben régi magyar – neve Aracs (szerbül Арача / Arača). A „Vrányova”, „Vránova”, illetve „Frányova”, „Franyova” a település 18-19. századi szerb nevei.

Aracs első írásos említése „Arach” formában az 1332-1337. évi pápai tizedjegyzékben történt. Jelentősebb hely lehetett, mert 1422-ben, mint vásáros helyet tartották nyilván. Mivel közel feküdt (Török)Becséhez, ezért nem csodálkozhatunk, hogy 1440-ben, mint a becsei vár tartozéka jelent meg egy okiratban. Ekkor és 1441-ben „oppidum”-ként említik. Egyébiránt a középkori Torontál vármegye, amely későbbi névrokonától eltérően az egyik legkisebb magyarországi vármegye volt, a 15. században sokszor tartotta itt a megyegyűléseit. Az akkori vármegye központja hol (Török)Becse, hol Aracs volt. A török még 1551-ben elfoglalta a települést, amely a török hódoltság idején elpusztult. A zentai csata – 1697 – után szerbek kezdtek letelepedni ezen a területen és „Vrányová” („Varjas”) névvel illeték falujukat. Azonban a Tisza áradásai miatt az 1726-ra már jelentős települést egy kevéssel arrébb kellett költöztetni egy biztonságosabb területre.

Az 1751. év jelentős a szerbek történelmében. A tiszai és marosi határőrvidék megszüntetésekor, Moholról, Óbecséről és Péterrévéről nagyszámú szerb bevándorló érkezett a faluba, ezáltal a térség egyik legnagyobb lélekszámú szerb közössége lett. Azonban 1766 és 1768 között a déli – bántási – határőrvidékek létrehozásakor sok szerb elvándorolt Vrányováról. Vályi András a „Magyar Ország leírása” című munkájában is röviden megemlékezett Vrányováról (Aracsról): „Franyova. Elegyes falu a Bánátban Torontál Vármegyében, lakosai óhitűek, fekszik Beodra, és Török Betse között. Határa középszerű, vagyonai különfélék.”¹⁰⁰

Az előbbi leírásból sok nem derül ki, de annyi bizonyos – az „elegyes” kifejezésből következtethetünk –, hogy a szerbek mellett mások, így például magyarok is életek a településen. A későbbiekben, 1820 és 1840 között a magyarság lélekszáma is gyarapodásnak indult, mivel sok szegedi, illetve Szeged környéki, továbbá bácskai és a Maros folyó mellől érkezett iparosok, jelesül hajóácsok és molnárak érkeztek családjaikkal a faluba. Ezért nem csodálkozhatunk azon, hogy az 1848/1849-es forradalom és szabadságharc idején a magyar lakosság több ízben támadásnak volt kitéve a szerbek részéről, különösen akkor, amikor Knićanin szerb vezér felkelőivel bevonult a településre és ott a kocsmában „haditörvényszéket ült”. A magyarokat és magyar érzelműeket embertelen kegyetlenséggel büntette.

Pár évvel később Fényes Elek az alábbiakat közölte a településről: „Franyova, rácsmagyar mezőváros Torontál vármegyében, a kikindai szabad kerületben, Török-Becse szomszédságában a Tisza bal partján: 414 katolikus, 18 evangélikus, 14 református, 4712 nem egyesült óhitű, 60 zsidó lakossal, nem egyesült óhitű anyateplommal, gabonatarházakkal, s 173 egész jobbágytelekkel. Földesura a kamara.”¹⁰¹

¹⁰⁰ VÁLYI ANDRÁS: *Magyar Országának leírása*, I. kötet, A Királyi Universitásnak betűivel, Buda, 1796. Internetes elérhetőség: <http://www.arcanum.hu/fszek/lpext.dll?f=templates&fn=main-h.htm&2.0> (Letöltés ideje: 2014. október 31.)

¹⁰¹ FÉNYES 1851, 478. p.

A település a „Nagykikindai Kiváltságos Kerület” megszűnése után a történelmi Torontál vármegye törökbecsei járásának települése lett. A település nevét 1888-ban változtatták Aracsra.

A szerbek görögkeleti templomát 1796-ban építették és Keresztelő Szent János („Sveti Jovana Preteče i Kristitelj”) tiszteletére szentelték fel. A magyarok római katolikus templomát pedig jó száz évvel később, 1904-ben építették. Habár a római katolikus plébániát 1881-ben már megalapították. Aracshoz tartozott és tartozik ma is, a Délvidék egyik legrégebbi építészeti emléke, az „aracsi pusztatemplom”. A románkorai gótikus stílusú templomot a 13. században építették. A török időkben, a 16. században pusztult el, azóta romokban van. Állagmegóvása a 19. századtól szinte folyamatos. A romtemplom a délvidéki magyarság kultikus emléke.

A Torontál vármegye monográfiában Reiszig Ede a következőket közölte a faluról: „Aracs, azelőtt Vránova vagy Frányova, a Tisza bal partján fekvő nagyközség. Házainak száma 1 648, lakosaié 9 144, akik közül 2 205 magyar és római katolikus, 6 935 szerbajkú s görögkeleti vallású. Postája és vasúti állomása helyben van, távirója és hajóállomása Törökbecse.”¹⁰²

19. táblázat

Vránova (Aracs) nagyközség anyanyelvi adatai (1880-1910)

Népszámlálás	Anyanyelv					
	Összesen	Magyar	Német	Román	Szerb	Egyéb
1880	6 635	1 124	83	34	5 144	250
1890	7 550	1 531	87	39	5 870	23
1900	8 487	1 880	67	42	6 494	4
1910	9 163	2 299	51	30	6 753	30

Forrás: KSH, 1880–1910 közötti magyar népszámlálások.

20. táblázat

Vránova (Aracs) nagyközség felekezeti adatai (1880-1910)

Népszámlálás	Felekezet						
	Összesen	Római katolikus	Görögkeleti	Ágostai hitvallású evangélikus	Református	Izraelita	Egyéb
1880	6 635	1 199	5 364	2	12	57	1
1890	7 550	1 576	5 924	1	1	47	1
1900	8 487	1 879	6 547	1	23	37	–
1910	9 163	2 351	6 790	4	3	5	10

Forrás: KSH, 1880–1910 közötti magyar népszámlálások.

¹⁰² REISZIG 1912, 29. p.

RICHÁRD GYÉMÁNT

THE ETHNIC AND RELIGIOUS CHARACTERISTICS OF THE PRIVILEGIED DISTRICT OF NAGYKIKINDA

(Summary)

The „*Privileged District of Nagykikinda*” (Hungarian: „*Nagykikindai Kiváltságos Kerület*”, Serbian: „*Великокикински привилеговани диштрикт*” / „*Velikokikindski privilegovani dištrikt*”; German: „*Privilegierten Bezirk Gross-Kikinda*”; Latin: „*Regio-privilegiatus Districtus Magnokikindiensis*”) was an administrative unit of the Habsburg Monarchy between 1774 and 1876. It was an autonomous area mainly inhabited by ethnic Serbs with Germans and Hungarians minority. This area included 10 settlements; one town and nine villages. These settlements were: Nagykikinda, the capital, and Basahid, Jozefova (Torontáljózseffalva), Karlova, Kumán, Melence, Mokrin, Ókeresztúr, Tarros, Vrányova (Aracs).

The Privileged District of Nagykikinda was formed on November 12, 1774, by the decision of Habsburg Empress, Maria Theresa (1740-1780) through the special charter, as the specific feudal governmental administrative unit with headquarters in Nagykikinda. Until 1778, the „*Privileged District of Nagykikinda*” was part of the „*Temeschwarer Banat*”. Which area was an other separate Habsburg „crown land”. And then part of the „*Torontál County*” within the Habsburg Kingdom of Hungary. From 1849 to 1860 it was part of the „*Serbian Vojvodina and Temeschwarer Banat*”, a separate Austrian land. After abolishment of the „*Serbian Vojvodina and Temeschwarer Banat*” in 1860, territory of the „*Privileged District of Nagykikinda*” was again included into „*Torontál County*” until 1876 when it was abolished, and its territory was allocated both organizationally and administratively to the direct authority of the „*Torontál County*” with the capital in Nagybecskerek.

HEKA LÁSZLÓ*

Horvátország parlamentarizmusa a kezdetektől napjainkig

I. Előszó

A IX. században a frank és a bizánci fennhatóság alól függetlenedett Horvátország 925-ben Tomislav idején királysággá vált.¹ A Trpimirovics uralkodóház kihalását követően Szent László (Zvonimir király özvegyének, Ilonának az öccse) és Könyves Kálmán – rokoni kapcsolatokra is hivatkozva – elfoglalták a horvát trónt.² Kálmán 1102-ben Tengerfehérvárott, (Biograd na moru, Belgradi at mare, Belgradi supra mare) horvát királlyá koronáztatta magát³, így Horvátország államszövetségre lépett Magyarországgal, amely fennállt 1918-ig.

A XVI. század második feléig megkülönböztették a Dalmát- Horvát Királyságot (*regnum Dalmatiae et Croatiae*), és a Szlavón Királyságot (*regnum Sclavoniae*). Ezt követően a török szultán és a Velencei Köztársaság elfoglalták Horvátország területeinek nagy részét, és a megmaradt horvát fennhatóságú területekre használták a Horvát-, Szlavón- és Dalmát Királyság (*regnum Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae*) megnevezést, jóllehet Dalmácia ténylegesen nem tartozott az országhoz.⁴ A XIX. században megjelent a Háromegy Királyság, Horvátország, Szlavónia és Dalmácia változat is. Viszonya a magyar koronához „kezdetben leginkább a perszonálunió fogalmával leírható kapcsolat formájában” nyilvánult meg, „vagyis e területek állami és jogrendje érintetlenül maradván a közös király személye fűzte a horvátokat hazánkhoz.”⁵ 1527-ben a horvát szabor (tartománygyűlés, országgyűlés) I. Habsburg Ferdinándot választotta királlyá. A XVIII. század során Magyarország és Horvátország között heves

* SZTE ÁJTK Összehasonlító Jogi Intézet, egyetemi docens

¹ Lásd KRISTÓ GYULA: *A magyar-horvát perszonálunió kialakulása*. In: Tiszatáj. Szeged, 2002. 10. szám, 39–44. pp.

² HEKA LÁSZLÓ: *A magyar-horvát államközösség keletkezése*. Acta Hungarica Universitatis Essekiensis 2. Josip Juraj Strossmayer Egyetem Bölcsésztudományi Kar, Eszék, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék – Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera Filozofski fakultet Osijek, Katedra za mađarski jezik i književnost, 2. szám, Eszék, 2010. 25–36. pp.

³ HÓMAN BALINT: *Geschichte des ungarischen Mittelalters, I., Von den aeltesten Zelten bis zum Ende des XII. Jahrhunderts*. W. de Gruyter, Berlin, 1940. Idézi KLAIČ, NADA: *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*. Manualia Universitatis Studiorum Zagabiensis. Zagreb, 1975. 513. p. Vö. PALUGYAY IMRE: *A Kapcsolt-részek (Slavonia-Croatia) történelmi- s jog-viszonyai Magyarországhoz*. Pozsony, 1863. 17. p.

⁴ ENGELSFELD, NEDA: *Povijest hrvatske države i prava*. Zagreb, 1999. 225. p.

⁵ MEZEY BARNA (szerk.): *Magyar alkotmánytörténet*. Budapest, 1995. 66. p.

közjogi vita zajlott a két ország kapcsolatának alkotmányjogi megítélése miatt a magyar országgyűléseken.⁶ 1848-ban Jellasics bán határozata nyomán Horvátország de facto megszüntette (de iure viszont nem) a kapcsolatait Magyarországgal, 1849 után Horvátországot közvetlenül Bécsből irányították, majd a horvát-magyar kiegyezés során a két „társország” egymás közötti viszonyát (1868:XXX. tc.) új alapokra fektették.⁷

A honfoglalástól kezdve a horvátok legfontosabb ügyeiket népgyűléseiken (sabor) vitatták meg. A nemzetgyűlést, rendi gyűlést, tartománygyűlést, illetve országgyűlést jelentő sabor (a továbbiakban: szabor) a magyar történelemnek illetve jogtörténetnek is része, hiszen olyan intézményről van szó, amelynek határozatai évszázadokon keresztül rendre hatottak a magyar országgyűlés munkájára, főleg azzal, hogy a horvát, illetve szlavón szaboron megválasztott követek részt vettek a magyar országgyűlésen, és követutasításaik alapján befolyásolták a magyar országgyűlés döntéseit is.

Ugyanakkor a horvátok számára a szabor intézménye – a báni méltóság mellett – az alkotmányosságuk, az önállóságuk, vagy pontosabban a különállásuk jelképe volt, amely csak a Habsburg-abszolutizmus éveiben, valamint a délszláv állam keletkezésének idején (1918-tól 1941-ig) nem ülésezhetett.

Horvát-, Szlavón- Dalmát Királyságban a szabor a bánnal végezte az igazgatást, illetve az igazságszolgáltatást, valamint a törvényalkotást is. Határozatait a király elé terjesztette szentesítés végett. A szabor választotta a főkapitányt, az ítélmestert (*protonotarius*), és korábban – szokásjog alapján – javaslatokat tett a betöltendő báni méltóságra. A szabor 1790-ig kiszabta az adókat, és jogosult volt az újoncajanlásra. Képviseltetve volt a magyar országgyűlésen, de nem, mint a vármegyék, hanem külön királyságként két követ (*oratores, nuncii regni*) és az ítélmester által. Az ítélmestert (*protonotarius, prabilježnik*) a szabor választotta, gyakran a bán javaslatára, főleg azért, mert a tiszteben a protonotariust éppen a bán erősítette meg, viszont ő a bán távozása esetén folytatta a feladatait. Az aláírása nélkül nem lehetett hitelesíteni a szabor jegyzőkönyveit, ő volt a Királyság és a bán pecsétjének az őrzője (*sigillorum conservator*), valamint az országos levéltár kulcsának őrzője is.

⁶ EKHART FERENC: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Budapest, 1946. 287. p.

⁷ Erről lásd: HEKA LÁSZLÓ: *Horvát alkotmány- és jogtörténet I. rész, 1848-ig*. JATEPress, Szeged, 2000.; HEKA LÁSZLÓ: *Adalékok Horvátország alkotmánytörténetéhez*. Goldpress, Szeged, 2001.; HEKA LÁSZLÓ: *A délszláv államok alkotmánytörténete*. Gold Press Szeged, 2002.; HEKA LÁSZLÓ: *A magyar-horvát államközösség alkotmány- és jogtörténete*. Bába Kiadó, Szeged, 2004.; HEKA LÁSZLÓ: *Horvátország alkotmány- és jogtörténete II. rész (1848–1918)*. JATEPress, Szeged, 2004.; HEKA LÁSZLÓ: *A szláv államok jogrendszerei*. JATEPress, Szeged, 2008.; HEKA, LADISLAV: *Osam stoljeća hrvatsko-ugarske države zajednice s posebnim osvrtom na Hrvatsko-ugarsku nagodbu*. Hrvatsko-mađarska kultura udruga András Dugonics Szeged, Zavod za kulturu vojvodanskij Hrvata Subotica i Hrvatsko akademsko društvo Subotica, Szeged-Subotica, 2011.; HEKA LÁSZLÓ: *A Balkán országainak intézmény- és jogrendszere*. A Pólay Elemér Alapítvány Tansegédletei. Szeged, 2013.; HEKA LÁSZLÓ: *A délszláv államok jogrendszereinek kihívásai*. VIII. Fejezet. In: Badó Attila-Bencze Mátyás-Bóka János-Mezsei Péter szerk.: *A jogrendszerek világa*. Pro Talentis Universitatis Alapítvány, Szeged, 2012. 167–194. pp.; HEKA LÁSZLÓ: *Adalékok Horvátország 1526 előtti alkotmánytörténetéhez*. Acta Universitatis Szegediensis De Attila József Nominatae, Acta Juridica et Politica. Tomus LII. Fasciculus 4. Szeged, 1997.; HEKA LÁSZLÓ: *A horvát Sabor (Szabor) jogtörténeti szerepe*. Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica, Tomus LXII. Fasc. 8., Szeged, 2002.; HEKA LÁSZLÓ: *Horvátország alkotmányos és választási rendszere*. Jogtudományi Közlöny, Budapest, 1995. 11–12. sz. 542–547. pp.

II. A horvát szábor (parlament) története

Más szláv népekhez hasonlóan a horvátoknál is ősi idők óta létezett a népgyűlés, nemzetgyűlés, vagyis a *szábor* (a *sabor* szó „összegyűlni” jelentésben előfordul minden szláv nemzetnél hasonló szerepkörben), főleg a törvényhozás, béke megkötése, közös politika kialakítása, olykor a herceg megválasztása céljából. Ülésein az uralkodó (herceg, később király), a bán, a zsupánok, az egyháziak és „a nép” együtt ülésezett. Szábornak (*congregatio*) nevezték az egyházi zsinatokat is (pl. Splitben 925-ben és 928-ban), majd az állam létrejöttével a nemzetgyűlések (*narodni sabor*) átalakultak országgyűléssé (*državni sabor*). A saborok a magyar királyok horvát trónra lépését (1102-től) követően rendi gyűléssé váltak. Az első ilyen ülést 1273-ban tartották meg Szlavóniában, 1351-ben pedig Horvátországban (és Dalmáciában) is.⁸ Mellettük igen elterjedt volt a törzsi *sabor*, főleg a tengeremelléki Poljiceban, ahol 12 faluközösség évszázadokon keresztül önálló köztársaságként működött. A nyílt ég alatt zajlott tanácskozásokat Grac faluban tartották. Csak a köztársaság nemesei jelenhettek meg a „*zborišće*” nevű gyűlésen, amelyen törvényeket hoztak, tárgyaltak az állami ügyekről és bíráskodtak. Kivételes esetekben a „*zbor podimski*” nevű tanácskozásra is sor került, amikor minden ház („*po dimu*” – a füst szerint) képviselője jelen volt. Az ilyen jellegű összejövétel ismert volt a montenegrói Pastrovics törzsnél is, de a vérszerinti kötelék alapján működő törzsek a 19. század végéig rendes vagy rendkívüli gyűléseken (*zbor*, *sabor*) gyülekeztek, amelyeken megválasztották az előjáróikat (*starješina*) és döntöttek más különböző létfontosságú kérdésekről is.⁹

A feudális jellegű horvát rendi gyűlések (az eredeti horvát elnevezés *spravišće* vagy *stanak* volt, latinul *generalis diacta*, *generalis congregatio*, illetve *regni conventus*) a király hatalmának korlátozását jelentették és azokon a renddé alakult nemesek, a bánnal vagy a királlyal közösen döntöttek a törvényhozásról, igazságszolgáltatásról, illetve közigazgatásról. A száborokat meg lehet különböztetni aszerint, hogy azokat a bán (gyakrabban) vagy a király (ritkábban) hívatta össze (1791 után már nem lehetett összehívni a királyi engedély nélkül) és szentesítette a létrehozott határozatokat, valamint a XVI. századig akként is, hogy azok szlavón, vagy horvát–dalmát nemzetgyűlések voltak-e.

A szábor egykamarás gyűlésként ténykedett, és csak 1621-ben, illetve 1709-ben ülésezett külön a nemesség és a polgárság, valamint a prelátusok és mágnások. Részvételi joguk volt a királyi küldötteknek is, akik tudatták az uralkodó javaslatait, amelyekről ezt követően a szábor tanácskozott és határozott. Szokássá vált, hogy a királyi küldöttek beszédét követően a karok és a rendek mondták el a királyhoz intézett javaslatukat és a panaszokat. Ha a királyi küldöttek nem vettek részt a szábor munkájában, akkor is először a királyi leiratot olvasták föl, az uralkodó javaslatait, a kinevezéseket tárgyalták meg.

A rendi gyűlés határozatai lehettek *articuli* vagy *acti*, de formálisan a jegyzőkönybe az összes határozat bekerült és mindegyik külön számot és fogalmazást kapott

⁸ KOSTRENIĆ, MARKO: *Nacrt historije Hrvatske države i hrvatskog prava*. Universitas Studiorum Zgrabiensis. Zagreb, 1956. 230–231. pp.

⁹ HEKA LÁSZLÓ: *A szláv népek joga. I. rész*. A Pólay Elemér Alapítvány Tansegédletei. Szeged. 2006. 36–37. pp.

(articulus). Annak ellenére, hogy a határozatoknak törvényerejük volt, mégsem kellett mindegyiknek rendelkeznie a királyi szankcióval. Az uralkodó csak azokat szentesítette, amelyek a jövőre vonatkoztak és előírták a hasonló esetekben elvárt viselkedést. Ezért a szabori jegyzőkönyvben rögzítették azokat a határozatokat, amelyek egy konkrét esetről szóltak (acti), és azokat, melyek általános hatállyal bírtak. A *statútum* elnevezést kapták meg azok a jogszabályok, amelyek szűkebb értelemben törvényeknek számítottak.

A horvát száborban a nemesség, a polgárság és az egyház tagjai vettek részt, akként, hogy a bán külön báni levélben meghívta a mágnásokat és prelátusokat, a nemesség pedig a megyei közgyűlésen megválasztott két követét küldte. A nemesek (a száboron rendszerint többséggel rendelkeztek) körébe tartozott még a protonotarius és az országos kincstárnok is, akiket a jelenlévők választották meg, amíg a vicebánt a bán nevezte ki, és ő gyakran a familiárisa volt. Az egyházi személyek közül a püspökök személyesen jelentek meg, csakúgy, mint a szerzetesrendek tartományfőnökei (provinciálisok – jezsuita és pálos, amíg 1773-ban illetve 1786-ban nem tiltották meg e két rend működését). A pálos szerzeteseket a lepoglavai kolostor gárdiánja, a jezsuitákat pedig a zágrábi kollégium rektora képviselte. Mellettük a zágrábi káptalan prépostja is kapott meghívót, akit rendszerint – főleg a magyar szakirodalomban – vránai perjelnek (vranski prior) neveztek. Egyébként minden káptalan (zágrábi, diakovári, zenggi, fiumei, brebiri, körösi és csázmai) választott egy-egy kanonokot. A káptalanok mindig a legbölcsebb képviselőiket küldték, akik nagy tiszteletet élveztek a rendi gyűléseken. Eleinte a horvát városok közül csak Zágráb, Varasd, Kapronca és Körös küldött követeket, majd a későbbiek során még Zengg, Károlyváros, Pozsega, 1809-től pedig Eszék is. Ugyanis Horvátországban még a XVII. században is mindössze négy szabad királyi város létezett: 1209-től Varasd, 1242-től Zágráb, 1252-től Körös, 1356-tól pedig Kapronca rendelkeztek a szabad királyi városok kiváltságával.¹⁰ A parasztok nem voltak képviseltetve, kivéve a túrmezei bocskoros nemeseket, akik nevében a „comes” jelent meg. Az 1848. évi Jellasics József bán által összehívott szábor volt az első, amely nemcsak rendi, hanem „nemzeti” országgyűlés volt. Ezen ugyanis a virilisták (báni meghívólevéllel érkezők) mellett a megválasztott képviselők is részt vettek. Jellasics idejében a katolikus főpapok mellett az ortodox egyház főpapai is részt vehetnek a szábor munkájában.

III. A horvát szábor képviselete a magyar országgyűlésen

A szlavón szábor 1442 óta küldte követeit a magyar országgyűlésre (*nuncii regni Sclavonie* vagy *oratores regni Sclavonie*), de a horvát-dalmát követek ekkor még nem jelentek meg. Erről tanúskodik a budai udvarban tartózkodó velencei követ, Pasqualigo Péter február 11-én Zágrárból küldött jelentése, amelyben az áll, hogy a horvát urak nem vesznek részt az országgyűlésen, mivel „nem volt szokás, hogy ők meghívót kapjanak a magyar országgyűlésre” (*non era consueto in le diete de Hungaria chiamar li signori di Croatia*), azért mert nekik a régi szokás szerint saját országgyűlésük volt Horvátországban (*perche dicono aver loro auctorita ex concessione eis attributa far la*

¹⁰ Zengg (Senj) ugyan Hunyadi Mátyástól megkapta 1483-ban a szabad királyi városi címet, de a zenggiek a XVII. században nem vettek részt a száborokon.

loro dieta in Croatia da per se).¹¹ Viszont a mohácsi vész utáni időszakban az immár horvát-szlavón szábornak nevezett horvát rendi gyűlés, a pozsonyi országgyűlésre küldte a követeit, egyet a felsőházba és kettőt az alsóházba.¹² Ezeket a követeket a szábor ülésén választották meg, követutasítást (olykor a bán, illetve az országgyűlésen résztvevő mágnások és prelátusok által alkotott konferencia tárgyalta meg a követutasítással kapcsolatos kérdéseket) és megbízó leveleket (*litterae credentiales*) is kaptak. Mellettük rendszerint a *protonotarius* is megjelent a magyar országgyűlésen. A horvát követesség ebből a négy személyből (*nuncii*) állt, akik közösen fogadhatták el vagy utasíthatták vissza a közös ügyekre vonatkozó javaslatokat, illetve megfogalmazták Horvátország kéréseit. A Horvát-Szlavonországból érkező többi személy – a bán, a zágrábi püspök, a zágrábi káptalan prépostja, mágnások, főispánok, alispánok, valamint 1751-től a Pozsega, Verőce és Szerém megyék követei, a szabad királyi városok, a kiváltságos kerületek-disztriktek (Túrmező) követei, valamint Fiume kormányzója – csakis a saját nevében szólalt fel és szavazott. 1791 után a horvát követek is csupán egyéni szavazattal bírtak, tehát a többség leszavazhatta őket. A „közös” országgyűlést 3 évente kellett (volna) összehívni¹³, de a XVII. századtól átlagban csak 6 évente, a XVIII. században pedig már csak átlagosan 14 évente került erre sor. A horvát szábor a magyar (közös) országgyűlés ülése előtt, illetve az *ablegatusok* hazatéréséig törvénykezési szünetet tartott (kivéve a városi és ritka esetekben a megyei bíróságok előtt).¹⁴

A magyar országgyűlés megkezdése előtt a követeknek a megbízó leveleik által igazoltatniuk kellett magukat a házuk elnöke előtt. Miután mindannyian részt vettek a misén, meglátogatták a királyi palotát, hogy tudomást szerezzenek a király akaratáról, majd az országgyűlésen megkezdték az érdemi munkát. A felsőházban egy hosszú asztalnál a nádor mellett a jobb oldalon a prelátusok (közöttük a zágrábi káptalan prépostja is), a *palatinus* bal oldalán pedig a bán és egyéb országos bárók, a szábor egyik (megválasztott) követe, a főispánok és egyéb mágnások, a fiumei kormányzó, illetve a címzetes mágnások foglaltak helyet.

A Karok és Rendek Tábláján az emelvényen elhelyezett pódiumon külön asztal állt (*tabula regia*), amely mellett a ház elnöke ült, mindjárt mellette a szábor két követe, a királyi ítélőszék esküdtjei és jegyzői. Külön asztal mellett ültek a káptalanok küldöttei, az apátok és prépostok, valamint azok, akik a távolmaradt mágnásokat és prelátusokat helyettesítették, illetve a Duna melléki megyék, városok, és kiváltságos kerületek követei. Az elnöki pódiumtól balra állt a Tisza melléki megyék, városok és a kiváltságos kerületek követeinek az asztala. Ebből az elhelyezésből, amely 1843-ig érvényben volt (belső módosításokkal tulajdonképpen 1848-ig), kitűnik, hogy a horvát küldötteket elkülönítették a magyar megyék követeitől, emellett az országgyűlési vitákban a horvát követeknek jogukban állt elsőként felszólalni.¹⁵ A panaszokat és kéréseket (*gravamina et postulata*) előbb a magyar karok és rendek mondhatták el, majd azokat a király elfo-

¹¹ ŠIŠIĆ, FERDO: *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*. Nakladni zavod Matice hrvatske. Zagreb, 1975. 259. p.

¹² Az 1625:61. t.c.

¹³ Az 1498:1. t.c., az 1655:49. t.c., az 1715:14. t.c.

¹⁴ Az 1507:12. t.c., az 1655:49. t.c., az 1723:29. t.c. Kivételesen az alispánok és nemesek bíraskodhattak Horvát-Szlavonországban 15 nappal a szábor megkezdése előtt. Lásd a Horvát-Szlavon sabor 1635:11. t.c. Zapisnik Hrvatskog sabora (jegyzőkönyv) I. köt. 58. p.

¹⁵ Zapisnik Hrvatskog sabora I. köt. 37. p.

gadta vagy elutasította. Ezután a protonotarius felolvasta a horvátok panaszait és kéréseit, amelyeket csak a király fogadhatott vagy utasíthatott el. Tehát a horvát rendeknek vagy karoknak nem állt jogukban szavazni, illetve befolyásolni a magyar követek kéréseit vagy panaszait, ahogy erre a horvátok esetében nem voltak jogosultak a magyar karok és rendek sem. Azonban a horvát követek kérhették, hogy egyes magyar törvények ereje kiterjedjen Horvát-Szlavonország területére is (az 1659:87. t.c.). 1791-ig a magyar országgyűlés nem hozhatott a horvát szabor követeinek beleegyezése nélkül olyan törvényt vagy határozatot, amely Horvátországra nézve valamilyen kötelezettséget rótt, még akkor sem, ha például a bán szavazott is mellette.¹⁶

Ezt a jogot egyes horvát jogtörténészek vétő-jognak minősítették.¹⁷ 1791-ben megszűnt a fenti kiváltság, a horvát követek csak egyéni szavazattal bírtak, így rendszerint a többségben lévő magyar követek által megszavazott törvényjavaslatok kerültek a király elé.

IV. A horvát szabor hatásköre

Mint említettük, a XVI. századig külön ülésezett a horvát-dalmát és a szlavón szabor. Ez utóbbit hol a bán (gyakrabban), hol pedig a király (ritkábban) hívta össze. Az első ismert (szlavón) szabort (*congregatio generalis totius Sclavoniae*) Csák Máté, szlavón bán (*banus totius Sclavoniae*) hívta össze Zágrábban 1273 tavaszán, majd az 1273. április 19-én vagy 20-án kiadott okiratban a bán rögzítette, hogy a Szlavón Királyság szaborán (*in congregatione regni totius Sclavonie generali*) a nemesek és a várjobbágyok (*nobiles et iobagiones castri*) a királyság és banság jogait (*iura regni et banatus*) írásba foglalták, és kérték a bántól, hogy a bíraskodásnál ő, illetve bírái tartsák tiszteletben e jogokat. A bán hozzátette, hogy a kéréseik jogos és törvényes alapokon fekszenek, így azoknak eleget tett, majd felsorolta a szabályokat. A következő rendi gyűlést 1278-ban szintén Zágrábban tartották meg (*congregatio regni totius Sclavonie generalis*) Güssing Miklós bán elnöklése alatt. Erről a szaborról érdekes dokumentum maradt fenn, illetőleg a zágrábi várjobbágyokról (*iobagiones castri Zagrabiensis*), kiknek birtokai a mai Turopolje (Túrmező) helyén álltak, melyet akkor *Campus Zagrabiensis* név alatt említettek.¹⁸ A várjobbágyok Miklós bántól azt kérték, hogy erősítse meg a kiváltságaikat, amelyek a *ius descensus*-ra, azaz szállásjogra vonatkoztak, ami meg is történt (a várjobbágyok felmentést kaptak bizonyos ellenszolgáltatások alól). A mohácsi vést megelőző korszakban a király által meghívásra egybegyűlt első szlavón szabor, az 1397. évi Zsigmond király által összehívott, – a horvát történetírásban – körösi „véres” szaborként (a politikai ellenfelekkel való leszámolás miatt) emlegetett rendi gyűlés volt.

Emlékezetes maradt az 1481. március 2-án Zágráb mellett (*prope civitatem Zagrabiensem*) megtartott congregatio is, amelyet I. Mátyás hívatott össze. Olykor a rendi gyűlést a herceg (*dux*) is összehívhatta, mint például az 1353. május 8-án István herceg, Anjou Lajos öccse által megtartott gyűlést.

¹⁶ BEUC, IVAN: *Državna zajednica Hrvatsko-slavonskog kraljevstva i Mađarskog kraljevstva* (1527–1848). In: *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, XX. évf. Zagreb, 1970. 3–4. sz. 263–283. pp., 281. p.

¹⁷ Uo. 273. p.

¹⁸ KOSTRENCIĆ MARKO: *Nacrt historije Hrvatske države i hrvatskog prava*. I. sv. Universitas Studiorum Zagrabiensis, Zagreb, 1956. 225–226. pp.

Az első ismert horvát-dalmát rendi gyűlést (*congregatio generalis regnorum Dalmatiae et Croatiae*) Podbrizsanében tartották meg 1351-ben, majd 1353. szeptember 9-én István herceg parancsára Bánics Miklós (Nikola Banić) bán tartott szabort Tininben (Knin), 1396-ban pedig Ninben Zsigmond király hívatott össze rendi gyűlést, de azon helyette, János (Ivan) zágrábi püspök elnökölt.

Az első közös horvát-dalmát és szlavón szabort hívta össze Budán 1492. február 12-én II. Ulászló. Azon a horvát-dalmát és szlavón nemések, főurak és főpapok döntöttek II. (Jagelló) Ulászló és (Habsburg) Miksa szerződéséről, mely alapján a Jagelló-ház megszakadása esetén Habsburg Ferdinánd szerezné a magyar (és horvát) trónt. Ezen az ülésen 63 Horvátország, Dalmácia és Szlavónia területéről érkezett főpap, főúr és nemes tárgyalt együtt, a magyar főuraktól elkülönítve.¹⁹ A következő közös horvát-szlavón szabór megtartására 1533-ban Zágrábban került sor, majd 1557-től már nem volt külön horvát-dalmát és szlavón rendi gyűlés, hanem egységes rendi gyűlés lett (1681-től az elnevezése *Congregatio Croatiae, Dalmatiae et Sclavoniae*), amely a legfőbb törvényhozó, igazgatási, választási és bírósági testület volt Horvátországban illetve Szlavóniában.²⁰ Székhelyei Zágráb, Varasd és Kőrös voltak, ülésein részt vettek a karok és rendek (*Status és ordines*), a főpapok (*praelati*), a főurak (*magnates*), a nemések (*nobiles*), majd a vármegyék és a szabad királyi városok követei is. A szaboron választották meg a királyság legfőbb tisztviselőit – az ítélmestert (*protonotarius*, horvátul *prabilježnik*) és a főkapitányt, döntöttek az újoncajanlásról, az általános fölkelésről, és Horvátország, illetve Szlavónia belügyeiről. A török hódítások idején a szabór legfőbb tevékenysége az ország védelmére összpontosult. Jegyzőkönyvei (*protocolla*) 1567 óta megmaradtak és azokba 1847-ig rögzítették a rendi gyűlés határozatait (*articuli*). A XVI. században megtörtént az, a korábban már előfordult eset, hogy a congregatiót a király parancsára (*ex mandatu regis*) a bán vagy a báni helytartó (rendszerint a zágrábi püspök), még korábban a herceg hívta össze. Ekkor kezdődött az a szokás, hogy a szabór tett javaslatot a királynak a kinevezendő bán személyére. (*commendatio*). Ekkor vált szokássá az is, hogy a megyei nemesség megválasztotta a szaborba küldendő követeit, a bán pedig név szerint meghívta a főpapokat és főurakat. Ez utóbbiak a helyetteseikkel képviseltethették magukat, de a helyetteseknek nem volt szavazati joguk.²¹

A horvát főpapok és főurak a szabort a magyar országgyűlés mintájára szerették volna megszervezni, tehát a Karok és Rendek Táblája mellé a főrendek házát is létrehozni. Ezt azonban nem tudták megvalósítani, főleg azért, mert a főrendek száma viszonylag csekély volt. Talán ez is befolyásolt azt a tendenciát, hogy a horvát főrendek gyakrabban jelentek meg a magyar országgyűlésen, mint a szaboron.

A közös állam létrehozása óta a horvát tartománygyűlés a magyar országgyűléstől függetlenül ülésezett és hozott határozatokat. Ezt a magyar rendek és karok tiszteletben tartották 1708-ig, amikor is a pozsonyi országgyűlésen olyan határozatot kívántak ki-

¹⁹ Uo. 230. p.

²⁰ A Szlavónia (Magyarországon még a XIX. században is Tóthországnak nevezték a térséget) fogalom helyét a XVII. században már majdnem általános a Horvátország elnevezés, és az egykori Szlavónia területét képező Zágráb, Kőrös és Varasd megyék területe ekkor már a Horvátország területét képezték. A Szlavónia név nem tűnt el, hanem az a 18. században kiterjedt Szerém, Valkó, Verőce és Pozsega megyék egész területére.)

²¹ FERDO ŠIŠIĆ 1975, 352. p.

mondani, hogy a jövőben a király csak a szábor azon határozatait szentesítheti, melyek nem ellenkeznek az érvényes magyar törvényekkel (*in quantum positivis regni Hungariae legibus non sunt contraria*). A „*concordantia*”-ra vonatkozó törvénycikket nem szentesítette az uralkodó, mert a pestisjárvány miatt az országgyűlés minden határozat nélkül feloszlott, de a magyar országgyűlés szándékára (a Magyarországra való beolvasásra) válaszolva a szábor 1712-ben megszavazta az ún. horvát Pragmatica Sanctio-t (az 1712:7. határozatot)²², amely kétségtelenül hatással volt a későbbi magyar Pragmatica Sanctio elfogadására.²³ Jóllehet az 1712:7. határozatot az uralkodó nem szentesítette, mégis kedvükben járt a „*Dalmát- Horvát- és Szlavonország ekkorig megerősített s más ezentúl Ő felségétől megerősítendő szabályairól*” elnevezett 1715. évi 120. törvénycikk szentesítésével, amely kimondta: „*Mint hogy a mondott országok helyhatósági szabályainak megerősítése s megtartása iránt a jelen országgyűlés folyama alatt több és különféle kérdések keletkeztek: Ő királyi sz. felsége s a karok és rendek közakaratóval határozták:*

1. Először, hogy azoknak királyi hatalommal külön megerősített helyi törvényei erejükre nézve többé semmi kérdés alá ne jöjjenek.

2. Másodszor hasonlóképpen az 1681. évi 66. t. cikkellyel általánosan megerősíteteket (szabadon maradván mégis mindenkinek, akit azok valamelyike terhelne, a királyi felséghez folyamodni) szintén erőben s érvényben tartásák.

3. Harmadszor: a melyek egyik fentebb jelzett módon sincsenek ekkorig megerősítve, de rendelkezésük még tart s jövőre kötelező lehetne: azokat s az olyanokat egy év alatt, Ő császári királyi felségéhez kell bemutatni, s vizsgálat és királyi megerősítés vagy helytelenítés alá bocsátani.

4. Végre negyedszer: a jövőben hozandókat, ha a királyi joghatóságot vagy igazságszolgáltatást, vagy bármely törvénykezési eljárást illetnek: szintén királyi megerősítés alá kell adni, különben úgy ezek, mint a harmadik osztályban foglalt fentebb említett többiek is, kötelezők ne legyenek.

5. Az ugyanama karok és rendek legújabb gyűlésén ugyancsak a karok és rendek között újonnan alkotott az a szabály pedig, mely szerint Magyarország s a hozzácsatolt részek köz országgyűléséhez, az első folyamodás elmellőzésével nem lehet folyamodni, valamint az a másik, hogy az alispánok a báni tábla ülnökségéből kizárva legyenek, ugyanaz alá a tekintet s feltétel alá esik (az utóbbira nézve mégis a bángróf szavazatát is bevévén), melyeknek a jelen törvénycikk harmadik pontjában foglalt többi szabály van alávetve.”²⁴

A fentiek alapján a szábor a belügyeire nézve törvényeket hozhatott, amelyeket a királyi szentesítés után senki sem vonhatott kétségbe. A horvát törvényhozás önállóan, a magyar országgyűléstől függetlenül dönthetett belügyeiben. Hatásköre kiterjedt a következőkre:

1. választási hatáskör (királyválasztás, a bán személyére vonatkozó javaslat, a bán

²² KUKULJEVIĆ, IVAN: *Jura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II.* Zagreb, 1861. 105–107. pp.

²³ PECZE FERENC: A mai horvát alkotmány és a jus publicum croaticum-hungaricum utóélete. In: *Magyarság és Európa*. 1994. 1. sz. 48. p.

²⁴ Vö. Hármaskönyv III. Rész, 2. tc. (jegyzeteivel): 1464:XIII, 1492:I, 1548:XXIX, 1600:XXVII, 1625:LXI, 1635:XLIII, 1649:XXXIII, 1687:XXII, 1723:VII, 1741:XLVI. és XLVIII. tc, 1790:XXVI, tc. 14§: 1848:V, 1868:XXX. tc. *Magyar Törvénytár, 1657–1740. évi törvénycikkek*. 1900, 531–533. pp.

instalációja, a vicebanusnak (al-bán) kinevezett személynek megerősítése, a Zágráb és Kőrös megyék főispáni kinevezések megerősítése, 1756-ig az ítélőmester és a kincstárnok megválasztása, az alispánok, nemesi bírók, al-bírók és a Zágráb illetve Kőrös megyék jegyzőinek kinevezése, 1756-ig a magyar országgyűlésen megjelent küldöttek megválasztása, a királyhoz küldött delegatio, különböző ideiglenes jellegű testületek és bizottságok tagjainak megválasztása);

2. *törvényhozói hatáskör*;

3. *igazságügyi hatáskör* (felügyelt az igazságszolgáltatás zavartalan működésére, meghatározta a törvénykezés napjait, megválasztotta az oktavialis bíróságok esküdtjeit, felügyelt a megyei bíróságok munkájára, és a bíróságok hatáskörének betartására stb.);

4. *államigazgatási hatáskör* (honvédelem, pénzügy, oktatás, egyház, nemességbe való fogadás stb.);

5. megyei hatáskörű közigazgatási funkciók.²⁵

A töröktől való felszabadulás idején (1683–1699) a szábor 1685-ben létrehozta a Horvát Királyi Konferencia (*Conferentiae Regnorum Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*) intézményét, amely 1848-ig párhuzamosan együtt ténykedett a horvát tartománygyűléssel. A *konferenciáknak* nagy volt a jelentőségük, főleg a háborús időkben, amikor a szábor nem tudott összeülni. Ilyenkor a *királyi* vagy *báni konferenciákon* döntöttek az állam igazgatásának, illetve védelmének kérdéseiről. A konferencia határozatai bekerültek a szábor jegyzőkönyveibe. Idővel kialakult az a szokás, hogy a konferenciákon a karok és rendek által hozott határozatokat később a szábor megerősítette

A horvát rendi gyűlésnek 1767-ig a törvényhozó hatásköre mellett igazgatási és végrehajtó funkciója is volt, vagyis a bánnal együtt kormányozta az országot, ám a tárgyi évben Mária Terézia fölállította a *Horvát Királyi Tanácsot* (*Consilium Regium Croaticum*). Ezzel Horvátország megkapta az első – Magyarországtól független, de az udvarral szemben függő viszonyban álló – kormányszéket, amely fölállításával csorbult a szábor jelentősége és hatásköre. Amikor 1779-ben megszűnt a Horvát Királyi Tanács, annak ügyei a magyar Helytartótanács hatásköréhez kerültek.

Az 1790 és 1848 közötti időszakot a magyar–horvát alkotmányjogi viták (a magyar nyelv bevezetése és a protestánsok egyenjogúságának megadása Horvátországban, Fiume, Szlavónia és Muraköz hovatarozása) jellemezték, valamint a magyar és a horvát (illír, délszláv) nemzeti eszme keletkezésével kibontakozott nézeteltérések, illetve ellentétek.²⁶ Az utolsó rendi gyűlést 1847-ben tartották meg, egy évvel később a szábor diktatórikus hatalommal felruházta Jellasics József bánt és kimondta Horvátország Magyarországtól való de facto elszakadását (de iure a király személye továbbra is összekötötte Horvátországot és Magyarországot). Két évtizeddel később megszületett a magyar–horvát kiegyezés (az 1868:XXX. tc.), amely szerint Horvátország *saját területtel, törvényhozással, kormányzattal*, belügyeire nézve pedig *teljes autonómiával* rendelkező ország volt. Lakosai *politikai nemzetet* alkottak, így *“közjogi szervezetben állók és közjogok alanyai”* voltak. Az állampolgárság az egész állam (Szent István koronájának

²⁵ HEKA LÁSZLÓ 2004a. 190–191. pp.

²⁶ HEKA, LADISLAV: Hrvatsko-ugarski javnopravni prijevori. In: *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, vol. 63, No.5-6. Zagreb, 2013. 1257–1292. pp.

országai) területén egy és ugyanaz (1879:L. tc. 1. §), tehát magyar volt, mégis a horvát területen való alkalmazása Horvátország jogköre volt.²⁷ A honosítás útján való adományozás, az állampolgárságból való elbocsátás, illetve megszüntetés (határozattal) a horvát bánt illette, és az ilyenemű döntések érvényesek voltak Magyarországon is, éppúgy, ahogy a magyar belügyminiszter által adományozott honosítás is hatályos volt Horvátországban. Megtörtént a hatalommegosztás a törvényhozás, a végrehajtás és az igazságszolgáltatás vonatkozásában. A horvátoknak jogukban állt használni a nemzeti – piros-fehér-kék – színeket és a címereket: vörös-fehér kockákból álló horvát, valamint a nyestet ábrázoló szlávón, illetve a három leopárd fejű dalmát címert, Szent István koronájával fedve.

A kiegyezésről szóló törvénycikk (a magyar 1868:XXX. tc. és a horvát 1868. I. tc.) alapján a horvát törvényhozó hatalmat a király és a szábor gyakorolták.²⁸ A Zágrábban ülésező szábort a király hívta össze, zárta be és döntött az első ülés napjáról is. Elnapolhatta és feloszlathatta az országgyűlést, de ez utóbbi esetben új választásokat kellett rendelnie, méghozzá az előző feloszlatásátkövető három hónapon belül (1870:II. tc. 3. §, 1873:XXXIV. tc. 4. §). A horvát országgyűlés ülései nyilvánosak voltak, róluk jegyzőkönyvet és naplót vezettek. A törvényalkotásban kezdeményezési joga a királynak (helyette a bán gyakorolta) és a szábornak volt. A horvát országgyűlés (az 1868:XXX. tc. szerint az országban a magyar országgyűlés mellett a horvát törvényhozás is országgyűlésnek ismertetett el, míg korábban a magyar törvények tartománygyűlésnek nevezték) egykamarás volt, amelyben a megválasztott képviselők (az 1888. szeptember 29-i törvény 1. §-a alapján kilencven képviselőt választottak) mellett virilisták is helyet kaptak. Személyes szavazati joggal bírtak a *főpapok*,²⁹ a

²⁷ Erről bővebben lásd VARGA NORBERT: *A magyar állampolgársági jog a 19. században*. (Az első állampolgársági törvény [1879:L. tc.] előzményei, dogmatikai alapja és gyakorlata 1880–1890) PhD értekezés. 2009.; VARGA NORBERT: *A demográfiai átalakulás és a kivándorlás hatása a magyar állampolgársági jog szabályozására a 19. században*. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica. Tomus LXXII., Fasc. 22. Szeged, 2009., 661–692. p. V. ő. KOSNICA, IVAN: *Državljanstvo i Opći građanski zakonik u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji od 1853. do 1879*. In: Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu. 63 (2013), 5/6. 1143–1164. pp.; KOSNICA, IVAN: *Gubitak državljanstva u Hrvatskoj i Slavoniji od Bachovog apsolutizma do raspada Monarhije*. In: Pravni vjesnik. 29 (2013), 3–4. pp., 61–79. pp. KOSNICA, IVAN: *Naturalizacija u Hrvatskoj i Slavoniji od 1848. do 1918*. In: Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci. 34 (2013), 2. 701–728. pp.; KOSNICA, IVAN: *Utvrdjivanje državljanstva u Hrvatskoj i Slavoniji 1849–1880*. In: Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu. 51 (2014), 3. 697–713. pp.

²⁸ Az 1868: XXX. tc. 47., 48., 54., 59. és 70. §§-i szabályozták a horvát törvényhozó hatalmat. Lásd: HEKA LÁSZLÓ: *A horvát-magyar kiegyezésről. Az 1868:I. tc. illetve az 1868:XXX. tc. elemzése*. Jogtudományi Közlöny, Budapest, 1997. 3. sz. 131–141. pp.; HEKA LÁSZLÓ: *Az 1868. évi horvát-magyar kiegyezés a saját tükrében*. Acta Universitatis Szegediensis De Attila József Nominatae, Acta Juridica et Politica. Tomus LIV. Fasciculus 9, Szeged, 1998.; HEKA, LADISLAV: *Hrvatsko-Ugarska nagodba u zrcalu tiska*. In: Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci (1991) vol. 28. br. 2. str. 897–1440. Rijeka, 2007. 931–971. pp. UDK: 949.713.054 ISSN 1330-349X; HEKA, LADISLAV: *Hrvatsko-ugarski odnosi od srednjega vijeka do Nagodbe iz 1868. s posebnim osvrtom na pitanje Slavonije*, Sclavinia Slavonica (Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Hrvatskog instituta za povijest. Svezak 8. (2008). Slavonski Brod, 152–173. pp.

²⁹ Főpapok voltak: a zágrábi érsek, a karlócai (Srijemski Karlovci) pravoszláv pátriárka, a megyés püspökök és a vránai perjel (*vranski prior, prior auranæ*). A szabad vallásgyakorlatot törvényileg nem ismerték el, így ez a jog csak a bevett vagy elismert – katolikus (római és görög), ortodox, protestáns és izraelita – egyházakat illette. A szerb pravoszláv (ortodox) egyház jogállását az 1887. május 14-i törvény szabályozta, amely előírta, hogy a felekezet tagjai az összes hatóság előtt használhatták a szerb nyelvet és a cirill írást. A

megyék élén álló *főispánok* és a *túrmezei gróf*, valamint a *hercegi, grófi és bárói családok férfitagjai*, akik betöltötték a 24 életévüket, beszéltek a horvát nyelvet, Horvátországban földbirtokkal rendelkeztek és adójuk legalább 2000 korona volt, ha korábban is élvezték ezt a jogot. Az elfogadott országgyűlési határozatot a bán a horvát-szlavón-dalmát tárca nélküli miniszteren keresztül a királyhoz terjesztette fel, akinek szentesítése után a törvényt a bán és a miniszter ellenjegyezték (1868:XXX. tc. 44. §, 1873: XXXIV. tc. 5. §), majd kihírdették a horvát törvénytárban, és az a 15. napon életbe lépett (*vacatio legis*). A kihirdetés tartalmazta a törvény megjelölését, tárgyát és a szentesítés napját, valamint egyes határozatait (1873. november 28-i törvény a törvények kihirdetéséről, 2. §). A törvény idézése 1871-ig azonos volt, mint a magyar törvényeké, azután pedig a szentesítés napjának, s a törvény tárgyának megjelölésével történt. A horvát országgyűlés szervezetét az 1870:II. tc., az 1881. július 15-i törvény, valamint az őket módosító 1888. szeptember 29-i törvény, illetve az 1870:II. tc. 14. §-ba foglalt felhatalmazások alapján a házszabályok alakították ki. Az 1881. július 15-i törvényt módosító 1888. szeptember 29-i törvény (Khuen-Héderváry Károly választási rendszere) Horvát-Szlavónországot kilencven választókerületre osztotta (kettő Fiuméra vonatkozott), és mindegyikben egy képviselőt választottak.

1. A képviselők megválasztása, megbízásának megszűnése

Az öt éves megbízatással (az 1887. április 24-i törvény 1. §-a értelmében) rendelkező képviselők megválasztásához abszolút többségre volt szükség, de a második körben már a két legtöbb szavazatot kapott jelölt közül a többséggel rendelkező jelölt választott meg képviselőnek.

A jelölés érvényességéhez a városokban tíz, a községi kerületekben pedig öt közvetlen választó jelölése kellett. Képviselő a Horvát-Szlavónországban született, illetve horvát községi illetőségű, 24. életévét betöltött, választójoggal rendelkező férfi lehetett, aki írni és olvasni tudott. A megyei és járási közigazgatási tisztviselők állása összeférhetlen volt a képviselőséggel (1886. február 5-i törvény a megyék szervezéséről, 74. §). A megválasztott képviselők titkos szavazással megválasztották az elnököt és a két alelnököt (az egész mandátum idejére), valamint a négy jegyzőt és a háznagyot (egy évre), majd az elnök megalakultnak nyilvánította a szábort és megalakulásáról (illetőleg a két alelnökről) értesítette a királyt.

A képviselőválasztás érvényessége elleni panaszt csak az ellenjelölt vagy a kerületi választók, a virilisták esetében pedig bármelyik szábortag tehetett. A panaszt írásban meg kellett indokolni és be kellett fizetni 600 korona vizsgálati költséget. Ha a szábor megsemmisítette a választást, azt meg kellett ismételni. Új választásra került sor, ha a képviselő elvesztette a mandátumát. Ez a következő esetekben fordult elő:

protestáns egyház az 1898. május 7-i törvény alapján részesülhetett az országos vagyonból, Horvátország elfogadta az uralkodó részéről szentesített, és a bán által ellenjegyezett zsinati törvényeket, amelyeket, de csak Horvátország törvényeinek határai közt. Az *izraelita egyház* egyenjogúságát a többi elismert egyházzal az 1873. október 21-i törvény fogadta el. Az izraeliták szabadon gyakorolhatták a vallásukat és élvezhették a politikai és polgári jogokat.

- a) ha a képviselő meghalt;
- b) ha alkalmatlanná vált a feladat ellátására;
- c) ha állandó akadályoztatás miatt nem tudott megjelenni az országgyűlésen;
- d) ha nem jelent meg nyolc napon belül a szabor megnyitását követően (és nem kért szabadságot);
- e) ha eltávozott Zágrábból vagy túllépte a szabadság idejét és az országgyűlés elnöke felhívásának ellenére tizennégy napon belül nem tért vissza a szaborba;
- f) ha lemondott a mandátumáról.

Személyes szavazati joggal bírtak:

- a) *a főpapok*: a zágrábi érsek, a karlócai (Srijemski Karlovci) pátriárka, a megyés püspökök és a vránai perjel (*vranski prior, prior auranae*);
- b) a megyék élén álló *főispánok* és a *túrmezei gróf*;
- c) a hercegi, grófi és bárói családok 24. életévét betöltött férfitagjai, akik a horvát nyelvben jártasok voltak, földbirtokkal rendelkeztek Horvátországban és a földbirtokuk adója legalább 2000 korona volt, valamint ha korábban is élvezték ezt a jogot. Ezen családok névsorát törvényben rögzítették. A „magyar–horvát” főurak, akik a törvény hatályba lépése után telepedtek le vagy nyertek kinevezést, hasonló feltételek mellett nyerhettek személyes szavazati jogot, de azt csak úgy gyakorolhatták, ha a virilistákkal megállapított létszám nem volt betöltve, mert azok száma nem haladhatta meg a választott képviselők számának a felét. Ha ez mégis megtörtént volna, akkor a virilisták által felsoroltak közül kimaradtak a legkevesebb adót fizetők.

A személyes szavazati jogosultság a következő esetekben szűnt meg:

- a) *az elkövetett bűncselekményért kiszabott jogerős börtönbüntetésre szóló ítélet*;
- b) *az állampolgárságtól való megfosztás*;
- c) *a méltóság vagy hivatal* (amely kapcsán gyakorolta a jogot) *elvesztése*.

A jogosultságot felfüggesztették a következő esetekben:

- a) akit nem nyereségvágyból elkövetett bűncselekményért ítélték el, *az ítéletben kiszabott ideig*;
- b) csőd, vagy gondnokság alá helyezés.

A képviselők mentelmi joggal rendelkeztek (1867. május 16-i királyi és 1874. március 24-i országos kormányrendelet).

A horvát törvényhozás egyes kérdésekben korlátozott volt, mégpedig a közigazgatásban az *idegenek felett gyakorlandó rendészet*, az *állampolgárság és honosítás*, az *útlevél-rendszer* ügyeiben, valamint a nem kereskedelmi jellegű *egyesületi ügy kérdéseiben*, mert azok egységesek voltak az egész országra, és csak a végrehajtás maradt autonóm (1868:XXX. tc. 10. §), továbbá az igazságügyben a *tengerészeti jog*, a *szerzői jog*, a *kereskedelmi, váltó- és bányajog* (9. §) kérdéseiben. A vallás- és közoktatás terén a szabor elfogadta azt, hogy a katolikusok mellett a görögkeleti és református egyházak egységesek *Szent István koronájának országai* egész területén.

2. Tartománygyűlések

A Háromegyes Királyság Horvátország, Szlavónia és Dalmácia területéhez névleg tartozott Dalmácia is, amely valójában Bécs kormányzása alatt állt és bizonyos autonómiát élvezett, éppúgy, mint Isztria is (amely csak 1943-ban került Horvátországhoz). Ez a két tartomány saját tartománygyűléssel (szábor) rendelkezett.³⁰

2. 1. A dalmát szábor

1420-tól az egykori Dalmácia jelentős területe nem Horvátországhoz tartozott (hanem Velencéhez). Amikor 1797-ben Napóleon végleg „átadta a történelemnek” a Velencei Köztársaságot, a campoformiói béke alapján Ausztria megkapta Dalmáciát, valamint az adriai szigeteket, a Cattarói-öbölt (Boka Kotorska) és Isztriát. Az osztrák uralom csak nyolc évig tartott, mert a pozsonyi békeszerződés értelmében Bécs kénytelen volt lemondani Dalmáciáról, amelyet a francia csapatok megszálltak. 1805 és 1809 között a francia uralom alatt álló Olasz Királyság része volt, a következő négy évben pedig az Illír Tartományokhoz tartozott. A bécsi kongresszus 1815. évi döntése értelmében Ausztria visszakapta a franciák által birtokolt kelet-adriai területet (a velencei Dalmáciát, a Ragúzai Köztársaságot, és a velencei Albániát, ti. Budva és a Cattarói-öböl közötti térséget). Ezek a területek egy közigazgatási egységet képeztek Dalmácia Királyság név alatt, amelynek a székhelye Zárában volt. A tartomány és a kormány (1852-től Helytartótanács a neve) élén a császári helytartó állt. A tartományt négy kerületre osztották, amelynek székhelyei Zára, Split, Ragúza és Cattaro voltak. Minden kerületben több járás volt, azokon belül városi, illetve faluközségek helyezkedtek el, melyek élén előljárók illetve praetorok – akiket a helytartó nevezett ki, ellenőrzött és mentett fel –, valamint tanácsok, illetve önkormányzatok álltak. A községek a helyi ügyeket intézték, korlátozott önkormányzatot élveztek 1844-től a rájuk átruházott ügyekben is.

Bach abszolutizmusának befejeztével az 1860. évi októberi diploma és az 1861. évi februári pátens után az egész Monarchia területén visszaállt az alkotmányos rend, és a közigazgatás újjászerveződött. A dalmát tartománygyűlés külön – számára létrehozott – választási rend alapján jött létre. A negyvenhárom képviselője közül negyvenegy a választások útján került a tartománygyűlésbe, hatéves mandátummal, a katolikus és az ortodox érsek. A képviselőket négy kúriában választották meg:

1. A nagyadófizetők kúriája. 1861-ben Dalmáciában háromszáztizenhat nagyadófizető polgár volt, akik tíz képviselőt választottak. A zárai nagybirtokosok négy, a splitiek három, a ragúzaiak kettő, a cattaróiak pedig egy képviselőt választottak.

2. Kereskedelmi-ipari kamarák három képviselőt választottak, méghozzá Zára és Split egy-egy, a Ragúza és Cattaro pedig közösen egy képviselőt választott.

3. A városok nyolc képviselőt választhattak.

4. A faluközségek kúriájában (a lakosság kilencven százaléka itt élt) húsz képviselőt választhattak. Az első három kategóriához tartozó képviselőket közvetlenül választották meg, méghozzá a nagyadófizetők kúriájában minden nagyadófizető, a kereskedelmi-

³⁰ Lásd bővebben: NEDA ENGELSFEELD i. m. 243–248. pp.; Marko Kostrenčić, i.m. 225–230. pp.

ipari kamarák kúriájában pedig a kamarák bejegyzett tagjai választhattak. A városokban azonban nem minden polgárt illetett meg a választójog, mivel a három kategóriába rangsorolt polgárok (az adófizetői census alapján) közül csak a felső kétharmada választhatott. A faluközségek kúriájában közvetett volt a választás. Minden ötszáz lakosra egy választót (elector) választottak meg, majd ezek választhatták meg a képviselő(ke)t. Csak azok a férfiak vehettek részt a választásban, akik a 24. életévüket betöltötték, adófizetők voltak, de ezek közül is csak a felső kétharmad. Ez a választási rendszer lehetővé tette, hogy a tizenötezer városi „italodalmata” (autonomista) huszonegy képviselőt választhasson, a közel négyszázezer horvát (részben szerb), dalmát paraszt, halász, illetve tengerészegény pedig mindössze húsz képviselőt.³¹

A dalmát szábor az általános oktatás-, az egészség-, a szociális ügyek és a gazdaság terén törvényeket alkotott, amelyek a császári szentesítés után (sok törvényt nem szankcionált) jogérvényesek voltak Dalmácia területén. Határozatai végrehajtási erővel bírtak a felsorolt belügyekre vonatkozólag. Meghatározta a tartományi költségvetést és kezelte az összes vagyont, tartományi adókat is bevezethetett. A központi kormány elé javaslatokat tehetett olyan törvények és rendeletek kidolgozására, amelyek Dalmácia érdekében álltak.

A tartománygyűlés munkáját az elnök, illetve alelnök irányította, akiket a megválasztott képviselők közül a császár nevezett ki, mint bizalmát élvező személyeket.

A szábor összehívása a központi kormány javaslatára császári rendelet alapján történt meg. A császár megszakíthatta a már elkezdett tartománygyűlést, vagy feloszlathatta a dalmát szábor a képviselők hatéves mandátumának lejárása előtt. Habár az országos rend szerinti tartománygyűlést évente kellett összehívni, olykor három évig sem ülésezett, ha ezt Bécs érdekei megkívánták. Története során – 1861-ben tartották az első, 1912-ben pedig a tartománygyűlés utolsó ülését – tíz alkalommal tartottak választásokat (1861, 1864, 1867, 1870, 1876, 1883, 1889, 1895, 1901 és 1908) és háromszor feloszlatták a szábor. Hivatalos nyelve 1883-ig az olasz volt, ezután pedig a horvát lett, de az olasz nyelv használata engedélyezett maradt. Annak ellenére, hogy 1912 után már nem hívták össze a dalmát szábor, nem oszlatták fel, tehát jogilag egészen a Monarchia bukásáig (1918-ig) létezett.

2. 2. Az isztriai szábor

Az abszolutizmus bukása Isztriában is az autonóm státusz elnyerését jelentette. A tartomány élén Isztria tartományi szábora állt, amelynek elnökét a császár nevezte ki a megválasztott képviselők soraiból. A tartománygyűlés elnökét hivatalosan tartományi kapitánynak (*capitano provinciale*) nevezték. Ő maga nevezte ki a helyettesét. A tartománygyűlés végrehajtó és igazgatási szerve a tartományi bizottság (kormány) volt, amelybe a tartománygyűlés képviselői közül négy-nyolc személyt választottak.

³¹ NEDA ENGELSFEELD i. m. 221–225. pp.; Dalmatinski sabor (Dieta provinciale dalmatica). In: Hrvatska enciklopedija. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2008. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=13759>; FILIP HAMERŠAK: *Mali leksikon hrvatske pravne povijesti*. Katedra za povijest hrvatskoga prava i države. Pravni fakultet u Zagrebu. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Zagreb, 2013. https://www.pravo.unizg.hr/_download/repository/Mali_leksikon_hrvatske_pravne_povijesti%5B1%5D.pdf

Az isztriai szábor kompetens volt dönteni a mezőgazdaság, állattenyésztés, erdészet, középületek, alapítványok ügyeiben, valamint a hadsereg elszállásolásáról és élelmezéséről, az egyházi és világi iskolákról, tartományi költségvetésről. Törvényeket javasolhatott a központi kormánynál és helyi adót is megszavazhatott, de csak az állami adó összegének tíz százalékáig. Isztria autonómiája – a többi tartományhoz hasonlóan – korlátozott volt, hiszen a császár bármelyik szábori határozattól megvonhatta a szentesítést, így az érvénytelen maradt. A tartománygyűlést a császár hívta össze és oszlatta fel. Dalmáciához hasonlóan Isztriában is a négy kúria (nagybirtokosok, városok, kereskedelmi-ipari kamarák és faluközösségek) választói választották meg hat éves megbízatásra a képviselőket. Mellettük a püspökök (virilisták) hivatásuk alapján kerültek a száborba. A februári pátensre alapuló tartományi szabályzat (*Regolamento provinciale*) és a választási rend (*Regolamento elettorale per la Dieta provinciale per il Litorale*) előírták, hogy a tartománygyűlést harminc képviselő alkotja (ebből huszonhetet választottak, hárman pedig virilisták voltak). *Iure proprio* útján kerültek a tartománygyűlésbe a félsziget főpapjai, méghozzá Trieszt és Koper püspöke, Parentium és Pola püspöke, valamint a vegliai (Krk) püspök. A nagybirtokosok öt, a városok nyolc, a kereskedelmi-ipari kamarák kettő, a faluközösségek pedig tizenkét képviselőt választottak.

A szavazati jog az adócenzustól függött. Maga a választás nyílt és közvetlen volt az első három kuriális kategóriába tartozókra vonatkozóan. A faluközösségek viszont közvetett választások útján választották meg a képviselőiket, akként, hogy először a választókat (*elettori eletti*), vagyis *fiduciari*-kat választották meg, majd azok voksoltak a képviselőkre.

Dalmáciához hasonlóan Isztriában is a módosabb, gazdagabb, városban élő lakosság olasz volt, amíg az összlakosság kétharmadát kitevő horvátok és szlovénok főleg a falvakban éltek. A tartománygyűlés hivatalos nyelve az olasz volt, és csakis a szláv lakosság nyomására fogadták el a horvát nyelv egyenjogúságát.

Az 1908. évi reform után az addigi harminchárom képviselő helyett már negyvenhét személy ült a tartománygyűlésben, méghozzá úgy, hogy a nagybirtokosok maradtak az öt képviselőjüknel, a kereskedelmi-ipari kamarák pedig a két öket képviselő személy-nél. A városok és mezővárosok képvisellete tizenegyről tizennégyre nőtt, a faluközösségek képviselőinek száma pedig tizenkettőről tizenötre. A választási rend újdonsága az általános (ötödik) kúria létrehozása volt, amelyben nyolc képviselőt választottak.³²

Az 1861–1914 közötti időszakban tizenegy alkalommal került sor választásokra. Az isztriai tartománygyűlés utolsó ülését 1910-ben tartotta meg. Ezen a horvát–szlovén képviselők és olasz társaik között nézeteltérés alakult ki, amelynek során az előbbiek az elnöki asztalt felfordították és szétdobálták az anyagokat, mire a kormány megbízottja berekesztettnek nyilvánította az ülést.

A horvát szábor, a dalmát és isztriai tartománygyűlések fent leírt szervezete és ha-

³² NEDA ENGELSFEELD i. m. 243–248. pp.; V. ö. S. TROGLIĆ: Istarski sabor. In: Istarska enciklopedija. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2008.; <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1229>; Vö. IVAN BEUC: *Povijest institucija državne vlasti u Hrvatskoj (1527–1945)*, Zagreb 1969; PETAR STRČIĆ: *Prilog povijesti Istarskog sabora (1861–1916.)*. In: Arhivski vjesnik, god. 34–35/ 1992–92. sv. 35–36, str. 53., Zagreb, 1992. FILIP HAMERŠAK: *Mali leksikon hrvatske pravne povijesti*. Katedra za povijest hrvatskoga prava i države. Pravni fakultet u Zagrebu. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Zagreb, 2013. https://www.pravo.unizg.hr/_download/repository/Mali_leksikon_hrvatske_pravne_povijesti%5B1%5D.pdf

tásköre megmaradt 1918. október 29-ig, amikor a horvát szábor kimondta, hogy Horvátország megszakítja a kapcsolatát Ausztriával és Magyarországgal. Ezután 1918. december 1-jén létrejött a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság, amely 1941-ig megszüntette a szábort. A II. Világháború idején – a Független Horvát Állam fennállása során – ismét működött a horvát országgyűlés 1945-ig állami országgyűlés néven, majd a szocialista korban többnyire a párt akaratának érvényesítőjeként egészen az 1990. évi rendszerváltásig és a többpárti választásig ténykedett. Ekkor létrejött a kétkamarás parlament (*Sabor*), amelyet a 2001 áprilisában született alkotmánymódosítás egykamarás országgyűléssé alakított át, megszüntetve a Megyék Házát. Az 1991. május 19-i függetlenségi népszavazást követően, a szábor 1991. június 25-én kimondta az ország függetlenségét.

V. A horvát parlament jelenlegi szervezete, hatásköre

A hatályos alkotmány szerint a *Horvát Sabor* az állampolgárok képviselőtestülete és a törvényhozó hatalom letéteményese.³³ A parlamentnek legalább 100, de legfeljebb 160 képviselője van, akiket az általános és egyenlő választójog alapján közvetlenül és titkos szavazással választanak meg négy éves mandátumra (az alkotmány 71-73. §). A képviselők számának ingadozása annak tudható be, hogy a tíz választóközrztben megválasztott honatyák mellett, még két külön-külön (11. és 12.) választóközrztben választják meg a nemzeti kisebbségek (összesen nyolc képviselőt, ebből három szerbet, egy magyart, egy olaszt, míg a többi három képviselőt a különböző csoportokba tömbösített egyéb nemzetiségi kisebbségek választják meg) és a határon kívül élő horvátok az országgyűlési képviselőiket. A külhoni horvátok szavazójoga már több mint egy évtizede a két legnagyobb párt közötti politikai – alkotmányjogi vitának egyik indoka, valószínűleg azért is, mert ők rendszerint a konzervatív-nemzeti párt jelöltjeit választják meg. Az elégedetlenek (bal-liberális oldal) arra hivatkoznak, hogy a „diaszpóra” szavazatainak zöme a szomszéd Bosznia-Hercegovinából származik, ahol a kettős állampolgárságú horvátok államalkotó nemzetet alkotnak (a szerbekkel és bosnyákokkal együtt), ott élnek, adóznak, és megvalósítják az alkotmányos jogaikat. Ezért szerintük meg kellene szüntetni a külhoni horvátok választójogát, és azt a lakóhelyhez kellene kötni. Ezzel szemben a nemzeti oldal azzal érvel, hogy a horvát állampolgárnak az alkotmány alapján szavazójoga van attól függetlenül, hogy hol él. 2000-ig az ún. fix kvóta szerint (12 képviselőt) választottak a külföldön élő horvát állampolgárok, majd azután a megválasztott képviselők számát a szavazáson való részvételhez kötötték.³⁴ Jelenleg – az EU csatlakozáshoz szükséges kompromisszum

³³ Ustav Republike Hrvatske (pročišćeni tekst). Narodne novine« br. 56/90, 135/97, 8/98 – pročišćeni tekst, 113/2000, 124/2000 – pročišćeni tekst, 28/01, 55/01, 76/10, 85/10 és 5/14. http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2010_07_85_2422.html (letölve: 2014. VII. 7.).

³⁴ Általában a „diaszpórában” 15-17 ezer szavazat kell egy mandátumhoz. 2000-ben hat országgyűlési képviselőt adott a határon kívüli horvátság. Ekkor 125.737 külföldön élő horvát voksolt, ebből 109.187 Bosznia-Hercegovinában élő horvát volt. A jobboldali (konzervatív) HDZ 107.847 voksot kapott (ebből 97.723 szavazatot Bosznia-Hercegovinában), és hat mandátumhoz jutott, a parlamenti választások akkori győztese a

eredményeként – három külföldi horvátot választanak a Saborba (az őshonos szerbeknek is három képviselőre van joga), de a konzervatívok jelezték, hogy kormányra kerülésük esetén módosítani kívánják a külhoniak választójogával kapcsolatos rendelkezést.³⁵

A mentelmi joggal rendelkező képviselőknek nincs imperatív mandátuma, a megbízatásuk négy évre szól. A szabor rendszeren évente kétszer ülésezik – tavasszal (január 15. és július 15. között) és ősszel (szeptember 15. és december 15. között). Emellett a köztársasági elnök, a kormány, vagy a képviselők többségének kérésére, a parlament elnöke a frakcióvezetőkkel történő egyeztetés után rendkívüli ülést hívhat össze.

A parlament hatáskörébe tartozik: az alkotmány megalkotása és módosítása, a törvények meghozatala, az állami költségvetés elfogadása, a háború és béke kérdése, a határmódosítás, a nemzeti biztonságról és védelemről szóló stratégia elfogadása, a fegyveres erők és a biztonsági szolgálatok működésének ellenőrzése, a kormány és a többi parlamentnek felelős közigazgatási szerv munkájának felügyelete, a népszavazás kiírása stb. Az alkotmány módosítását indítványozhatja a képviselők legalább egyötöde, a köztársasági elnök és a Horvát Köztársaság Kormánya. Az alkotmánymódosítási eljárás megindításáról a parlament valamennyi képviselőinek szavazattöbbségével dönt, majd az alapokmány módosításáról a szabor dönt valamennyi képviselőjének kétharmados szavazattöbbségével. Ezután a parlament kihirdeti az alkotmánymódosítást.

Az országgyűlés megerősíti azokat a nemzetközi szerződéseket, amelyek a törvény létrehozását vagy módosítását követelik, továbbá a hadi és politikai természetű nemzetközi szerződéseket és azokat, amelyek az állam számára pénzügyi kötelezettség vállalásával járnak. Valamennyi képviselőjének kétharmados szavazattöbbségével erősíti meg azokat a nemzetközi szerződéseket, amelyekkel a nemzetközi szervezetnek vagy szövetségnek a Horvát Köztársaság Alkotmányában rögzített jogosítványok adatnak át. A nemzetközi szerződéseket a köztársasági elnök (140. §) köti meg a Kormány javaslatára vagy maga a kormány.

Az országgyűlés határozatait egyszerű szavazattöbbséggel hozza meg, ha az ülésen jelen van a képviselők többsége. A nemzeti kisebbségek jogait szabályozó sarkalatos (organikus) törvényeket valamennyi képviselő kétharmados szavazattöbbségével fogadja el a parlament. Valamennyi képviselőjének szavazattöbbséggel fogadja el azokat a törvényeket, amelyek szabályozzák az alkotmányban biztosított emberi jogokat és alapszabadságokat, a választási rendszert, az állami szervek hatáskörét, munkamódszereit és munkáját, valamint a helyi és területi (regionális) önkormányzatok szervezeti felépítését és hatáskörét. Törvénykezdeményezési joga van minden képviselőnek, a parlamenti frakciónak, a munkabizottságnak és a kormánynak (84. §). A parlamenti képviselő jogosult képviselői kérdésekkel fordulni a Kormányához és egyes miniszterekhez, a

baloldali (volt kommunista) SDP és a vele koalícióban lévő liberális HSLS pedig együtt 5.177 szavazatot (ebből 2.984 voksot Bosznia-Hercegovinában).

³⁵ A konzervatív-nemzeti érdekeket képviselő HDZ azt állítja, hogy az akkori ellenzék (A Szociáldemokrata Párt) „megsarolta” őket, hogy az EU-hoz való csatlakozás miatt szükséges alkotmánymódosításhoz nem járul hozzá, ha az alkotmányban nem korlátozzák a külhoni horvát képviselők száma. Úgyszintén hangoztatják, hogy ha a 2015. évi választásokon ismét hatalomra kerülnek, akkor módosítani fogják a tizenkettődik választókörzetben választandók számát.

képviselők legalább egytizede interpellációt nyújthat be Kormányához vagy egyes tagjaihoz.

Az elfogadott törvényeket a köztársasági elnök hirdeti ki, nyolc nappal a meghozataluk után. Az államfő felülvizsgálati eljárást indíthat az Alkotmánybíróság előtt abban az esetben, ha alkotmányellenesnek tartja a kihirdetett törvényt. Hatályba lépésük előtt a törvényt vagy más jogszabályt ki kell hirdetni a Narodne novine („Nemzeti Újság”) nevű hivatalos közlönyben (86–89. §).

A Sabor a képviselők többségének szavazatával kimondhatja a feloszlását rendkívüli választások kiírása érdekében, de a kormány javaslatára és a miniszterelnök ellenjegyzése mellett, a parlamenti frakció vezetőikkel való tanácskozás után a köztársasági elnök is feloszthatja a parlamentet, ha az bizalmatlanságot szavazott a kormánynak, vagy ha a betervezéstől számított 120 napon belül nem fogadja el az állami költségvetést (104. §). Azonban, az államfő nem oszthatja fel a parlamentet addig, amíg ellene vizsgálat folyik az alkotmány megsértése miatt felhozott vád alapján.

Az alkotmány előírja, hogy a Horvát Köztársaságnak más államokkal való szövetségekbe való egyesülését kezdeményezheti a képviselők legalább egyharmada, a köztársasági elnök és a Kormány, majd az egyesülésről előzetesen határoz az országgyűlés valamennyi képviselőinek kétharmados szavazattöbbségével. Végül a szövetségbe lépésről szóló döntést népszavazáson (melyet a szábori határozattól számító harminc napon belül kell megtartani) hozzák meg a résztvevő szavazók szavazattöbbségével.

Tilos viszont szövetségbe lépni más államokkal, ha az ilyen egyesülés a jugoszláv állami közösség felújításához vezetne vagy vezethetne, illetve valamilyen balkáni állami kötelékhez, akármilyen formában.

Az utóbbi időben nagy indulatokat váltott ki a népszavazás intézménye, amelyet az alkotmánymódosítás esete mellett (az állam függetlensége, egysége és fennmaradása számára fontos más kérdésben) kiírhatja a szábor a törvényjavaslatról vagy más hatáskörébe tartozó kérdésről, ha ezt a Horvát Köztársaság összes választópolgárának tíz százaléka kezdeményezi. Legutóbb a referendum kiírására, polgári kezdeményezés hatására, került sor a családjogi törvénnyel kapcsolatosan. Ugyanis a bal-liberális többségű parlament 2014 júniusában megszavazta az új családjogi törvényt, amely létrehozását megelőzően igen éles vita zajlott főként a házasság meghatározásáról. A vita 2013 tavaszán kezdődött, amikor napvilágra került, hogy a kormány az azonos neműek kapcsolatát törvényesíteni akarja, mire civil kezdeményezésre megindult az alkotmánymódosító referendum kiírására irányuló aláírásgyűjtés. Az igen sikeresnek bizonyult és *A család nevében (U ime obitelji)* elnevezésű szervezet 2013. június 14-én az országgyűlésben átadta a 749.316 állampolgár aláírását tartalmazó népszavazást kérő petíciót. A parlament majdnem öt hónapot várva végül november 8-án elfogadta a házasság meghatározásáról szóló referendum kiírását. A december 1-jén megtartott népszavazás mindössze a harmadik (az 1991. május 19-én tartott függetlenségi³⁶ és a 2012. január 22-én megtartott EU-csatlakozási referendum mellett) volt Horvátországban, egyben az első, amely népi kezdeményezésre jött létre. A részvétel 37,9 százalékos volt, vagyis na-

³⁶ A szerző a Pélmónostori Járás (akkoriban az 54 ezer lelket számláló horvátországi Baranya egy közigazgatási egységet – járást – képezett) öttagú Választóbizottságának tagjaként az első többpárti választások és a függetlenségi népszavazás aktív résztvevője volt.

gyobb, mint az EU-csatlakozási népszavazáson: a szavazók 65,87% igennel, 33,51% nemmel szavazott, amíg 0,62% szavazócédula érvénytelen lett. Mivel a plebiscitumon hozott döntés kötelező jellegű, így ezután az alkotmányban átvették a Családjogi Törvényben leírt definíciót, mely szerint a házasság nő és férfi által megkötött életközösség.³⁷ A napokban a fenti polgári szervezet több mint 370 ezer aláírást gyűjtött össze a választási rend módosítására, a preferenciális szavazás bevezetése érdekében, vagyis, hogy a választópolgárok a pártlistákról szavazzanak egyes jelöltekre függetlenül a sorrendben elfoglalt helyüktől, és ezzel a jelölteket preferenciáik szerint rangsorolhassák. Párhuzamosan gyűjti az aláírásokat egy másik szervezet is, amely népszavazás útján szeretné megakadályozni az autópályák koncesszióba adását. Másrészt pedig a Kormány az Alkotmánybíróságtól kéri annak megállapítását, hogy a 370 ezer aláírás elegendő-e a népszavazásra, mivel ez ugyan a horvátországi választók tíz százalékát teszi ki, de a végrehajtó hatalom képviselői szerint a népszavazás kiírásához szükséges valamennyi horvát választópolgár (a külföldiakkal együtt több mint négy és fél millióan vannak) tíz százalékának aláírása. A horvát parlament időközben igyekszik törvénybe iktatni a preferenciális szavazás kérdését és ezzel elkerülni legalább az egyik plebiscitumot.

Zárszó

Horvátország a honfoglalás óta Sabornak nevezi a legfőbb törvényhozási szervét, amely a történelem során volt nemzetgyűlés, rendi gyűlés, tartománygyűlés és országgyűlés. A szászor Magyarország alkotmánytörténetében is fontos szerepet töltött be tekintettel arra, hogy Horvátország 1102-től 1918-ig Magyarországgal közös államot alkotott. A XV. századtól a szászor követeket küldött a magyar országgyűlésbe, akik 1791-ig különös státusszal bírtak.

A bécsi abszolutizmus és a délszláv királyság (1918–1941) időszakát kivéve folyamatosan ülésezett, beleértve az egypártrendszer korszakát is. Az ország 1991-ben történt függetlenné válása óta a parlament formailag is módosult, 2000-ig kétkamarás volt, azóta egykamarás intézmény, az ország legfőbb képviselői és törvényhozási szerve, amely szervezeti felépítése, működése és hatásköre általában megegyezik a legtöbb európai országgyűléssel.

³⁷ Odluka Ustavnog suda u povodu okončanja postupka nadzora nad ustavnošću i zakonitošću provođenja državnog referenduma održanog 1. prosinca 2013., na kojem je članak 62. Ustava Republike Hrvatske dopunjen novim stavkom 2. „Narodne novine Republike Hrvatske” broj 5/14. (http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2014_01_5_93.html letöltve: 2014. VII. 7.).

LÁSZLÓ HEKA

CROATIAN PARLIAMENTARISM

(Summary)

Since moving into their homeland, Croats dealt with most important national issues in their councils (*congregatio*). The Parliament has continued to operate after Croatia entered the state union with Hungary in 1102, but the Parliament as a legislative body, along with viceroy, remained the highest authority and the guarantor of Croatian statehood.

Since 1443, the Parliament has sent Envoys (*Nuncio*) to the Hungarian National Assembly. The Croatian Parliament elected Ferdinand of Habsburg in 1527 as their King, regardless the Hungarian Parliament intention to enthrone Ivan Zapolja. In 1712 the Croatian Parliament adopted the so-called Croatian pragmatic sanction (which admittedly was not sanctioned – confirmed, as opposed to the Hungarian sanction). However, since the 18th century, controversies occurred between the two Parliaments, because the Hungarians wanted to restrict the rights of the Croatian Parliament, reducing it to the Provincial assembly, which would be subordinate to the Hungarian Parliament. Public law dispute from 1790 to 1848 ended with armed conflict in *revolutionary* 1848-49. and the introduction of absolutism. With the downfall of absolutism the parliamentary life in Croatia and Hungary was once again restored, and the two nations in 1868 reached a compromise by the Legal Article I. in 1868 (in Hungary Legal Article 1868 XXX.), also known as the Croatian-Hungarian Settlement which was endorsed by both Parliaments and sanctioned by the King. By this agreement, the Parliament was recognized as the Croatian legislative body in the area of internal administration, judiciary, education and religion.

With the disintegration of the Austrian-Hungarian Empire and the formation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (since 1929 Kingdom of Yugoslavia), the Croatian Parliament did not act until 1941, when it functioned as a National Assembly (until 1945), and as the republican Parliament until the disintegration of Yugoslavia in 1991. Today it is the highest legislative and representative body of the independent and sovereign Republic of Croatia.

HOLLÁN MIKLÓS*

A gazdasági korrupció szabályozása a német büntetőjogban**

I. A hatályos szabályozás kialakulása

Az üzleti vesztegetés német szabályozása (több mint) száz éves múltra tekinthet vissza.¹ Az első erre vonatkozó büntetőjogi rendelkezést a meg nem engedett verseny elleni 1909. június 7. napján kihirdetett törvény (*UWG*) tartalmazta. A rendelkezés megalkotására abból a célból került sor, hogy a jogrendszer az ipar és mezőgazdaság területén is büntetés alá vonja a „magánigazgatás hivatalnokainak” megvesztegetését.² A korrupció elleni 1997. évi augusztus 13. napján kelt törvény³ az üzleti vesztegetés (*Bestechlichkeit und Bestechung im geschäftlichen Verkehr*) tényállását – bizonyos később részletezett módosításokkal – a német Btk. 299-301. §-aiba iktatta be, a versenytörvény vonatkozó rendelkezését pedig hatályon kívül helyezte.⁴ Az új szabályozással a német büntetőjog szerepfelfogása megváltozott ugyan a magánszektor korrupciója elleni harcban, de annak vonatkozásában koncepcióváltásról nem beszélhetünk.⁵ Az üzleti korrupció elleni hatályos büntetőjogi szabályozásáról biztosan elmondható, hogy az már nem az igazgatási normákhoz képest járulékos tilalom, hanem önálló (gazdasági) büntetőjogi norma.⁶

A tényállás a *Nebenstrafrecht* köréből a *Kernstrafrecht* keretei közé való áthelyezésével a jogalkotó arra kívánta a figyelmet felhívni, hogy „az üzleti korrupció jelensége nemcsak a gazdasági életben résztvevő cégek számára képez jogtalanságot, hanem azt a

* Tudományos főmunkatárs (MTA JI), egyetemi docens (NKE RTK).

** Készült a szerző Bolyai Ösztöndíjának (2009–2012) keretében és támogatásával. Lezárva: 2012. július 31.

¹ KRÜGER, MATTHIAS *Pharma-Marketing im Gestrüpp des Korruptionstrafrechts*. ZIS 2011/8-9. 692. p.

² PELZ, CHRISTIAN: *Änderung des Schutzzwecks einer Norm durch Auslegung? Zur Rechweite des § Abs. 2 StGB a.F.* ZIS 2008/7. 335. p.

³ BGBl, 1997. I. 2038.

⁴ OTTO, HARO: *Grundkurs Strafrecht. Die einzelnen Delikte*. 5. Auflage, Berlin – New York, 1998. 311. p.; ÜBERHOLFEN, MICHAEL: *Germany*. In: HEINE – HUBER – O. ROSE (szerk.): *Private Commercial Bribery. A Comparison of National and Supranational Legal Structures*, Freiburg (im Breisgau), 2003. 115. p.; DREHER, EDUARD – LACKNER, KARL – KÜHL, KRISTIAN: *Strafgesetzbuch. Kommentar*. 27. Aufl. München, 2011. 1401. p.; KRÜGER 2011, 692. p.; PELZ 2009, 335. p.

⁵ ÜBERHOLFEN 2003, 146. p.

⁶ TIEDEMANN, KLAUS: *Wirtschaftsstrafrecht. Einführung und Allgemeiner Teil mit wichtigen Rechtstexten*. Köln, 2004. 2–3. pp.

társadalom általános etikai normái is helytelenítik”.⁷ Ezt a célkitűzést már a jogalkotási eljárás során is komoly bírálatok érték, hiszen a Szövetségi Tanács jelentése rámutatott arra, hogy ilyen figyelmeztető hatás elképzelhető, de szintén az egész társadalomra vonatkozó normákat tartalmaz a *Nebenstrafrecht* a kábítószerral vagy lőfegyverrel visszaélés, illetve az idegenrendészeti bűncselekmények esetén. A Szövetségi Tanács jelentése szerint a módosítás nem is következetes, mivel az üzleti titokra vonatkozó rendelkezést, aminek szintén lehet korrupciós kontextusa, nem emelte át a verseny elleni német törvényből a kódexbe. Figyelmeztettek arra is, hogy a szabályozási környezetből való kiszakítás az átláthatóság rovására mehet, ezt mutatja az is, hogy a magánindítványra jogosultak körét – a *Kernstrafrecht* körében példa nélkül – mégis a versenytörvényre utalással tudták csak meghatározni.⁸

A módosítás nemcsak a tényállás elhelyezését érintette, hanem annak bizonyos érdemi jellemzőit is, nevezetesen az előny címzettjét, a magánindítvány szükségességét, illetve a büntetési tételt is.⁹ Az új tényállás azonban a régihez képest összességében elenyésző mértékben változott.¹⁰ Erre figyelemmel viszont a tényállás értelmezésénél – amint arra a korrupció elleni 1997. évi német törvény indokolása is rámutat – a korábbi joggyakorlat megfelelően irányadó.¹¹

Minderre figyelemmel a következőkben mellőzzük a korábbi szabályozás elkülönült bemutatását, annak sajátos vonásaira és a hatályos szabályozás ahhoz képest kimutatható eltéréseire (ha ez szükséges) csak az egyes tényállási elemek elemzése során utalunk.

II. A hatályos szabályozás bemutatása

A hatályos rendelkezések szerint az üzleti forgalomban elkövetett vesztegetést valamely üzleti vállalkozás alkalmazottja vagy megbízottja követi el, aki üzleti forgalomban el-
 lenszolgáltatásként – magának vagy harmadik személynek – arra tekintettel kér előnyt, illetve az előnyt (annak ígéretét) azért fogadja el, hogy valamely áru vagy kereskedelmi szolgáltatás vonatkozásában mást a versenyben meg nem engedett módon előnyös elbánásban részesítsen.¹² Ugyanígy büntetendő, aki az üzleti forgalomban verseny céljából valamely üzleti vállalkozás alkalmazottjának vagy megbízottjának – neki vagy harmadik személy részére – arra tekintettel ajánl, ígér, vagy nyújt előnyt, hogy valamely áru vagy kereskedelmi szolgáltatás vonatkozásában mást a versenytársakkal szemben meg nem engedett módon előnyös elbánásban részesítsen.¹³

⁷ BT-Drs. 13/5584. 15. p.

⁸ BT-Drs. 13/6424. 7. p., hasonlóan kritikus pl. ÜBERHOLFEN 2003, 122. p.

⁹ HEINE, GÜNTHER: §§ 283-302, in: SCHÖNKE – SCHRÖDER – ESER (szerk.): *Strafgesetzbuch. Kommentar*, München, 2010 (28. Aufl.), 2645. p.

¹⁰ PELZ 2008, 334. p.

¹¹ PELZ 2008, 334. p.

¹² Német Btk. 299. § (1) bek.

¹³ Német Btk. 299. § (2) bek.

1. Az aktív és passzív vesztegetés elkülönítése

A versenytörvény rendelkezése – az akkori Btk. hivatali korrupciós bűncselekményeihez hasonlóan – megkülönböztette az aktív és a passzív vesztegetést, de a törvényi tényállás előbb szabályozta az előnyt adó személy cselekményét.¹⁴ Ez a megoldás egyébként összhangban lehetett a szabályozási környezettel is, hiszen a törvény elsősorban a versenytársak – egymás ellen elkövetett – cselekményeinek szabályozására irányult.

A hatályos tényállás is elkülönülten rendeli büntetni az aktív és a passzív oldali elkövető cselekményét,¹⁵ de a korábbiakkal szemben – a hivatali korrupciós bűncselekményekre vonatkozó rendelkezésekhez viszont hasonlóan – előbb szabályozza a passzív oldal cselekményét.¹⁶

A passzív oldali tényállás megnevezése a „megvesztegetettség (*Bestechlichkeit*)”, míg az aktív oldalié a „megvesztgetés (*Bestechung*)”. A terminológia összhangban van a hivatali vesztegetés szabályozásával,¹⁷ ahol bizonyos tényállások¹⁸ ezeket az elnevezéseket viselik. Az azonos terminológia használata ellenére azonban a két cselekmény lényege éppenséggel eltérő, hiszen a vesztegetés a hivatali szférában köteleességszegésre, míg az üzleti forgalomban csak a versenyben való előnyben részesítésre irányul.

Az aktív és passzív tényállás egymás tükörképeként jellemezhető,¹⁹ számos elemük azonos, így az előny, az abban részesülő személyek köre, annak ellenszolgáltatásként való elfogadása, az áruk és kereskedelmi szolgáltatások versenyében való előnyben részesítés.²⁰ A következőkben a tényállások azonos elemeit általában a passzív oldal példáján elemzem, és csak szükség esetén térek ki azok eltérő érvényesülésére az aktív tényállás tekintetében. Az aktív oldali cselekmény tekintetében pl. a tettesek körén (mint értelemszerű különbségen) túlmenően külön elemzem az a további tényállási elemet, hogy a cselekmény csak verseny céljából elkövetve minősül bűncselekménynek.

2. A jogi tárgy

Az üzleti vesztegetés jogi tárgyának meghatározása a kapcsolódó német jogirodalom talán leginkább vitatott kérdését képezi.²¹ A felettebb változatos elméleti álláspontok áttekintése azért is különös jelentőségű, mert az üzleti vesztegetés törvényi tényállásának sajátos megfogalmazása számos olyan értelmezési problémát vet fel, amelyet éppen a jogi tárgy figyelembevételével lehet(ne) megválaszolni.²² Ilyen pl. a sértetti beleegyezés felelősségkizáró hatásának mikénti értékelése, illetve a magánindítványra jogosult személyének meghatározása.

¹⁴ REIMER, DIETRICH: *Das Recht des unlauteren Wettbewerbs in den Mitgliedstaaten der EWG*. Band III. München/Köln, 1968. 615. p.

¹⁵ KINDHÄUSER, Urs: *Strafgesetzbuch. Lehr- und Praxiskommentar*. 4. Aufl. Baden-Baden, 2010. 1160. p.

¹⁶ Német Btk. 299. § (1), illetve (2) bek.

¹⁷ Német Btk. 332., 334. §.

¹⁸ HEINE 2010, 2646. p.

¹⁹ OTTO 1998, 314. p., KINDHÄUSER 2010, 1161. p.; DREHER/LACKNER/KÜHL 2011, 1404. p.

²⁰ KINDHÄUSER 2010, 1162. p., hasonlóan OTTO 1998, 314. p.

²¹ PRAGAL, OLIVER: § 299 StGB – keine Straftat gegen den Wettbewerb! ZIS 2006/2. 63. p.

²² PRAGAL 2006, 63. p.

2.1. A verseny védelme (az uralkodó nézet)

I. Az irodalomban uralkodó álláspont szerint az üzleti forgalomban elkövetett vesztegetés tényállása a versenyt védi.²³ A verseny védelmére alapozó felfogást támasztja alá – bár nem kényszerítően²⁴ – az, hogy a büntető rendelkezés a német Btk. különös részének 26. fejezetében (a verseny elleni bűncselekmények között) helyezkedik el.

A tényállás az uralkodó nézet szerint a szabad és tisztességes versenyhez fűződő közösségi érdeket védi.²⁵ A verseny intézményének védelme mellett a szerzők hivatkoznak a versenyfeltételek biztosítására is.²⁶ Ide kapcsolhatók azok a megállapítások is, hogy a tényállás feladata ezen felül annak biztosítása is, hogy ne a rosszabb minőségű termék kapjon a jobb minőségűvel szemben előnyt, illetve a termékek ára indokolatlanul ne emelkedjen.²⁷

A tényállás megvalósulásához a verseny sérelme vagy konkrét veszélyeztetése nem szükséges. Az uralkodó nézet szerint a tényállás olyan absztrakt veszélyeztetési bűncselekmény, amely tényállási elemeivel utal a versenyre leselkedő veszélyre.²⁸

A büntetőjogi védelem azonban még a verseny tekintetében is korlátozott terjedelmű,²⁹ hiszen a tényállás nem terjed ki az olyan vesztegetési cselekményekre, amelyekben az előnyt a vállalkozás tulajdonosának (*Betriebsinhaber*), illetve a magánszemély alkalmazottjának (megbízottjának) adják (pl. a hentes az uraság szakácsnőjének),³⁰ pedig a verseny intézménye tőlük is védelmet igényelhetne.³¹ Az ilyen magatartások nem képeznek büntetőjogi jogtalanságot, de sértik a versenytörvény 1. §-ának erkölcstelenségre alapozó „magánjogi” generálklauzuláját.³²

A versenyvédelmi koncepció alapján az üzleti korrupció elleni büntetőjogi fellépés is olyan tényállás, amelynek büntetendősége egy adott gazdasági rendszertől függ,³³ a verseny ugyanis a piacgazdaság funkcionálásának feltétele.³⁴

II. Az uralkodó nézet kritikája szerint a verseny nem felel meg a jogi tárgy fogalmával szemben a német jogirodalomban kidolgozott kritériumoknak, hanem más (valódi) jogi tárgyak konglomerátuma.³⁵ A kisebbségi nézet szerint az üzleti vesztegetés nem a verseny elleni, hanem annak keretében elkövetett bűncselekmény, amelynek tényállása közelebbről meghatározott jogi tárgyakat véd.³⁶ A német Btk. 299. §-ának jogi tárgyát tehát a versenynél mindenképpen konkrétabban kell meghatározni. Extrém példa alap-

²³ KINDHÄUSER 2010, 1160. p.; ÜBERHOLFEN 2003, 125. p.; DREHER/LACKNER/KÜHL 2011, 1400. p.

²⁴ PRAGAL 2006, 70. p.

²⁵ DREHER/LACKNER/KÜHL 2011, 1400. p.

²⁶ Vö. PELZ 2008, 334. p.

²⁷ REIMER 1968, 616. p. 265. lj.

²⁸ ÜBERHOLFEN 2003, 129–130. pp.; HEINE 2010, 2646. p.

²⁹ REIMER 1968, 615. p.

³⁰ REIMER 1968, 616. p. és 272. p.

³¹ ÜBERHOLFEN 2003, 131. p.

³² REIMER 1968, 616. p. és 272. p.

³³ TIEDEMANN 2004, 3. p.

³⁴ SINNER, STEFAN: *Aufgabenprivatisierung und Amtsträgerbegriff* – Anmerkung zu BGH 5 StR 506/06, Urteil vom 18. April 2007 = HRRS 2007 Nr. 561. = NJW, 2932. HRRS, 2008/ 7. 328. p.

³⁵ Vö. PRAGAL 2006, 70. p.

³⁶ PRAGAL 2006, 71. p.

ján ugyanis azt a személyt, aki versenytársát valamely pályázattól való távoltartás céljából megveri, nem verseny elleni irányuló bűncselekmény miatt akarjuk felelősségre vonni, holott cselekménye végső soron ezen érdek ellen is irányul.³⁷ A konkrét jogi tárgyak megjelölése egyesek szerint a német Alkotmány 103. § (2) cikkéből eredő követelmény, míg mások szerint a meghatározottság alkotmányos követelménye csak cselekménytípus tényállási leírására vonatkozik.³⁸

Olyan kritikái megközelítés is ismeretes, hogy a verseny kiemelésével az uralkodó nézet a jogi tárgyak tekintetében is túl élesen differenciál a hivatali és az üzleti vesztegetés tényállásai között. Találó példa alapján a jogi tárgy meghatározása nem lehet a közigazgatás megvásárolhatatlansága és az abba vetett bizalom helyett pusztán azért a verseny, mert a szétszállító cég vezetője elfelejtett aláírni egy speciális közigazgatási feladatkiadási megállapodást. Erre figyelemmel a kisebbségi nézet szerint az üzleti vesztegetés jogtárgyát – amennyiben lehetséges – úgy kell meghatározni, hogy az alkalmas legyen a korrupciós bűncselekmények közös vonásainak kidomborítására is.³⁹

2.2. A hűség védelme

I. Az uralkodó jogirodalmi nézet a megbízó iránti hűséget a bűncselekmény által másodlagosan és nem szükségszerűen sértett érdekként határozza meg.⁴⁰ Ez szépen megjeleníti azt az összefüggést, hogy a megbízott versenyt veszélyeztető korrupciós cselekménye – pl. a drágább beszerzésre tekintettel – rendszerint az üzlettulajdonos érdekeire is veszélyes lehet.

A megbízó iránti hűség azonban csak az áruk vagy szolgáltatások versenyével összefüggésben nyer büntetőjogi védelmet, így a német Btk. tényállása nem terjed ki pl. a fiktív beszámolás végett elkövetett vesztegetésre,⁴¹ illetve az üzleti titok kiadására.⁴²

A megbízó iránti hűség veszélyeztetésére alkalmas helyzet létrejötté azonban nem szükségszerű feltétele a tényállás megvalósításának, hiszen a más előnyben részesítése olyan cselekmény is lehet, amely nem eredményezi a megbízó érdekeinek sérelmét (vagyonhiányát).⁴³ Ezzel szemben van olyan álláspont is, amely alapján a megbízóhoz való hűség (illetve a vagyon) absztrakt veszélyeztetése a jogi tárgy szükségképpen részét képezik.⁴⁴

II. Van olyan kisebbségi nézet is, amely szerint a tényállás csak a megbízó és a megbízott közötti viszonyt, illetve az utóbbi lojalitását védi.⁴⁵ Az ide sorolható szerzők utalnának rá, hogy a megbízott köteleességteljesítéséhez nemcsak a megbízónak, hanem a közösségnek is érdeke fűződik. A büntetőjognak azt kell megakadályoznia, hogy a jog-

³⁷ Vö. PRAGAL 2006, 70. p.

³⁸ Vö. PRAGAL 2006, 71. p. 97. lj.

³⁹ Vö. PRAGAL 2006, 67. p. és 70. p.

⁴⁰ Vö. ÜBERHOLFEN 2003, 125. p.; PRAGAL 2006, 69. p. 72–79. lj. idézett irodalom; DREHER/LACKNER/KÜHL 2011, 1400. p.; PELZ 2008, 334. p.; SINER 2008, 328. p.

⁴¹ Lásd SINER 2008, 328. p.

⁴² ÜBERHOLFEN 2003, 129. p.

⁴³ ÜBERHOLFEN 2003, 128. p.

⁴⁴ LESCH, HEIKO: *Anwaltliche Akquisition, zwischen Soziaadäquanz, Vorteilsgewährung und Bestechung im geschäftlichen Verkehr* AnwBl 2003/5, 264. p.

⁴⁵ Vö. DREHER/LACKNER/KÜHL 2011, 1400. p.

körök napjaink társadalmában oly sokrétű delegációja ne vonja magával a megbízó kiszákmányolásának veszélyét. Ellenkező esetben ugyanis a gazdaság csak egyszemélyes cégekből állhatna, ami jelentősen gátolná annak továbbfejlődését. A kisebbségi nézet – lényegében érvelésének végpontjaként – még a szerződések teljesítésébe vetett bizalom kategóriájához is eljut.⁴⁶

Az utóbbi (kisebbségi) nézet kritikája szerint a kizárólag hűség védelmére alapozott modell nincs összhangban a hatályos tényállással, amely szerint az előny valakinek a kedvezményes elbánásban részesítésére, nem pedig a megbízó érdekeinek sértésére (irányul).⁴⁷ A hűség kizárólagos védelme alapján nem lehet megindokolni, hogy a megbízó bejegyzése miért nem mentesít a büntetőjogi felelősség alól, de azt sem, miért tartozik passzív vesztegetésért büntetőjogi felelősséggel az is, akinek a szerződése semmis.⁴⁸ A tényállás ilyen értelmezései ugyanis csak akkor tarthatók fenn, ha a büntető rendelkezés a hűségen felül (elsődlegesen) egy másik (kollektív) jogi tárgy (pl. a verseny) védelmét is szolgálja.⁴⁹

A megbízásból eredő köteleességek megsértése nem tekinthető a korrupciós bűncselekmények *sine qua non*-jának, hiszen pl. a választó megvesztegetés tényállásában ilyen elem megkövetelése fel sem merül.⁵⁰ A megbízó és megbízott kapcsolatát önmagában védelemben részesítő tényállás konstrukciója egyébként az alkotmányosság szempontjából is kérdéses. PRAGAL szerint részben azért, mert a megbízó iránti hűség megszegése nem elegendő egymagában egy büntetőjogi tényállás megalkotásához, hiszen az ilyen cselekmények büntetni rendeléshez hűtlen kezelés esetén is ezen felül vagyoni sérelem szükséges.⁵¹ Álláspontom szerint az érvelés hűtlen kezelésre hivatkozó részében semmiképpen nem helytálló. Nem lehet ugyanis egy tényállás szükségletlenségére vagy alkotmányellenességére önmagában abból következtetni, hogy a hatályos jog annak jogi tárgyát csak egy másik érdekkal konjunktívan részesíti védelemben. A megbízó iránti hűség védelmén alapuló szabályozás jogpolitikai, illetve alkotmányos szempontból különösen akkor válik kérdésessé, ha a köteleességszerű cselekvéshez fűződő érdeket egyéni jogi tárgyként határozzuk meg.⁵²

2.3. A vagyon (előrehozott) védelme

I. Már a Bírósági Hivatal is felismerte,⁵³ de a jelenkori jogirodalom is megállapítja, hogy az üzleti vesztegetés veszélyezteti a hazai és külföldi versenytársak, illetve a megbízó (üzlettulajdonos) vagyoni érdekeit is.⁵⁴

II. Ismeretes azonban olyan kisebbségi álláspont is, hogy a tényállás kizárólag a versenytársak vagyonának előrehozott védelmét szolgálja.⁵⁵

⁴⁶ Vö. PRAGAL 2006, 68. p.

⁴⁷ ÜBERHOLFEN 2003, 128. p.; PRAGAL 2006, 68. p.

⁴⁸ PRAGAL 2006, 68. p.

⁴⁹ ÜBERHOLFEN 2003, 131. p., PRAGAL 2006, 68. p.

⁵⁰ PRAGAL 2006, 72. p.

⁵¹ PRAGAL 2006, 68. p. és 72. p.

⁵² PRAGAL 2006, 68. p. és 72. p.

⁵³ Vö. PRAGAL 2006, 66. p.

⁵⁴ HEINE 2011, 2545. p.

Az utóbbi nézettel kapcsolatos egyik ellenérv szerint a vagyon nem kaphat büntetőjogilag előrehozott védelmet. Ezzel szemben azonban PRAGAL rámutat, hogy a német Btk. 142. §-a (engedély nélküli eltávozás a baleset helyszínéről) alapján a hatályos jogtól nem idegen a vagyon absztrakt veszélyeztetési bűncselekmény keretében való védelme sem.⁵⁶

A másik ellenérv szerint az üzleti korrupció a „hoppon maradt” versenytárs „gazdagodását” hiúsítja meg, márpedig a vagyon ezen aspektusa a német büntetőjogban csak akkor részesül védelemben, ha a „várománynak” magának is vagyoni értéke van. Egy ilyen esetvariáció azonban egy olyan – a valóságos verseny körülményei között igen-csak ritka – szituációt feltételez, hogy az egyik ajánlat annyival jobb a többinél, hogy a megrendelő szükségképpen csak azt választhatná. Még egy ilyen (elméleti) esetben is azonban egyébként csak egy (nevezetesen a leghatékonyabb) versenytárs vagyona részesülne – az üzleti vesztegetés tényállása által – előrehozott büntetőjogi védelemben.⁵⁷

2.4. A döntések meg nem vásárolhatósága és az abba vetett bizalom

I. PRAGAL szerint az üzleti korrupció káros hatásai olyan sokrétűek (jelentkezzenek a megbízó, a versenytársak, illetve a közösségi érdekek vonatkozásában), hogy nem vonhatók össze egy fogalomba. Ezek helyett a tényállás jogi tárgyaként egy absztraktabb („előrehozottabb”) fogalmat kell megjelölni, mégpedig az átruházott vagy egyébként idegen érdekeket szolgáló döntési jogosultságot, illetve közösség ebbe vetett bizalmát.⁵⁸ Az utóbbi vonatkozásban a bizalom védelme a jogtárgy önálló eleme, azt nem az egyes magatartások ingatják meg, hanem a több magatartás kumulációjának veszélye. A bizalom – a hivatali bűncselekményekhez hasonlóan – akkor is sérül, ha a magatartás észrevételének csak esélye áll fenn.⁵⁹ PRAGAL szerint e nézet kifejezetten harmonizál hivatali korrupció jogi tárgyának meghatározásával, ami – legalábbis az uralkodó német felfogás szerint – a döntések meg nem vásárolhatósága és az abba vetett bizalom.⁶⁰

3. Az objektív tényállási elemek

3.1. Az elkövetési magatartások

A passzív vesztegetés elkövetési magatartásai az előny kérése, az előny vagy annak ígéretének elfogadása (*fordern, annehmen, sich versprechen lassen*). Az elkövetési magatartás akarát kijelentés, annak a másik fél részéről való megértése nem feltétele a büntetőjogi felelősségnek.⁶¹

⁵⁵ Vö. DREHER/LACKNER/KÜHL 2011, 1400. p.; PRAGAL 2006, 66. p.

⁵⁶ PRAGAL 2006, 66. p.

⁵⁷ PRAGAL 2006, 66. p.

⁵⁸ PRAGAL 2006, 75. p.

⁵⁹ PRAGAL 2006, 76–77. pp.

⁶⁰ PRAGAL 2006, 78. p.

⁶¹ HEINE 2010, 2648. p.

Az aktív vesztegetés elkövetési magatartásai az előny ajánlása (*anbieten*), nyújtása (*gewahren*), illetve ígérete (*versprechen*).⁶² A kínálásnál a tettes kijelentése az előny azonnali, míg ígéres esetén csak annak későbbi biztosítására irányul.⁶³

3.2. Az előny

Az üzleti vesztegetés törvényi tényállása az előny (*Vorteil*) fogalmát használja.⁶⁴ A fogalom kiterjed minden olyan juttatásra, ami a passzív vesztegető (avagy az előnyben részesülő) gazdasági, jogi vagy személyes helyzetét jobbá teszi, de arra nem jogosult.⁶⁵

Az előny lehet materiális (vagyon) és immateriális is.⁶⁶ Az előző fogalomba nemcsak a készpénz, hanem fizetési haladék, kölcsön, nyaralásra való meghívás is beletartozik.⁶⁷ Az ítélkezési gyakorlat szerint immateriális előnynek minősül a kitüntetés,⁶⁸ illetve a szexuális kapcsolat,⁶⁹ de a pusztán futó gyengédség nem.⁷⁰ A jogirodalom szerint az immateriális előnynek a vagyoni előnyhöz hasonló mértékűnek kell lennie.⁷¹

A hivatali vesztegetéshez hasonlóan nem minősülnek előnynek a társadalmilag elfogadható figyelmességek.⁷² Ilyen pl. cigaretta, kávé, vagy a postásnak a levélládába tett (Németországban szokásos) újévi figyelmesség.⁷³ Az bizonyos azonban, hogy az üzleti szférában – a közigazgatással összevetve – a szociális adekvancia határvonala magasabban húzható meg.⁷⁴ Az üzleti szférában nem minősül előnynek az olyan ártalmatlan juttatás, ami csak az áru iránti érdeklődés felkeltését és a vállalkozás jó színben feltüntetését szolgálja,⁷⁵ így pl. naptár vagy más reklámajándék.⁷⁶ Az ártalmatlanság kérdésében azonban figyelembe kell venni az előny célját és az elfogadó személyét is.⁷⁷

3.3. A passzív vesztegető

A passzív vesztegető (aktív oldali tényállásban az előny címzettje) csak üzleti vállalkozás (*geschäftlicher Betrieb*)

- alkalmazottja (*Angestellte*) vagy
- megbízottja (*Beauftragte*) lehet.⁷⁸

⁶² KINDHÄUSER 2010, 1161. és 1162. p.

⁶³ OTTO 1998, 314. p.

⁶⁴ ÜBERHOLFEN 2003, 127. p.

⁶⁵ REIMER 1968, 619. p.; OTTO 1998, 312. p.

⁶⁶ REIMER 1968, 619. p.

⁶⁷ ÜBERHOLFEN 2003, 127. p.

⁶⁸ REIMER 1968, 619. p.

⁶⁹ ÜBERHOLFEN 2003, 128. p.

⁷⁰ Vö. OTTO 1998, 312. p.

⁷¹ OTTO 1998, 312. p.

⁷² DREHER/LACKNER/KÜHL 2011, 1403. p.

⁷³ OTTO 1998, 312. p.

⁷⁴ LESCH 2003, 265. p.; HEINE 2010, 2650. p.

⁷⁵ REIMER 1968, 619. p.

⁷⁶ OTTO 1998, 312. p.

⁷⁷ REIMER 1968, 619. p.

⁷⁸ DREHER/LACKNER/KÜHL 2011, 1401. p.

I. Az üzleti vállalkozást alapítói – bizonyos időre – arra szánták, hogy szolgáltatások és ellenszolgáltatások cseréjével részt vegyen az üzleti forgalomban.⁷⁹ Üzleti vállalkozásnak minősülnek az önálló kereső tevékenységet (*freiberufliche Tätigkeit*) folytató személyek, mint pl. a mérnök, az orvos, a közjegyző, illetve az ügyvéd is.⁸⁰

Az üzleti vállalkozás fogalmához már a Birodalmi Bíróság gyakorlata sem követelt meg haszonszerzési célt,⁸¹ így abba beletartoztak pl. a közhasznú, kulturális és szociális intézmények is.⁸²

Az üzleti vállalkozás fogalmát a joggyakorlatban kezdetben nem vonatkoztatták a közjogi szervezetekre (pl. városi építési hivatalra), mivel a két fogalmat egymás ellentétének fogták fel. A későbbiekben a gyakorlat megváltozott, kifejezetten kimondták, hogy a közösségi feladat teljesítése nem zárja ki az üzleti vállalkozást, illetve azt is, hogy annak fogalma szempontjából a gazdasági életben való részvétel kérdése a lényeges, nem pedig az adott szolgáltatás célja.⁸³ Az üzleti vállalkozás fogalma a napjainkban uralkodó álláspont szerint is kiterjed az állami beszerzéseket intéző szervekre, illetve a köztulajdonban álló cégekre is.⁸⁴ Nem zárja ki a tényállás megvalósulását önmagában az, hogy a passzív vesztegető hivatalos személynek minősül.⁸⁵

Nem tartozik bele a tényállás alkalmazási körébe a magánszemélyek alkalmazottjának vagy megbízottjának megvesztegetése. A jogirodalom ezt már a korábbiakban joghézagnak tartotta, hiszen éppen annyira helyteleníthető, ha a zöldséges az uraság szakácsnőjét vesztegeti meg, hogy az nála vásároljon, mint ha ugyanezt egy bútorkereskedő teszi meg az ügyvédi iroda hivatali apparátusának vezetője tekintetében.⁸⁶ A Birodalmi Bíróság joggyakorlatában az ilyen esetek gyakran olyan igencsak kiterjesztő értelmezés alapján nyertek elbírálást, hogy a cégvezető sofőrjének megvesztegetése azért minősült bűncselekménynek, mert főnöke az autót üzleti célokra használta.⁸⁷

Az üzleti vállalkozás fogalma kizárja a tényállás alkalmazási köréből a magánélet eseményeit is.⁸⁸ A tényállás hatóköre nem terjed tehát ki pl. az amatőr sportolókra, de a profikra már igen.⁸⁹

A Birodalmi Bíróság gyakorlata⁹⁰ és az arra épülő ma uralkodó jogirodalmi álláspont szerint önmagában a törvényellenes és erkölcstelen üzletek (pl. kábítószer-kereskedelem) folytatása nem keletkeztet üzleti vállalkozást. Az indokolás szerint ebben a vonatkozásban ugyanis nem lehet szó a tisztességes verseny feltételeinek védelmé-

⁷⁹ KINDHÄUSER 2010, 1161. p.; OTTO 1998, 311. p.

⁸⁰ REIMER 1968, 618. p.

⁸¹ REIMER 1968, 617-618. p.; HEINE 2010, 2646. p.

⁸² DREHER/LACKNER/KÜHL 2011, 1402. p.; LESCH 2003, 263. p.

⁸³ REIMER 1968, 618. p.

⁸⁴ HEINE 2010, 2646. p.; DREHER/LACKNER/KÜHL 2011, 1402. p.

⁸⁵ HEINE 2010, 2646. p.

⁸⁶ REIMER 1968, 616. p. és 272. p.

⁸⁷ REIMER 1968, 618. p. 281. lj.

⁸⁸ OTTO 1998, 311. p.; KINDHÄUSER 2010, 1161. p.; HEINE 2010, 2646. p.; DREHER/LACKNER/KÜHL 2011, 1402. p.

⁸⁹ DREHER/LACKNER/KÜHL 2011, 1402. p.

⁹⁰ Vö. REIMER 1968, 618. p.

ről.⁹¹ Ezzel szemben azonban mások már korábban rámutattak, hogy a vesztegetés attól nem lesz megengedett, hogy azt tiltott vállalkozás irányában tanúsítják.⁹²

II. A) A gazdálkodó szervezet alkalmazottja olyan személy, aki – akár rövid időre is – szerződéses vagy tényleges szolgálati viszonyban áll, és alá van vetve az üzletlajdonos utasításainak.⁹³ Alkalmazottnak minősül pl. a korlátolt felelősségű társaság (*GmbH*) üzletvezetője, illetve az üzemi tanács (*Betriebsrat*) tagja.⁹⁴ Az is alkalmazottnak minősül, aki munkáját ingyenes szerződés alapján látja el,⁹⁵ illetve az is, akinek a szerződése semmis.⁹⁶ Az alkalmazott fogalma a közjogi szervezeteknél gazdálkodási tevékenységét végzőket is magában foglalja.⁹⁷

B) A megbízott olyan személy, aki – bár nem minősül alkalmazottnak vagy üzletlajdonosnak, de – köteles vagy jogosult arra, hogy a gazdálkodó szervezet részére üzleti tevékenységet végezzen.⁹⁸ Megbízott pl. a kereskedelmi képviselő, illetve tényleges üzletvezető (*faktischer Geschäftsführer*).⁹⁹ Megbízottnak minősül az is, akit semmis szerződés alapján foglalkoztatnak.¹⁰⁰

A joggyakorlatban és a jogirodalomban különösen vitatott kérdést képez pl., hogy a társadalombiztosítás által finanszírozott ellátást nyújtó orvos (korábban „*Kassenarzt*”, jelenleg „*niedergelassener Vertragsarzt*”) megbízottnak minősül-e.¹⁰¹

A-B) A tényállás tetteleinek köre szempontjából – a *ratio legis* alapján – csak az olyan alkalmazott vagy megbízott releváns, aki (közvetlenül vagy közvetve) áruk vagy üzleti szolgáltatások megrendeléséhez kapcsolódóan döntési jogkört gyakorol.¹⁰²

Vitatott, hogy a részvénytársaság (*AG*) igazgatótanácsának üzletvezető tagja tekinthető-e passzív vesztegetőnek, egyesek szerint ugyanis alkalmazottnak, mások szerint megbízottnak minősül, a harmadik nézet szerint viszont egyiknek sem.¹⁰³

Az üzletlajdonos (*Geschäftsinhaber*) az uralkodó nézet szerint nem lehet a passzív vesztegetés tettese,¹⁰⁴ még akkor sem, ha formálisan a céggel alkalmazási viszonyban áll (pl. egyszemélyes kft. üzletvezetője).¹⁰⁵ Az uralkodó érvelés szerint az üzletlajdonos azért nem lehet a vesztegetés alanya, mert jogosult a szerződési szabadság körében eljárni,¹⁰⁶ sőt akár ésszerűtlen döntéseket is hozni.¹⁰⁷ Azt pedig minden további nélkül megteheti, hogy nagyobb értékű vásárlásért ő személyében kap mennyiségi kedvez-

⁹¹ HEINE 2010, 2646. p.; DREHER/LACKNER/KÜHL 2011, 1402. p.

⁹² REIMER 1968, 618. p.

⁹³ OTTO 1998, 311. p.; KINDHÄUSER 2010, 1161. p.

⁹⁴ Vö. DREHER/LACKNER/KÜHL 2011, 1401. p.

⁹⁵ OTTO 1998, 311. p.

⁹⁶ PRAGAL 2006, 68. p.

⁹⁷ KINDHÄUSER 2010, 1161. p.

⁹⁸ KINDHÄUSER 2010, 1161. p.

⁹⁹ DREHER/LACKNER/KÜHL 2011, 1402. p.; LESCH 2003, 264. p.

¹⁰⁰ DREHER/LACKNER/KÜHL 2011, 1402. p.

¹⁰¹ Vö. HEINE 2010, 2647. p.; DREHER/LACKNER/KÜHL 2011, 1402. p.

¹⁰² OTTO 1998, 311. p.; DREHER/LACKNER/KÜHL 2011, 1402. p.

¹⁰³ Vö. DREHER/LACKNER/KÜHL 2011, 1401. p., HEINE 2010, 2647. p.

¹⁰⁴ DREHER/LACKNER/KÜHL 2011, 1402. p., HEINE 2010, 2647. p.

¹⁰⁵ LESCH 2003, 264. p., HEINE 2010, 2647. p.

¹⁰⁶ PRAGAL 2006, 73. p.; HEINE 2010, 2647. p.

¹⁰⁷ LESCH 2003, 264. p.

ményt vagy külön tárgyjutalmat.¹⁰⁸ [Ellentétben azzal az esettel, amikor az ilyen kedvezményeket a beszerzési osztályvezető kapja vissza és sajátítja el (ún. „kick-back”).]¹⁰⁹ Más indokolás szerint az üzletulajdonosnak adott előny azért nem valósít meg bűncselekményt, mert kizárt azon érdekek, nevezetesen a megbízóhoz való hűség (illetve a vagon) absztrakt veszélyeztetése, amelyek ezen (már ismertetett) kisebbségi nézet szerint a jogtárgy szükségképpen részét képezik.¹¹⁰

Az üzletulajdonos viszont csak a vásárlókkal, illetve a beszállítókkal való kapcsolatban nem lehet a passzív vesztegetés tettese. Amennyiben viszont tanácsadóként, építésként vagy a társadalombiztosítás által finanszírozott ellátást nyújtó orvosként megbízottnak tekinthető, akkor elköveti az üzleti vesztegetés vétségét.¹¹¹

A Birodalmi Bíróság az alkalmazott és megbízott fogalmát – mivel azokat büntetőjogi kategóriáknak tartotta – még akkor is a német Btk. hűtlen kezelési tényállásában szereplő tettesi körhöz képest határozta meg, amikor az üzleti vesztegetés tényállása még a versenytörvényben szerepelt.¹¹² Napjainkban viszont – amikor mindkét tényállás ugyanazon a kódexben helyezkedik el – az a felfogás tekinthető uralkodónak, amely szerint a passzív vesztegetés és a hűtlen kezelés tetteseinek köre – az eltérő jogtárgyakra is tekintettel – eltérhet egymástól.¹¹³

3.4. Az aktív vesztegető

Az aktív vesztegető (tettesként) nem lehet bárki, hanem csak versenytárs vagy annak megbízottja.¹¹⁴ Az aktív vesztegetőnek nem kell tehát a versenyben részt vennie, de az általa képviselt harmadik személynek igen.¹¹⁵

3.5. Az előnyben részesülő

A német versenytörvényben található tényállás még nem utalt rá, hogy az előny elfogadása vagy nyújtása akkor is tényállásszerű, ha az előnyben nem az azt elfogadó passzív vesztegető, hanem más részesül. Az ítélezési gyakorlat álláspontja szerint azonban a büntetőjogi felelősséghez elegendő volt az is, ha az előny az azt elfogadó alkalmazott vonatkozásában közvetetten jelentkezik, azaz annak kedvező hatása közvetlenül egy barátnál vagy családtagnál jelentkezik.¹¹⁶ A hatályos tényállás – a korábbi joghelyzettől eltérően,¹¹⁷ de a hivatali korrupció szabályozásához hasonlóan¹¹⁸ – már ki-

¹⁰⁸ PRAGAL 2006, 73. p.

¹⁰⁹ PRAGAL 2006, 73. p.

¹¹⁰ LESCH 2003, 264. p.

¹¹¹ PRAGAL 2006, 73. p.

¹¹² KRÜGER 2011, 693. p. 30. lj.

¹¹³ SCHNEIDER, HENDRIK: *Strafrechtliche Grenzen des Pharmamarketings – Zur Strafbarkeit der Annahme umsatzbezogener materieller Zuwendungen durch niedergelassene Vertragsärzte*. HRRS, 2010/5. 245–247. p.

¹¹⁴ HEINE 2010, 2651. p.; KINDHÄUSER 2010, 1162. p.; DREHER/LACKNER/KÜHL 2011, 1404. p.

¹¹⁵ REIMER 1968, 621. p.

¹¹⁶ REIMER 1968, 619. p.

¹¹⁷ DREHER/LACKNER/KÜHL 2011, 1403. p.; LESCH 2003, 263. p.

fejezetten tisztázza, hogy az előny elfogadása (adása) akkor is bűncselekmény, ha abban nem a passzív vesztegető, hanem harmadik személy részesül(ne).¹¹⁹ A jogirodalomban vitatott, hogy az előnyben részesülő harmadik lehet-e az a cég is, amelynek a passzív vesztegető az alkalmazottja, de az uralkodó nézet szerint igen.¹²⁰

3.6. Az előny vonatkozási pontja: a kedvezőbb elbánás

A passzív vesztegető az előnyt arra tekintettel fogadja el, hogy valakit a versenyben – áruk vagy üzleti szolgáltatások vonatkozásában – meg nem engedett módon kedvezőbb elbánásban részesítsen. Az aktív vesztegető pedig az előnyt arra tekintettel adja, hogy a passzív vesztegető őt vagy mást – áruk vagy üzleti szolgáltatások vonatkozásában – meg nem engedett módon kedvezőbb elbánásban fog részesíteni.

Az előny elfogadásának (adásának) célja tehát az, hogy a passzív vesztegető valakit

- a jövőben
 - a versenyben
 - áruk vagy üzleti szolgáltatások vonatkozásában, valamint
 - meg nem engedett módon
- kedvezőbb elbánásban részesítsen.

I. A jövőbeli előnyben részesítésnek az uralkodó nézet szerint kizárólag a tettes elképzelése szerint kell fennállnia,¹²¹ míg mások szerint a cselekmény ilyen irányú objektív alkalmassága is a büntetőjogi felelősség feltétele.¹²²

Az előnyt a jövőbeni kedvezőbb elbánásban részesítés ellenszolgáltatásaként kell adni. Az üzleti vesztegetés tényállásszerűséghez nem elegendő tehát, ha az előny csak a versenyben való előnyös elbánás utólagos honorálását szolgálja.¹²³ Ennek magyarázata – lényegében jogtárgy-harmonikus értelmezés alapján – az, hogy ilyen esetben a versenytárs előnyben részesítésének a lehetősége sem áll fenn.¹²⁴ Ha az utólagos előny egyidejűleg arra is szolgál, hogy további ügyletek során versenyelőnyöknek „megágyazzon”, akkor az üzleti vesztegetés már megállapítható.¹²⁵ Érdemes összehasonlítás képpen utalni rá, hogy a hivatali vesztegetésnél a törvény kifejezett rendelkezése terjeszti ki a büntetőjogi felelősséget a kötelességszegés jutalmaként utólagosan adott bármely előnyre.

Az előnyt konkrét cselekmény ellenszolgáltatásaként kell adni, így nem minősül üzleti vesztegetésnek az olyan előny elfogadása, amely csak az általános jó hozzáállást, a kedvező „üzleti klíma” biztosítását szolgálja.¹²⁶ A hivatali korrupció hatályos német

¹¹⁸ LESCH 2003, 263. p.

¹¹⁹ OTTO 1998, 312. p.; ÜBERHOLFEN 2003, 128. p.

¹²⁰ Vö. HEINE 2010, 2648. p.

¹²¹ Vö. REIMER 1968, 621. p.; LESCH 2003, 265. p.

¹²² HEINE 2010, 2649. p.

¹²³ DREHER/LACKNER/KÜHL 2011, 1403. p. Az ilyen cselekmények legfeljebb a versenytörvény nem büntetőjogi generálklauzulája alá tartozhatnak. REIMER 1968, 621. p.

¹²⁴ HEINE 2010, 2649. p.

¹²⁵ Vö. DREHER/LACKNER/KÜHL 2011, 1403. p.

¹²⁶ DREHER/LACKNER/KÜHL 2011, 1403. p.

szabályozása ebben a vonatkozásban is tágabb, hiszen az előny elfogadásának tényállását – éppen az 1997. évi korrupció elleni módosítás következtében – a jogtalansági megállapodás olyan lazítása jellemzi, amely szerint az előny elfogadásnak nem kell konkrét cselekményhez kapcsolódnia, hanem a tényállásszerűséghez elegendő a hivatal gyakorlásával összefüggésben adott előny is.¹²⁷ A két szféra közötti megkülönböztetés ebben a vonatkozásban indokolt, hiszen az üzleti szférában nem merül fel a jogállami működés látszatának védelme, amelynek fenntartása végett a hivatalos személyt különös köteleességek terhelik.¹²⁸ Az előny kedvezőbb elbánásban részesítésre irányulását különös gonddal kell vizsgálni pl. a szponzorálás esetén, mivel a tisztán jótékonyasági adományok nem büntetendők.¹²⁹

II. A verseny fogalmát a versenytársakhoz képest kell vizsgálni.¹³⁰ Versenytárs az, aki azonos vagy hasonló árut vagy szolgáltatást állít elő (vagy hoz kereskedelmi forgalomba).¹³¹ A kedvezőbb elbánásnak fennálló vagy a jövőben létrejövő versenyben kell megvalósulnia. A versenyszituációnak nem kell az elkövetési magatartások idején fennállnia, hanem elég, ha azt később jelentkezik.¹³² [Az aktív vesztegetés tényállása ezt az elemet nem tartalmazza, de a büntetőjogi felelősség határainak megvonása szempontjából ezzel azonos jelentésű azon (későbbiekben tárgyalt) elem, hogy az előnyt a verseny céljából kell adni.]

Ha a megvesztegetett személy kereskedelmi képviselő, nem kell az előny ígérete esetén tudni, hogy őt melyik képviselt cég fogja előnyben részesíteni.¹³³

A versenyhelyzet hiányzik, ha a hiteligénylők számára elegendő forrás áll rendelkezésre, de egyikük a hitelképességi vizsgálat mellőzése végett a döntéshozót megvesztegeti.¹³⁴

III. A szándékozott kedvezőbb elbánásnak áruk (*Ware*) vagy kereskedelmi szolgáltatások (*gewerbliche Leistungen*) vonatkozásában kell megvalósulnia.

A) Az áru minden, ami kereskedelem tárgya lehet, így akár az ingatlan, vállalat vagy elektromos áram is.¹³⁵

A kereskedelminek minősül minden gazdaságilag értékelhető,¹³⁶ illetve a gazdasági verseny¹³⁷ által érintett szolgáltatás. Ennek alapján a fogalom kiterjed pl. az állami beszerzésekre,¹³⁸ az irodalmi tevékenység eredményére,¹³⁹ a sportolók által nyújtott „szolgáltatásokra” azonban már nem.¹⁴⁰ Az ítélezési gyakorlatban ismeretes olyan alsóbíró-

¹²⁷ ÜBERHOLFEN 2003, 129. p.; LESCH 2003, 264. p.; PÖSL, MICHAEL – WALTHER, FELIX: *Übungsfall: Bestechlichkeit im geschäftlichen Verkehr und Untreue*. ZJS 2010/4. 525. p.; DREHER/LACKNER/KÜHL 2011, 1403. p.

¹²⁸ HEINE 2010, 2649. p.

¹²⁹ HEINE 2010, 2649. p.

¹³⁰ KINDHÄUSER 2010, 1162. p.

¹³¹ OTTO 1998, 314. p.

¹³² REIMER 1968, 621. p., HEINE 2010, 2650. p.

¹³³ REIMER 1968, 621. p.

¹³⁴ HEINE 2010, 2650. p.

¹³⁵ HEINE 2010, 2650. p.

¹³⁶ REIMER 1968, 620. p.

¹³⁷ KINDHÄUSER 2010, 1162. p.

¹³⁸ DREHER/LACKNER/KÜHL 2011, 1404. p.

¹³⁹ REIMER 1968, 620. p.

¹⁴⁰ DREHER/LACKNER/KÜHL 2011, 1404. p.

sági döntés, amely szerint az ügyvédi szolgáltatás nem minősül kereskedelminek, de ennek a határozatnak a miniszteri indokolásra hivatkozó megállapításai minden alapot nélkülöznek, sőt ellentétesek a versenytörvény alapján kialakult (a német Btk. tényállásának értelmezésénél is irányadó) ítélkezési gyakorlattal is.¹⁴¹

B) A kedvezőbb elbánásban részesítés árukra vagy kereskedelmi szolgáltatásokra „vonatkozását” az irodalom tágan értelmezi, így abban beletartozik minden az ügylet tartalmával vagy lebonyolításával kapcsolatos kérdés, azaz megrendelés, leszállítás, minőségvizsgálat vagy a vételár kifizetése is.¹⁴²

Az előnyben részesítés nemcsak új üzleti kapcsolat kialakítására, hanem a korábbi üzleti kapcsolat fenntartására is irányulhat.¹⁴³

A vonatkozás fogalmát a Birodalmi Bíróság olyan tágan értelmezte (álláspontom szerint meg nem engedett módon kitágította), hogy az állást kereső másokkal szemben áruk és kereskedelmi szolgáltatások versenyében állónak minősült.¹⁴⁴

Az előnyben részesítés árukra vagy kereskedelmi szolgáltatásokra vonatkozása viszont hiányzik, amikor az étterem tulajdonosa lefizeti a taxist, hogy az utasokat hozza hozzá, ilyen esetben ugyanis az általa nyújtott szolgáltatás tekintetében a taxis nem tekinthető a vendég megbízottjának.¹⁴⁵

Az előnyben részesítés árukra vagy kereskedelmi szolgáltatásokra vonatkozására tekintettel a tényállás nem terjed ki olyan előny elfogadására (adására), amely üzleti titok versenytársnak való kiadására irányul. Az ilyen cselekmény a titok jogosulatlan közlése vagy megszerzése esetén üzleti titoksértés miatt (*Verrat von Geschäfts- und Betriebsheimnissen*) lehet büntetendő.¹⁴⁶

IV. A) A célzott előnyben részesítésnek „meg nem engedettnek” kell lennie, ez határolja el a vesztegetést a megengedett kereskedelmi ügyletektől.¹⁴⁷ A meg nem engedettséget a jogtárggyal (a versennyel) összhangban kell értelmezni.¹⁴⁸ A passzív vesztegető akkor részesít „meg nem engedett módon” kedvezőbb elbánásban valakit, ha ennek a tényszerű mérlegelés szerint nincsen alapja, hanem a döntés determináló faktora éppen-séggel a neki vagy másnak adott előny.¹⁴⁹

B) Az előny elfogadása (adása) akkor is lehet meg nem engedett, ha nem kötelelősségszegésre irányul.¹⁵⁰ Az alkalmazott által más előnyben részesítése, akkor is tényállásszerű, ha az nem eredményezné a megbízó hátrányát.¹⁵¹ Az előnyben részesítés meg nem engedettségén tehát nem változtat (így a büntetőjogi felelősség alól nem mentesít), ha a szolgáltatást amúgy is megrendelnék, mert a legjobb áruról vagy a legjobb minőségű ajánlatról van szó.¹⁵²

¹⁴¹ Vö. LESCH 2003, 263. p.

¹⁴² REIMER 1968, 618. p.; KINDHÄUSER 2010, 1162. p.

¹⁴³ REIMER 1968, 621. p.

¹⁴⁴ REIMER 1968, 620. p.; DREHER/LACKNER/KÜHL 2011, 1404. p.

¹⁴⁵ HEINE 2010, 2650. p.

¹⁴⁶ ÜBERHOLFEN 2003, 129. p.

¹⁴⁷ ÜBERHOLFEN 2003, 130. p.

¹⁴⁸ LESCH 2003, 265. p.

¹⁴⁹ KINDHÄUSER 2010, 1162. p.; HEINE 2010 2649. p.; DREHER/LACKNER/KÜHL 2011, 1402. p.

¹⁵⁰ Vö. REIMER 1968, 621. p.

¹⁵¹ ÜBERHOLFEN 2003, 128. p.

¹⁵² REIMER 1968, 621. p.

Az ezzel szemben álló nézet szerint az utóbbi esetben teleologikus értelmezés alapján már a tényállásszerűség is hiányzik, de a német Be. 153. §-a alapján mindenképpen indokolt az eljárást megszüntetni. Hasonlóan kell elbírálni azokat az eseteket is, amikor valaki azon vállalkozás részére kéri az előnyt, amelynél alkalmazásban áll.¹⁵³

C) A célzott kedvezőbb elbánás megengedettnek minősül, ha az elfogadott vagy adott előny olyan kicsiny, hogy alkalmatlan arra, hogy a passzív vesztegető akaratát tényszerűen befolyásolják.¹⁵⁴ Ilyennek minősül különösen egy ártalmatlan reklámajándék,¹⁵⁵ figyelmességek,¹⁵⁶ a cég ügyfelének adott kísértékű használati tárgyak karácsonyi ajándékozása,¹⁵⁷ illetve egy egyszerű magán(munka)ebéd.¹⁵⁸ A gazdasági szférában ilyen előny a mennyiségi kedvezmény is.¹⁵⁹ A fogalmi elem tehát lényegében a társadalmilag elfogadott előnyök esetén lehetőséget ad a felelősség kizárására. A megengedettség szempontjából az adott személyi körnek, illetve azok életszínvonalának is jelentősége van. Másként kell minősíteni, ha a 100 eurós értékű operajegyet, egy kis cég, vagy egy olyan rt. vezetője fogadja el, amelyet a frankfurti tőzsdén 30 legnagyobb cég között jegyeznek (*Deutscher Aktien Index*).¹⁶⁰ Ebben a körben akár egy kisebb golfversenyre meghívás is megengedett.¹⁶¹

3.7. Üzleti forgalomban

A passzív és az aktív vesztegetőnek a cselekményét üzleti forgalomban („*im geschäftlichen Verkehr*”) kell megvalósítania, amibe bármilyen a versenyben való részvételre utaló tevékenység beletartozik.¹⁶² A gazdálkodó szervezetéhez hasonlóan az üzleti forgalom fogalma sem zárja ki a tényállás hatóköréből az önálló kereső tevékenységet (*freiberufliche Tätigkeit*) folytató személyeket, pl. mérnököket, orvosokat, jogászokat,¹⁶³ illetve nem követel meg haszonszerzési célt (így a veszteséggel való eladással kapcsolatos elkövetés is tényállásszerű).¹⁶⁴ A tényállás alkalmazási körébe azonban nem tartoznak bele a hivatali (közhatalmi) cselekmények,¹⁶⁵ a cégen belüli események,¹⁶⁶ valamint a magánélet.¹⁶⁷

¹⁵³ HEINE 2010, 2649-2650. p.

¹⁵⁴ HEINE 2010, 2650. p.

¹⁵⁵ DREHER/LACKNER/KÜHL 2011, 1403. p.; HEINE 2010, 2650. p.

¹⁵⁶ HEINE 2010, 2650. p.

¹⁵⁷ LESCH 2003, 265. p.

¹⁵⁸ LESCH 2003, 265. p.; HEINE 2010, 2650. p.

¹⁵⁹ HEINE 2010, 2650. p.

¹⁶⁰ LESCH 2003, 265. p.

¹⁶¹ HEINE 2010, 2650. p.

¹⁶² OTTO 1998, 313. p.; HEINE 2010, 2647. p.

¹⁶³ DREHER/LACKNER/KÜHL 2011, 1402. p.; HEINE 2010, 2647-2648. p.

¹⁶⁴ HEINE 2010, 2648. p.

¹⁶⁵ KINDHÄUSER 2010, 1161. p.; DREHER/LACKNER/KÜHL 2011, 1402. p.

¹⁶⁶ DREHER/LACKNER/KÜHL 2011, 1402. p.

¹⁶⁷ OTTO 1998, 311. p.; KINDHÄUSER 2010, 1161. p.; DREHER/LACKNER/KÜHL 2011, 1402. p.;

3.8. Az előny titkossága – a megbízó beleegyezése

A tényállás megvalósulásának nem feltétele, hogy az előny titkos legyen, azaz annak elfogadására a megbízó tudta nélkül kerüljön sor. A cselekmény általában titkos, de ez – éppen a védett érdekre (a versenyre) tekintettel – nem szükségszerű eleme a büntetőjogi felelősségnek.¹⁶⁸

Az uralkodó nézet szerint a megbízó (pl. az üzlettulajdonos) beleegyezése nem zárja ki a cselekmény jogellenességét, mivel a tényállás elsősorban a versenyt védi, amely fellett neki semmiképpen nincs rendelkezési joga.¹⁶⁹ Vannak azonban olyan nézetek, amelyek szerint a kedvezőbb elbánásban részesítés megengedett, így a cselekmény nem is tényállásszerű, ha abba az üzlettulajdonos beleegyezett.¹⁷⁰

Az üzleti vesztegetésbe a megbízó amúgy is csak kivételesen, nyilvánvalóan akkor adja beleegyezését, ha a hátrányos jogkövetkezmények nem az ő cégét érintik, hanem kizárólagosan a versenytársnál jelentkeznek. Egy ilyen konstrukció egyébként az adott gazdálkodó szervezetnek akár kedvező is lehet, hiszen bizonyos televíziós programok munkatársait (részben) az abban termékük megjelenítésére lehetőséget kapó cégek fizetik.¹⁷¹ A megbízó beleegyezése akkor sem mentesít a felelősség alól, ha a tényállás jogi tárgyának a versenyt tartjuk, de elismerjük azt, hogy a cselekmény esetlegesen és másodlagosan a megbízó érdekeit is sértheti. Ha azonban (egy korábbiakban ismertetett kisebbségi nézetet követve) a megbízó (vagyoni) érdekeinek veszélyeztetését szükségképpen a tényállás védelmi körébe tartozónak tartjuk,¹⁷² akkor az ő beleegyezése esetén az alkalmazottat mentesíteni kell a büntetőjogi felelősség alól. Nyilvánvalóan ugyanez igaz azon felfogás alapján is, amely a tényállást kizárólagosan a megbízó érdekeinek védelmére építi.¹⁷³

4. Szubjektív tényállási elemek

4.1. A szándékosság

Az üzleti vesztegetés csak szándékos elkövetés esetén büntetendő, a büntetőjogi felelősség megállapításához az objektív tényállási elemek tekintetében elegendő az eshetőleges szándék is.¹⁷⁴ A tettesnek abból kell kiindulnia, hogy az előnyt a másik oldalon ellenszolgáltatásként tekintik a versenyben való kedvezőbb elbírálásban részesítésért.¹⁷⁵

¹⁶⁸ ÜBERHOLFEN 2003, 128. p., HEINE 2010, 2650. p.

¹⁶⁹ OTTO 1998, 313. p.; KINDHÄUSER 2010, 1161. p.; HEINE 2010, 2652. p. DREHER/LACKNER/KÜHL 2011, 1403. p.

¹⁷⁰ Vö. HEINE 2010, 2652. p.

¹⁷¹ PRAGAL 2006, 67–68. p.

¹⁷² LESCH 2003, 264. p.

¹⁷³ Vö. PRAGAL 2006, 68. p.

¹⁷⁴ DREHER/LACKNER/KÜHL 2011, 1404. p.

¹⁷⁵ DREHER/LACKNER/KÜHL 2011, 1404. p.

Az elfogadást nem zárja ki, ha a tettes szándéka a dolog későbbi visszaadására irányul,¹⁷⁶ hiszen annak ideiglenes használata is előnyt jelent. Kizárt azonban az elfogadásra irányuló szándék, ha a tettes a dolgot bizonyítási eszközként (a hatóságnak való feljelentésig) kívánja megtartani.¹⁷⁷

A jogirodalomban vitatott, hogy az elfogadó azon belső fenntartása, hogy mást nem fog előnyben részesíteni kizárja-e a büntetőjogi felelősséget.¹⁷⁸

4.2. A verseny célzata (csak az aktív vesztegetőnél)

Az aktív oldali cselekmény abban is különbözik a passzív oldalitól, hogy csak verseny céljából elkövetve minősül bűncselekménynek. Ez annak kifejezett célul tűzését jelenti, hogy az aktív vesztegető az előnnyel saját maga vagy harmadik személy értékesítését/beszerzését a versenytárs hátrányára segítse elő. Az aktív vesztegetőnek az előny elfogadója részéről olyan magatartást kell kívánni, amely különösen alkalmas arra, hogy valakit a versenyben más kárára előnyben részesítsen,¹⁷⁹ a tettesnek azonban nem kell meghatározott versenytársról tudnia.¹⁸⁰

A verseny céljából való elkövetés akkor is fennáll, ha a vesztegetéssel való kedvezőbb beszerzésnek nem továbbadás, hanem a cég számára való felhasználás lenne a célja, hiszen ez is a versenyhelyzet jogosulatlan javításának minősülhet.¹⁸¹ A büntetőjogi felelősség megítélése szempontjából az is közömbös, ha a tettesnek a versenyen felül további célja is van.¹⁸²

Nem elegendő viszont a büntetőjogi felelősséghez annak tudata, hogy az előny adása az értékesítést elősegíti.¹⁸³

5. A büntethetőségi feltételek és akadályok

5.1. Magánindítvány

Az üzleti vesztegetés csak magánindítványra üldözendő, kivéve, ha a büntetőügyben eljáró hatóság (rendőrség vagy ügyészség) különleges közérdekből szükségesnek tartja a cselekmény hivatalból való üldözését.¹⁸⁴

A magánindítványra a sértett – azaz a versenytárs, illetve az üzlettulajdonos – jogosult.¹⁸⁵ A magánindítvány előterjesztésének joga kifejezett rendelkezés alapján a sértett mellett kiterjed a német versenytörvényben meghatározott szervezetekre is.¹⁸⁶

¹⁷⁶ OTTO 1998, 312. p.

¹⁷⁷ OTTO 1998, 312. p.

¹⁷⁸ Vö. DREHER/LACKNER/KÜHL 2011, 1403. p.

¹⁷⁹ OTTO 1998, 314. p.; HEINE 2010, 2651. p.; KINDHÄUSER 2010, 1162. p.

¹⁸⁰ KINDHÄUSER 2010, 1162. p.; HEINE 2010, 2651. p.

¹⁸¹ REIMER 1968, 617. p. 273. lj.

¹⁸² DREHER/LACKNER/KÜHL 2011, 1404. p.

¹⁸³ DREHER/LACKNER/KÜHL 2011, 1404–1405. pp.

¹⁸⁴ Német Btk. 301. § (1) bek.

¹⁸⁵ DREHER/LACKNER/KÜHL 2011, 1406. p.

¹⁸⁶ Német Btk. 301. § (2) bek.

5.2. A büntethetőséget megszüntető ok

Az üzleti vesztegetés tényállásához nem kapcsolódik büntethetőséget megszüntető ok. A jogirodalomban érvelnek azon büntethetőséget megszüntető ok – analógia alapján való – alkalmazása mellett is,¹⁸⁷ amely a német Btk. 298. §-ában szabályozott versenytárgyalás során megvalósuló versenykorlátozó megállapodás bűncselekményéhez (*Wettbewerbsbeschränkende Absprachen bei Ausschreibungen*) kapcsolódik. Eszerint a tettes nem büntetendő, ha önkéntesen megakadályozza, hogy a kiíró az ajánlatot elfogadja vagy a szolgáltatást igénybe vegye. Ha erre a tettes tevékenysége nélkül kerül sor, akkor büntethetősége akkor szűnik meg, ha önkéntesen és komolyan arra törekszik, hogy az ajánlat elfogadását vagy a szolgáltatást igénybe vételét megakadályozza.¹⁸⁸

6. A büntetési tétel és annak megemlése

6.1. A büntetési tétel

Eredetileg a bűncselekmény büntetési tétele egy évig terjedő szabadságvesztés volt.¹⁸⁹ A német Btk. szerint a cselekmény – passzív és az aktív vesztegetés esetén is – három évig terjedő szabadságvesztéssel vagy pénzbüntetéssel büntetendő, így a korábbi szabályozáshoz képest büntetési tétele jelentősen megemelkedett.¹⁹⁰

6.2. A büntetési tétel különösen súlyos esetben

Az új szabályozás újdonsága azon rendelkezés beiktatása, amely szerint különösen súlyos esetben az üzleti vesztegetés három hónaptól öt évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő. Különösen súlyos eset általában akkor áll fenn, ha az előny nagyobb mértékű, illetve a bűncselekményt üzletszerűen vagy olyan banda tagjaként követik el, aki ilyen cselekmények rendszeres elkövetésére alakult.¹⁹¹

A felsorolt körülmények ún. *Regelbeispiel* technikával vannak szabályozva, ami két vonatkozásban tér el a minősítő körülményektől: Egyrészt szabályozásuk nem kényszerítő, hanem tulajdonképpen *indicium* jellegű,¹⁹² azaz a bíró a *Regelbeispiel* megvalósulása esetén is megtagadhatja a különösen súlyos eset megállapítását.¹⁹³ Másrészt szabályozása nem kimerítő,¹⁹⁴ így a bíró – az uralkodó nézet szerint – akkor is megállapíthat

¹⁸⁷ KINDHÄUSER 2010, 1163. p.

¹⁸⁸ Német Btk. 298. § (3) bek.

¹⁸⁹ ÜBERHOLFEN 2003, 138. p.

¹⁹⁰ ÜBERHOLFEN 2003, 138. p.

¹⁹¹ Német Btk. 300. §

¹⁹² WESSELS, JOHANNES – BEULKE, WERNER: *Strafrecht. Allgemeiner Teil. Die Straftat und ihr Aufbau*. Heidelberg, 1999. (9. Aufl.) 34. p.

¹⁹³ JESCHECK, HANS-HEINRICH – WEIGEND, THOMAS: *Lehrbuch des Strafrechts. Allgemeiner Teil*. Berlin, 1996. (5. Aufl.) 873–874. p., ROXIN, CLAUDIUS: *Strafrecht. Allgemeiner Teil. Band I. Grundlagen. Der Aufbau der Verbrechenslehre*. München, 1997. (3. Aufl.) 285. p.

¹⁹⁴ WESSELS/BEULKE 1999, 34. p.

ja a különösen súlyos esetet, ha a példa nem valósul meg.¹⁹⁵ A különösen súlyos eset megállapítása ilyenkor alapulhat a *Regelbeispiel*hez hasonló tényező fennállásán, vagy azon, hogy a tett súlyossági foka a jogtalanság (*Unrecht*) és a bűnösség (*Schuld*) tekintetében a *Regelbeispiel*ben megjelölt esetével megegyezik.¹⁹⁶

A különösen súlyos esetben a magánindítvány nem feltétele a cselekmény üldözhetőségének.¹⁹⁷

7. Külföldi vonatkozások

A tényállás a 2002. évi módosítása óta a törvény kifejezett rendelkezése folytán bizonyosan kiterjed a külföldi versenyre is.¹⁹⁸

MIKLÓS HOLLÁN

CORRUPTION OFFENCES COMMITTED IN THE PRIVATE SECTOR UNDER GERMAN CRIMINAL LAW

Development of Hungarian criminal law has been traditionally influenced by German criminal law. This study analyses the regulation of German Criminal Code on corruption offences committed in the private sector. The relevant incriminations had been enacted to secure competition, but the detailed German legal literature explored other protected interest of the offence. The study introduces the *actus reus* and *mens rea* of the offence, including the concept of an employee or an agent and the unfair preference to another in the competition.

¹⁹⁵ JESCHECK/WEIGEND 1996, 272. és 874. p.; ROXIN 1997, 285. p.

¹⁹⁶ JESCHECK/WEIGEND 1996, 272. p.

¹⁹⁷ ÜBERHOLFEN 2003, 132. p.; DREHER/LACKNER/KÜHL 2011, 1405. p.

¹⁹⁸ Német Btk. 299. § (3) bek., ÜBERHOLFEN 2003, 125. és 128. p.

JUHÁSZ ZSUZSANNA*

Az európai börtönügy alapelvei

Az európai büntetés-végrehajtási jog pillérei

Európai börtönpolitikáról, illetve börtönügyről a II. világháborút követő időszakról kezdve beszélhetünk. Ettől az időszaktól figyelhetők meg ugyanis Európában (illetőleg nemzetközi szintén is) olyan határozott erőfeszítések, amelyek egy új, az alapvető emberi jogokat felölelő világrend létrehozására irányultak. Az ENSZ égisze alatt 1948. december 10-én elfogadott Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata 1. cikkében ennek szellemében rögzíti, hogy „minden emberi lény szabadon születik és egyenlő méltósága és joga van [...]”, az 5. cikk pedig megfogalmazza a kínvallatás, kegyetlen, embertelen vagy lealacsonyító büntetés vagy bánásmód tilalmát. Az emberi jogok védelme jelenik meg többek között az Emberi Jogok Európai Egyezményében (3. cikk – a kínzás tilalma), a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányában (7. cikk – a kínzás tilalma) is. Az Egyezségokmány a kínzás tilalma mellett leszögezi, hogy a szabadságuktól megfosztott személyekkel emberségesen és az emberi személyiség veszélyeztetett méltóságának tiszteletben tartásával kell bánni (10. cikk 1.), illetve olyan bánásmódot kell alkalmazni, melynek alapvető célja az elítéltek megjavítása és reszocializációjuk elősegítése (10. cikk 3.).

Ezen nemzetközi egyezményeknek köszönhető a nemzeti alkotmányok új generációjának megszilárdítása és az emberi jogok megerősödése. A börtönkörnyezetre vetítve az ENSZ által 1955-ben elfogadott Fogvatartottakkal való bánásmódra vonatkozó ENSZ Minimum Standard Szabályok¹ volt hosszú időn keresztül az az egyetlen dokumentum, amely közvetlenül foglalkozott a börtönstandardokkal és a börtönpolitikával. E szabálygyűjtemény 95 pontban tartalmazta a fogvatartottakkal való bánásmód alapvető normáit, ugyanakkor továbbra sem volt tiszta, egyértelmű kapcsolat az emberi jogi standardokkal, azok börtönkörnyezetben való alkalmazhatóságát ugyanis ekkor még nem támasztották alá.

Döntő mérföldkő volt az emberi jogok fejlődésében és védelmében a Londoni Szerződés 1949-ben történő aláírása, és ezzel az Európa Tanács létrejött. Az Európa Tanács tevékenységének egyik legfontosabb eredménye pedig az európai büntetés-végrehajtási jog alapvető jogforrásának, az Emberi Jogok Európai Egyezményének 1950-es elfoga-

* SZTE ÁJTK Büntetőjogi és Büntető Eljárásjogi Tanszék, egyetemi docens

¹ United Nations, Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners, 30 August 1955.

dása volt. Az Egyezmény a 2. cikktől a 14. cikkig a klasszikus emberi jogok és szabadságjogok katalógusát tartalmazza: az élethez való jogot (2. cikk), a kínzás tilalmát (3. cikk), a rabszolgaság és kényszermunka tilalmát (4. cikk), a szabadsághoz és biztonsághoz való jogot (5. cikk), a tisztességes tárgyaláshoz való jogot (6. cikk), a büntetés kiszabásának tilalmát törvényi rendelkezés nélkül (7. cikk), a magán- és családi élet tiszteltetéséhez való jogot (8. cikk), a gondolat-, lelkiismeret- és vallásszabadságot (9. cikk), a véleménynyilvánítás szabadságát (10. cikk), a gyülekezés és egyesülés szabadságát (11. cikk), a házasságkötéshez való jogot (12. cikk), a hatékony jogorvoslathoz való jogot (13. cikk), és a megkülönböztetés tilalmát (14. cikk).

Az Egyezmény keretében (II. fejezet) állították fel az Emberi Jogok Európai Bíróságát², amely az emberi jogok legfőbb európai bírói fóruma (a polgári és politikai jogok alkotmánybírósága)³ és feladata az Egyezmény érvényesítése. Az Egyezmény tehát keret-jellegű, melyet a bíróság esetjoga tölti ki tartalommal. Az Egyezmény 34. cikke értelmében a Bíróság kérelmeket vehet át többek között bármely természetes személytől (így a fogvatartottaktól is), amennyiben az érintett azt állítja, hogy az Egyezményben vagy az ahhoz kapcsolódó jegyzőkönyvekben⁴ biztosított valamely jogát megsértették. A kérelem elfogadhatóságának feltételei között szerepel az összes hazai jogorvoslati lehetőség kimerítése a nemzetközi jog általánosan elismert szabályainak megfelelően, mégpedig a hazai végleges határozat meghozatalától számított hat hónapon belül.

Az Egyezmény 52. és 53. cikke alapján a Bíróság ítélete végérvényes és a felek vállalják, hogy tartják magukat a döntésben foglaltakhoz. A Bíróság ítélete csak az adott ügyben szereplő állam számára kötelező, mégis precedens-értékkel bír valamennyi részes, Egyezményt aláíró állam számára. A Bíróság nem jogosult megváltoztatni a nemzeti bíróságok döntéseit, de az Egyezmény megsértése miatt igazságos elégtételt adhat a sértett fél részére (41. cikk), ami vagyoni és nem vagyoni kártérítést, illetve a tényleges költségek, kiadások megtérítését jelenti.

Hazánk 1992-ben csatlakozott az Egyezményhez, és az Egyezmény rendelkezéseinek megsértése miatt 1992. november 5-től kezdődően lehet a Bírósághoz kérelmet előterjeszteni.

Az Emberi Jogok Európai Egyezményén kívül az Európa Tanács még egy végrehajtási relevanciával bíró egyezményt fogadott el, a Kínzás és embertelen vagy megalázó büntetések vagy bánásmód megelőzéséről szóló európai Egyezményt, amely 1989. február 1-jén lépett hatályba. Hazánk az Egyezményt az 1995. évi III. törvénnyel fogadta el és hirdette ki. Az egyezmény végrehajtását a Kínzás és Embertelen vagy Megalázó Bánásmód vagy Büntetés Megelőzésére Létrehozott Európai Bizottság (CPT)⁵ ellenőrzi.

A bizottság rendszeres látogatásokat szervez büntetés-végrehajtási intézetekbe, az ott tapasztaltakat jelentésekbe foglalja. E jelentésekben a bizottság észrevételeket, megjegyzéseket, javaslatokat, ajánlásokat tehet a fogvatartottak körülményeinek javítása érdekében. A jelentés emellett magába foglal egy írásos válaszkérést is az adott állam ré-

² European Court of Human Rights (ECtHR)

³ BUERGENTHAL, THOMAS: *Nemzetközi emberi jogok*. Helikon, 2001. 116. p.

⁴ Az Egyezményben biztosított jogok körét szélesítették az egyes jegyzőkönyvek, illetve például a hatodik eltörölte a halálbüntetést. Az Egyezményhez jelenleg 14 jegyzőkönyv kapcsolódik, ezek közül hazánk a 12. számú kivételével valamennyihez csatlakozott.

⁵ European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment.

széről, melyben válaszol a bizottság javaslataira, illetve információkérésére, és egyúttal kifejti, hogy milyen intézkedéseket fog érvénybe léptetni a CPT észrevételei alapján.

Fontos még megemlíteni, hogy a CPT követelményrendszert dolgozott ki a szabadságuktól megfosztott személyekkel kapcsolatos bánásmódot illetően. Ezt a követelményrendszert a „CPT követelmények” [CPT/Inf/E (2002) 1] című kiadványban jelentették meg. Emellett a bizottság évente ún. Általános Jelentést terjeszt a Miniszteri Bizottság elé, melyben adott évre vonatkozó tevékenységét ismerteti. Ezen Általános Jelentések emellett gyakorta foglalkoznak speciális végrehajtási kérdésekkel. Így például a 21-es Általános Jelentés megállapításokat tartalmaz a fogvatartottak magánélzárásával kapcsolatban, a 10-es a szabadságuktól megfosztott nőkkel, a 9-es pedig a fiatalkorúakkal foglalkozik, a 3-as a fogvatartottak egészségügyi ellátásának kérdéseit taglalja, míg az 1-es a CPT főbb funkcióit ismerteti.

A CPT látogatásai periodikusak és ad-hoc jellegűek. A periodikus látogatások alkalmával a bizottság előre rögzített időpont és program alapján szervez látogatásokat egyes tagállamokban, míg ad-hoc jellegű, konkrét célú látogatásokra akkor kerül sor, ha a körülmények ezt megkívánják. Ilyenkor a látogatás a tagállam értesítését követően azonnal végrehajtható. A Kínzás elleni Egyezmény kötelezi a tagállamokat, hogy a bizottság küldöttségét a látogatások alkalmával akadályozás nélkül, bárhová beengedjék. A bizottság emellett felhatalmazással rendelkezik arra is, hogy a fogvatartottakkal tanúk vagy örök jelenléte nélkül beszélgessen.

A CPT küldöttsége legutoljára 2013. áprilisában tett Magyarországon látogatást. A honi büntetés-végrehajtási intézetek közül a Bizottság felkereste a Szegedi Fegyház és Börtönt, a Sopronköhida Fegyház és Börtönt, a Somogy Megyei Büntetés-végrehajtási Intézetet, valamint a Büntetés-végrehajtás Központi Kórházát Tökölön.

Az európai büntetés-végrehajtási jog szempontjából fontos még megemlíteni az Európa Tanács egyik fő szervét a Miniszterek Bizottságát, amely a tanács döntéshozó szerve. Hatáskörébe tartozik többek között az Európai Emberi Jogi Bíróság ítéletei végrehajtásának ellenőrzése. E körben a Miniszteri Bizottság meggyőződik arról, hogy az Egyezményt megsértő állam megtette-e az egyezményesítés orvoslására szolgáló intézkedéseket. A Bizottság kötelező jogi erővel nem bíró határozatokat, illetve ajánlásokat bocsát ki, több büntetőjogi, illetve büntetés-végrehajtási tárgyú. Közülük mindenképpen kiemelendő az Európai Börtönszabályok⁶ néven ismert ajánlás, melynek közvetlen előzménye a már hivatkozott Fogvatartottakkal való bánásmódról Vonatkozó ENSZ Minimum Standard Szabályok volt. Ezt a szabálygyűjteményt ajánlotta a tagállamok figyelmébe ugyanis némi módosításokkal az Európa Tanács Miniszteri Bizottsága 1973-ban. A dokumentum hiányosságainak, fogyatékségeinek kiküszöbölése után született meg 1987-ben, majd annak ismételt módosított, korszerűsített változata 2006-ban.

A fentiekből kitűnően az európai büntetés-végrehajtási jog kereteit az Emberi Jogok Európai Bíróságának ítéletei, a Kínzás és Embertelen vagy Megalázó Bánásmód vagy Büntetés Megelőzésére Létrehozott Európai Bizottság jelentései, valamint az Európa Tanács Miniszteri Bizottságának ajánlásai határozzák meg.

⁶ Rec(2006)2E / 11 January 2006 Recommendation of the Committee of Ministers to member states on the European Prison Rules.

Ahogy arra már utalás történt, az Európa Tanács Miniszteri Bizottságának ajánlásai közül az európai büntetés-végrehajtási jog szempontjából meghatározó mérföldkő az Európai Börtönszabályok néven ismert szabálygyűjtemény, amelynek lényegesen átdolgozott és aktualizált változatát Rec (2006) 2. számon, 2006. január 11-én fogadta el az Európa Tanács Miniszteri Bizottsága. Ezen ajánlást tekinthetjük az európai börtönügy alapelvei forrásának. Az „új” Európai Börtönszabályok ugyanis 11 elvi tételt fogalmaz meg, amelyek a szabálygyűjtemény egységes eszként való interpretációját és végrehajtását irányítják, vezérlik, és amelyek az egész európai börtönügy szellemiségét meghatározzák. Az ajánlás már a preambulumban lefekteti a szabadságelvonás végső, utolsó eszközként való alkalmazásának követelményét, emellett az Alapelvek címet viselő I. részben 9 alapelv, elvi tétel került megfogalmazásra. Végezetül ugyancsak elvi tételként kell tekintenünk a diszkrimináció tilalmára, amelyet a szabálygyűjtemény 13. pontja hirdet.

A szabadságelvonás mint végső eszköz alapelve

Az európai börtönügy számára a szabadságelvonás mint végső eszköz alapelve mintegy általános irányelvként került lefektetésre. Az Európai Börtönszabályok e követelményt akként fogalmazza meg, hogy „senkit sem lehet szabadságától megfosztani, kivéve, ha a szabadságelvonás végső eszköz és összhangban van a törvényben meghatározott eljárásokkal.”

Az ultima ratio elv az ún. első ajtós, illetve hátsó ajtós redukciós stratégiák alkalmazását feltételezi. Az első ajtós stratégiák a börtönökbe való bejutás visszaszorítására irányulnak, így megtaláljuk itt a dekriminalizáció gondolatát, a személyi szabadság, illetve a szabadságvesztés alkalmazásának és tartamának korlátozását, valamint ezzel szoros kapcsolatban a személyi szabadság elvonásával nem járó büntetések és intézkedések hatékony érvényesítését. Ezen szemléletnek megfelelően a személyi szabadság elvonása csak azokban az esetekben indokolt, ha az elkövetett bűncselekmény társadalomra veszélyessége alapján az elkövető izolációja elkerülhetetlen.

A hátsó ajtós stratégiák esetében arra kell törekedni, hogy a fogva tartási periódus a lehető legrövidebb legyen. Ezt a célt szolgálják a feltételes szabadon bocsátás különböző formái.⁷ Az Európa Tanács Miniszteri Bizottságának R (99) 22. számú, a börtönök túlszűfoltóságáról és a börtönnépesség inflálódásáról⁸ címet viselő ajánlásában az ultima ratio elv különösen hangsúlyosan jelenik meg. Az ajánlás a feltételes szabadságra bocsátás Európában elterjedt két alapvető formájáról a mérlegelésen alapuló, valamint a kötelező szabadon bocsátási rendszerről tesz említést. Nevüknek megfelelően a feltételes szabadságra bocsátás vagy a döntéshozó hatóság mérlegelésén alapul, vagy a kötelező rendszernél ez automatikusan bekövetkezik egy meghatározott ítélleti tartam kitöltésével. Az ajánlás kiemeli, hogy a mérlegelésen alapuló szabadon bocsátási rendszerek-nél a feltételes szabadon bocsátási kritériumokat világosan és egyértelműen kell megfo-

⁷ ZYL SMIT, DIRK VAN – SNACKEN, SONJA: *Principles of european prison law and policy. Penology and human rights*. Oxford, 2009. 87. p.

⁸ Recommendation N (99) 22 concerning prison overcrowding and prison population inflation.

galmazni. Amennyiben a döntéshozó hatóság elutasítólag ítélné meg a fogvatartott feltételes szabadságra bocsáthatóságát, úgy e kérdés felülvizsgálatára újabb időpontot kell kijelölni. A kötelező feltételes szabadságra bocsátást követő országok esetében az ajánlás csak törvényben meghatározott kivételes esetekben tartja lehetségesnek a kitöltött ítéleti tartam ellenére a feltételes szabadságra bocsátás elhalasztását. Ha a jogszabályban rögzített kivételes körülmények fennállnának – a mérlegelési rendszerhez hasonlóan – újabb időpontot kell kitűzni a fogvatartott feltételes szabadságra bocsátására.

Az imént hivatkozott ajánlás szerint a feltételes szabadlábra bocsátást az egyik leg-hatékonyabb és leginkább konstruktív intézkedésnek kell tekinteni a túlszűfolttség elleni küzdelemben. E jogintézmény nemcsak a szabadságvesztés tartamának lecsökkentéséhez, hanem egyúttal ahhoz is hozzájárul, hogy a fogvatartott reszocializációja sikeres, eredményes legyen. Az ajánlás alapelveként fogalmazza meg, hogy a szabadságtól való megfosztás büntetesként vagy intézkedésként való alkalmazására csak végső esetben kerüljön sor, amikor a cselekmény veszélyessége miatt minden egyéb büntetés vagy intézkedés alkalmazása inadekvát.

Ugyancsak a redukcionista büntetőpolitika elemei érhetők tetten abban a kívánalomban, hogy a börtönök bővítése kivételes intézkedés legyen, tekintettel arra, hogy a túlszűfolttség problémájára nem ad tartós megoldást. Az ajánlás ezen túlmenően leszögezi, hogy azon országokban, amelyeknél a börtönök férőhelye elegendő, de a kihasználtság nem igazodik a helyi körülményekhez, a hatékonyabb kapacitás kihasználására kellene törekedni. A túlszűfolttség leküzdése érdekében a tagállamoknak meg kell fontolni annak a lehetőségét, hogy a bűncselekmények bizonyos típusait dekriminalizálják, illetőleg újraosztályozzák és így elkerüljék a szabadságelvonás túlzott alkalmazását. Ahhoz pedig, hogy a börtönök túlszűfolttsága és a börtönnépesség inflálódása elleni küzdelemben egy átfogó stratégiát lehessen kidolgozni, az ajánlás értelmében részletesen elemezni kell a túlszűfolttséghez vezető okokat. Itt a hangsúly elsősorban annak megállapításán van, hogy mely bűncselekménytípusok eredményeznek hosszú tartamú szabadságvesztés-büntetést, melyek a bűnüldözés prioritásai, milyen társadalmi attitűdök jellemzőek e téren, és hogyan alakul a büntetékiszabási gyakorlat.

Az Európa Tanács Miniszteri Bizottságának R (2003) 22. számú ajánlása⁹ a Feltételes szabadságra bocsátásról a feltételes szabadságra bocsátás visszaesés megelőzésében, a köz biztonságának megőrzésében betöltött szerepét hangsúlyozza. Egyúttal leszögezi, hogy sem az amnesztia, sem pedig a kegyelemben részesítés nem vonható a feltételes szabadságra bocsátás fogalma alá. Az ajánlásban általános elvként került továbbá megfogalmazásra, hogy a szabadságvesztés káros hatásainak csökkentése és a fogvatartottak be/visszailleszkedésének elősegítése érdekében a feltételes szabadságra bocsátást elérhetővé kellene tenni valamennyi elítélt számára, ide értve az életfogytig tartó szabadságvesztésre ítélteteket is. Amennyiben pedig az ítéleti tartam olyan rövid lenne, hogy kizárná a feltételes szabadságra bocsátás alkalmazását, akkor ezen célok elérése érdekében más megoldásokat kell keresni. A feltételes szabadlábra helyezés alkalmazásának elősegítésével és kiterjesztésével egyidőben szükséges ösztönözni az igazságszolgáltatási szerveket, hogy ezen alternatívákat értékes és felelősségteljes választásként tartsák

⁹ Rec(2003)22E / 24 September 2003 Recommendation of the Committee of Ministers to member states on conditional release (parole).

számon. Hatékony programokat kell kidolgozni annak érdekében, hogy a szabadságvesztés tartama alatt folyó kezelés és felügyelet elősegítse a társadalomba való beilleszkedést, csökkentse a visszaesés kockázatát és ezáltal a társadalom védelmét szolgálja. Végezetül az ajánlás leszögezi, hogy a bírákban és az ügyészekben azt a meggyőződést kell kialakítani, hogy ezen lépések a szabadságvesztés tartamának rövidítését célozzák, illetőleg, hogy a közösségi szankciók és intézkedések felelősségteljes alternatívák.

Az első, illetve hátsó ajtós stratégiák megtalálhatók még számos Európa Tanácsi ajánlásban, így például az ítélethozatalt megelőző fogva tartásról szóló R (80) 11. számú ajánlásban,¹⁰ a közösségi szankciók és intézkedések Európai Szabályzatáról szóló R (92) 16. számú ajánlásban,¹¹ avagy ez utóbbi ajánlást felváltó R (2000) 22. számú, a közösségi szankciók és intézkedések Európai Szabályzata végrehajtásának javításáról¹² címet viselő új ajánlásban. Kifejezetten a hátsó ajtós megközelítés jelenik meg a feltételes szabadságra bocsátásról szóló R (2003) 22. számú már hivatkozott ajánlás mellett az életfogytig tartó szabadságvesztésre, illetve egyéb hosszú tartamú szabadságvesztésre ítéletekkel foglalkozó R (2003) 23. számú ajánlásban,¹³ amely ugyancsak a szabadságvesztés tartamának csökkentését és a feltételes szabadítás alkalmazását szorgalmazza.

Ezen ajánlásokban megfogalmazott kívánalmak ellenére az európai börtönügyre (is) jellemző a magas, és szinte folyamatosan emelkedő fogvatartotti ráta. A börtönpopuláció emelkedésének egyik lehetséges következménye pedig a túlszűfolttság, amely a CPT¹⁴ szerint önmagában is embertelen és megalázó bánásmódnak tekinthető.

A túlszűfolttsággal együttjáró fogva tartási körülmények miatt az elmúlt évek során több elítélt fordult az Emberi Jogok Európai Bíróságához (a továbbiakban Bíróság) is. A Bíróság a Kalashnikov kontra Oroszország ügyben 2002. július 15-én hozott ítélete¹⁵ azt a kialakult ítélkezési gyakorlatot tükrözi, amely szerint az elfogadhatatlan fogva tartási körülmények sérthetik az Emberi Jogok Európai Egyezménye 3. cikkében foglalt kínzás tilalmát, mégpedig abban az esetben is, ha nem bizonyított, hogy kifejezetten szándékosan történt a fogvatartottak méltóságának megsértése vagy megalázása. Adott ügyben az elítéltet egy túlszűfolt zárában tartották fogva, és fogva tartási körülményei miatt súlyosan megbetegedett, erre tekintettel minősítette a bíróság a büntetés végrehajtását embertelennek.

A Kalasnyikov-ügy óta a Bíróság több mint 80 ítéletben állapította meg az Egyezmény 3. és 13. cikkének (hatékony jogorvoslathoz való jog) megsértését, és jelenleg is további 250 olyan ügy van folyamatban a Bíróság előtt, amelyben a kérelmezők az oroszországi fogva tartás körülményeit sérelmezik. Az orosz büntetés-végrehajtási rendszer helytelen működésére hívta fel ezért a figyelmet a Bíróság Szergej Ananyev és má-

¹⁰ Rec(80)11E / 27 June 1980 concerning custody pending trial (replaced by rec(2006)13)

¹¹ Rec(92)16E / 19 October 1992 on the European rules on community sanctions and measures

¹² Rec(2000)22E / 29 November 2000 on improving the implementation of the European rules on community sanctions and measures

¹³ Rec(99)22E / 30 September 1999 concerning prison overcrowding and prison population inflation

¹⁴ CPT 2nd General Report [CPT/Inf (92)3] § 46. és CPT 11nd General Report [CPT/Inf (2001)16] § 13. Külön megemlítendő a CPT 11. számú Általános Jelentése, amely az életfogytiglanra, és egyéb hosszú tartamú szabadságvesztésre ítélték mellett többek között a börtönök túlszűfolttságának kérdéseivel foglalkozik.

¹⁵ Kalashnikov v. Russia, Judgement of 15 July 2002, no. 47095/99.

sok Oroszország elleni ügyében.¹⁶ A kérelmezők azt sérelmezték, hogy túlszűfolt cellákban tartották őket és nem tudták elérni a fogva tartási körülményeik javítását. A Bíróság megállapította, hogy az első és második kérelmezőnek zárkáikban kevesebb, mint 1,25 m², illetve 2 m² személyes tér jutott, és a fogvatartottak száma már jelentősen meghaladta az alvóhelyek számát. Az egy óra szabadlevegőn tartózkodást leszámítva a fogvatartottak a zárkáikban tartózkodtak, ott étkeztek és tisztálkodtak, így embertelen és megalázó bánásmódnak voltak kitéve. Az Egyezmény megsértésére tekintettel a Bíróság a kérelmezők javára nem vagyoni kártérítést ítélt meg, egyúttal felajánlotta segítségét az orosz Kormányzatnak a jelen ítélet végrehajtása során.

Döntésében utalt arra, hogy a fogva tartás lényegi feltételeit javító bizonyos intézkedéseket már rövidtávon és kis költségfordítással is alkalmazni lehetne (például a zárkában található illemhely elfedését függönnyel vagy paravánnal, az ablakokat fedő, a természetes fény útját elzáró, sűrű rácsokat eltávolítását, és a zuhanyzás gyakoriságának jelentős növelését). A Bíróság ugyanakkor kiemelte, hogy szükség van a probléma megoldásának átfogó megközelítésére, ami magában foglalja többek között a törvényi keretek átalakítását, továbbá a gyakorlat és a hozzáállás megváltoztatását is.

Ugyancsak a túlszűfolt végrehajtási körülmények miatt állapította meg a Bíróság az Egyezmény 3. cikkének megsértését például Leonid Kharchenko Ukrajna ellen,¹⁷ Dougoz Görögország elleni ügyében.¹⁸ Utóbbi döntésében a túlszűfoltságot, az ágyak és férőhelyek hiányát minősítette megalázó bánásmódnak.

A Bíróság magyar vonatkozású ítélete Szél László Magyarország elleni ügyében¹⁹ ugyancsak az Egyezmény 3. cikkének megsértését mondta ki. Az elítélt zsűfolt és egészségtelen körülmények (2,76 és 3,15 m² közötti mozgástér, az illemhely megfelelő leválasztásának hiánya) közötti fogva tartása a Budapesti Fegyház és Börtönben az ítélet szerint embertelen és megalázó bánásmódot eredményezett. Hasonlóan foglalt állást a Bíróság Hagyó Miklós Magyarország elleni ügyében is.²⁰

Az Emberi Jogok Európai Bíróságának ítéletei közül e témakörhöz kapcsolódóan fontos még kiemelni a Kafkaris Ciprus elleni ügyben²¹ hozott ítéletet, amely kifejti, hogy az életfogytig tartó szabadságvesztés önmagában nem ellentétes az Egyezmény 3. cikkével. Ugyanakkor a szabadulás reményének kizárása, így a feltételes szabadságra bocsátás lehetőségének hiánya megalapozhatja a 3. cikk megsértését. A konkrét esetekben azt kell tehát vizsgálni, hogy az életfogytig tartó szabadságvesztésre ítéltnek van-e bármilyen lehetősége a szabadulásra.

A Bíróság Törköly Tibor Magyarország elleni ügyében (4413/06. sz. kérelem) megállapította, hogy az az életfogytig tartó szabadságvesztés büntetés, amelyből az elítélt 40 év után, 75 éves korában helyezhető feltételes szabadságra, nem jelenti az Emberi Jogok Európai Konvenciója 3. cikkelyében foglalt kínzás tilalmának megsértését. A Bíróság határozatában kifejtette, hogy az elítéltet, mivel elviekben feltételesen szabadon bocsátható (a feltételes szabadon bocsátás intézménye de jure létezik a nemzeti jogban és a

¹⁶ Szergej Ananyev and others v. Russia, Judgement of 10 April 2012, no. 42525/07. and 60800/08.

¹⁷ Kharchenko v. Ukraine, Judgement of 10 May 2011, no. 40107/02.

¹⁸ Dougoz v. Greece, Judgement of 06 June 2001, no. 40907/98.

¹⁹ Szél v. Hungary, Judgement of 07 September 2011, no. 30221/06.

²⁰ Hagyó v. Hungary, Judgement of 23 April 2013, no. 52624/10.

²¹ Kafkaris v. Cyprus, Judgement of 12 February 2008, no. 21906/04.

büntetés de facto csökkenthető), nem fosztották meg a szabadulás minden reményétől, így elítélése embertelen büntetésnek nem minősül, ezért a kérelmet elfogadhatatlannak nyilvánította.

A fogvatartottak emberi jogainak tiszteletben tartása

A fogvatartottak emberi jogainak tisztelete, tiszteletben tartása az Európai Börtönszabályok első három alapelvében ölt testet. Ezen elvi tételek kimondják, hogy

- a személyi szabadságuktól megfosztott személyekkel emberi jogaik tiszteletben tartásával kell bánni (1. pont);
- emellett mindazon jogaik megmaradnak, amelyeket az ítélettel vagy az őrizetbe helyezéssel nem vontak el tőlük (2. pont);
- a személyi szabadság elvonásával szükségszerűen együtt járó jogkorlátozáson túlmenően a jogok korlátozását a lehető legminimálisabbra kell visszaszorítani, és egyúttal e korlátozásoknak arányban kell állniuk azon törvényi feladattal, amelynek keretében meghatározásra kerültek (3. pont).

A fogvatartottak emberi jogainak érvényesülését ilyenformán egyedül a törvényesség és az arányosság követelménye befolyásolhatja. A törvényesség követelménye abban ölt testet, hogy csak a törvény által előírt jogkorlátozások alkalmazhatók, egyebekben a szabadságvesztés-büntetést vagy előzetes letartóztatást kimondó határozattal jogszerűen el nem vont jogok a fogva tartás alatt is megilletik ezen személyeket. A jogkorlátozások legkisebb szintre szorítása, illetve a törvényi céllal való arányosságuk pedig az arányosság követelményét jeleníti meg.

Az a körülmény tehát, hogy a fogvatartottat megfosztják személyi szabadságától, nem jelenti automatikusan politikai, polgári, szociális, gazdasági és kulturális jogának megvonását is. Így a polgári jogok tekintetében továbbra is megilleti például a házasságkötéshez, váláshoz való jog, az öröklés joga, a szociális, gazdasági jogok közül például jogosult oktatási célú, vagy rokkantsági kifizetésekre, szakképzésekre, tanácsadásokra.

A Hirst kontra Egyesült Királyság ügyben²² az Emberi Jogok Európai Bíróságának a fogvatartottak választójoga kérdésében kellett állást foglalnia. A Bíróság ítéletében kifejtette, hogy az állam a választójogot legitim célok érdekében és arányosan korlátozhatja. A fogvatartottak választójogtól való megfosztásának célja a bűnmegelőzés, valamint a polgári felelősség és a joguralom iránti tisztelet növelése a Bíróság szerint legitimnek tekinthető, ugyanakkor a fogvatartottak teljes körét érintő jogfosztást nem tekintette arányosnak. Erre tekintettel a Bíróság megállapította az emberi jogok és az alapvető szabadságok védelméről szóló Római Egyezmény kiegészítő jegyzőkönyvének 3. cikke által szabályozott szabad választásokhoz való jog megsértését. A Bíróság kiemelte, hogy az olyan általános szabályozás, amely tekintet nélkül a büntetés tartamára, az elkövetett bűncselekmény jellegére, súlyára, az elkövető személyi körülményeire minden elítéltet megfoszt a választójogtól, összeegyeztethetetlen a hivatkozott egyezmény 3. cikkével.

²² Hirst v. The United Kingdom (no. 2.), Judgement of 6 October 2005, no. 74025/01.

Ezt az elvet erősítette meg a Bíróság Franco Scoppola Olaszország elleni ügyében,²³ kifejtve, hogy az olasz jogban a választójogtól való megfosztás nem tekinthető általánosnak, automatikusnak, illetve megkülönböztetés nélkülinek. Tekintettel arra, hogy a választójog végleges elvesztése csak az 5 évnél hosszabb tartamú és az életfogytig tartó szabadságvesztésre ítélt esetén alkalmazható, így számos olasz elítélt továbbra is élhet választójogával. Az erőszakos bűncselekmények miatt 30 év szabadságvesztésre ítélt személy kizárása a választójogból, így a Bíróság szerint nem eredményezte az Első kiegészítő jegyzőkönyv 3. cikkében biztosított jog sérelmét.

Végezetül leszögezhető, hogy a fogvatartottak emberi jogainak védelme a tagállamok oldalán pozitív kötelezettséget teremt, amit az Európai Börtönszabályok 4. pontja elvi éllel fogalmaz meg: „azon börtönfeltételek, melyek megsértik a fogvatartottak emberi jogait az erőforrások hiányával nem igazolhatóak.”

A normalizáció alapelve

Ismeretesen a normalizáció elve alatt a börtönön kívüli közösségi élet pozitív aspektusaihoz lehetőleg legjobban közelítő börtönfeltételek megteremtését kell érteni. Ezen alapelvei követelményt rögzíti az Európai Börtönszabályok 4. pontja. Az alapelv alatt nem egyszerűen a szabad léthez leginkább megfelelő körülmények biztosítását kell érteni, hanem a hangsúly a pozitív aspektusokra helyeződik. Ennek oka, hogy a szabad társadalomban jelentkező szociális problémák (például az élelmiszerek, gyógyszerek hiánya) a végrehajtási közegben embertelen börtönfeltételeket is eredményezhetnek.

A normalizáció elve értelmében a személyi szabadság elvonása már önmagában véve büntetés, ezt a büntetést, a bebörtönzéssel szükségszerűen együttjáró káros hatásokat nem szabad fokozni. Annak érdekében, hogy a fogvatartottat további hátrányok ne éri, a végrehajtási életfeltételeket a lehetőségekhez mérten közelíteni kell a szabad élet körülményeihez. Nem arról van szó ugyanakkor, hogy pontosan olyan körülményeket teremtsünk, mint a végrehajtási intézet falain kívüli életben, hanem olyan feltételeket, amelyek ahhoz legközelebb állnak. Azzal tehát, ha a fogvatartottak életkörülményeit a szabad élet általános körülményeihez közelítjük, egyúttal elérhetővé válhat, hogy a szabadságvesztés szükségszerű káros hatásai enyhüljenek, a prizonizáció ellensúlyozható legyen.

Kérdés ugyanakkor, hogy miként lehet a börtönkörnyezetben normalizációról beszélni, ha a két közeg, azaz a börtönök világa és a szabad társadalom számos szempontból eltér egymástól. Egy példával élve: a szabad közegben az óvszerek használata teljesen elfogadott és szükséges prevenciós eszköznek tekintendő, míg használatuk a végrehajtási intézetekben – a szexualitás tiltott volta miatt – gyakorta tilalmazott. A normalizáció elvét követve az Európa Tanács Miniszteri Bizottságának R (93) 6. számú ajánlása a Fertőző betegségek és különösen az AIDS ellenőrzésének büntetés-végrehajtási és kriminológiai aspektusairól, illetve a börtön-egészségüggyel kapcsolatos

²³ Franco Scoppola v. Italy (no. 3.), Judgement of 22 May 2012, no. 126/05.

problémákról a büntetés-végrehajtási intézetek számára²⁴ ugyanakkor kifejezetten szorgalmazza, hogy a fogvatartottak számára tegyék lehetővé az óvszerekhez való hozzáférést. A rendelkezésre álló adatok²⁵ arról tanúskodnak, hogy Európában egyre nagyobb számú végrehajtási rendszer biztosít óvszereket a fogvatartottak számára. Így példaként említhető környezetünkben Ukrajna, Moldova, Észtország, Románia, az Orosz Föderáció egyes régiói.

Az egyén szintjén vizsgálva a normalizáció elvét leszögezhető, hogy ami a szabad társadalomban nem kifejezetten tiltott, az ott megengedett, míg a végrehajtási közegben minden, ami nem kifejezetten megengedett, az tulajdonképpen tiltott.

A börtönökön belüli élet normalizálásának egyik módja a fogvatartottak jogi helyzetének elismerése. Így fontos többek között annak tudatosítása, hogy a személyi szabadságtól megfosztott személyek nem pusztán fogvatartottak, hanem valaki(k)nek hozzátartozói, például szülők is egyben. A normalizáció elvének ilyenformán fontos aspektusa a családi kötelek ápolása. A családdal való kapcsolattartásnak pedig az egyik döntő hozadéka, hogy elősegítheti a fogvatartottak visszaesési rátájának csökkenését. Az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlése ugyanezen megfontolásból szorgalmazta a fogvatartottak családjainak támogatását a fogva tartás családra és társadalomra gyakorolt hatásairól szóló 1997. évi 1340. számú ajánlásában.²⁶

A normalizáció elvének fontos eleme, hogy az elítélteket a lakóhelyükhöz közeli végrehajtási intézetben kell elhelyezni, amely lehetőség szerint nyitott végrehajtási intézmény. Ez utóbbi kíváncsi azzal van összefüggésben, hogy a végrehajtási intézeteket a végrehajtási rezsim szigorúsága, a biztonság fokozata és a külső, valamint belső elszigeteltségük alapján kategorizálják. Ezen szempontokra figyelemmel megkülönböztetünk szigorúan zárt börtönöket, zárt börtönöket, félig zárt, illetve félig nyitott börtönöket, valamint nyitott végrehajtási intézeteket.²⁷

A normalizáció a közösség szintjén olyan szolgáltatások biztosítását jelenti a börtönkörnyezetben, amelyek a szabad társadalomban is fellelhetők. Ezek lehetnek többek között az elítéltek foglalkoztatásához, oktatásához, egészségügyi ellátásához kapcsolódóak. A normalizáció a fogvatartottak egészségügyi ellátása kapcsán például azt jelenti, hogy a fogvatartottak számára biztosított egészségügyi ellátásnak legalább olyan szinten kell nyugodnia, mint ami a szabad világban irányadó. Ezt az elvet fogalmazza meg a CPT tevékenységéről készített 3. Általános Jelentésében,²⁸ amikor kimondja, hogy a

²⁴ Rec(93)6E / 18 October 1993 concerning prison and criminological aspects of the control of transmissible diseases including AIDS and related health problems in prison

²⁵ CANADIAN HIV/AIDS LEGAL NETWORK: *Condoms and prevention of sexual abuse*. 4. Info Sheet. In: HIV/AIDS Legal Network. HIV/AIDS in prisons in Central and Eastern Europe and the former Soviet Union 2006.

²⁶ Parliamentary Assembly Recommendation 1340 (1997) on the social and family effects of detention.

²⁷ Hazánkban az elítéltek elhelyezése döntően zárt végrehajtási intézetekben történik, a legenyhébb, és ezáltal legnyitottabb végrehajtási feltételek a fogház fokozatban büntetésüket töltők számára adóttak. A fogvatartottak létszáma, összetétele, az általuk elkövetett bűncselekmény jellege és így az ítéleti tartam, az intézmények telítettsége alapján nyitott végrehajtási intézetekben való elhelyezés ritkán érvényesíthető, hiszen magas egyrészt a fegyház fokozatúak aránya, másrészt a börtön fokozatúakon belül is számottevő azok hányada, akiket csak zárt végrehajtási intézetben lehet fogva tartani.

²⁸ CPT/Inf (93)12. és The CPT standards. „Substantive” sections of the CPT’s General Reports. CPT/Inf/E (2002) 1-Rev. 2006

börtön-egészségügyi szolgálatnak biztosítania kellene mindazon egészségügyi ellátást, kezeléseket, megfelelő diétát, pszichoterápiát, rehabilitációt és minden más szükséges lehetőséget, amelyet a betegek élveznek a kinti társadalomban.

A fogvatartottak reintegrációjának elősegítése

Az Európai Börtönszabályok ugyancsak alapelveként fekteti le a társadalomba történő sikeres reszocializáció elősegítésének szükségességét, azaz a fogvatartás során a büntetés-végrehajtásnak törekednie kell arra is, hogy megkönnyítse a szabad társadalomba való visszatérést (6. pont). A szabálygyűjtemény kimondja továbbá, hogy olyan végrehajtási rezsimit kell megteremteni, amely az elítélteket egy felelősségteljes és bűnösmentes életvitelre készíti fel (102.1. pont).

Ez az alapelvei követelmény jelenik meg többek között az ENSZ Közgyűlése által elfogadott Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya 10. cikkének (3) bekezdésében: a „büntetés-végrehajtási rendszerben olyan bánásmódot kell alkalmazni, amelynek alapvető célja az elítéltek megjavítása, és a társadalomba való beillesztésük (visszaillesztésük) elősegítése.”

Az Emberi Jogok Európai Bírósága a Mastromatteo kontra Olaszország elleni ügyben²⁹ (37703/97. sz. ügy) úgy ítélte meg, hogy a szabadságvesztés-büntetés egyik alapvető célja a társadalom védelme, a Bíróság ugyanakkor elismerte a szabadságvesztésre ítélt személyek fokozatos társadalmi visszailleszkedésére irányuló politika céljának jogosságát. Ez alapján úgy ítélte meg, a fogvatartott ideiglenes eltávozása a büntetés-végrehajtási intézetből a társadalomba való visszailleszkedését szolgálta, ezért az megalapozott volt, még annak ellenére is, hogy ismételt bűnelkövetéssel, a kérelmező fiának megölésével végződött.

A CPT ugyancsak több jelentésében foglalt állást a külvilággal való kapcsolattartás szükségessége mellett a fogvatartottak társadalmi beilleszkedése érdekében. A Cseh Köztársaságban 2006-ban tett látogatásáról készült jelentésében³⁰ például a fogvatartottak sikeres reintegrációja érdekében a külvilággal való kapcsolatok fenntartásának alapvető jelentőségére mutat rá, egyúttal kinyilvánítja, hogy bárminemű korlátozás csak biztonsági megfontolásokon alapulhat.

Ez a vélemény tükröződik az Európai Börtönszabályok 24. pontjában is: a kapcsolattartás korlátozható és ellenőrizhető például bűnüldözési, nyomozási érdekből, a biztonság, biztonságosság fenntartása, az áldozatok védelme érdekében, de ezekben az esetekben is lehetővé kell tenni a kapcsolattartás egy minimális szintjének fenntartását.

A külső társadalmi szervezetekkel való együttműködés, a civil szféra részvételének elve

Az Európai Börtönszabályok 7. pontja ugyancsak alapelveként fekteti le a külső társadalmi szervezetekkel való együttműködés igényét, és a civil társadalomnak a börtönéletbe való bevonására ösztönöz. Ezen alapelv azt a törekvést tükrözi, hogy a lakosság

²⁹ Mastromatteo v. Italy, Judgement of 24 October 2002, no. 37703/97.

³⁰ [CPT/Inf (2007)32]

ismerje meg a börtönök és a börtönlakók világát, és a fogvatartottak sikeres reintegrációja érdekében legyen részese a végrehajtási folyamatnak. A szabálygyűjtemény 6. pontjában foglalt társadalomba való visszailleszkedés elősegítésének alapelvi követelménye, a fogvatartottak szabadulásra való felkészítése ugyanis sokkal könnyebb és eredményesebb, ha az a külső társadalmi szolgáltatokkal összehangoltan, azok együttműködésével történik.

Azokban az országokban, ahol a szabadságvesztés végrehajtásának fő célja a normalizációs és a reintegrációs törekvés, a börtönkörnyezet nagyfokú nyitását teremtették meg a külvilág felé. A családi látogatások mellett önkéntesek, illetve külső társadalmi szervezetek által szervezett programok, látogatások, a média fogvatartottak általi elérhetősége biztosítja ezt a fajta nyitottságot. A börtönhatóságok jó kapcsolatot ápolnak iskolákkal (sok esetben pl. egyetemi hallgatók vesznek részt a fogvatartottak oktatásában), könyvtárakkal, egészségügyi intézményekkel, egyházakkal, terápiás közösségekkel, de beruházásaik révén megemlíthetők magánvállalatok is az elítéltek munkáltatásával összefüggésben. A fogvatartottak számára biztosított programok (legyenek azok például képzések, szakképzések, tanácsadások, a különféle függőségek kezelése) nagyon fontos szerepet töltenek be a társadalmi visszailleszkedés folyamatában, de igazán akkor lehetnek hatékonyak, ha a fogvatartottak szabadulását követően is folytatódnak. Ennek biztosításában ugyancsak döntő szerepet kap a börtönök külső társadalmi szolgáltatokkal való szoros együttműködése.³¹

A személyi állomány szerepe, fontossága

Az Európai Börtönszabályok alapelveként rögzíti a személyi állomány fontosságát (8. pont). Elismeri tehát a büntetés-végrehajtási személyzet kulcsszerepét a végrehajtási folyamatban, így az általuk elvégzett fontos társadalmi feladatnak, a fogvatartottakkal való emberséges bánásmódnak rendeli alá toborzásukat, képzésüket és munkafeltételeiket is.

A szabálygyűjtemény börtönigazgatás és börtönszemélyzet címet viselő V. részén belül találjuk meg többek között a börtönszemélyzet kiválasztására, képzésére, valamint a specialistákra vonatkozó rendelkezéseket.

Az ajánlás kiemeli, hogy a végrehajtási intézményeket olyan erkölcsi alapokról kell igazgatni, hogy azok megfeleljenek a fogvatartottakkal való emberséges bánásmód követelményének, az emberi méltóság tiszteletben tartásának (72.1. pont). A végrehajtási személyzet tekintetében magas szakmai színvonalat és olyan személyes képességeket, készségeket kíván meg, ami a fogvatartottakkal való humánus és igazságos bánásmódot szolgálja (72.4. pont). Az igen összetett végrehajtási munka mindenkitől nagyfokú szakmai felkészültséget és feddhetetlen jellemet kíván meg, de különösen igaz ez azokra, akik a fogvatartottakkal közvetlen kapcsolatban vannak. Így kiemelt figyelmet kell szentelni az első vonalban dolgozó személyzet és az alájuk tartozó fogvatartottak kapcsolatára (74. pont) és biztosítani kell, hogy a személyzet a szabályokat betartsa (73. pont). Az ajánlás szellemében a személyzetnek úgy kell viselkednie és teljesítenie kötelezettségait, hogy példájával jóra ösztönözze az elítélteket és tiszteletet ébresszen bennük (75. pont).

³¹ ZYL SMIT – SNACKEN 2009, 109. p.

A személyzet kiválasztásával foglalkozó szabályanyagban megfogalmazott legfontosabb kritériumok alapján a személyzetet körültekintően kell kiválasztani, hogy megfeleljenek az előbb ismertetett, velük szemben támasztott követelményeknek, így különösen fontos a feddhetetlenségük, emberségességük, szakmai tudásuk és személyes alkalmasságuk (77. pont). A szakképzett börtönszemélyzetet általában főállásban kell kinevezni és köztisztviselői státuszba helyezni. Állásuk garanciája a jó magatartás, a hatékonyság, a megfelelő testi és mentális egészség, valamint az iskolázottság (78. pont). Fizetésük akkor elfogadható, ha a végrehajtási pályára vonzza és megtartja őket (79.1. pont). Az ajánlás különösen fontosnak tartja, hogy a foglalkozási feltételek – a munka természetére tekintettel – előnyösek legyenek, státuszuk pedig feleljen meg a civil társadalomban elfogadottnak (79.2. pont). Amennyiben rész munkaidős foglalkoztatásra lenne szükség (például kisebb végrehajtási intézményekben), a fenti kritériumoknak ebben az esetben is érvényesülniük kell (80. pont).

Az ajánlás külön szól a végrehajtási személyzet képzéséről, amely részint a munkába állást megelőző időszakra vonatkozik, részint pedig a továbbképzés szabályait öleli fel. Ez előbbi elméleti és gyakorlati vizsgák letételét követeli meg a kiválasztottól (81.1. pont), míg az utóbbi a megszerzett tudás fenntartását és tökéletesítését célozza (81.2. pont). Speciális tréningeket a személyi állomány azon tagjainak kell szervezni, akik speciális fogvatartotti csoportokkal, például nőkkel, fiatalokkal, mentálisan beteg fogvatartottakkal foglalkoznak (81.3. pont). Minden végrehajtásban dolgozó képzésének tartalmaznia kell ugyanakkor a nemzetközi és a regionális emberi jogi standardokat, különösen az Emberi Jogok Európai Egyezményét, a Kínzás és embertelen, kegyetlen bánásmód vagy büntetés megelőzésére irányuló Európai Konvenciót, és természetesen az Európai Börtönszabályok alkalmazását (81.4. pont).

A börtönigazgatás címet viselő rész a végrehajtási személyzet kiválasztásával és kinevezésével összefüggésben fogalmazza meg a diszkrimináció tilalmát (82. pont), illetőleg a személyzetben kívánatosnak tartja, hogy a két nem, egyenlő arányban legyen képviselve (86. pont). Az ajánlás két pontban rögzíti a végrehajtás szervezeti rendjével, igazgatásával szemben támasztott követelményeket. Így kívánalom, hogy a börtönök igazgatása állandóan magas színvonalon történjen, összhangban a nemzetközi és a regionális emberi jogi okmányokkal, valamint, hogy a hatékony működés érdekében megfelelő kommunikáció érvényesüljön a végrehajtási állomány tagjai között, úgy a börtönön belül, mint az egyes börtönök között (83. pont).

Az Európa Tanács Miniszteri Bizottságának R (2012) 5. számú ajánlása a büntetés-végrehajtási személyzet európai etikai kódexéről³² többek között kiemeli azokat a főbb célokat, célkitűzéseket, melyek mentén kell a személyi állománynak dolgoznia (II.1.). Így egyrészt a nemzeti joganyagnak, másrészt pedig a nemzetközi standardoknak megfelelően, azok szellemében kell végezniük valamennyi tevékenységüket. Védelemzniük és tiszteletben kell tartaniuk az egyének alapvető jogait és szabadságait, különösen az Emberi Jogok Európai Konvenciójában foglaltakat. Biztosítani kell valamennyi fogvatartott biztonságát és nemzetközi normáknak megfelelő körülmények közötti fogva tartását, különös tekintettel az Európai Börtönszabályokra. Védeniük kell to-

³² CM/Rec(2012)5E / 12 April 2012 Recommendation of the Committee of Ministers to member States on the European Code of Ethics for Prison Staff

vábbá a közösség jogát a bűncselekményekkel szemben. A fogvatartottak társadalomba történő beilleszkedése érdekében biztosítani kell számukra, hogy fogva tartásuk idejét hasznosan töltsék el.

Ezen célkitűzéseken túlmenően törekednie kell egy pozitív szakmai kapcsolat fenntartására egyrészt a fogvatartottakkal, másrészt azok hozzátartozóival (6. pont). Az ajánlás alapvető jelentőséget tulajdonít emellett az emberi méltóság tiszteletének és védelmének, így napi feladatai elvégzése során a személyi állománynak meg kell védenie az emberi jogokat (10. pont). A börtönszemélyzet semmilyen körülmények között nem lehet okozója, felbujtója kínzásnak, embertelen vagy megalázó bánásmódnak, illetve nem tolerálhatja ezen magatartásokat még előjárói utasításra sem (11. pont). Munkájuk során törekedniük kell a fogvatartottak reintegrációjának megkönnyítésére (22. pont), biztosítaniuk kell az elítéltek azon jogának gyakorlását, hogy rendszeres és megfelelő kapcsolatban állhassanak védőjükkal és családtagjaikkal (28. pont). Elő kell segíteniük az együttműködést a fogvatartottak jóléte érdekében tevékenykedő kormányzati és nem kormányzati szervezetekkel, továbbá közösségi csoportokkal (29. pont).

A CPT 11. Általános Jelentésében³³ a megfelelően toborzott és képzett személyi állományt tekinti a humánus börtönrendszer talpkövének. A fogvatartottak és a személyzet közötti konstruktív és pozitív kapcsolat a jelentés szerint nemcsak csökkenti a rossz bánásmód kockázatát, hanem egyúttal fokozza a kontrollt és a biztonságot. Ennek a pozitív kapcsolatnak ugyanakkor feltétele, hogy minden időben megfelelő számú személyzet álljon rendelkezésre a végrehajtási feladatok ellátására. Az alacsony fogvatartott/személyi állomány ráta csökkenti ugyanis annak a lehetőségét, hogy közvetlen kapcsolat jöjjön létre a felek között, illetve akadályozza a pozitív kapcsolatok kialakulását is, emellett egy kevésbé biztonságos végrehajtási környezetet eredményez.

A büntetés-végrehajtás feletti kontroll elve

Az Európai Börtönszabályok által utolsó előttiként lefektetett alapelv leszögezi a büntetés-végrehajtási intézetek feletti ellenőrzés és felügyelet szükségességét, ami kormányzati felügyeletben, illetve független ellenőrzésben kell, hogy testet öltson (9. pont).

A szabálygyűjtemény VI. része további részletekkel szolgál: a kormányzati szervek felügyeleti és a független szervezetek ellenőrző tevékenységét tárgyalja. Az ajánlás kifejti, hogy a kormányzati szervek által meghatározott időközönként gyakorolt felügyelet annak feltárására irányul, hogy a börtönök igazgatása megfelel-e a nemzetközi és nemzeti jogban foglalt követelményeknek, illetve az Európai Börtönszabályok rendelkezéseinek (92. pont). A független szervezetek ellenőrző tevékenysége pedig a fogva tartás feltételeire, a fogvatartottak kezelésére irányul (93.1. pont).

Az Európa Tanács tagállamaiban a független ellenőrzés különböző modelljei alakultak ki. Ezek közül az ajánlás nem szorítkozik egyik forma kiemelésére sem, hanem csak általánosságban hangsúlyozza a független ellenőrzés szükségességét. A nemzetközi és nemzeti nem kormányzati szervek jelentései, a CPT határozatai és az Emberi Jogok Európai Bíróságának különböző döntései is azt mutatják, hogy a független ellenőrzés haté-

³³ CPT 11th General Report [CPT/Inf (2001)16] 26.§

kony lehet a fogvatartottakkal szembeni embertelen vagy jogszerűtlen bánásmód megelőzésében.

Tekintettel arra, hogy a független nemzetközi szervek pénzügyi forrásai behatároltak, és egyre nő azon államok száma, amelyeket fel kell keresni, szükséges a jó kommunikáció kiépítése a nemzeti ellenőrző szervekkel. Ezért bátorítja az ajánlás együttműködésre a nemzeti szerveket azon nemzetközi szervezetekkel, amelyeknek jogában áll látogatást tenni a végrehajtási intézményekben (93.2. pont).

Ennek a független ellenőrzésnek európai szintén a kulcsszerve maga a CPT. A tagállamoknak segíteniük kell a CPT-t feladatai ellátásában, biztosítva például valamennyi fogva tartási hely megtekintésének a lehetőségét, illetve a szükséges releváns információkhoz való hozzáférést. Ha egy ország nem működne együtt, illetve szisztematikusan mellőzné a CPT ajánlásait, a CPT-nek jogában áll – az adott ország bejegyzése nélkül – nyilvános állásfoglalást közzétenni.

Fontos még megemlíteni, hogy az ENSZ Közgyűlése 2002-ben elfogadta a Kínzás és más kegyetlen, embertelen és megalázó bánásmódról és büntetésről szóló 1984. évi egyezmény fakultatív jegyzőkönyvét (OPCAT – Optional Protocol to the Convention Against Torture). A jegyzőkönyv olyan független testületek létrehozását írja elő, amelyek az egyezmény szellemében a kínzás és egyéb bántalmazás megelőzését szolgálják. Ezek a testületek egyrészt rendszeres látogatásaikkal igyekeznek vizsgálni a fogvatartottakkal szembeni bánásmódot, másrészt észrevételeiket, javaslataikat megteszik a hatóságok felé, illetve indítványokat tehetnek törvényekkel kapcsolatosan (19. cikkely). A fakultatív jegyzőkönyv nemcsak nemzeti szinten írja elő a független monitorozó testületek létrehozását (nemzeti megelőző mechanizmus - 3. cikkely), hanem nemzetközi szintén is. Így jött létre az ENSZ Kínzás Megelőzési Albizottság. Hazánk 2012-ben csatlakozott a fakultatív jegyzőkönyvhöz és a monitorozó megelőző tevékenységet az ombudsman hatáskörébe utalta.

A diszkrimináció tilalma

Az Európai Börtön szabályok 13. pontja a megkülönböztetés tilalmának elvi követelményét tartalmazza, összhangban az Emberi Jogok és Alapvető Szabadságok Védelméről szóló Egyezmény 14. cikkével, valamint a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya 26. cikkével. Tilos tehát minden hátrányos megkülönböztetés például nem, faj, szín, nyelv, vallás, politikai vagy egyéb vélemény, nemzeti vagy társadalmi származás, nemzeti kisebbséghez tartozás, vagyoni helyzet, születés szerint, illetve egyéb helyzet alapján. Ez utóbbi kategória kapcsán vetődik fel,³⁴ hogy az a fogvatartottak esetében alkalmazható-e, amennyiben velük a társadalom többi tagjához képest eltérően, diszkriminatívan bánnak.

Ernst Stummer például azért fordult az Emberi Jogok Európai Bíróságához,³⁵ mert sérelmezte, hogy a börtönbeli munkáltatásban való részvétele ellenére nem részese az öregségi nyugdíj-rendszernek. Az osztrák szabályozás ugyanis – hasonlóan az Európa

³⁴ ZYL SMIT – SNACKEN 2009, 123. p.

³⁵ Stummer v. Austria, Judgement of 07 July 2011, no. 37452/02.

Tanács legtöbb tagállamának rendelkezéseihez – a büntetés-végrehajtási jogviszony keretében történő elítélti foglalkoztatást nem tekintí nyugdíjjogosultságot megalapozó szolgálati időnek.

A Bíróság ítéletében kifejtette, hogy a börtönmunka eltér a szabad társadalomban végzett munkától, hiszen egyrésztől kötelező, másrésztől a társadalomba való sikeres visszailleszkedést szolgálja, ennek ellenére elismerte, hogy a fogvatartottakat eltérően kezelik a nyugdíj-jogosultságból való kizárás révén. Mindezek ellenére a Nagykamarai ítélet legitimnek ismerte el az eltérő bánásmód Ausztria által hivatkozott céljait. Az eltérő bánásmód legitim célokkal való arányossága kérdésében pedig úgy foglalt állást, hogy az öregségi nyugdíj-rendszerbe való bevonás tekintetében az állam mérlegelési jogot élvez, amelynek kereteit jelen esetben nem lépte túl, így Ausztria a diszkrimináció tilalmát nem sértette meg. A Bíróság döntésében utalt arra is, hogy az Európai Börtön-szabályok (26.17. pont) egyrésztől a fogvatartottak lehetőség szerinti bevonását ajánlja a társadalombiztosítási rendszerbe, másrésztől nem emeli ki abból az öregségi nyugdíj-rendszert. Az a körülmény tehát, hogy az osztrák szabályozás alapján a fogvatartottak az egészségügyi és baleseti ellátás mellett munkanélküli ellátásban részesülnek, a Bíróság álláspontja szerint egyúttal azt is jelenti, hogy nem maradnak szociális védelem nélkül.

ZSUZSANNA JUHÁSZ

BASIC PRINCIPLES OF THE EUROPEAN PRISON LAW

(Summary)

Human rights are at the centre of European prison law as developed by the organs of the Council of Europe, such as the European Court of Human Rights, the Committee for the Prevention of Torture and the Committee of Ministers. So they constitute the pillars of the European prison law. The basic principles of modern European prison law can be found in the European Prison Rules, which is a basic recommendation of the Committee of Ministers.

Because the prison overcrowding can in itself constitute inhuman and degrading treatment, one of the main important principle, is the use of imprisonment as a last resort.

Now widely accepted, that the deprivation of liberty is a sufficient punishment in itself, so no additional pains or restrictions should be inflicted upon prisoners. This means that human rights of prisoners should only be limited if the requirements of legality and proportionality are met.

The principle of normalization shall be construed, that imprisonment should be as a punishment, not for punishment,

It's also very important requirement that all forms of detention should be managed in a way that facilitates the reintegration into free society of persons who have been deprived of their liberty.

The European Prison Rules also point to the key elements in respect of staffing, because the cornerstone of a humane prison system is the properly recruited and trained prison staff.

At the end the European Prison Rules recommends that prisons shall be regularly inspected by governmental agencies and monitored by independent bodies.

PAPP LÁSZLÓ*

A rendes bírósági szervezet változásai Magyarországon 1849–1861 között

Az áprilisi törvénycsomag a magyar történeti alkotmány egyik legjelentősebb módosítását jelentette, amely lehetővé tette hazánkban a rendi államszervezet lebontását és a polgári állam kiépítését. A rohammunkában elkészült törvénycsomag azonban csak a polgári állam alapjait rakta le, s a valódi építő munka a következő törvényhozásokra várt. A szabadságharc bukásával Magyarország az osztrák részről oly sokat hangoztatott „*Verwirkungstheorie*” alapján elvesztette jogát az alkotmányosságra.¹ Mindez nemcsak az áprilisi törvények vívmányait, hanem az ország önállóságát is érintette, amelynek köszönhetően rövid időre a magyar államiság megszűnt, és kezdetét vette a neoabszolutizmus kifejezéssel illetett önkényuralmi korszak.

A magyar alkotmányosság alapján vitán felüli, a korszak közjogi rendelkezéseinek alkotmányellenessége, ugyanúgy ahogyan az a tény is, hogy az áprilisi törvények hatályaon kívül helyezésétől függetlenül, az azokban foglalt és a polgári átalakulást előmozdító egyes rendelkezések e korszakban kerültek foganatosításra. Mindez hozzájárul az 1849–1867 közötti periódus sajátos megítéléséhez, amely szerint a legteljesebb politikai elnyomás mellett valósultak meg a polgári átalakulás alapfeltételei.² E tanulmány célja a korszakban az Ideiglenes Törvénykezési Szabályok elfogadásáig, a bírósági szervezetet érintő azon rendelkezések ismertetése, amelyek hozzájárultak a rendi igazságszolgáltatás felszámolásához, és melyek, ha ugródeszkát nem is, de mindenképp könnyebbé tették a dualizmusban megszületendő bírósági szervezeti törvényekhez.³

I.

Az áprilisi törvények alapvetően az igazságszolgáltatás szervezetét nem érintették és nem is érinthették. A közel két hetes jogalkotási idő ugyanis kevésnek bizonyult a szétaprózódott és átláthatatlan rendi bírósági szerkezet felszámolásához, ezért az 1848:3. tc.

* egyetemi tanársegéd, Debreceni Egyetem, Jogtörténeti Tanszék

¹ ADAOMOVICH, LUDWIK K. – FUNK, BREND – CHRISTIAN – HOLZINGER, GERHART: *Österreichisches Staatsrecht*. Springer Wien New York, Wien, 1997. 64. p.; HÖBELT, LOTHAR: *Franz Joseph I. Der Kaiser und Sein Reich eine Politische Geschichte*. Wien: Böhlau, 2009. 9–10. pp.

² A korszak köztörténeti sajátosságairól lásd bővebben: SOMOGYI ÉVA: *Abszolutizmus és kiegyezés 1849–1867*. Gondolat, Budapest, 1981.

³ Az időbeli lehatárolás oka a területi korláton túl az is, hogy az ITSZ döntően a rendi bírósági szervezetet állította vissza, így azzal önállóan egy külön tanulmányban kívánok foglalkozni.

kimondta, hogy a „*törvényes bíróságok és ítélőszékek törvényes önállásukban, s a törvény további rendeleteig eddigi szerkezetükben fentartandók.*”⁴ Mindez a rendi szervezet fenntartását jelentette két megszorítással. *Egyrészt* az 1848:11. tc. eltörölte az úriszéket, *másrészt* az 1848:18. tc. a sajtóvétségek elbírálására esküdszéket rendelt felállítani. E két rendelkezést leszámítva az igazságszolgáltatás rendi jellege változatlan maradt, amely jelleg kétszeresen is érvényesült. *Egyrészt* a rendi eljárásban az egyes rendekhez illetve renden kívüliekre más-más típusú eljárás vonatkozott, *másrészt* a bírósági szervezet rendi alapon tagolt volt. Az előbbi esetén a rendi jelleg a peres eljárásban testesült meg, míg utóbbi esetén magában a bírósági szervezetben. Mindezekből következik, hogy az igazságszolgáltatás rendi jellegétől való megfosztása csak akkor valósulhatott meg, ha a bírósági szervezet mellett az eljárásra vonatkozó rendelkezések is átalakításra kerülnek. A továbbiakban a perjogi rendelkezéseket figyelmen kívül hagyva kizárólag az első elemmel, azaz a szervezeti kérdéssel foglalkozom.

1848. december 12-én Ferenc József osztrák császárrá koronázásával teljesen új irányt vett az osztrák alkotmányozás. A fiatal uralkodó arra hivatkozva, hogy a Birodalmi Gyűlés nem képviseli az egész Osztrák Császárságot, „saját vállára helyezte” az alapnorma megalkotásának felelősségét. Ennek eredményeként született meg 1849. március 4-én az olmützi alkotmány. E dokumentum alkotmányként megítélése legfeljebb a köznapi szóhasználatban érvényesülhet, hiszen megalkotását tekintve minden alkotmányos szabályt megszegve az uralkodó saját maga szövegezte és alkotta meg, melynek okán joggal akaszthatjuk rá az „oktrojált” jelzőt. A norma szakítva a korábbi közjogi felfogással hazánk önállóságát felszámolta és az örökös tartományok szintjére süllyesztette.⁵ Azonban látni kell, hogy a dokumentum nemcsak Magyarországra nézve volt hátrányos, hanem az 1848-as forradalom osztrák eredményeit is annulálta, hiszen Ausztria is visszatért az abszolutisztikus hatalomgyakorláshoz. A forradalmak által kivívott népképviselési elv teljesen eltűnt és ismét a monarchikus legitimitás került előtérbe. Ezen túl az uralkodó elsődlegessége érvényesült a törvényhozás és végrehajtás terén is, amely romba döntötte a hatalommegosztás pusztá ötletét is. A Birodalom számára készült alkotmányban szinte minden birodalmi ügynek minősült, kivéve azt, amit kifejezetten tartományi hatáskörnek minősített.⁶ Ebben a megközelítésben tehát az igazságszolgáltatás is birodalmi ügynek minősült, amelyet az egész Birodalom számára egységesen, tartományi önállóságot mellőzve kellett szabályozni.

⁴ A független, felelős magyar ministerium felállításáról szóló 1848:3. tc. 27. §-a

⁵ A szabadságharc bukása után mindez azt jelentette, hogy valamennyi magyar szerv működése felfüggesztésre került, s ettől kezdve nem működött önálló magyar törvényhozás, igazságszolgáltatás, de még a közigazgatás központi és helyi szervei sem.

⁶ Az olmützi alkotmány 35. §-a alapján „*Tartományi ügyeknek jelentetnek ki:*

I. minden intézkedések, tekintve 1. a tartományi földművelést, 2. a tartományi erővel létrehozandó középítkezéseket, 3. a tartomány jótékony intézeteit, 4. a tartomány költségvetési tervét és számadását, a) mind a tartományi érték kezeléséből eredő bevételek, a tartományi célokról adóztatás és a tartományi hitel használata, mind b) a tartományi rendes és rendkívüli kiadásokra nézve.

II. A részletesb rendeletek a birodalmi törvények határain belül: 1. községi ügyek; 2. az egyház és iskola-ügyek; 3. az előfogatszolgáltatás és a hadsereg élelmezése és szállásozása tárgyában; végre

III. azon tárgyak iránti intézkedések, melyek birodalmi törvények által a tartományi hatalom hatáskörébe utasítottak.”

Az olmützi alkotmány mindezekből adódóan a Birodalom egészére állapított meg alapelveket az igazságszolgáltatás vonatkozásában. Annak ellenére, hogy maga a dokumentum az „alkotmányosság látszatát is kerülte”, a bírósági szervezetre vonatkozóan haladó elveket találunk, hiszen a magyar igazságszolgáltatás tekintetében először merült fel a közigazgatás és a bírói hatalmi ág elválasztása. Az alkotmány 102. §-a értelmében az „Igazságszolgáltatás és közigazgatás elválnak, és egymástól függetlenek lesznek.”, majd ennek biztosítékaként a modern polgári berendezkedésre jellemző garanciát, azaz a bírák elmozdíthatatlanságát is kimondja.⁷ Az igazságszolgáltatásra vonatkozó rendelkezések az oktrojált norma többi részével összevetve nyilvánvalóvá válik az az elmentmondás, amely a dokumentum keletkezéstörténete körül megfigyelhető.⁸ Az alkotmány ugyanis egyértelműen a korábbi alkotmányosság felszámolására, és minden addig tett engedmény visszavonására irányul, s egyúttal visszatérés az 1790 előtti abszolutisztikus kormányzáshoz. Ugyanakkor a hivatkozott §§-ok is előrevetítik azt az igényt, amely egyébként az egész neoabszolutizmusra jellemző volt, nevezetesen a polgári átalakulás előmozdítását. Ebből adódóan paradox módon az olmützi alkotmány volt az első dokumentum, mely a hatalommegosztást, és vele együtt a bírói függetlenséget, illetve annak garanciáit először említette, amely néhány évtizeddel később annak a jogállamiságnak lett az egyik alapvető garanciája, amelyet az oktrojált norma minden tekintetben fel szeretett volna számolni.

A dokumentum további sajátosságai között említhető annak utóélete. Ugyanis a rendelkezések döntő többsége, így a Birodalmi Gyűlésre vonatkozóak sem valósultak meg. Márpedig a Birodalmi Gyűlés lett volna jogosult a birodalmi ügyekben, így az igazságszolgáltatásban is dönten, amelynek hiánya a dokumentum 120. §-a értelmében azt eredményezte, hogy az uralkodó átmenetileg rendeleti úton szabályozhatta a birodalmi ügyeket. Mindez az igazságszolgáltatásra nézve azt jelentette, hogy annak részleteit az uralkodó 1849. november 16-án pátenst útján szabályozhatta. A norma „Ideiglenes bírósági szervezet és perrendtartás” – továbbiakban Rendtartás – címen vonult be a korszak közjogába.⁹

II.

A Rendtartás, és a tényleges bírósági szervezet ismertetése előtt érdemes kitérni azokra az elvekre, amelyek az új bírósági struktúra kialakítására hatottak. A rendi korszakból örökölt átláthatatlan bírósági rendszert a neoabszolutizmus időszaka racionalizálta, amely során a következő szervezőelvek érvényesültek.

Egyrészt a bíróságok szervezésénél, azonos illetékesség kialakítására kellett törekedni. Másrészt figyelembe kellett venni, hogy a bíróság csak igazságszolgáltatással,

⁷ Olmützi Alkotmány 101. §-a értelmében: „Az álladalom által kinevezett bármely bírói végképi behelyezése után bírói ítéleten kívül nem szabad hivatalából ideiglenesen elmozdítani vagy elbocsátani, sem saját kérelme nélkül más szolgálati helyre áthelyezni, vagy nyugalmazni.”

⁸ Ezeket az okokat Szita János egyenesen az olmützi alkotmány visszavonására okot adó körülményekként tárgyalja. SZITA JÁNOS: *Magyar Közigazgatás Területi Rendezése a Bach-Korszakban és az 1849. Marcuis 4-i Osztrák Alkotmány, Jegtörténeti Tanulmányok*. Vol. 5, 1981. 334. p.

⁹ A dokumentum közzétéve: *Magyarkoronaországot illető országos törvény- és kormánylap*, Buda, 1850. 1–8. pp.

vagy egyéb igazgatási teendőkkel is foglalkozik-e. Ha a bíró igazgatási feladatokkal nincs terhelve, hatékonyabban és gyorsabban tud az ítélkezésre koncentrálni.¹⁰ Ebből adódóan az elsőfokú bíróságok szervezésénél alapelvei szinten vetődött fel a közigazgatás és az igazságszolgáltatás elválasztása, amely ebben a kontextusban nem a jogállamiságból folyó követelményként, hanem egyszerű szervezéstechnikai kérdésként vetődött fel. *Harmadrészt*, az elsőfokú bíróságok szervezésénél a laikus elem részvételét is értékelni kellett. A 19. század első felében az angolszász államokban az esküdtszéki rendszer már hosszú múlttal rendelkezett. Angol minta alapján Európa több államában a 17-18. században – de csak büntetőügyekben – fokozatosan jelent meg az esküdtszéki rendszer, azonban a kontinentális jogban soha nem bírt akkora jelentőséggel, mint az angol igazságszolgáltatásban. A laikus elem részvétele, a centralizált birodalmi struktúra kiépítését nem szolgálta, így a korszakban az elsőfokú bíróságok szervezésénél szóba sem kerülhetett. *Negyedrészt*, egységes bírósági szervezetet kellett kialakítani, amely a rendkívüli bíróságok felszámolását jelentette. A megtorlás éveit követően a statáriális ítélkezést semmi sem indokolta, így azt fenntartani nem volt szükséges. A bírósági szervezet egységessége, valójában azt az igényt fejezte ki, hogy a különböző szinten szerveződő bíróságok láncolata olyan hierarchikus egységet alkosson, amelyben az ítélkezés koordinálása és a rendszer igazgatása egy csúcsszervben összpontosult. Mindez a modern bírósági hierarchia kiépítésére irányult, azonban még nem jelentette az igazságszolgáltatás szervezeti elválasztását, és az önálló igazgatás kialakítását. A bírósági szervezet egységességének az elve azon túl, hogy átláthatóbbá tette az egyes szinteket, valójában a rendkívüli bíróságok felszámolása által a törvény előtti egyenlőség szervezeti kivételéseként értelmezhető. Látni kell azonban, hogy az elv nem azonos a rendes bírósági rendszerrel, hiszen mindebből a különbíróóságok eltörlése nem következett. A tárgyalta korszakban – sőt, a legtöbb államban napjainkig – elfogadott elv, hogy bizonyos speciális tárgykörök alapján lehet létjogosultsága a különbíráskodásnak, amennyiben az a legfelső szinten kapcsolódik a rendes bírósági szervezethez. Ebből adódóan a váltótörvényszékek, és az úrbéri bíróságok felállítását illetve fenntartását ez az elv nem gátolta. *Ötödrészt*, a bíróságok szervezete állandóságot, hosszú távú kiszámíthatóságot kellett, hogy sugalljon, amely lehetővé tette a folyamatos ítélkezést. Mindez a szervezeti struktúra statikus jellegében mutatkozik meg, amely egy modern jogállamban egyenlő a szervezet és hatáskörök törvényi szabályozásával. A neoabszolutizmusban mindez nem érvényesülhetett, azonban az egységes szabályozás iránti igény jelen volt, hiszen az igazságszolgáltatás szervezetét érintő kérdések rendre a legfelsőbb szinten kerültek szabályozásra.

Az említett elvek érvényesülése mellett a legnagyobb problémát az elsőfokú bíróságok megszervezése okozta, hiszen a rendi igazságszolgáltatásunk e tekintetben volt a legtagoltabb. Az elsőfokú bíróságok szervezésénél általánosan elfogadott elv, hogy a jogvitát elbíróó szörvet a jogvita keletkezéséhez a lehető legközelebb kell megszervezni, hogy a bírói utat minden nehézség nélkül igénybe vehesse az egyén. Ebből adódóan a legalacsonyabb szintre kellett az elsőfokú hatásköröket telepíteni, amelynek korlátja a költséghatékonyaság volt, hiszen nem várható el, hogy az állam településenként bíróságot tartson fent. A törvény előtti egyenlőség elvének figyelembevételével tehát a lakos-

¹⁰ SZOKOLAY ISTVÁN: *A bírósági rendszer fő elvei a polgári perben*. Törvénykezési Társ 1855/1. sz., 520. p.

ságszám alapján kellett kijelölni az elsőfokú bíróságok illetékességét. Mindez azt jelentette, hogy a korábbi megyei szerkezet alapján megyénként minimum 4-5 általános hatáskörű elsőfokú bíróságot kellett volna szervezni, amely minden elsőfokú hatáskört elláthatott. Ez olyan szétaprózódott bírósági struktúrát hozott volna létre, amely a rendi szervezet átláthatatlanságától csak minimálisan különbözött volna, és a költséghatékonyság szempontjából sem lett volna célszerű.

A korszak ezt az ellentmondást egy új elv meghonosításával, az egyesbíráskodás bevezetésével oldottak meg. A tradicionális magyar bíróságok társas bíráskodást folytattak, s szinte egyetlen olyan rendi bíróságot sem ismerünk, amely egyesbíróként járt volna el. A 19. század első felében a társasbíráskodás mellett két alapvető érv hozható fel. *Egyrészt* a tanácsai formáció megalapozottabb ítéletet tudott hozni. Mindez a tárgyalat korszakban hatványozottabban érvényesült, hiszen kodifikált jog hiányában a szokásjog értelmezése és alkalmazása nagyobb biztonságban történhetett társas ítélezés keretében. Az osztrák jogszabályok hazai bevezetése ezen csak látszólag változtatott, hiszen amíg korábban a szokásjogi norma értelmezése és tartalmának feltárása jelentett kihívást, addig az 1850-es évektől az idegen jogszabály hazai keretek között való értelmezésével kellett a bírónak megbirkóznia, amely szintén nagyobb biztonsággal történhetett bírói tanácsban. *Másrészt* a testületi szellem a részrehajlásnak kisebb teret engedett, s ezáltal a testületi ítélettel szemben nagyobb a társadalmi elfogadottság is. A társasítélkezéssel szemben az egyesbíráskodás jóval olcsóbb volt, s ezáltal közelebb lehetett telepíteni a peres felekhez. Mindebből következik, hogy az ideális elsőfokú ítélezésben a két formáció kombináltan jelentkezik, azaz egyesbíróságokat a felekhez közel, és csekély jelentőségű ügyekben kell telepíteni, amelyek nagy számban fordulnak elő. Míg a bonyolultabb ügyeket társasbíróság elé kellett utalni, amely tanácsban döntött.

Ebből adódóan a 19. század első felében Európa államai – igaz sajátos módon – alkalmazták az egyesbíráskodást. Franciaországban, Angliában, Belgiumban, Hollandiában és Svájcban elsőfokon is társasbíróság járt el, de ugyanazon szinten a kis pertárgyértékű ügyeket egyesbíró elé utalták. Ezen túl Franciaországban békebírákat is alkalmaztak, míg Angliában 1846-tól az esküdteket mellőző County Court bírálta el a kisebb pertárgyértékű polgári pereket. Ebből adódóan akkor, amikor Ferenc József az egész birodalomra kiterjedő egységes és modernizált szervezetrendszert akart létrehozni, nyilvánvalóvá vált, hogy olyan szervezetrendszer nem működtethető, amelyben minden elsőfokú hatáskör a hierarchia legalsó szintjén álló bíróságot illeti meg.

Az eddig ismertetett elvekből következik, hogy az általános hatáskörű elsőfokú, és tanácsban ítélező bíróság alatt, szintén kell egy elsőfokú, a nagy ügyterhet jelentő, ám csekély súlyú ügyekkel foglalkozó bíróság. Ez utóbbi képezheti tehát az igazságszolgáltatás legalsó szintjét.

III.

A fentebb említett elvek figyelembevételével, ám mégis a korszakra jellemző centralizáció jegyében a Rendtartás teljes mértékben szakított a korábbi szervezeti szabályokkal, és a Birodalom egészére nézve egy négy szintű bírósági rendszert rendelt kiépíteni. Elsőfokon három fórum járhatott el. *Egyrészt* a járásbíróság, (*Bezirksgerichte*) amelynek megszervezése végett az ország kerületeit járásokra osztották. A járásbíróság sza-

kítva az eddigi gyakorlattal egyesbíróság volt, méghozzá úgy, hogy minden járásban egy bírót lehetett kinevezni, aki mellé kellő számú segéd- és kezelőszemélyzet tartozott. A bíróság szervezetéből adódóan csekélyebb jelentőségű polgári és inkább kihágási jellegűnek mutakozó büntető ügyekben járt el.¹¹ Polgári ügyekben a járásbíróság járt el 500 pengő forintot el nem érő adóssági perekben¹², haszonbérleti jogvitákban, birtokvédelemben, a korábbi vásári bíróságok hatáskörébe tartozó ügyekben¹³, sommás eljárás alá vont csődügyekben.¹⁴ Az Észak- és Dél- Bihar Megyei cs. kir. Törvényszék illetékessége alá tartozó járásbíróságok fennmaradt peranyagaiból megállapítható, hogy a szélesnek tűnő hatásköri meghatározás valójában a legegyszerűbb adóssági¹⁵, egyebekben pedig általában a sommás eljárásokat foglalta magában. Mindezeket túl a pátens¹⁶ a járásbíróságok hatáskörébe utalta a telekkönyvi és un. betáblázási ügyeket is.¹⁷

Másrészt a pátens a járásbíróság mellett elsőfokú bíróságként állította a fel az *un. járási társasbíróságokat* (*Bezirkskolleiaegerichte*),¹⁸ amelyeket később un. I. osztályú járásbíróságként neveztek meg. Az elnevezésből adódóan e szervben már társas ítélezés folyt, amelyet azonban a járásbírószágtól eltérően nem járásonként, hanem több járás felett szerveztek meg. A minimum háromtagú bírói tanácsot is ezen járásokból delegálták, akik kizárólag „nagyobb tévtettek”, azaz olyan bűncselekmények esetén jártak el, melyeket nem utaltak haditörvényszék elé.

Harmadrészt elsőfokú bíróságként működtek a *megyei törvényszékek*, melyeket általában a korábbi sedria székhelyén szerveztek meg, de nem minden esetben követték azok illetékességét. A törvényszék, mint elsőfokú bíróság minden olyan polgári perben eljár, amelyeket kifejezetten nem utaltak járásbíróság elé. Magánjogi vitákban a hatásköre azonban jóval meghaladta a korábbi sedria hatáskörét, hiszen a Rendtartás felszámolta a korábbi rendi vagy területi kiváltság alapján működő bíróságokat. Mindez legszembetűnőbben az egyházi bíróságok kapcsán figyelhető meg, hiszen a pátens értelmében a végrendeletek alakiságával összefüggő keresetek vagy házassági perek egy része is világi bírósághoz került.¹⁹ Ezen kívül a törvényszék kereskedelmi bíróságként is funkcionált, mely a korábbi váltótörvényszéki rendszer eltörléséből²⁰ adódóan a váltó-

¹¹ A járásbíróság hatáskörét a pátens 9. §-a szabályozta

¹² Ugyanílyen értékű ingó dolog kiadása iránti követelések is idetartoztak.

¹³ A vásári bíróságok hatásköréről az 1836:18. tc. rendelkezett.

¹⁴ 1844:7. tc. 2. §-ában foglalt esetben előírt sommás eljárást kell érteni.

¹⁵ Magyar Nemzeti Levéltár (továbbiakban MNL) Hajdú- Bihar Megyei Levéltára (továbbiakban HBML) Megyei törvényhatóságok és thj városok (továbbiakban IV/B) Dél- Bihar Megyei Cs. kir. Törvényszék iratai (továbbiakban 155/a) 1. doboz 1009/1851.

¹⁶ A járásbíróságoknál vezetendő telekkönyvek részletes szabályait az 1850. január 14. napján kelt I. számú ideiglenes rendelet szabályozta. Magyarokoronaországot illető országos törvény- és kormánylap, Buda, 1850. 8–14. pp.

¹⁷ Ebből adódóan a járás illetékességébe tartozó minden fekvő jószágot regisztrálni kellett úgy, hogy ha a járás területén olyan város volt, mely korábban betáblázási könyvet vezetett akkor a bíróságnak azt kellett folytatnia.

¹⁸ BRAUNDER, WILHELM: (fordította: Kajtár István) *Osztrák alkotmánytörténet napjainkig*. JPTE Állam- és Jogtudományi Kar, Pécs, 1994. 154. p.

¹⁹ Ezt követően csak a házassági kötelék érvényessége, illetve annak felbontása tartozott egyházi hatáskörbe, melyből adódóan a vagyoni jogi kérdések minden tekintetben világi bíróság elé kerültek. Meg kell jegyezni azonban, hogy már a rendi korban is világi bíróság döntött azokban a házassági vagyoni jogi perekben is, amelyek nemesi birtokot érintettek.

²⁰ A pátens egyedül Pesten engedte meg a külön kereskedelmi törvényszék létesítését.

perek törvényszék általi elbírálását is jelentette.²¹ Büntetőügyekben is hasonló hatásköri elrendezés tapasztalható, mivel a Rendtartás a törvényszéket jelölte meg elsőfokú általános hatáskörű büntetőbíróságként. A törvényszékek büntetőhatáskörét az 1850. január 14. kelt II. számú ideiglenes rendelet²² részletezte, mely összesen 21 büntető tényállást rendelt a bíróság elsőfokú hatáskörébe.²³

Másodfokú bíróságként a pátens a *megyei törvényszékeket* illetve a *kerületi főtörvényszékeket* jelölte meg. A megyei törvényszékek jártak el fellebbviteli fórumként az illetékességükbe tartozó járásbíróságok elsőfokú ügyeiben, míg ugyanezt a funkciót töltötte be a kerületi főtörvényszék a megyei törvényszék elsőfokú pereit illetően. Az elsőfokú hatáskörök megosztása a különböző fórumok között szervezeti szempontból nem idegen megoldás. Már a rendi korban is ismert volt pl. magánjogi perekben a Kerületi Tábla és a sedria közötti hatáskörmegosztás, azonban mindez a fellebbvitel során nem minden esetben érvényesült. A rendi korban a nemesek magánjogi pereit az említett két bíróság előtt indultak²⁴, míg a fellebbviteli fórum mindettől függetlenül rendre a Királyi Tábla volt.²⁵ Ebből adódóan az elsőfokú hatáskörök megosztása a különböző bíróságok között – mégha rendi alapon is – nem volt ismeretlen, azonban mindez a fellebbvitel során a bírósági szervezet hiányossága miatt nem érvényesülhetett. Mindez értelemszerűen a Királyi Tábla ügyterhének drasztikus növekedésével járt, amely a fellebbvitelt nagymértékben elhúzta. Ebből adódóan a Rendtartás a hazai bírósági szervezetben jobbra ismeretlen módon, a fellebbvitel során is kifejezésre jutatta az elsőfokú hatáskör megosztás következményeit, melyből adódóan a fellebbviteli fórum attól vált függővé, hogy mely bíróság előtt indult a per elsőfokon.²⁶

A kerületi főtörvényszékek már kizárólag fellebbviteli bíróságként funkcionáltak a megyei törvényszékek, illetve a Pesten megmaradt kereskedelmi és váltótörvényszék elsőfokú pereit illetően. Az ország öt kerületének élére öt kerületi főtörvényszék²⁷ került

²¹ A bírósági szervezetben beálló későbbi változások a váltóperek törvényszéki hatáskörbe való integrálását nem érintették, így a tárgyalat korszak egészét vizsgálva megállapítható, hogy a törvényszéki peranyag nagymértékű mennyiségi növekedése e rendelkezésnek köszönhető. 1849–1861 között indult perek közül nagyjából minden harmadik törvényszéki per váltóval vagy váltóköveteléssel függött össze.

²² Magyarokoronaországot illető országos törvény- és kormánylap. Buda, 1850. 15–21.

²³ Ez gyakorlatilag az állam elleni, élet- és testi épség elleni illetve vagyon elleni bűncselekményeket jelentette, kiegészítve mindezt az ezen bűncselekményekre vonatkozó segítségnyújtás önálló tényállásként megjelölésével.

²⁴ Kivételesen egyből a királyi táblán indultak a királyi kincstár pereit; a hűtlenségi perek; az osztályos, örökségi és egyéb vagyonjogi perek, amelyek az ősiséggel kapcsolatosak, hitbizományi jogviták és nagyobb hatalmaskodási perek.

²⁵ BOROSS MIHÁLY: *Magyarország közbjoga 1848-ig, s 1848-ban*. Kiadja Osterlam Károly, Pest, 1847. 113. p.; SUHAYDA JÁNOS: *Magyarország közbjoga: tekintettel annak történeti fejlődésére és az 1848-ki törvényekre*. Kiadja Emich Gusztáv, Pest, 1861. 185–186. pp.

²⁶ A rendi korban ez a szervező elv alapvetően ismeretlen volt. Legfeljebb a szolgabírói szék illetve a szabad királyi városok esetén érvényesülhetett ehhez hasonló elképzelés. A szabad királyi városok kapcsán ugyanis a fellebbviteli fórum a támoki szék volt, azonban már Mátyás korától kezdve néhány város pl. Esztergom, Lőcse megkapta azt a kiváltságot, hogy közvetlenül a személynekhez forduljon. Ebből adódóan az előbbi esetben a királyi tábla harmadfokú míg utóbbi esetben másodfokú fórum volt.

²⁷ v.ö.: STIPTA ISTVÁN: *Az igazságszolgáltatás szervezetének átalakítása 1848/1849-ben*. In: Dobrossy István (szerk): *Tanulmányok és források az 1848-1849-es forradalom és szabadságharc történetéhez*, Miskolc, 1998. 21. p.

felállításra Pest, Sopron, Pozsony, Eperjes, Debrecen központtal.²⁸ Utóbbi 1854-től Nagyváradra helyezték át.

S végezetül a birodalmi bírósági szervezet csúcsszerve a Bécsben felállított *legfőbb ítélőszék* volt.²⁹ Ez nem pusztán a magyar ügyek végső jogorvoslati fóruma volt, hanem az örökös tartományoké és a kapcsolt koronaországoké is, így ténylegesen megvalósította a centralizált birodalmi igazságszolgáltatást.

Az olmützi alkotmány és az annak folyományaként kiadott pátensek a Birodalom vonatkozásában egy négyszintű és háromfokú bírósági rendszert hoztak létre. Az ítélkezés súlypontja márcsak az elsőfokú hatáskörök miatt is a járásbíróságokra és megyei törvényszékekre helyeződött. Az eljárások egyszerűsítésének és gyorsításának az igénye a szervezetrendszerben is kifejeződésre jutott azáltal, hogy a formálisan háromfokú eljárás az esetek többségében egyszeri rendes fellebbevitelt tett lehetővé. Ugyanis ha az elsőfokú és másodfokú bíróság ítélete megegyezett, akkor további jogorvoslatra, azaz a harmadik fok igénybevételére nem volt lehetőség.³⁰ Ez az elv járásbíróstól törvényszékhez³¹ és törvényszéktől kerületi főtörvényszékhez³² fellebbezett elsőfokú perek vonatkozásában is érvényesült.

IV.

Az olmützi alkotmány, és annak rendelkezései azonban nem bizonyultak hosszú életűnek, ugyanis az uralkodó 1851. december 31. napján kelt Sylvesterpatent-tel azt visszavonta.³³ Tekintettel arra, hogy az újonnan kiépülő bírósági szervezet fő elveit a Rendtartás szabályozta, így az alapjaiban 1851 után is változatlan maradt. Ettől függetlenül a Sylvesterpatent mégis hatással volt az igazságszolgáltatásra, hiszen a dokumentum új közjogi alapot teremtett a Birodalomban. Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az olmützi alkotmány legtöbb rendelkezése nem került végrehajtásra, így többek között a Birodalmi Gyűlés sem állt fel. 1851 közepére az is világossá vált, hogy Ferenc Józsefnek nem állt érdekében az olmützi dokumentumban foglalt rendelkezések végrehajtása, így a „koraalkotmányosnak” nevezett időszak még azelőtt véget ért, hogy valóságosan elkezdődhetett volna. Szembetűnő különbség, hogy a Sylvesterpatent már nem „alkotmányos intézményekről” hanem csak alapelvekről rendelkezett, melyek tartalma kizárólag az uralkodótól függött. Mindez az igazságszolgáltatás kapcsán az alábbi következ-

²⁸ Az öt kerületi főtörvényszék értelemszerűen csak a szűkebb értelemben vett Magyarországra vonatkozott. Erdélyben Nagyszeben, Horvátországban Zágráb, míg a Vajdaságban Temesvár központtal önálló kerületi főtörvényszékek működtek. v. ö.: STIPTA ISTVÁN: *Az igazságszolgáltatás szervezete, 1848–1871*. Veres László (szerk.): Miskolc Története IV/1 1848-tól 1918-ig, Miskolc, 2003. 75. p.

²⁹ A bíróság teljes és pontos megnevezése „K. k. Oberster Gerichts- und Cassationshof”, melynek hivatalos magyar fordítása az 1850. augusztus 7. napján kelt császári nyílt parancsban olvasható „legfőbb- és semmítő törvényszék” megnevezés alatt. V.ö.: Magyar koronaországot illető országos törvény- és kormánylap, Buda, 1851. 67. p.; Azonban az olmützi alkotmány és általában a szakirodalom is a „legfőbb törvényszék” kifejezést használja, így a továbbiakban jelen tanulmány is ehhez igazodik.

³⁰ E megoldás nem egyedülálló, hiszen már a Novus Ordo Judiciarius is tartalmazott hasonló rendelkezést.

³¹ MNL HBML IV/B 156/a 1. d. 980/1851; 937/1851; 594/1851.

³² MNL HBML IV. B. 156/b 2. d. 35/1853.

³³ DEÁK ÁGNES: *From Habsburg Neo-Absolutism to the Compromise 1849-1867*. Columbia University Press, New York, 2008. 38. p.; HUBER, ALFONS: *Österreichische Reichsgeschichte*. Wien, 1895. 254. p.; PÖSCHL, MAGDELNA: *Gleichheit vor der Gesetz*. Springer Verlag, Wien, 2008. 89. p.

ményekkel járt. *Egyrészt* nem volt egyetlen – sem magyar sem pedig birodalmi szintű – képviseleti jogon alapuló döntéshozó szerv sem. A dokumentum a Birodalmi Gyűlés már meg sem említette, míg a Birodalmi Tanács egy egyszerű konzultatív szervvé csökevényesedett. Ennek következtében a döntéshozás az uralkodó kezében összpontosult, csakúgy mint a végrehajtó hatalom. Mindez az igazságszolgáltatás kapcsán az 1849–1851 közötti periódusban is érvényesült, hiszen annak szervezetrendszerét kizárólag az uralkodó határozta meg. *Másrészt* megszűnt a bírói hatalmi ág függetlenségének deklarálása, melynek értelmében a közigazgatás és az igazságszolgáltatás elválasztása csak részlegessé vált.³⁴ *Harmadrészt* megszűnt az esküdtszéki rendszer és a büntetőeljárás során gyakorlatilag nem érvényesült a nyilvánosság elve.³⁵ *Negyedrészt* összesen két alapjogot nevesített a dokumentum: az állampolgári egyenlőség³⁶ és a jobbágyság megszüntetése. Ez utóbbi tehát az igazságszolgáltatás terén továbbra is a rendi kötöttségektől és jellemzőktől mentes igazságszolgáltatást jelentett.

Mindezekből következik, hogy alkotmányjogi szempontból a Sylvesterpatent gyökeres változásokat hozott, azonban a bírósági szervezetre mindez csak közvetett hatást gyakorolt, hiszen maga a szervezet lényegében változatlan maradt. Ebből adódóan a korszakkal foglalkozó szakirodalom az 1854. évben határoz meg cezúrát, mely évet követően a bírósági szervezet állandósult. Valójában azonban a fent említett hatások miatt a Sylvesterpatent magára a szervezetrendszerre hatást nem gyakorolt, így az 1854 előtti és utáni időszak szervesen összefügg. A Rendtartás alapján viszonylag gyorsan kiépült bírósági szervezet a tárgyalt korszak egészében változatlan marad, pusztán hatékonysági szempontból figyelhető néhány változtatás. Ezt bizonyítja a korszakból rendelkezésre álló levéltári forrásanyag is. Ugyanis az Észak- és Dél-Bihar Megyei cs. kir. Törvényszék előtt zajló eljárásokban a szervezetre vonatkozó változások sem a bírák személyében, sem pedig az ítélezésben nem követhető nyomon, azaz érdemi törés sem 1852-ben sem pedig 1854-ben nem figyelhető meg.³⁷

V.

A modern bírósági szervezettel szemben támasztott alapvető követelmény a bíróságok függetlensége, amelyet az olmützi alkotmány formálisan deklarált, de a tényleges megvalósítás nélkül a Sylvesterpatent végleg eltörölt. Bár a pátenst csak a legalsó szinten vonta össze a közigazgatást az ítélezéssel, valójában az egész szervezetrendszer nem volt független, hiszen közvetlenül a Bécsben székelő igazságügy miniszternek volt alávetve, azaz igazgatási önállóságról nem beszélhetünk. Az olmützi alkotmány által felvillantott teljes körű bírói függetlenség visszavonása a korabeli közgondolkodásban közel sem váltott ki akkora visszhangot, mint ahogy azt első ránézésre gondolnánk. Ennek oka, hogy a közigazgatás és az igazságszolgáltatás csak a legalsó szinten fonódott össze,

³⁴ BRAUNDER, WILHELM i. m. 1994, 166.

³⁵ Az esküdtszékek már 1849-től kezdve nem működtek hazánkban, azonban a Sylvesterpatent rendelkezett kifejezetten az eltörlésükről.

³⁶ v.ö.: VARGA NORBERT: *A magyar állampolgársági jog a 19. században*. Akadémia Kiadó, Budapest, 2012. 65. p.

³⁷ Hasonló véleményt olvasható: STIPTA ISTVÁN: *A magyar bírósági rendszer története*. Multiplex Média – Debrecen U. P., Debrecen 1997. 114. p.

amely mai értelmezési közegben teljes mértékben elképzelhetetlen, azonban a korszak igényeit minden bizonnyal kielégítette. Hiszen az 1790:12. tc. is csak annyit mondott, hogy a bírósági ítélet „*akár a királynak, avagy valamely politikai kormányzéknek felülvizsgálata alá vonatni nem fognak.*” Továbbá 1848 előtt az alsófokú ítélkezés rendre közigazgatási szervek előtt zajlott, így a tárgyalt korszakban a közigazgatás és igazságszolgáltatás összefonódása a legalsó szinten nemhogy kirívó nem volt, hanem ellenkezőleg, a korábbi hagyományoknak felelt meg. Mindehhez képest a másod- és harmadfokú ítélkezés függetlenítése tehát haladónak volt mondható még akkor is, ha az szervezeti értelemben nem tökéletesen valósult meg.

Az említett szervezeti összefonódás a legalsó szinten a szolgabírói hivatalok felállításával valósult meg.³⁸ A szolgabírói hivatal az állami hatalom legalsó szerve volt³⁹, amely közigazgatási, és igazságszolgáltatási feladatot is ellátott. A szolgabírói hivatal a szolgabírón kívül kezelő és segédszemélyzetből állt, akik a hozzájuk utalt kihágási jellegű büntető ügyekben járhattak el, illetve a felettes bíróságok megkereséseinek tettek eleget. Ebből adódóan gyakran az egyes eljárási cselekményeket a szolgabírói hivatal fogatosította.

Közelebbről megvizsgálva az egész szervezetrendszer jogállását, ismét a korszak kettős jellege tárul elénk. A bírói függetlenség ugyanis a pártatlan jogszolgáltatást biztosítja, melyből adódóan a bíróságnak a többi hatalmi ágától függetlennek kell lennie, és magának a bírónak is minden külső körülmény befolyásától mentesen kell ítélkeznie.

Az előbbi egyértelműen nem érvényesült, azonban az utóbbi tekintetében meglepő rendelkezésekkel találkozunk. A bíróságok belszerkezetéről és ügyrendtartásáról szóló 1853. május 3-án kelt császári nyílt parancs a bírakkal szemben ugyanis szigorú szakmai és összeférhetlenségi szabályokat állapított meg.⁴⁰ A szakmai előírások jelentős része az egyéb állami hivatali állásokhoz hasonlóan a bécsi udvarhoz való hűséget hivatott biztosítani. Így a bírónak nemcsak büntetlen előéletűnek, de politikailag is fedhetetlennek kellett lennie. A szakmai követelményeknek való megfelelés esetén a bírakat az uralkodó nevezte ki. Nyilvánvaló tehát, hogy az ítélkező bírák politikailag nem voltak függetlenek, azonban szakmai végzettséggel is bírtak.

Mindezek mellett azonban az igazságszolgáltatás pártatlanságát biztosító, és haladónak mondható összeférhetlenségi szabályokat is találunk, amelyek megtiltották, hogy alá-főlérendeltségi viszonyban egymás egyenes ági rokonai kerüljenek. Gyökeres szakítás mutatkozik a bírák javadalmazása kapcsán is, ugyanis ezt követően az államtól kaptak fizetést, és a peres felektől semmilyen ajándékot vagy juttatást nem fogadhattak el.⁴¹ Az összeférhetlenségi szabályok és a hivatali köteleességek megtartását szigorú fegyelmi felelősség biztosította, amelyben szintén érvényesült a centralizációs igény. Ugyanis a fegyelmi eljárást mindig a felettes bíróság folytatta le, azonban minden ügyről értesíteni kellett az igazságügy minisztert, aki közvetlenül beavatkozhatott.

³⁸ A szolgabírói hivatalok felállításáról és szerkezetéről kelt legfelsőbb elhatározás közzétéve: Magyar Korona Országot Illető országos Törvény- és Kormánylap, Buda, 1853. 91–104. pp.

³⁹ RÉCSI EMIL: *Közigazgatási Törvénytudomány Kézikönyve*. Pest, 1854. 86. p.

⁴⁰ Magyarokoronaországot illető országos törvény- és kormánylap. Buda, 1853. 376–451. pp.

⁴¹ Ha a bíró, vagy annak hozzátartozója az ítélkezési tevékenységre tekintettel a peres féltől ajándékot fogadott el, állásából azonnal elbocsátható volt.

Mindezekből következik, hogy a bírói függetlenség és a politikasemleges ítélkezés a tárgyalt korszakban nem volt és nem is lehetett biztosítva, azonban a későbbi összeférhetetlenség előképei már 1853 után megjelentek.

VI.

Összefoglalva megállapítható, hogy az 1849–1861 közötti periódus, jelentős változásokat hozott a bírósági szervezetrendszer terén. A neoabszolutizmus sajátos politikai megítélése a bírósági reformokban is kifejeződésre jutott. *Egyrészt* az egész korszakra jellemző birodalmi szintű centralizációs igény a hazai önállóság teljeskörű felszámolását jelentette, amely a bírósági szervezetben is megnyilvánult. Ugyanakkor látni kell, hogy az új struktúra nemcsak a magyar, hanem az osztrák alkotmányosság megsértését is maga után vonta, hiszen a korszak fő politikai törekvése egy egységes Habsburg Birodalom megteremtése volt. *Másrészt* az új bírósági szervezet kialakítása során Ferenc József haladó elveket vett alapul. Bár a bírósági szervezet kialakítása az 1790:12. törvénycikkkel ellentétesen uralkodói pátensek útján történt, tartalmilag azok az igazságszolgáltatás szervezetében soha nem látott változásokat hoztak.

Mindezekből adódóan a korszak eredményei az alábbiakban foglalhatóak össze. *Egyrészt* szakított a rendi alapon tagolt bírósági struktúrával, és megteremtette a modern bírósági hierarchiát Magyarországon. *Másrészt* az elsőfokú hatáskörök kapcsán „csúsztatott” rendszert vezetett be, amely értelmében az ügyfélközelség és költséghatékonyság elve is érvényesülni tudott. A Járásbíróságok felállításával pedig meghonosította hazánkban az egyesbíró intézményét. *Harmadrészt* elvetette a bírói függetlenség gondolatát, amely a korszakban értelemszerűen teljes mértékben nem valósulhatott meg, azonban lehetővé tette, hogy a kiegyezés időpontjára az ítélőbírák függetlenségének a kérdése a jogállami bírósági szervezet kiépítésének egyik legsürgősebben megoldandó feladattá váljon.

LÁSZLÓ PAPP

THE CHANGES OF JUDICIAL SYSTEM IN HUNGARY BETWEEN 1849–1861

(Summary)

The study presents the changes of Hungarian judicial system in the age of neo-absolutism. After the 1848 War of Independence, because of the „*Verwirkungstheorie*”, Hungary lost their rights for the separate constitution, which resulted the loss of separate State-entitiy. Under the authority of the Constitution Olmütz and Sylvesterpatent, instead of feudal judicial system, it had been reorganised for the whole Empire. Although the separated of administration and judicial system wasn't materialised, the new four-level court organisation represented more advanced approach. First choice, all that detected in the organisation of court of first, and in the recording of competences. Although the provisions by public law for this era were anti-constitutional, because of the abovementioned principles, in the dualism they conceived as a regulation model

RÉVÉSZ BÉLA*

Állambiztonsági célcsoport 1989-ben: az Ellenzéki Kerekasztal

I. Módszertani problémák

A jelenkor-történeti kutatások jogi, szervezeti, eljárási, technikai gondjai megsokasodnak, ha azok témája éppen politikatörténeti vonatkozású. Ha pedig a kutató forrásként minősített belügyi iratokra is támaszkodni kíván, fel kell készülnie arra, hogy nagyobb eséllyel vallhatnak kudarcot elképzelései, mint más, „civil” természetű kutatások esetében. Évek múlva, visszatekintve a rendszerváltás utáni időszak ez irányú törekvéseire, a majdani érdeklődő meglepve fedezheti fel, hogy az 1990-es években a tényleges kutatási eredmények mértékét mintha meghaladná a kutatás feltételeivel-akadályaival foglalkozó írások és tanulmányok köre. A módszertani jelentőségen túl természetesen fontosabb kérdésről van szó. Lényeges politikai és közjogi érdekek fűződnek ugyanis az egyes iratok napvilágra kerüléséhez, vagy éppen végleges eltűnésükhöz. Pedig társadalmi értelemben nem kevesebbről van szó, mint a rendszerváltás sikereinek és kudarcainak megértéséről, mentális feldolgozásáról. A kellő önismeret kialakításához nélkülözhetetlen „információs kárpótlás” a társadalom kiegyensúlyozott morális állapotának a kialakulásához is hozzájárulhat.¹

* egyetemi docens, SZTE ÁJTK Politológiai Tanszék

¹ A szakpublikációk mellett az *Élet és Irodalom* című hetilap vállalta magára a feladatot, hogy hosszabb időn keresztül, folyamatosan, bő terjedelemben biztosít teret az 1990 előtt a Belügyminisztériumban keletkezett, főként állambiztonsági vonatkozású iratok jogi sorsa, ezek technikai hozzáférhetősége, a tudományos és társadalmi felhasználhatósága körüli vitának. Fontosabb dokumentumközlések és írások: KENEDI JÁNOS: *A (Történeti) Hivatal áldozatai* 1998/24.; JOACHIM GAUCK: *Hivatal az áldozatokért* 1998/25.; TIMOTHY GARTON ASH: *A célszemély látószögéből* 1998/26.; VÁSÁRHELYI MÁRIA: *Az én kis piti történetem* 1998/26.; LUDASSY MÁRIA: *Az ország hajója* 1998/26.; UNGVÁRY RUDOLF: *A gyermek, mint besúgó* 1998/28.; LÁNGH JÚLIA: *Hangulatjelentés* 1998/28.; VARGA LÁSZLÓ: *Az állambiztonság ámentése* 1998/31.; KÖSZEG FERENC: *Érvek az ügyöntörvény módosításához* 1998/33.; SZIKINGER ISTVÁN: *A nemzetbiztonsági szolgálatok áldozatai* 1998/37.; KARSAI LÁSZLÓ: *Történész a Történeti Hivatalban* 1998/38.; KENEDI JÁNOS: *„Figyeltessen mindenkit, kivéve engem”* 1998/44.; ANDRZY PACZKOWSKI: *Politika a levéltárban* 1998/49.; GYEKICZKI ANDRÁS: *Fejezet egy irattár regényéből* 1999/1.; TIMOTHY GARTON ASH: *Az igazsághoz vezető négy út* 1999/18.; VARGA LÁSZLÓ: *Kommunista múlt - demokratikus jogállam* 1999/20.; KAROL SAUERLAND: *A besúgás öröme* 1999/21.; HALMAI GÁBOR: *Átvilágítandó sajtómunkások?* 1999/28.; VARGA LÁSZLÓ: *A Stasi Budapesten* 1999/33.; HELMUT MÜLLER ENDBERGS: *Az állambiztonság az NDK külső és belső biztonságának talpköve* 1999/34.; MONIKA TANTZSCHER: *A Stasi és a magyar szolgálat* 1999/36.; STEPHAN WOLF: *Az NDK állambiztonsági szolgálata és az egyház* 1999/37.; ANDREAS BLEY: A

Bár a kutatás lehetőségeiről és korlátairól zajló vita politikailag erősen színezett, mégis kutatás-módszertani szempontból is általánosítható néhány megállapítás:

1. A tudományos kutatás hatályos jogi szabályozása (ennek politikai természete folytán) hézagos, ellentmondásos, felülvizsgálata és korrekciója – a nemzetközi tapasztalatok figyelembevételével is – elkerülhetetlen.²

2. Pontos forráskataszterek kialakítására lenne szükség, mivel hiányuk folytán nehezen vagy egyáltalán nem állapítható meg a megsemmisült, a megsemmisített, illetve az ismeretlen helyen lévő iratok köre.

3. A „folyó ügyeket” érintő iratokra hivatkozással a kutatási engedélyek megtagadása meghatározatlan ideig az iratkezelő szervezet belügye maradhat – külső ellenőrzés híján.

Stasi iratait kezelő szövetségi megbízott munkája 1999/38.; TAR SÁNDOR és KENEDI JÁNOS levele - *Levéltár váltás besúgó és besúgott között* 1999/45.; VARGA LÁSZLÓ: *Demszky esete a továbbélő állambiztonsággal* 1999/46.; KENEDI JÁNOS: *A diktatúrák folytonossága helyreáll* 2001/12.; VARGA LÁSZLÓ: *A szolgálat és a téboly, az örök* 2001/25.; HACK PÉTER: *Rendszerváltás vagy ügynökpuccs?* 2002/26.; HALMAI GÁBOR: *A köz érdeke és az ügynökmiszterek titka* 2002/33.; KENEDI JÁNOS: *Komparatív szponisztika* 2002/44.; EÖRSI ISTVÁN: *A besúgójelentés mint kultúrtörténeti forrásmunka* 2002/47.; MAJTÉNYI LÁSZLÓ: *„Kifordult belét végre megmutatja a létezés”* 2002/49.; KARSAI LÁSZLÓ-KENEDI JÁNOS-VARGA LÁSZLÓ: *„Tollal és (titkos) fegyverrel”* 2003/21.; PÉTER LÁSZLÓ: *Egy politikai nyomozóról* 2005/3.; HALMAI GÁBOR: *Ügynöktörvény és alkotmány* 2005/5.; HACK PÉTER: *Az ügynökvilág vége vagy újabb győzelme?* 2005/6.; KIS JÁNOS: *Az iratnyilvánosság és az alkotmány* 2005/12. (melléklet); HORVÁTH KÁLMÁN: *Történelmem ügynöknézetben* 2005/13.; PAUL LENDVAI: *„Michael Cole” tündöklése és bukása* 2006/2.; MARIJA IVANCSEVA: *Kis bolgár átvilágítás-történet* 2007. 38.; STEFANO BOTTONI: *Átvilágítási (kudarctörténet Romániában* 2008. 8.; KASZA LÁSZLÓ: *Ügynökök a Szabad Európa Rádiónál* 2008. 11.; RÉVÉSZ BÉLA: *Egy volt miniszterelnök könyvének állambiztonsági olvasata* 1985-ben 2008. 39.; DUNAI ANDREA: *A Stasi és a Balaton* 2009. 28.; KADARKAY ÁRPÁD: *Professzor arcképe a besúgók korából* 2010. 24.; IZSA JENŐ: *Egy börtönügynök dossziéjából* 2010. 31.; GERVAI ANDRÁS: *„Lenin hűje volt”*. *Firkálás és nyomozás több tételeben* 2013. 50.

² A jelenkor-történeti kutatások metodológiájával kapcsolatban fontos megállapításokat tartalmaznak: GLATZ FERENC: *Jelenkortörténet és jelentörténet*; ORMOS MÁRIA: *A történettudomány forrásairól a 20. században*; LITVÁN GYÖRGY: *Történetírásunk és jelenkorunk*; BACZONI GÁBOR: *A Belügyminisztériumban, valamint szerveinél őrzött iratok és forrásértékük*; TÓTH PÁL PÉTER: *Kihallgatási jegyzőkönyvek mint történeti dokumentumok*. Mindegyik in: VALUCH TIBOR (szerk.): *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Budapest, Osiris – 1956-os Intézet, 1995.; JOACHIM GAUCK: *A szembenézés nehézségei. Utolsó a kommunizmus fekete könyve német kiadásához*. In: LITVÁN GYÖRGY (szerk.): *Sztálin és Európa, 1944–1953; Magyarország és a Kreml, 1949–1965*. Évkönyv VI. Budapest, 1956-os Intézet, 1998. 9–17. pp.; KENEDI JÁNOS: *„Stasi-operett” Magyarországon*. In: HEGEDŰS B. ANDRÁS (szerk.): *Az egykori állambiztonsági szervek és azok iratai*. Budapest, 1956-os Intézet, 1998.; KÓSZEG FERENC: *Ügynöktörvények – rövid tanfolyam*. In: uő.: *Lehetőségek kényszere. Publicisztikai írások, cikkek*. Budapest, Új Mandátum, 2000.; MARKÓ GYÖRGY: *A Történeti Hivatal 1997–1998. évi tevékenységéről*. In: Gyarmati György (szerk.): *A Történeti Hivatal évkönyve. Trezor 1*. Budapest, Történeti Hivatal, 1999. 11–23. pp.; RAINER M. JÁNOS: *Állambiztonsági szervezet és személyes történelem*. In: RAINER M. JÁNOS – STANDEISKY ÉVA (szerk.): *Magyarország jelenkorban*. Évkönyv VII. Budapest, 1956-os Intézet, 1999. 11–17. pp.; RÉV ISTVÁN: *Arkheion*. (Kenedi János: *Kis állambiztonsági olvasókönyv* című könyvéről) Beszélő, 1998. 4. sz. 34–53. pp.; ZINNER TIBOR: *XX. századi politikai perek. A magyarországi eljárások vázlata 1944/1945–1992*. Budapest, Rejtjel, 1999. LIPTÁK, LUBOMÍR: *Száz évnél hosszabb évszázad: a történelemről és a történelemírásról*. Kalligram, Pozsony, 2000.; KRAUSZ TAMÁS – MITROVITS MIKLÓS – ZAHORÁN CSABA (szerk.): *Rendszerváltás és történelem: tanulmányok a kelet-európai átalakulásról*. L'Harmattan – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, Budapest, 2010.

4. Gyakori probléma, hogy a kutatási cél kényszerűen módosul, mivel az eredeti tervnek megfelelő iratok nem kerülnek elő; így végül az – akár véletlenül – előkerült dokumentumok határozhatják meg a kutatás (új) irányát, nem pedig fordítva.

5. A fennmaradt állambiztonsági iratállomány hitelességét nagyfokú bizalmatlansággal kezelő történészek körében megfogalmazódott az a szigorú bírálat is, amely szerint „a legutóbbi kelet-közép-európai tapasztalatok rávilágítottak, hogy a kommunista korszak újonnan megnyíló irattárai teljesen alkalmatlanok a történelem hiteles feltárására”.³

A legnagyobb gondot azonban – amint arra *Glatz Ferenc* is felhívta a figyelmet – ott kell keresni, ahol már véget érnek a kutatás-módszertan belső ügyei, és megkezdődnek a kutatásokkal kapcsolatos különféle szempontú elvárások: „a jelenkori kutatás és jelen-történet művelésének legnagyobb akadályaként [...] magát a társadalmi intoleranciát je-lölném meg. Nem az iratok elzárt voltát, a források szegényességét”.⁴

Az mindenesetre kétségtelen, hogy a jogszabályok adta – előnyös vagy kedvezőtlen – lehetőségek keretei között valóban megindult az a kutatómunka, amelynek eredményeként az elmúlt években egyre nagyobb számban kapnak nyilvánosságot az eddig zá-rolt irattári és levéltári dokumentumok. Az eddigi iratközlések azonban e dokumentu-mok feltárásának jelentőségét főként azonnali nyilvánosságra hozataluk tényében látták, és így kevésbé párosultak a kritikai forráskiadványok feldolgozására és közzétételére vonatkozó módszertani szabályok betartásával. Ez voltaképpen az ismeretterjesztő-népszerűsítő, illetve a tudományos publikációk közötti határvonal elmosódásához vezet.

Az Ellenzéki Kerekasztal megalakulására és működésére vonatkozó – ismert – bel-ügyminisztériumi iratok eredetileg a Belügyminisztérium Dokumentációs Osztályának iratállományába tartoztak, majd nagyrészt átkerültek az 1997-ben felállított Történeti Hivatal kezelésébe. A fentiekben vázolt problémák témánk vonatkozásában a követke-zőképpen jelentkeztek:

1. A vizsgálni kívánt iratok természetesen csak a levéltári törvény feltételeinek meg-felelően kutathatók. Ezért ellentmondásos az olyan helyzet, hogy miközben a egyik irat-tal visszautasítja a kért irat kiadását, egy másik levéltár kutathatóvá teszi ugyanezt az iratot, mivel ott már feloldották a szóban forgó dokumentum kutatási korlátait.⁵

2. Egyelőre – a kellő iratjegyzékek hiányában – nincs lehetőség az Ellenzéki Kerek-asztal működéséről fennmaradt iratok pontos körének behatárolására. Nem lehet tudni, melyek semmisültek meg, melyek kerültek ki az irattári/levéltári kezelés alól, melyek keveredtek más iratok közé, esetleg időközben más intézményhez is átkerülve.⁶

³ „Recent East-Central European experience reveals the consistent inability of newly available Communist era archives to ‘seal’ history.” KLINGSBERG, ETHAN: *Case Closed on Alger Hiss? The Noel Field dossier*. The Nation, 1993. november 8. 28. p.

⁴ GLATZ FERENC: i. m. 27. p.

⁵ Ilyen helyzet fordulhatott elő a – később ismertető – Jelentés a bel- és állambiztonság kérdéseiről a je-lenlegi belpolitikai helyzetben című, 1989 júniusában keletkezett belügyminisztériumi anyaggal kapcsolat-ban is. Az eredetileg a miniszteri iratok körében zárolt irat a MNL OL-ban, az MSZMP KB Nemzetközi, Jogi és Közigazgatáspolitikai Bizottság iratállományának körében visszaminősítésre került.

⁶ A volt állambiztonsági szervek iratanyagának a Történeti Hivatalban megkezdődött irattári feltárásának és feldolgozásának nagyszabású munkájáról és gondjairól lásd: PETRIKÉNY VÁMOS IDA: *Iratok a Történeti Hi-*

3. Amikor a különleges titkosszolgálati eszközök és módszerek engedélyezésének átmeneti szabályozásáról szóló 1990. évi X. törvény a Belügyminisztériumtól elkülönített, különálló nemzetbiztonsági, információs, katonai biztonsági és katonai felderítő szolgálatokat hozott létre, megindult ide az iratok ellenőrizetlen és azóta is rekonstruál(hat)atlan áramlása (ironikusan mondhatnánk: már amennyi ezekből a *Duna-gate* után megmaradt...). Azt viszont, hogy az 1997-ben megkezdődött iratátadás során a Történeti Hivatal milyen mértékben részesedik a hivatalok, illetve a szakszolgálat dokumentumaiból, azt az a bizonytalan és ellenőrizhetetlen titkosszolgálati szempont dönti el, hogy vajon kurrens munkaanyagnak minősíti-e a hivatal ezeket vagy sem. (A szervezetszociológia megállapításai szerint és a tapasztalatok alapján a bürokrácia az előbbi megoldás felé hajlik.)

4. Ha az eredeti kutatási terv az Ellenzéki Kerekasztal állambiztonsági képét tartalmazó dokumentumok átfogó vizsgálatát célozza, akkor ezt a jelenleg rendelkezésre álló iratok láttán lényegesen módosítani kell. Azt egyelőre nem lehet látni, hogy milyen iratállományokból (feltehetően a Nemzetbiztonsági Hivaltól) kerülnek elő további ide vonatkozó anyagok, de első megközelítésben – mindenfajta felfokozott várakozást megelőzve is – meglehetősen szűk körűnek tűnik a kutatás számára elérhető irattári anyag.

Vélhetően igen tág azon iratok köre, amelyekről eséllyel valószínűsíthető, hogy fontosak az EKA történetének megértése szempontjából – egyelőre mégis csupán hiányuk konstatálható. Ezek az iratforrások főként a BM állambiztonsági tevékenységéhez kapcsolódnak. Ez a Belügyminisztérium III/III. Csoportfőnöksége, amely – az ügyrend szerint⁷ – a belső reakció elleni elhárítás szerveként működött a Kádár-korszakban. A Csoportfőnökség osztályai a korszak nagyobb részében a következők voltak:

- III/III-1. Osztály (az egyházak vonalán tevékenykedő ellenséges elemek elhárítása);
- III/III-2. Osztály (az ifjúság körében tevékenykedő ellenséges elemek elhárítása);
- III/III-3. Osztály (az „F”-dossziés személyek ellenőrzésének szervezése,⁸ a jelenleg is aktív, volt politikai elítéltek, valamint az írásbeli izgatást elkövetők elhárítása);

III/III-4. Osztály (a kulturális területeken tevékenykedő ellenséges személyek elhárítása);

III/III-A. Önálló Alosztály (a párt és a kormány vezetőinek operatív biztosítása);

III/III-B. Önálló Alosztály (elemző, értékelő, tájékoztató);

Csoportfőnökség Titkársága;

– szakirányítás szempontjából a rendőr-főkapitányságok III/III. Osztályai.

vatalban. In: GYARMATI GYÖRGY (szerk.): A Történeti Hivatal évkönyve. Trezor 1. Budapest, Történeti Hivatal, 1999. 29–58. pp.

⁷ Az alosztályokra tagoltság ismertetését mellőzzük. Lásd: A Belügyminisztérium III/III. Csoportfőnökség ügyrendje. 80-233/1972. i. sz. In: A BM III. Főcsoportfőnökség és szerveinek ügyrendje. Belügyminisztérium Központi Irattár Parancsgyűjtemény (a továbbiakban: BM KI Pgy – 1997-es kutatás). 139. sz. doboz (a továbbiakban d.) 45/52-32/1972. i. sz.

⁸ „F” (Figyelő)-dossziét nyitott az operatív nyilvántartási rendszer külön azon társadalomra veszélyes, ellenséges személyekre, akik „a Magyar Népköztársaság állami, társadalmi és gazdasági rendjével szemben a fellépés lehetőségét latolgatják, várhatóan fellépnek, magatartásukkal tényleges veszélyt jelentenek társadalmi rendszerünkre”. Lásd: A társadalomra veszélyes, ellenséges személyek nyilvántartása, figyelő dosszié nyitása, tartalma. A Belügyminiszter-helyettes 9/1982. sz. parancsa. BM KI Pgy. 234. sz. d.

A belügyi munka lényegét érintő változást nem eredményezett ugyan, de a hangsúlyokon mégis módosított a Politikai Bizottság 1986. július 1-jei állásfoglalása.⁹ A Politikai Bizottság az MSZMP Központi Bizottsága Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának jelentése alapján foglalkozott az „ellenzéki-ellenséges csoportok” tevékenységével összefüggő politikai feladatokkal. Az a tény, hogy ezt az előterjesztést nem a korábbi „profilgazda”, a Közigazgatási és Adminisztratív Osztály terjesztette elő, azt jelezte, hogy az ellenségkép az „összeesküvés-elméletek” felől átcsúszott az „ideológiai diverzió” koncepciójának irányába. Mivel az itt megfogalmazott tételek meghatározták a BM III/III-as csoportfőnökség működésének azon elveit is, amelyek később, a kerekasztal-tárgyalások idején is érvényben voltak, ezért érdemes felidézni fontosabb megállapításait.

Az „ellenzéki-ellenséges” tevékenység értékelésekor az előterjesztés logikája változatlanul az értelmiség népies-urbánus tagoltságából indult ki:

„A polgári radikális csoportosulás szervezett, féllegális és illegális tevékenységet folytat. Elutasítja a létező szocializmus valamennyi formáját, az ún. ‘szovjet típusú társadalmakat’ és az egypártrendszert, és ennek alternatívájaként valamiféle ‘pluralista demokrácia’ megvalósítását tekinti stratégiai célnak. [...] A nacionalista vagy nemzeti radikális irányzat voltaképpen laza írói csoportosulás, amely sajátos arculatát nem politikai program adja meg – ilyennel valójában nem is rendelkezik –, hanem az, hogy a csoporthoz tartozók a határon túl élő magyarság sorsát minden más kérdés elé helyezik.”

A Politikai Bizottság határozata az ellenséges-ellenzéki csoportok tevékenységével összefüggő feladatokkal kapcsolatban megállapította:

„Az ellenséges tevékenység visszaszorítása érdekében folytatandó munka feladata változatlanul e csoportok szélesebb tömegkapcsolatai kialakulásának megakadályozása. [...] Azokkal szemben, akik szervezett, illegális politikai tevékenységet folytatnak és kapcsolatot tartanak fenn az imperialista fellazító és ellenséges propagandaközpontokkal, következetesen élni kell az adminisztratív korlátozások eszközeivel. [...] Nem lehet eltérni, hogy a sajtóba beszivárgójanak az ellenzéki csoportok illegális kiadványai által terjesztett ellenséges nézetek.”¹⁰

⁹ MNL OL M-KS 288. f. 5./1972. ö. e.; Idézi: CSIZMADIA ERVIN: A magyar demokratikus ellenzék. (1968–1988) Dokumentumok. Budapest, T-Twins, 1995.; E kiadvány tévesen jelöli meg további forrásként az Irodalmi Újság 1987. 3. számát. (Ebben a számban a Javaslat a nyilvánosság reformjára című dokumentum szerepel.) Helyesen: 1987. 2. sz. Az Irodalmi Újság jegyzete megemlíti: „Az itt közölt, szigorúan bizalmas párt dokumentumot Magyarországról juttatták el az Irodalmi Újsághoz”.

¹⁰ A Főcsoportfőnökségnek 1972-ben kialakított struktúrája módosult ugyan 1979-ben, de a III/III-as Csoportfőnökség tagoltságát ez érdemben nem érintette. [Lásd: A Magyar Népköztársaság belügyminiszterének 26/1979. sz. parancsa a BM III. (Állambiztonsági) Főcsoportfőnökség Ügyrendjének kiadásáról. 10-22/26/1979. i. sz. BM KI Pgy. 202. sz. d.] Ugyanakkor a Belügyminisztérium „M” és Szervezési Csoportfőnökség 16-80/73/1989. számú iratára hivatkozva ismerteti a Csoportfőnökség módosított szerkezeti felépítését a Történeti Hivatal évkönyve, megjegyezve: „Az állambiztonsági főcsoportfőnökség belső reakció elhárításával foglalkozó részlegének, a III. csoportfőnökségnek a szervezete a rendszerváltást megelőző időszakra tovább differenciálódott. Egy évvel a csoportfőnökség megszüntetése előtt a korábbi négy osztály és két önálló alosztály helyett a részlegen már hét osztály és egy önálló alosztály tevékenykedett.” Ennek vázlatát is közli a tanulmány: III/III-1. (Egyházi reakció Elhárító) Osztály; 2. (Ifjúságvédelmi) Osztály, 3. (Ellenséges személyeket elhárító, rendkívüli eseményeket felderítő) Osztály; 4. (Ellenséges ellenzék fő erőit elhárító) Osztály 5. (Kulturális terület védelmével foglalkozó) Osztály; 6. (Ellenséges propagandaanyag

A Politikai Bizottság határozatát követően a Belügyminisztérium, illetve az állambiztonsági vonal szervezete gyakorlatilag a korábbi struktúrában működött tovább, a hangsúlyok némi újrafogalmazása mellett.¹¹

Az MSZMP Politikai Bizottságának az ellenséges–ellenzéki csoportokról szóló 1986. július 1-jei titkos határozata 1989-ben is érvényes volt. Ez voltaképpen megkérdőjelezte annak őszinteségét, amit akkoriban a hatalom – elsőként az MSZMP Központi Bizottsága az 1989. február 10–11-i ülésén (majd később egyre gyakrabban) – a többpártrendszer keretei közötti demokratikus hatalomgyakorlásra való békés átmenettel összefüggésben hivatalosan és nyilvánosan deklarált.¹² A Csoportfőnökség utolsó vezetőjének visszaemlékezése elismeri ez irányú ténykedésüket:

készítését és terjesztését elhárító) Osztály; 7. Osztály (jelentőszolgálat, belső elhárítási adattár). [Lásd: CSEH GERGŐ BENDEGÚZ: *A magyarországi állambiztonsági szervek intézménytörténeti vázlata, 1945–1990*. In: GYARMATI GYÖRGY (szerk.): *A Történeti Hivatal évkönyve. Trezor 1*. Budapest, Történeti Hivatal, 1999. 88–89. pp.] Fentiek értelmében tehát az egyházi, az ifjúsági vonallal, illetve a ellenséges személyek elhárításával foglalkozó (III/III-1, III/III-2, III/III-3) Osztályok változatlanul hagyása mellett ez utóbbiól elkülönítve, önálló egységként jött létre egy új kategória, az „ellenséges ellenzék” fő erői elhárításával foglalkozó III/III-4-es osztály. Ennek három alosztálya – az „F” dossziés személyek és a politikai elítéltek mellett – külön célpontnak tekinti a számításba veendő további ellenséges ellenzéki irányzatot: a radikális ellenzék („A” alosztály), a „szektásnak” minősített egykori és aktív párttagok, álbaldolaiak („B” alosztály) valamint a nemzeti ellenzék („C” alosztály) kategóriáit. A korábban a kulturális területeken tevékenykedő ellenséges személyek elhárításával foglalkozó III/III-4. Osztályból 5. Osztály lett és hatodikként megalakult a kifejezetten operatív akciók végrehajtására szervezett új egység, az ellenséges propagandaanyag készítését és terjesztését elhárító Osztály. A tanulmány által hivatkozott irat tehát 1989-es keltezésű. Az előzményeül szolgáló belügyminiszeri parancs(ok)ra, a megjelenés időpontjára, illetve a végrehajtás(uk)ára kibocsátott módosított (esetleg új) ügyrendre vonatkozóan adatok nem állnak rendelkezésre. A III/III-as Csoportfőnökség 1986 után bekövetkezett, idézett átalakítására vonatkozó iratok tehát a Belügyminisztérium Központi Irattárában nem találhatók. A ÁBTL évkönyvén kívül csupán egyetlen munka idézi a III/III-as Csoportfőnökség szerkezetének ugyanezen modelljét, és ez is a Történeti Hivatal által összeállított tájékoztatóra hivatkozik. (SZILÁGYI SÁNDOR: *A Hétféli Szabadegyetem és a III/III*. Budapest, Új Mandátum, 1999. 11. p.). Pedig a könyv által tárgyalt időszakban – ’70-es évek vége, ’80-as évek eleje – még mindenképpen a korábbi (lásd: 7. sz. jegyzet) parancs, illetve ügyrend szerinti szervezeti felépítés volt érvényes. Mivel a III/III-as Csoportfőnökség 1986 után bekövetkezett, itt említett átalakítására vonatkozó iratok a BM KI Parancsnyűjteményében sem találhatók, másrészt a pártdokumentáció sem utal egy ilyen, nagy jelentőségű átszervezésre (pedig a pártvezetés engedélye nélkül ilyen méretű változás nem mehetett volna végbe), ezért csak megszorításokkal lehet értelmezni a forrásként megjelölt iratot. Elképzelhető, hogy csak „M”, azaz mozgósítás esetére vonatkozó tervkonceptióra történik benne utalás. De lehetséges az is, hogy az állománytáblázatban (különböző pénzügyi megfontolások alapján) valóban végbement egy hét osztályvezetői státust tartalmazó rendszer kialakítása, anélkül azonban, hogy ez a valóságban is együtt járt volna az osztályok számának bővülésével. Ellene szól e feltételezett változásnak az a tény is, hogy a Budapesti Katonai Ügyészség által „a szolgálatra jelentős hátránnyal járó előljárói intézkedés elmulasztásának büntetése” (azaz a „Duna-gate”) miatt Pallagi Ferenc, korábbi III-as Főcsoportfőnök és Horváth József, korábbi III/III-as Csoportfőnök ellen emelt vád irataihoz csatolták ugyan a Belső Biztonsági Szolgálat tervezett átalakítására vonatkozó iratokat, ezek azonban semmiféle adatot nem tartalmaznak a hét-osztályos tagoltságú szerkezetátalakítást illetően. (Zinner Tibor szóbeli közlése.)

¹¹ Lásd: Az MSZMP Központi Bizottságának állásfoglalása. A politikai rendszer reformjának néhány időszerről. (Tervezet). *Népszabadság*, 1989. február 16. A kerekasztal-tárgyalások megindulásához talán szerencsésen járult hozzá a meghozott döntések *Szigorián titkos!* minősítése, hiszen ennek híre joggal növelte volna tovább az MSZMP-vel szembeni bizalmatlanságot.

¹² 1989-ben is megfontolásra méltó maradt az a szerkesztőségi kommentár, amely a Politikai Bizottság fenti határozatának az Irodalmi Újságban történt 1987-es publikálását követte. Ebben Méray Tibor kifejtette: [A Politikai Bizottság] „Szavakban ugyan 'elsődlegesen politikai módszerekkel' történő fellépést hirdet, a politikai munka javításáról, a jobb pártmunkáról, a pártegység erősítéséről beszél (mintha ezekkel a frázi-

„...az ellenzék különböző csoportjait 1989 elejéig szorosan, attól kezdve fokozatosan enyhébben, 1989 nyarától csak éppen hogy, október 23-a után pedig sehogy nem ellenőriztük. [...] A munka kevésbé látványos részeként 1989 elején, tehát még a háromoldalú tanácskozás megkezdése, a megállapodások aláírása előtt megkezdtük az általunk elképzelt jogállamiságba mutató átalakulás ütemezésének, alapvető elveinek és szervezeti kereteinek megtervezését.”¹³

Bár egyelőre nem ismertek azok a dokumentumok, amelyek a „jogállamiságba mutató átalakulásnak” (sic!) az államvédelmi szervek által elképzelt útját lettek volna hivatalba kijelölni, azért a kutatás további irányát és lehetőségeit feltétlenül megszabja, hogy a fenti szervek iratai milyen mélységben és mennyiségben hozzáférhetőek. Csak sejteni lehet, hogy a III. Főcsoportfőnökség egyéb szervei is gyűjthettek az Ellenzéki Kerekasztal működésére vonatkozó közvetlen vagy közvetett információkat. Ilyen jellegű dokumentumok keletkezhettek például a III/I-2. Osztályon, amely folyamatosan jelezte a kiutazó magyar állampolgárok határon túli ellenséges tevékenységét. Egyes iratok utalnak arra is, hogy a BM operatív-technikai szerve speciális (ti. titkos) eszközökkel folytatott segítséget nyújtott az EKA-val kapcsolatos információk megszerzéséhez. Ehhez viszont a BM III/V. Csoportfőnökség dokumentációját kellene megismerni, továbbá a III/2-A-D Alosztályokéit, ahol a figyelt és „környezettanulmányozott” személyekről, kapcsolataikról, kapitalista követségekre, kulturális intézményeikbe bejárókról vezettek adatokat és ellenőrizték posta küldeményeiket. Végül pedig, mivel szakirányítás szempontjából a rendőr-főkapitányságok III/III. Osztályai az állambiztonsági főcsoportfőnökség alá tartoztak, így az ez irányú, szélesebb körű forrásfeltáró munka is nélkülözhetetlen.

II. Politikai koncepciók, operatív parancsok

A rendőrség, illetve az állambiztonsági szolgálat kérdésének felsőszintű, politikai megítélése és az operatív munka végrehajtási szintje 1989 közepére egyre távolabb kerültek egymástól. A politikai tárgyalások szereplői – pozícióik eltérő voltából adódóan – más és más verziót alakítottak ki a hatalom koncentrációjának újraszabályozására. Abban nem volt nézetkülönbség, hogy minden államnak elemi szükséglete a főhatalom gyakorlása feltételeinek biztosítása, így az állambiztonsági szervek létjogosultságát komolyan senki sem kérdőjelezte meg. Lényeges eltérés mutatkozott azonban annak a megítélésében, hol kell mindennek elhelyezkednie az állam szervezeti rendszerében, és ami ennél is fontosabb, milyen irányítási-ellenőrzési szisztémával akadályozható meg az állambiztonsági szervezet túlzottan önálló mozgása, másfelől milyen módon lehet kizárni bármilyen pártszándékot, amely ennek monopolizálására törekszik. Retorikusan minden javaslat a „jogállamiság” eszményére hivatkozott, ennek azonos fogalmi keretek közötti

sokkal bármit is el tudna érni), de ténylegesen tervbe vett intézkedései mind adminisztratív, hatósági, büntető jellegűek.” *Irodalmi Újság*, i. m. 14. p.

¹³ HORVÁTH JÓZSEF: *A lehallgatástól a kihallgatásig*. Budapest, Budapest Holding, 1991. 22., 118. p. Más kiadványokban megismétli ezen álláspontját: uő.: A „kísértet” fogságában. Budapest, Zingen Kft., 1991.; A III/III. főnöke voltam, avagy a „cég” együtt bukkant a rendszerrel. Budapest, Püski – Met Publishing Corp, 1998.; A tábornok vallomása. Budapest, Pallas, 1990.

értelmezésére azonban az átalakulás időszakában nem került sor. Pedig teljesen ellentétes tartalmat nyer a politikai rendőrség kialakítandó szervezeti rendszere és funkcióköre, ha a „szocialista jogállamhoz”, vagy a jelző nélküli jogállamisághoz kapcsolódik.

Az eltérő koncepciók nem az egyetlen ellentmondását jelezték e kérdésnek. Az egyébként is túlszabályozott állambiztonsági szervezet ideológiai túlterheltsége miatt nem egyszerűen végrehajtható szervként működött, hanem önmagában véve is – bár korszakonként eltérő intenzitással – részévé vált a proletárdiktatúra politikai rendszerének. Ettől az eszmiségtől és szereptől – vélhetők egyes vezetők és beosztottak – az eddig ellenséges/ellenzéki minősítésű kategóriák a pártvezetésnek velük áruoló módon összejátszó néhány figurájával közösen igyekeznek megfosztani. Így egymástól gyakran független, ellenmondásos, időnként ellentétes mozgásba kezdtek a politikai szféra különböző törekvései, koncepciói, valamint a szervezeti, parancsnoki szintek végrehajtható megvalósító tevékenységi formái (mely utóbbi szintek között és ezeken belül is jelentős véleménykülönbségek alakultak ki). E konfúzió folyamata az év végi megfigyelési-irratmegsemmisítési botrányban érte el csúcspontját.

„Ha a társadalom pluralizálódása során a ‘biztonságot’ a különböző csoportok a különböző területeken különbözőképpen érzékelik és értékelik, akkor a rendőrségnek a váltakozó kritikával szemben nemcsak ‘belső lelki nyugalommal’ kellene felvérteznie magát. Ugyanúgy kötelességének kellene érezze, hogy prioritásait és szakmai illetékeségéből eredő intézkedéseit úgy indokolja meg, hogy a döntési kritériumok utánajárhatók és politikailag lehetőleg messzemenően konszenzusképesek legyenek.”¹⁴

Az 1989-es pluralizálódás folyamatában éppen a fenti két pillére hiányzott a rendőrségnek: a „belső lelki nyugalom” és a konszenzusképesség. Természetesen ez fokozottan igaz az olyan átpolitizált rendőrségre, amelynek testülete egészében a pártállami ideológia jegyében szocializálódott és a rendszerváltás során egyszerre került politikai, erkölcsi, szakmai és nem utolsósorban legitimációs válságba.¹⁵ 1989-ben a hirtelen sokszereplőssé vált hatalmi játszmában az egészében véve is politikai természetű rendőrség speciálisan politikai jellegű részlege, az állambiztonság került – érthetően – súlyos krízisbe. Ugyanakkor e válság feldolgozására tett esetleges elképzelések köréből az ellenzéknek – de olykor a politikai vezetésnek is – felsejlett az erőszakos rendteremtés víziója.¹⁶ Az Ellenzéki Kerekasztal javaslatára nem véletlenül került be a Nemzeti Kerekasztal önálló munkabizottságban megtárgyalandó témakörei közé az erőszakos megoldásokat kizáró jogi garanciák megteremtésének kérdése.¹⁷

¹⁴ MURCK, MANFRED: *Rendőrség, állampolgárok és politika a pluralista demokráciában*. Rendészeti tanulmányok, 1994. 4. sz. 16. p.

¹⁵ Lásd: FINSZTER GÉZA: *A rendszerváltás és a rendőrség*. In: *Rendőrség és társadalom. A rendszerváltás magyar rendőrsége*. Budapest, Hanns Seidel Alapítvány, 1993. 10–27. pp.

¹⁶ Erről Kacziba Antal, az ORFK korábbi bünygyi főigazgatója így emlékezett vissza egy interjúban: „Nem tagadom, hogy erős kapcsolat állt fenn az MSZMP egy bizonyos szánya, a rendőrség, az elhárítás és a Munkásőrség között. De abszolút kisebbségben voltak.” *Elhajítottak és túlélők*. BOSSÁNYI KATALIN interjúja Kacziba Antallal. *Mozgó Világ*, 1999. 11. sz. 86. p.

¹⁷ Lásd: A Nemzeti Kerekasztal résztvevőinek megállapodása a tárgyalások témaköreiről és munkarendjéről. 1989. június 21. In: BOZÓKI ANDRÁS (főszerk.)–ELBERT MÁRTA–KALMÁR MELINDA–RÉVÉSZ BÉLA–RIPP ERZSÉBET–RIPP ZOLTÁN (szerk.): *A rendszerváltás foratókönyve: kerekasztal-tárgyalások 1989-ben. (a továbbiakban: A rendszerváltás foratókönyve) 1–4. köt. Budapest, Magvető, 1999. 2. köt. 138–139. pp.*

A Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások során sikerült a racionális párbeszéd keretei között, a jogállamiság értékeinek megfelelő kompromisszumos alapelveket kidolgozni az állambiztonsági szervek alkotmányos helyzetének megoldására. Az ezek kidolgozására felállított I/6-os bizottság tárgyaló feleinek nézetkülönbségeit jól illusztrálja egy korabeli munkamodell, amely a kiinduló állapotot rögzítette:¹⁸

Állambiztonság és rendőrség kapcsolata

A rendőrség/állambiztonság kérdéseit illetően az MSZMP és a Harmadik Oldal¹⁹ koncepciója a későbbiekben is az volt, hogy az állam biztonságának védelmét továbbra is a rendőrség lássa el. Az EKA viszont úgy vélte, erre külön intézményt kell létrehozni a Minisztertanácsnak alárendelve. Ebben a kérdésben a felek – az alkotmánymódosítással foglalkozó I/1-es bizottsági üléseket követően – az 1989. szeptember 11-i középszintű politikai egyeztető bizottsági ülésen sem tudtak megállapodni. *Tölgyessy Péter* ekkor kifejtette:

„Az Ellenzéki Kerekasztalnak az a határozott véleménye, hogy a normál rendőrségi feladatoktól el kell különíteni a politikai jellegű cselekmények rendészeti jellegű kivizsgálását. Megokolásképpen a következőkre hivatkozom. Először is ez egy nemzetközileg szokásos gyakorlat. Az országok túlnyomó többségében a normál rendőrségi munkától nagyon határozottan elkülönül az úgynevezett államvédelmi munka. Ennek az oka az, hogy itt a politikával határos területről van szó, mely rendkívül szorosan csatlakozik a politikai pártok, parlament működéséhez, és ezért ez különleges garanciákat követel. Meg kell mondani, hogy ezt a kifejezést sem használják ma már, hogy államvédelem, állambiztonság, nagyon sok országban rossz emlékű jelentéstartalmai vannak. Például Németországra hadd utaljak, ahol az ottani államvédelmi szerv elnevezését is megváltoztatták, és az egész irányítási módszerét is megváltoztatták, hiszen a rossz emlékű Gestapo nagyon rossz emléket hagyott maga után. Mi a javaslatunk? Német módra legyen egy alkotmányvédelmi hivatal, amely a miniszterelnöknek a felügyelete alatt van, de amely felett az Alkotmánybíróság – amennyiben ennek a felállításában megegyezünk – egy alkotmányossági felügyeletet végez, továbbá a parlament illetékes bizottsága is ezen hivatal felett egy kontrollt gyakorol. Rendkívül fontosnak tartjuk, hogy az állam ilyen irányú tevékenysége felett minél határozottabb és minél több szerv által végzett kontroll legyen, hiszen az intézményes garanciák adhatnak csak valóságos garanciát az állambiztonsági szerveknek a visszaélésével szemben. Ezért az alkotmány vonatkozó szakaszait és mondatait szeretnénk úgy megfogalmazni, hogy ott mint a rendőrség feladata ne szerepeljen a politikai rendőrségi feladat.”²⁰

¹⁸ Lásd: KALMÁR MELINDA – RÉVÉSZ BÉLA (szerk.): *A rendszerváltás forгатókönyve: Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben*. 6. köt. Budapest, Új Mandátum, 2000. Függelék, 116. sz. dokumentum.

¹⁹ A Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások megkezdéséről szóló, 1989. június 10-én aláírt Megállapodás II. rész 1. c) pontja sorolta fel azokat a társadalmi szervezeteket és mozgalmakat, amelyek – a „Harmadik Oldalon” – részt vesznek a politikai megállapodások kialakításában. Ezek: a Baloldali Alternatíva Egyesülés; a Hazafias Népfront; a Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség; a Magyar Ellenállók, Antifasiszták Szövetsége; a Magyar Nők Országos Tanácsa; a Münnich Ferenc Társaság és a Szakszervezetek Országos Tanácsa.

²⁰ Lásd: *A rendszerváltás forгатókönyve*. 4. köt. 323. p.

Döntés végül a középszintű politikai egyeztető bizottság szeptember 15-i ülésén született. Ekkor *Somogyvári István* az MSZMP véleményét tolmácsolva kifejtette:

„Álláspontunk szerint az állambiztonság vagy alkotmányvédelem elnevezés változhat, egy olyan intézmény, amelynek a továbbfejlesztése mindenképpen napirenden van. Az MSZMP-nek ebben az álláspontja az, hogy a közeljövőben valószínűleg erre sor fog kerülni, de addig, amíg a munkálatok megfelelően el nem kezdődnek, amíg a körvonalai ki nem alakulnak annak, hogy pontosan milyen hatáskörrel, milyen szervezeti rendszerben működjön ez a szervezet, véleményünk szerint az alkotmány szintjén nem lehet olyan módosítást végrehajtani, ami meghatározná a további jogalkotói és szervezési munkát. Ezért mi elvileg nem zárkózunk el ennek az intézménynek az átalakítása elől, de az alkotmánybeli szabályozás kérdésében azt javaslom, hogy fogadja el mindkét tárgyaló fél a javaslatunkat, és ne kössük meg a további jogalkotó munkában a jelenlegi vagy a következő parlament kezét.”

A Harmadik Oldal továbbra is egyetértett az MSZMP véleményével, az EKA nevében pedig ismét *Tölgyessy Péter* reagált az MSZMP által felvetettekre:

„Az Ellenzéki Kerekasztal nagyon jól tudja, hogy az alkotmány szintjén ezt a kérdést egyszer s mindenkorra, végérvényesen eldönteni nem lehet. A mi javaslatunk arra vonatkozott, hogy az alkotmány szövege afelé vigye el a jogalkotót, illetve a rendőrség ügyében döntő szerveket, hogy a rendőrség intézményéből az államvédelmi rendőrség kikerüljön. Ennek többféle megoldása lehetséges. Elképzelhető olyan megoldás is, hogy a belügyminiszter felügyelete alatt marad továbbra is az államvédelmi rendőrség. Az volna a kérésünk az MSZMP felé, fontolja meg még egyszer, hogy egy olyan típusú alkotmányszöveg vonatkozzék a rendőrség szabályozására, amely ebbe az irányba vinné a további fejlődést.”

Végül az EKA azt javasolta: az alkotmánymódosítás olyanformán történjen, hogy később lehetőség legyen az államvédelmi szolgálatnak a kivonására a rendőrség intézményéből. A konszenzusos szöveg a következő lett: „A rendőrség alapvető feladata a közbiztonság, valamint a belső rend védelme. A rendőrséggel és az állam biztonságával összefüggő részletes szabályokat alkotmányerejű törvény határozza meg”.²¹

Természetesen nem egyszerűen a tárgyalások vitái járultak hozzá az államvédelmi szervek elbizonytalanodásához. A korábban a legtitkosabb körülmények között működő rendszer körül megsokasodtak a találgatások, és a sajtó is alkalmas példát talált ebben a helyzetben a kiszélesedő nyilvánosság horizontjának felmérésére. A közvélemény előtt a politikailag irányított rendőrség összképe könnyen összemosódott a politikai rendőrség képével, ami a rendőrség belső viszonyaira úgy hatott vissza, hogy „értelmetlen rivalizálást alakított ki a rendőrség és az elhárítás meghatározott egységei között. [...] Ez [...] a meglehetősen összezavarodott, erkölcsileg szétzilált állományt még inkább elbi-

²¹ Uo. 425–426. pp. Az itt elfogadott szöveg érdemi változtatás nélkül épült be az Országgyűlés által 1989. október 18-án módosított alkotmányba. Lásd: 1989. évi XXXI. törvény az Alkotmány módosításáról. 40/A. § (2) bekezdés.

zonytalanítottta, s mivel érezték a velük szembeni, akkor már nyilvánosan is megfogalmazott köznap és politikai ellenérzést, tömegesen léptek ki a testületből”.²²

Az ellenzék gyanakvását és tartózkodó álláspontját mindvégig meghatározta a szemben ülő tárgyaló felek szemlátomást ambivalens szerepe. Az, hogy a vitahelyzetben elfoglalt mellérendelt és egyenjogú pozícióját bármikor felcserélhette a hatalom monopóliumával rendelkező hatalomgyakorlóéval. Egy tíz évvel későbbi visszaemlékezés szerint „volt abban valami pikáns, hogy miközben egy asztalhoz ültek velünk, lehallgatták a telefonunkat és helység-ellenőrzés útján szereztek információkat a megbeszéléseinkről, majd másnap ott volt előttük a beszámoló az ellenzéki találkozókról”.²³ Mindehhez természetesen az állambiztonsági szerveknek szükségük volt arra az eszmei kiindulópontokra, amely a hagyományos ideológiát kiszolgálva mellékesnek és átmenetinek tekintette a politikai élet felszínén zajló változásokat.

Az elhárítás működésének sarokpontja a pontosan definiálható ellenség-fogalom. Ez a Kádár-rendszer nagyobb részében változatlan tartalmú, megbízható és kiszámítható kategóriarendszerként létezett. Az államellenes bűncselekmények száma tartósan évi 200 és 250 között mozgott, és ezek mintegy 80–90%-a szóbeli jellegű izgatás volt. Korabeli kriminológiai elemzések szerint ezek körében első helyen az „ellenforradalmi propaganda és agitáció” szerepelt. Az ilyen típusú elkövetők „tudatos ellenséges elemek, általában a közép korosztályba tartoznak, gondolkodásukat meghatározott ideológiai koncepció jellemzi, műveltségük viszonylag magasabb szintű. [...] Az elkövetést elősegítő körülmények sorában kiemelkedik a fellazítási tevékenység, a múlt tudati hatása, de nem elhanyagolható a szocialista társadalmi fejlődésben jelentkező nehézségek, a marxista ideológiai tudományokban esetenként tapasztalt elmaradottságok és megtorpanások, saját propagandánk bátortalansága és a politikai tájékoztatás fogyatékoságai.”²⁴ Bár a hivatalos bűnözési statisztika 1988-ban már csak 17 politikai bűncselekményt regisztrált, de ezekből 15 volt izgatási jellegű.²⁵

Az ellenséges kategóriák, illetve az ellenséges tevékenység felismerését volt hivatva elősegíteni az a miniszteri parancs, amelyet csak 1990-ben helyeztek hatályon kívül, így – a makropolitikai folyamatoktól teljesen függetlenül – érvényes, alkalmazható és alkalmazandó feladatokat fogalmazott meg az elhárító szervek felé, még – és ezért van itt jelentősége – 1989-ben is.²⁶ Ennek értelmében operatív ellenőrzés és bizalmas nyomozás alá kellett vonni azokat a személyeket, csoportokat, szervezeteket, akik (az „EKA-relevánsakat” említve):

„– társadalmunk politikai, állami és vezető szerveit, intézményeit támadva, a vezető szerepet más szervezetekkel, csoportokkal, erőkkel akarják felváltani; ilyen szervezetek illegális létrehozását tervezik, előkészítik, propagálják, vagy kezdeményezik;

²² Elhajtottak és túlélők. I. m. 87. p.

²³ Kónya Imre, az Ellenzéki Kerekasztal megszervezőjének interjúja, riporter Bocskay Zsolt. Népszava, 2000. február 22.

²⁴ FINSZTER GÉZA: *Az állam elleni és politikai jellegű bűncselekmények kriminológiája*. In: Szakkriminológiai füzetek. I. köt. Budapest, Rendőrtiszti Főiskola, 1979. 40. p.

²⁵ Lásd: *Konzultáció a Belügyminisztérium, a rendőrség megítéléséről. Szerkesztőségi beszélgetés Kőszeg Ferencel és Somogyi Jánossal*. Belügyi Szemle, 1989. 8. sz. 62. p.

²⁶ Lásd: A Magyar Népköztársaság belügyminiszterének 0022. sz. parancsa. 10-21/22/1970. BM KI Pgy. 119. sz. d. Hatályon kívül helyezte a 12/1990. sz. belügyminiszteri utasítás.

– a Magyar Népköztársaság állami, társadalmi, politikai rendjét támadva, burkoltan restaurációra töreksenek, a 'demokratikusabb', 'humánusabb', 'igazi proletárdiktatúra' jelszavának hangoztatása alapján a politikai rendszer megváltoztatását tervezik;

– a volt uralkodó osztályok, vagy más társadalmi rétegek – pl. értelmiség – társadalom-vezető szerepének létjogosultságát szervezetten hangoztatják, ilyen tartalmú, tudatos ellenséges zavarkeltésre alkalmas propagandát folytatnak;

– a Magyar Népköztársaság szövetségi, együttműködési és barátsági politikájának alapjait támadják, a proletár internacionalizmussal szemben a nacionalizmust tudatosan és szervezetten táplálják, a semlegességet hirdetik, ilyen tartalmú 'műveket', propagandaanyagokat titkos úton terjesztenek; [...]

– kapcsolatot tartanak az imperialista fellázítási taktikát megvalósító külföldi személyekkel és szervekkel. Tevékenységet fejtenek ki bármilyen formában – szóban, írásban, vagy ilyen irodalmi, művészeti stb. termékeknek a titkos közvetítésével – a fellázítási taktika érvényesülése érdekében; [...]

– a budapesti – hazánkkal szemben ellenséges politikát folytató országok – külépviselői szervezetnek (sic!) beosztottaival kapcsolatban állnak, s ennek alapján ellenséges fellázító tevékenységet folytatnak; [...]

– irodalmi, publicisztikai, művészeti termékeket illegálisan külföldre juttatnak, ilyenről tudnak vagy terveznek, erre felbujtanak vagy ezt elősegítik;

– demonstrációt, tüntetést szerveznek, legális rendezvényeket ilyen célra felhasználnak, vagy felhasználni akarnak; [...]

– klubokat, irodalmi, zenei és egyéb művészeti egyesületeket, köröket ellenséges céljaik megvalósítására felhasználnak, vagy ezt tervezik.”

Amennyiben a fenti esetek nem lépik át a büntetőjogilag pönalizálhatóság határát, arra az esetre az elhárítás különféle operatív eszközöket és „kombinációkat” alkalmazott. A nyílt intézkedéseken túl ilyenek az operatív megelőzés, a bomlasztás, leválasztás, elszigetelés, az ellentétek szítása, a meglévő ellentétek kihasználása és mélyítése, a vezéregyenységek lejáratása stb. Így az ellenséges erők lejáratására ki kell használni a közrendet, a közbiztonságot, a közérkölcstört sértők által elkövetett bűncselekményeket, szabálysértéseket is, emellett pedig „az eredményes operatív elhárító munka érdekében javítsák kapcsolataikat kulturális életünk társadalmi és állami vezetőivel”.

Ennek az egységes és az állambiztonsági szervek szempontjából megbízhatóan alkalmazható ellenségképnek általános érvényét és legális pozícióját rendítette meg elsőként az 1989. január 10-én elfogadott egyesülési, illetve a gyülekezési jogról szóló törvény. Két hónappal korábban még évtizedes rutinnal kezelték az eseményeket. Az 1988. november 15-i nemzetközi Románia Napra, a brassói munkásmegmozdulás első évfordulójára tizenöt szervezet szolidaritási tüntetés megtartását kezdeményezte a Román–Magyar Szolidaritási Parknál, ahonnan Románia budapesti nagykövetsége elé kívántak vonulni. November 9-én a hatályos BM-rendeletnek megfelelően bejelentették a tüntetést. A tüntetés meghirdetett útvonalát a rendőrség lezárta, a nagykövetség épületét körülvette. A tüntetőket eltérítette az eredeti útvonaltól, majd erőszakos fellépéssel megakadályozta a továbbhaladást; hat személyt előállítottak.²⁷ A rendőri erőszak brutalitása

²⁷ Lásd: sz. n.: *Memento Brassói Beszélő*, 25. 1988. 3. sz.

a hatályos jogrendszer szerint legitim volt, a tömegosztatás szabályszerűen történt.²⁸ 1989 elején viszont olyan törvényi helyzet jött létre, amely szerint szűk kivételektől eltekintve „a közterületen tartandó rendezvény – a bejelentés megtétele után – minden további intézkedés nélkül megtartható.”²⁹

A hagyományos ellenségkép eróziója azzal folytatódott, amikor a büntető törvénykönyvnek az Igazságügyi Minisztérium által javasolt módosítása nyilvánosságra került. Ennek hivatalos indoklása ugyanis a következőket tartalmazta:

„A hazánkban zajló társadalmi politikai átalakulás, a jogállami garanciák következetes megteremtésének igénye szükségessé teszi az állam elleni bűncselekmények szabályozásának felülvizsgálatát. Ennek terjedelmére és időpontjára két megoldás merült fel: a) az állam elleni bűncselekmények teljes körének felülvizsgálatára az új alkotmány elfogadását követően kerüljön sor. Ennek az az indoka, hogy az állam elleni bűncselekmények jogi tárgya az alkotmányban rögzített elvekhez és intézményekhez kapcsolódik; b) a felülvizsgálatot haladéktalanul el kell végezni, annak érdekében, hogy a büntetőjogi szabályozás ne válhasson a demokratikus fejlődés, az emberi jogok és az állampolgári szabadságjogok kibontakozásának gátjává. E két megoldási lehetőséget vizsgálva arra a következtetésre kell jutni, hogy az állam elleni bűncselekmények szabályozásának felülvizsgálatával nem lehet várni az új alkotmány létrehozásáig. Törvényességi szempontból nem tartható fenn, hogy a hatályos jog ugyan lehetőséget ad a jelenlegi alkotmányhoz kapcsolódó politikai-társadalmi gyakorlat kereteit túllépő folyamatok résztvevőinek büntetőjogi felelősségre vonására, de erre a bűnüldöző szervek toleranciája folytán nem kerül sor; ennek ugyanis nincs jogi biztosítéka. Ezért a Minisztertanács elrendelte az állam elleni bűncselekmények felülvizsgálatának gyorsítását.”³⁰

A zűrzavart fokozta, hogy a jogforrási hierarchia az állambiztonsági szervek vonalán szinte megfordult: az elhárító munka részesei közvetlenül a rájuk vonatkozó parancsokat hajtották végre, ehhez kellett magukat tartaniuk. Így a magasabb belügyi normák bonyolult rendszerét – tájékoztató, közlemény, körlevél, állásfoglalás, elvi állásfoglalás, irányelv, belügyi iránymutatás, ügyrend, szabályzat, intézkedés, parancs, miniszteri utasítás³¹ – általában annyiban tekintették tevékenységük szabályainak, amennyiben ezeket felettesük oktatás formájában ismertette, vagy ezek betartására utasította őket. Még távolibbak voltak azonban a „külső” jogrendszer rendelkezései, amelyek többnyire csak a

²⁸ Lásd: Segédlet a csapaterővel megoldandó karhatalmi feladatok végrehajtására. Idézi: SZABÓ MÁTÉ: *A tüntetések rendőri kezelésének normái a Kádár-rendszerben (1957–1989)* [a Tartalomjegyzékben: Tüntetések a Kádár-rendszerben: történeti vázlat címmel] In: Szabó Máté – Dominique Wisler (szerk): *Tüntetés, rendőrség, demokrácia*. Budapest, Villányi úti könyvek, 1999. 147–148. pp.

²⁹ Indoklás a gyűlekezési jogról szóló törvényjavaslathoz. *Magyar Közlöny*, 1989. 5. sz. 101. p.

³⁰ A Büntető Törvénykönyv módosítása. Az Igazságügyi Minisztérium tervezete. (*Magyar Nemzet*, 1989. május 31.) Az Országgyűlésnek beterjesztett javaslatot – tekintettel a megkezdődött politikai egyeztető tárgyalásokra – a kormány kezdeményezésére az Országgyűlés levette nyári ülésszakának napirendjéről. A tárgyalások során a politikai munkabizottságok közül az I/4. számú foglalkozott a büntető törvénykönyv és a büntetőeljárás törvény módosításának elveivel. A vita központi témáját éppen a politikai bűncselekmények újra szabályozása jelentette. Lásd: A rendszerváltás forгатókönyve. 6. köt. passim, különösen 65–68. sz. dokumentumok.

³¹ Lásd: A Magyar Népköztársaság belügyminiszterének 21/1978. számú utasítása a jogszabályok, a belügyi rendelkezések, a belügyi iránymutatások kiadásáról és az előterjesztés előkészítéséről. 10-21/21/1978. BM KI Pgy. 194. d.

belügyminisztériumi normák közvetítésével jutottak el az állambiztonsági szervek munkatársaihoz. Az állambiztonsági csoportfőnök napi gyakorlatában érezkelhette a konfliktust:

„Új pártok, szervezetek alakultak. A Szabad Kezdeményezések Hálózata SZDSZ-szé, a lakiteleki értelmiségi csoport MDF-fé alakult, a Fidesz is színre lépett, az FKGP újrászerveződött, Néppárt, Liga Demokrata Párt... egymás után. A parancsok szerint mindez állambiztonsági feladat lett volna.”³²

Az állambiztonsági munka túlszabályozott és bürokratikus jellegét talán az érzékelteti legjobban, hogy az állam- és közbiztonságról szóló 1974. évi 17. törvényerejű rendeletet, az állambiztonság feladatait tartalmazó 6000/1975. sz. MT. határozatot, illetve a Minisztertanács elnökhelyettesének az állam biztonságának védelmében alkalmazható eszközökről és módszerekről szóló 1/1975. sz. utasítását száznál több belügyi parancs, utasítás és intézkedés kibocsátása követte, amelyek igen részletesen rendelkeztek a titkos technikai rendszerek és az operatív intézkedések alkalmazásának szabályairól.³³ A kialakult helyzet abszurditását jól mutatja, hogy a III/III-as Csoportfőnökség utolsó vezetője kijelentette: 1989-ben „a miniszterhelyettes sem ismerte a 6001-es, illetve 6000-es számú rendelkezést, amely felhatalmazta az állambiztonsági szerveket ezeknek az [titkosszolgálati] eszközöknek a használatára”.³⁴

Az állambiztonság szabályozása tehát jogi szempontból és gyakorlatilag – a normális tagoltságon túl – több szintre szakadt. A felsőszintű politikai és állami vezetés szándékát a politika makroszférájának az eseményei befolyásolták, és ez a vezetés a nyilvánosság előtt a demokratikus átalakulás békés útja reprezentánsának mutatkozott. A Belügyminisztérium vezetése – pártjóváhagyással – igyekezett a politikai változásokkal lépést tartani, még azon az áron is, hogy a miniszterhelyettesi gárdát nyár elején lecserélték, köztük a III/III-as főcsoportfőnököt is.³⁵ Operatív szinten az állambiztonsági szervek működésének legfontosabb motívuma viszont a közvetlen vezetés parancsainak realizálása maradt, még ha az ötvenes évekből megmaradt intézményi háttere is volt ezeknek az intézkedéseknek.³⁶ A főcsoportfőnök 1989. augusztus 15-én, november 6-án, 21-én és december 6-án írásos emlékeztetőket, majd körlevelet adott ki, amelyekkel – szavai szerint – a „jogállamiságba való átmenetet” akarta előmozdítani, de – tette hozzá –

³² HORVÁTH JÓZSEF: *A „kísérlet” fogságában*. I. m. 258. p.

³³ Lásd: A Magyar Népköztársaság Belügyminiszterének 20. sz. parancsa. A belügyi szervek tevékenységére vonatkozó új jogszabályokkal kapcsolatos feladatok. 10-21/20/1974. i. sz. BM KI Pgy. 152. d.; továbbá: HAJAS GÁBOR: *A nemzetbiztonsági szolgálatok szabályozása*. Belügyi Szemle, 1999. 4-5. sz. 99. p.;

³⁴ Az állambiztonsági főcsoportfőnökségért felelős miniszterhelyettes 1989. április 30-ig Harangozó Szilveszter, május 1-jétől Pallagi Ferenc volt. Horváth József feltehetően utóbbiról beszél. HORVÁTH JÓZSEF: *A „kísérlet” fogságában*. I. m. 138. p.

³⁵ Lásd: előbbi jegyzet.

³⁶ Egy 1990-ben hatályon kívül helyezett – tehát 1989-ben még hatályos – parancs értelmében az új jogszabályok hatálybalépése nem érinti azoknak a korábban kiadott rendeleteknek, parancsoknak, utasításoknak, szabályzatoknak a hatályát, amelyek a rendőrségről szóló 1955. évi 22. sz. tvr. felhatalmazása alapján kerültek kiadásra. Lásd: A Magyar Népköztársaság Belügyminiszterének 20. sz. parancsa. A belügyi szervek tevékenységére vonatkozó új jogszabályokkal kapcsolatos feladatok. 10-21/20/1974. i. sz. BM KI Pgy. 152. d.

„az érvényes jogszabályokból álló évtizedek alatt felépített akadályt nem háríthattam el”.³⁷

Közben pedig folytak a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások, ahol négy munkabizottság tárgyalásai is – közvetlenül vagy közvetve – érintették az állambiztonsági szervek tevékenységét.³⁸ Az őszi MSZMP–MSZP szakadásig 80%-os párttagságú Országgyűlés úgy érezte, hogy a szuverenitását korlátozó kerekasztal-tárgyalások foglyává vált, bár olykor – nem kis részben az MSZMP/kormány sugallatára – a megállapodásoktól eltérő módosító javaslatokkal alakította át a tárgyalásokon megszületett konszenzust. Az állambiztonság vonatkozásában olykor interpellációk szintjén közeledtek a képviselők a kérdéshez, de a fegyveres erők alkotmányjogi helyzetének rendezését a parlament végül a Nemzeti Kerekasztal megállapodásában rögzített szándékok jóváhagyásával fogadta el.

Hogyan próbált 1989 nyarán e folyamatok középszintjén, az egyre áttekinthetettebb helyzetben a Belügyminisztérium manőverezni? Korábban magával hozott tekintélyét változatlanul érezve, továbbra is kompetensnek tekintette magát a politikai helyzet egészének értelmezésére és befolyásolására. Legalábbis ez derül ki abból a Jelentésből, amelyet a Belügyminisztérium előterjesztése nyomán az MSZMP KB Nemzetközi, Jogi és Közigazgatáspolitikai Bizottságának 1989. június 9-i ülése vitatott meg.³⁹ A tárgyalt időszak politikai közhangulatát egyébként jól érzékelteti *Fejti György* előterjesztése, amelyben az MSZMP Központi Bizottsága két héttel korábbi (1989. május 19-i) ülésén a politikai egyeztető fórummal kapcsolatos tárgyalásokról tett jelentést. Az előadó szóbeli kiegészítést nem fűzött az előterjesztéshez, a Központi Bizottság tagjai kérdést, észrevételt, megjegyzést nem kívántak hozzáfűzni, így egyhangúlag elfogadták a dokumentumot.

„1. Az MSZMP Központi Bizottsága politikai egyeztető fórum létrehozásáról szóló 1989. május 8-ai javaslata számos pozitív, támogató megnyilatkozás mellett, tartózkodó és részben elutasító reagálásokat is kiváltott. A Szakszervezetek Országos Tanácsa, a Hazafias Népfront, valamint az 1989. április 8-ai többoldalú megbeszélésen részt vevő szervezetek egyetértéssel fogadták a kezdeményezést. Méltányolták az MSZMP azon törekvését, hogy nem fogad el tisztán kétoldalú tárgyalási konstrukciót, mert ez jelentős társadalmi erőket rekesztene ki a politikai egyeztetésből. Résztvételi szándékukat valamennyien megerősítették. Az Ellenzéki Kerekasztal szervezeteinek válasza ellentmondásosnak tekinthető. A kerekasztal – meglehetősen sietséggel nyilvánosságra hozott – átlásfoglalása a kezdeményezés érdemi megválaszolása nélkül elutasítást tartalmazott, s

³⁷ HORVÁTH JÓZSEF: *A lehallgatástól a kihallgatásig*. I. m. 119. p.

³⁸ Az I/1-es bizottság az alkotmánymódosítás időserű tételei kapcsán a fegyveres erők alkotmányos szabályozásának problémái körében foglalkozott a kérdéssel, az I/2-es bizottság érintette a fegyveres erők és fegyveres testületek hivatásos állományú tagjai párttagságának problémáit, az I/4-es bizottság vonatkozásában lásd: 32. sz. jegyzet, az I/6-os bizottság pedig gyakran foglalkozott a fegyveres erők és testületek működésének politikai összefüggéseivel. Lásd: A rendszerváltás foratókönyve. 6. köt., passim.

³⁹ Jelentés a bel- és állambiztonság kérdéseiről a jelenlegi belpolitikai helyzetben. Előterjesztés az MSZMP KB Nemzetközi, Jogi és Közigazgatáspolitikai Bizottság 1989. június 9-i ülésének napirendjéhez. A bizottság tudomásul vette a jelentést, és egyetértett a munka tervezett fő irányával, a kívánt módosításokkal. Lásd: BM KI Belügyminiszteri iratok/1989. 72. 1-a/641. i. sz.; továbbá: MNL OL M-KS – 288. f. 62/5. ö. e.

az MSZMP-t az előkészítő tárgyalások egyoldalú megszakításával vádolta. Ugyanakkor az időközben lefolytatott konzultációk jelezték, hogy a gyors elutasítás nem feltétlenül tükrözi az egyes szervezetek álláspontját és törekvéseit. Az Új Márciusi Front válaszában – az MSZMP-t és az Ellenzéki Kerekasztalt egyaránt felelőssé téve a tárgyalások holtpontra jutásért – lényegében megismételte az Országos Nemzeti Bizottság felállítására irányuló javaslatát.

Az MSZMP reformköreinek országos tanácskozása a társadalmi kiegyezés fontosságát hangsúlyozva a patthelyzet kialakulását az MSZMP halogató taktikájának tulajdonította. Az előkészítő tárgyalások megrekedését élénk sajtópolemia kísérte, amely a közvélemény számára az álláspontok megmerevedését sugallta.

2. Az MSZMP tárgyalócsoportha szerint a sajtó útján való további politizálás nem vezethet eredményre. A társadalom vélhető többsége a párt hatalmi helyzetéből indul ki, s – a tárgyalások konkrét tényeinek ismeretétől függetlenül – mindenképpen az MSZMP-t hibáztatja a késlekedés miatt. A hétvégén az MSZMP képviselői a kompromisszum keresésének szándékával ismét egyeztető megbeszélést tartottak az Ellenzéki Kerekasztal szakértőivel, ahol újabb kezdeményezéssel éltek. A javaslatokat a kerekasztal képviselői alapvetően kedvezően fogadták, azt előrelépésnek minősítették. Az Ellenzéki Kerekasztal végleges válasza a héten várható. Mindezek alapján a Központi Bizottság május 8-ai elvi tárgyalási javaslatát indokolt az alábbi konkrét formába önteni, s az előkészítést a holtpontról kimozdítani. [...]

3. Az MSZMP tárgyalócsoportha szükségesnek tartja egy KB-dokumentum közzétételét, amelyben – a fentiekén túl – a párt felhívással fordul tagságához, alapszervezeteihez, alakuló reformköreihez és a közvéleményhez. Ebben szólítson fel minden haladó erőt az országos politikai egyeztető tárgyalások támogatására, arra, hogy a demokratikus és szocialista jogállamiság alulról is építkező társadalmi közmegegyezés útján jöjjen létre.”⁴⁰

A Horváth István belügyminiszter által előterjesztett Jelentés stílusában és mondanivalójában pontosan illeszkedett az MSZMP fenti dokumentumához. Vezérgondolata – mint bármely ebben az időszakban született párt dokumentumnak – a helyzet kritikus voltának elismerése, amelyből a szocializmus demokratikus megújítása (akár a többpártiság árán is) jelenti a kivezető utat. A Jelentés kiindulópontként az állambiztonsági tevékenység szempontjából vette sorra a politikai helyzet főbb jellemzőit. Ennek nemzetközi vonatkozású paneljei a szokásosak voltak:

- átalakulóban van az egész nemzetközi kapcsolatrendszer;
- elkezdődött a bipoláris világrend eróziója;
- reális a veszélye a kelet-európai régióhoz tartozó szocialista országok lemaradásának;
- a jelenlegi szocializmus-modell politikai, társadalmi és gazdasági tartalékai egyaránt kimerültek;
- csökken a szövetségi rendszer kohéziója;

⁴⁰ Népszabadság, 1989. május 31.

Belpolitikai téren a következő problémákat emelték ki:

- a tartósan elhúzódó súlyos gazdasági helyzet, az ideológiai-politikai-társadalmi zavarok a „kibontakozásért tenni kész erőket” is elbizonytalanítják;
- fokozódó mértékű a társadalmi bizonytalanság;
- a jelenlegi politikai struktúra egyre gyengülő hatásfokú.

A társadalmi, politikai válsághelyzet elemzésekor viszont politikai kiutat is javasolt a belügyminiszteri Jelentés:

„A kialakult helyzetben csak következetesen véghezvitt politikai és gazdasági reformfolyamat lehet a megoldás, amelynek eredményeként kialakulhat hazánkban is egy 'pluralista alapokon nyugvó, demokratikus szocializmus'. Az így kiépülő társadalmi berendezkedés – úgy látjuk – lényegi jegyeiben közelebb áll az 1945–48 közötti koalíciós időszakhoz, mint az elmúlt 40 év bármely periódusának berendezkedéséhez. Ez a társadalmi berendezkedés a különböző érdekeket intézményes formában is kifejező és megjelenítő 'jogállam' demokratikus intézményrendszere és alkotmányos rendje lehet, amely az alulról felfelé építkező demokratikus pártok és érdekvédelmi szervezetek együttműködésére, esetleg koalíciójára épül, amely megtestesíti az államhatalom toleráns formáját.”

Ennek kapcsán tett a Belügyminisztérium kritikai megjegyzéseket az ellenzékre, amely kérdést mint a „nehéz helyzetbe kerül állambiztonsági szolgálat” problémáját említette:

„Jelentősen felerősödtek a különböző politikai szervezetek és a már működésüket deklaráló proto-, illetve utódpartok részéről azok a politikai folyamatok, melyeknek célja a jelenlegi kormányzó párt politikai és hatalmi labilitásának igazolásán túl, egy erős, egységes és akcióképes ellenzék-kép kialakítása. Menetelésük a többpártrendszer és a hatalom felé erőteljes, markáns.⁴¹ A különböző politikai szerveződések és pártok a változások felgyorsítására, a választási felkészülésükre, szervezeti erősödésükre nézve kedvezően ítélik meg az egyre erősödő és célirányosabbá váló nyugati politikai figyelmet és anyagi-erkölcsi támogatást. Rendkívül fontosnak tartják a nemzetközi politikai formáció-rendszerekbe való szerves beépülést, valamint a szocialista országok alternatív szervezeteivel erősödő kapcsolatot. A Nyugat változatlanul elismeri az MSZMP és a hagyományos szervek legitimitását, ezzel egy időben azonban intenzív kapcsolatokat épít ki az új politikai szerveződésekkel, azokat tevékenységükben ösztönzi, segíti, tanácsokkal, meghívásokkal, anyagi és egyéb úton támogatja.”

⁴¹ Jelentős különbségeket is megállapított az állambiztonsági szolgálat az egyes pártok között: „Vitathatatlan, hogy az SZDSZ és a Fidesz állt a központban. Ez a két szervezet szúrta leginkább a felső vezetés szemét. [...] Később aztán az MDF megítélése egy kicsit megváltozott. Persze ez csak a legutóbbi időszakra vonatkozik: '89 közepe, vége. A szolgálat akkor is dolgozott, továbbra is gyűjtötték az adatokat például a kerületi szervezetekről, a belső ellentétekről, tehát folytatódott az ellenőrzésük, de kialakult egy bizonyos lojalitás velük szemben. A legutóbbi időszakban a főnökök már elképzelhetőnek tartottak egy MSZP–MDF koalíciót. Olyan alapon, hogy ha már úgyis rossz lesz nekünk, legalább a kisebbik rosszat válasszuk. Egyik kollégám részéről még olyasmi is felmerült, hogy talán érdemes lenne elmenni az Ó utcába, de hogy aztán erre sor került-e vagy sem, azt nem tudom.” Lásd: Bajcsi István, volt állambiztonsági tiszt interjúja, kérdező F. HAVAS GÁBOR: *A belső elhárítás belső szemmel. II. A politika belügy. Beszélő*, 1990. február 17.

A Jelentés második része az állambiztonsági szolgálat 1945 utáni történetének áttekintésével kezdődött, kiemelve, hogy „a politika torzulásai a szervezetet a törvénysértés eszközévé, egyes tagjait áldozatává tette”, majd „a régi modell visszahúzó ereje az '56 után kinyilatkoztatott pozitív politikai szándékok egy részének buktatója lett”. Ebből adódott az ellentmondás: a hangoztatott politikai igény ellenére is előfordult, hogy a törvényekben megfogalmazott „bűncselekmények elleni harc” helyett az állambiztonsági munka a nézetek elleni küzdelem eszközévé lett. A hatvanas évektől a Jelentés azt a helyzetet tartotta jellemzőnek, hogy

„mivel a politikai hatalom biztonsági szisztémája egy pártra épült, melyben időközönként határozottabb hangsúlyt kapott az apparátus által jól-rosszul képviselt napi politikai igény, nem alakulhatott ki a szervezet önálló törvényeken alapuló felelőssége, legitim képe a társadalom felé. [...] Az elmúlt évtizedekben a szövetségi rendszer egészében egy elavult, a forradalom győzelme után kialakult és konzervált, a szocializmus fennmaradásáért folytatott élet-halál harc reflexe, erre alapozott totális elhárítás elmélete kezdetben irányította, később befolyásolta a munkát, akkor is, amikor a konszolidált társadalom teljesen más viszonyokat produkált, illetve igényelt”.

A politikai és tudományos hírszerzés, az információszerző és -feldolgozó funkció, az ellenséges hírszerző szolgálatok tevékenysége elhárításának részletezését követően a belső elhárító szolgálat munkájával kapcsolatban megállapította:

„[...] a jelenlegi új helyzet az átmenet viszonyait tükrözi. Az eddig nézeteik miatt üldözött kategóriák jelentős részével a politika partneri viszonyra törekszik. Az átmenet konfliktusokkal, bizonytalanságokkal terhes. Mindennek az állambiztonsági munkára hatása van, amelyet a szolgálati munka új irányainak, a rendeltetésnek és működési módoknak kiforrásával meg kell oldani”.

Ezt az új modellt viszont még nem dolgozták ki. Amikor a Jelentés azt javasolta, hogy az állambiztonsági szolgálatot – szakszolgálati szerepénél fogva – egyértelműen az alkotmány, illetve az ehhez kapcsolódó magas szintű jogszabályok keretei közé kell helyezni, akkor megkerülhetetlen a kérdés: vajon milyen alkotmányra gondolt a Belügyminisztérium. 1989. május 29-i keltezéssel az Igazságügyi Minisztérium kidolgozott egy újabb törvényjavaslatot az alkotmány módosítására, ezt megelőzően pedig 1988. november 30-i, 1989. január 30-i, majd 1989. május 10-i dátummal jegyzett az Igazságügyi Minisztérium nagyrészt hasonló alkotmánymódosító koncepciókat, tervezeteket, javaslatokat. Ezek előkészítésének mindegyikében aktív szerepet játszott a Belügyminisztérium. Közös vonásuk mégis az, hogy nem csupán a „belbiztonsági szerveknek”, de magának a rendőrségnek a szabályozása is teljes mértékben hiányzik ezekből, sőt, még csak említésre sem kerültek. A Jelentésben kifogásoltakért tehát éppen maga a Belügyminisztérium lehetett a felelős.

Mindenesetre egy „új típusú demokratikus, szocialista rendszer” alkotmányától és törvényeitől várta a Belügyminisztérium, hogy állampolgárai és intézményei biztonságot megvédje. A társadalom alkotmányos keretek közötti formálódásához, fejlődéséhez viszont „biztosítania kell a társadalom védelmét, hozzá kell járulnia az eddig fejlődés eredményeit veszélyeztető társadalmi robbanás és konzervatív visszarendeződés veszélyei elhárításához.” E feladatkörben természetesen nélkülözhetetlenül szükség van – a

megelőzés és felderítés érdekében – az állami apparátus részeként a hírszerzés, a kém-elhárítás és a belső elhárítás speciális és titkos eszközökkel végzett munkájára. És bár ebben a munkában „a nemzeti érdeket, célokat kell követni”, de éppen erről az alapról működhet együtt „a szövetségi rendszerbe tartozó és más államok speciális szolgálataival”.

A Jelentés az eddigi „ellenségképet” fel kívánta váltani az alkotmányos rend védelmével, „a nemzet biztonságát sértő, veszélyeztető cselekmények, az azokat hordozó személyek, csoportok felderítésével”. Ennek a feladatrendszerét a következőképpen javasolta szabályozni:

- „a.) olyan információk, értesülések, adatok gyűjtése, értékelése, amelyek
 - az alkotmányos rend, a társadalom biztonsága ellen irányulnak;
 - az intézményrendszer működését, tagjainak hivatalos tevékenységét akadályozzák, jogellenesen befolyásolják;
 - idegen állam ellenséges speciális szolgálatának tevékenységére utalnak;
- b.) olyan törekvések felderítése, amelyek
 - erőszak, terror-diverzió előkészületeire, annak alkalmazására utalnak;
 - állami érdekeinket sértik, vagy veszélyeztetik.

Közreműködnek továbbá:

a.) azon személyek védelmében, akikre közérdekből titokvédelmet igénylő tényeket, adatokat, tárgyakat vagy ismereteket bízunk; ilyenekhez hozzájutási lehetőséget kapnak, illetve azok ellenőrzésében, akik ezt maguknak megteremtik, akikre a törvénysértés gyanúja merült fel;

b.) azon személyek védelmében, akiket stratégiai, illetve kiemelkedő honvédelmi jelentőségű létesítmények biztonsági szempontból érzékeny helyein alkalmaznak vagy alkalmaztak;

c.) olyan biztonságtechnikai intézkedésekben, amelyek közérdekből titokvédelmet igénylő, tárgyak vagy ismeretek jogosulatlanok elleni védelmét célozzák.”

Ezeknek a feladatoknak a végrehajtásához a Belügyminisztérium már nem tartotta megfelelőnek „az eddigi törvényes kereteket”, amelyek az 1974. évi 17. törvényerejű rendeletben és a 39/1974. MT sz. rendeletben nyertek megfogalmazást. Tüллépve kompetenciájának határait, a Jelentés ennek sorrendjét az alábbiakban vázolta fel:

„– az új alkotmány elfogadása;

- a büntető törvénykönyv és a büntetőeljárás törvény módosítása, különös tekintettel az államellenes bűncselekményi kategóriák újrafogalmazására;
- az állam- és közbiztonság védelméről külön törvény megalkotása. Célszerű-e törvénybe foglalni a BM biztonsági szolgálatának, a rendőrségnek és más belügyi hatóságoknak feladatait, szervezetét, hatáskörét és működési rendjének alapvető szabályait.”

A sorrend a későbbiekben pontosan a fentieknek megfelelően alakult, bár ehhez a Belügyminisztériumnak volt már a legkevesebb köze. Új alkotmány helyett a háromoldalú tárgyalásokon kialakított konszenzusnak megfelelő alkotmánymódosításra került sor. A Btk. módosító javaslata – bár egy korábbi verziót ekkor már beterveztették az

Országgyűlés elé – az I/4. számú albizottság munkájának eredményeként véglegesült, a nemzetvédelmi törvény megalkotására pedig várni kellett még néhány évet.

Az állambiztonsági munka belügyi koncepciójának valódi politikai természetére a leendő „demokratikus, szocialista” alkotmányhoz való kötöttségénél többet árult el a Jelentés azon része, amely az államvédelmi állomány átalakításának programjával foglalkozott:

„Az állomány döntő többsége alkalmas az új feladatok befogadására és megvalósítására, de kiemelkedő jelentőségű, hogy arculatát, szemléletét is az új koncepció irányába formáljuk, azok megvalósítására alkalmassá tegyük.

Fontos tényező, hogy a többpártrendszer viszonyai között a szocialista pozíciók és az alkotmányos, törvényes rend védelmének biztosításához, a szolgálati egység megőrzéséhez a meglévő pártállás, párthoz tartozás feladása nélkül, pártszervek és szervezetek a biztonsági szolgálaton belül megfelelő átmeneti időszak közbeiktatásáig működhesse- nek. Ugyanakkor a jelenlegi helyzetet és a kibontakozás folyamatát figyelembe véve, fontos, hogy az MSZMP kiemelt figyelmet fordítson a speciális szolgálatra. Véleményünk szerint az MSZMP-nek arra kell már most felkészülni, hogy a politikai szervező és nevelő munkát a testület területén kívül kell hogy megoldja tagjai számára.”

A BM belső állambiztonsági szolgálata struktúráját a fentieknek megfelelően új belső tagozódással javasolta a Jelentés megújítani:⁴²

„Belső Biztonsági Szolgálat (III/III. Csoportfőnökség)

A belső biztonsági szolgálat az alkotmányos, a törvényes rend szempontjából alapvető biztonsági érdekek szférájába tartozó területek védelmét foglalja magába.

Fő feladatai:

- Az alkotmányos, a törvényes rend ellen fellépő erők elleni tevékenység, a terror-diverzióval való belső fenyegetés, rendkívüli események és ilyen cselekvések előkészítésére, tervezésére, végrehajtására, erre való szövetkezésre utaló tervek, személyek, csoportok, alakulatok felderítése, és a terror-diverziós cselekmények megfelelő ellenintézkedésekkel történő akadályozása.
- Az alkotmányos hatalom és intézményrendszere, az ország nem gazdasági jellegű infrastruktúrája védelmének megszervezése. A Büntető Törvénykönyvben az állam elleni bűncselekmények közé felvett, abba ütköző törvényellenes erők elleni fellépés.
- A pluralista viszonyokkal együtt járó szerveződések, pártok, egyesületek, szervezetek társadalmi konszenzust elősegítő tevékenységét alkotmányellenes elképzeléseik érdekében felhasználni kívánó személyek és csoportok, valamint a nemzetközi téren működő szélsőséges erők bázisépítő, -kialakító tevékenységének felderítése, naprakész értékelése és elemzése, akadályozása.

⁴² Jelentés a bel- és állambiztonság kérdéseiről a jelenlegi belpolitikai helyzetben. Előterjesztés az MSZMP KB Nemzetközi, Jogi és Közigazgatáspolitikai Bizottság 1989. június 9-i ülésének napirendjéhez. A bizottság tudomásul vette a jelentést, és egyetértett a munka tervezett fő irányával, a kívánt módosításokkal. Lásd: BM KI Belügyminiszteri iratok/1989. 72. 1-a/641. i. sz.; továbbá: MNL OL M – KS – 288. f. 62/5. ó. e.

A fentiekből következően megszüntetjük a szolgálat eddigi ifjúságvédelmi vonalát, és így a tevékenység a jövőben csak az ORFK feladatkörébe tartozik.”⁴³

Az Állambiztonsági Vizsgálati Osztály (III/1.) munkájában főként a szervezőtechnikai szempontok fokozottabb figyelembevételét javasolta, de a Szakszolgálatok (operatív-technika, külső figyelés, levéllenőrzés, operatív információ [hanginformáció] feldolgozása, rádióelhárítás) vonatkozásában az emberi jogi aspektusok is szóba kerültek:

„A törvényességi követelmények egyértelműen indokolják, szükségessé teszik, hogy az operatív felderítést és a vizsgálatot szervezetileg és felügyelet oldaláról elkülönítsük, önállóak legyenek. Ez a struktúra az állambiztonsági szolgálatnál eddig is érvényesült, de tekintettel a szükségtelen párhuzamosságra indokoltnak tartjuk az állambiztonsági és bünygi vizsgálati szervek egységes vizsgálati osztályba történő összevonását.”

[A Szakszolgálatok] „Továbbra is ellátják a Belügyminisztérium bűnüldöző tevékenységét végző – bünygi és belbiztonsági – szerveinek az igényeit. A jogállamiság követelményei szerint – szigorú törvényességi alapon – szűkítik az állampolgári jogok szféráját érintő telefonlehallgatást és levéllenőrzést.”

Végül a Jelentés a struktúra és a szolgálat-munkaszervezési átalakításokat két ütemben tartotta megvalósíthatónak:

„1. A katonai elhárítás esetleges Magyar Néphadseregbe történő integrálásának megvizsgálása és eldöntése, a BM Vizsgálati Osztály létrehozása, a népgazdaság és ifjúságvédelmi tevékenységnek az ORFK szervezetébe történő átrendezése.

2. A hírszerzés, a kémelhárító szolgálat és a belső biztonsági szolgálatnak az új koncepcióra, feladatokra, irányokra történő beállítást a folyamatos munka menetében az új törvények megalkotásával összhangban célszerű végrehajtani. A struktúra és a szervezeti igazításokat, a területi szervek irányába történő decentralizálást, a zavartalan működést biztosító új feltételrendszerek kialakítását követően, folyamatosan végezzük el.”

A Jelentés jóval meg kívánta haladni a korábbi szabályozásnak a jogforrási hierarchiában elfoglalt helyét, főként azokon a pontokon, ahol az alkotmányos rendezés szintjére akarta emelni az állambiztonsági munka felépítésének és működésének alapelveit. Ugyanakkor folyamatosan jelen volt a Jelentésben a szocializmus, illetve a szocialista alkotmányhoz való igazodás, a rá való hivatkozás kényszere is. Ez a helyzet pedig implicite magában hordozta annak lehetőségét, hogy a tárgyalások során vagy az alig megkezdődött politikai átalakulás folyamán egyes célkitűzéseket, követeléseket olyként minősítsenek az állambiztonsági szervek, mint amelyek akár a hatályos, akár a projektált „új típusú demokratikus, szocialista rendszer” alkotmányát veszélyeztetik, azaz alkotmányserőteket. Amikor közel másfél hónappal később – éppen a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások felénél – 1989. augusztus 15-én sor került a Belső Biztonsági Szolgálat

⁴³ A III/III-as Csoportfőnökségnek a Belső Biztonsági Szolgálat 1989. augusztus 15-i rendkívüli országos értekezletéről szóló 1989. augusztus 18-i keltezésű Emlékeztetője már nem csupán az ifjúsági vonal, de az egyházi reakció elhárítását és a kulturális terület védelmét is megszüntethetőnek tekintette. A többi osztályról ekkor nem esett szó. Lásd: BM III/III. csoportfőnökség. 11-5340/1989. i. sz.; Nyt. sz.: 7-1-145/1989. Az Emlékeztető facsimiljét közli: HORVÁTH JÓZSEF: *A tábornok vallomása*. I. m. 319. p.

rendkívüli országos értekezletére, akkor a fenti kérdésnek – lényegében szemantikai – értelmezésében is állást foglalt a biztonsági szolgálat:

„A politikai szférában zajló mozgások irányukban, tartalmukban és dinamizmusukban is módosultak, s a meghirdetett modellváltás mellett a hangsúly – legalábbis néhány szervezet és a társadalom egyes rétegeinek megnyilvánulásában – a rendszerváltás igényére tolódott el. Fentiek figyelembevételével a Belső Biztonsági Szolgálat kikerülhetetlen kötelessége a változások elemzése és viszonyának az új helyzethez történő meghatározása. Pontosan meg kell fogalmazni, hogy – a fő tendencia, a modellváltást, illetve a rendszerváltást célzó programok, valamint az azokat képviselők politikai küzdelme mellett – melyek a társadalmi változásokat leginkább befolyásoló körülmények. Az elemzések elvégzése után működésében és struktúrájában olyan módosításokat kell végrehajtania, melyek hosszabb távon biztosíthatják Magyarország belső rendjének, biztonságának stabilitását, az intézményrendszer, az alkotmányos, demokratikus rend védelmét. A Belső Biztonsági Szolgálat társadalmunk döntő többségével együtt abban érdekelt, hogy egy demokratikus, pluralista, szocialista, de legfőképpen magyar modell valósuljon meg.”⁴⁴

Az ellenségkép további módosítására szeptember első felében, közvetlenül a háromoldalú tárgyalások addigi szakaszának lezárását összegző (1989. szeptember 18-i) megállapodás elfogadása előtt került sor. A Belügyminisztérium 1989. június 26-i miniszteri értekezletének⁴⁵ döntése értelmében a közigazgatási szakterületek és a BM Titkárság dolgozzon ki javaslatot szeptemberre azzal kapcsolatban, hogy az alternatív szervezetekhez, a különböző pártokhoz milyen legyen a Belügyminisztérium viszonya.⁴⁶ A miniszteri értekeztet számára készült Előterjesztés melléklete tartalmazta a legfontosabb ellenzéki szervezetek programjairól és adatairól készített, az 1989. júniusi állapotnak

⁴⁴ Uo. 315. p.

⁴⁵ Ennek az értekezletnek alkalmával adott az állambiztonsági szolgálat vezetője, Pallagi Ferenc egy nagyobb, helyzetértékelő interjút: „1962-ben jutottunk odáig, hogy a szervezetet sikerült teljesen megtisztítani az ávós káderektől. [...] A döntő fordulat tavaly, a pártértekezlet után következett be. [...] Az állambiztonsági szolgálatnak mindinkább nemzetbiztonsági jellegűvé kell válni. 1988 novemberében a BM, így a szolgálat is, kikerült az MSZMP közvetlen irányítása alól. Ezzel az ideológiai alapon szervezett állambiztonsági munka feltételei megszűntek. [...] Külön jogszabály 1974-ig nem foglalkozott az állambiztonsági munkával. Az ekkor született törvényerejű rendelet végrehajtására kormányrendeletet, valamint belső utasítások egész sorát adták ki. Ezek nem nyilvánosan kihirdetett jogszabályok voltak. [...] Már jelenleg is megpróbálunk a többpártrendszer és a koalíciós viszonyok keretei között gondolkodni. Nézetek, eszmék ellen többet nem harcolunk. Fellépünk viszont az alkotmányos, törvényes rend megsértőivel szemben. [...] Vagyis nemcsak a neofasiszta csoportosulásokkal kell szembeszállnunk, nem lehetünk elnézőbbek az ultrabalos irányzatokkal szemben sem – ha nem tartják be az alkotmányos játékszabályokat. Az állambiztonságot érintő kodifikációs munkában meghatározó a jogállamiság követelménye. [...] A nemzetbiztonsági munka ellenőrzésében a parlamentnek és kijelölt bizottságának is szerepet kell kapnia. Az ún. titkos eszközök alkalmazását is jogszabályban kell rögzíteni, annál inkább, mivel ezeket a bizonyítékokat a bíróság nem fogadja el. A garanciális rendszerben, különösen az állampolgári jogokat korlátozó intézkedéseknél nélkülözhetetlen az igazságszolgáltatási ellenőrzés.” *Nyilvános titkosszolgálatok?* Magyar Nemzet, 1989. június 26.

⁴⁶ A Belügyminisztérium viszonya az ellenzéki pártokhoz és szervezetekhez. Előterjesztés miniszteri értekezletre. 1989. szeptember 7. (BM KI Államtitkári iratok 2-537/1989. i. sz.) Egy nappal korábban Túrós András és Pallagi Ferenc belügyminiszter-helyettesek az Előterjesztés szellemében – bár az arra történő utalás nélkül – adtak tájékoztatást az erőszakos megoldásokat kizáró jogi garanciák megteremtésével foglalkozó I/6-os bizottság 1989. szeptember 6-i ülésén a tárgyalásokon felmerült kérdésekről. A rendszerváltás foratókönyve. 6. köt. 104. sz. dokumentum.

megfelelő összeállítást, de maga a dokumentum is röviden összegzi ezt.⁴⁷ (Az anyag bevezető megjegyzése szükségesnek tartja megemlíteni, hogy az „ellenzéki” megjelölést csupán azért használják, „mert e szervek maguk is ezt alkalmazzák”).

Az Előterjesztés úgy vélte, hogy az ellenzék körében nem található átfogó, egységes álláspont a Belügyminisztérium működésére vonatkozóan. Ennek egyik legfőbb okát abban látta, hogy a minisztérium depolitizálásával kapcsolatban generális megoldást bemutató elképzelést csak a Szabad Demokraták Szövetsége publikált. Másoknak az SZDSZ-hez hasonló állásfoglalása nem alakult ki, csupán aktuális rész kérdésekről nyilatgítottak véleményt, ezek egy része is csak egyéni véleményként, nem pedig a szervezetek állásfoglalásaként jelent meg. „Egyeztetett nézeteket a Nemzeti Kerekasztal szakértői bizottsági ülésein és más közös fórumon jelenítettek meg. A nyilatkozatok nagy része a jelen helyzet bírálataival foglalkozik. Ebből lehet ugyan következtetni a szerintük helyes megoldás lehetséges útjára, azonban részletekbe menő, kidolgozott koncepcióval ritkán lehet találkozni.” Sorra vette az Előterjesztés az ellenzéki pártoknak a tanácsok központi irányításáról, a határőrségről, a minisztérium pártirányításáról szóló álláspontját, majd az állambiztonsági tevékenység vonatkozásában megállapította:

„Az Ellenzéki szervezetek az illegálisan (sic!) még mindig pártirányítás alatt álló minisztériumon belül⁴⁸ a mai napig is az állambiztonsági szolgálatban látják az MSZMP politikájának legközvetlenebb támaszát. Szerintük tételüket erősíti, hogy éppen az állambiztonság volt az ellenzéki szervezetek és személyek adminisztratív üldözésének legfőbb végrehajtója. A szolgálatot az 1956-ban csak formailag megszüntetett ÁVH-nak a belügybe integrálódott eszmei és jogutódjának tekintik. A tevékenység alatt többnyire nem a hírszerzést és a kémelhárítást, hanem a belső reakció-elhárítást értik. A hírszerzéssel és kémelhárítással kapcsolatban az az állásfoglalásuk, hogy a kettőt szoros szervezeti egységben, külön titkosszolgálatként ki kell vonni a minisztérium kötelékéből, és közvetlen minisztertanácsai vagy parlamenti bizottsági irányítás alá kell vonni. A javaslat elvi alapja, hogy a hírszerzés és a kémelhárítás nem lát el hatósági feladatokat, így a minisztériumba való beépítése idegen testként történt és hat. A belső reakció-elhárítás kérdésében az a véleményük, hogy azt teljes egészében meg kell szüntetni, a belső ellenzék üldözésében részt vett személyeket pedig el kell távolítani a minisztériumból. A szolgálatot mindezek ellenére szükségesnek tartják, megjegyezve azonban, hogy működését magas szintű jogszabály rendezze, és vele szemben erős társadalmi kontroll érvényesüljön.”

⁴⁷ Az 1989-es év korábbi átfogó pártregisztere – amely szintén a Belügyminisztérium információira támaszkodott – öt hónappal korábban készült: Tájékoztató a magyarországi alternatív politikai szervezetekről és mozgalmakról. MSZMP KB Társadalompolitikai Osztály, 1989. április; továbbá Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL) I. 11. 3. III. Fcs. I. 14. d.,

⁴⁸ Az MSZMP Központi Bizottsága 1988. december 15-i ülésén Németh Miklós miniszterelnök előterjesztése nyomán – A kormányzati munka korszerűsítése – határozatot hozott a fegyveres erők eddigi pártirányításának kormányfelügyelet alá helyezéséről. Ezzel szemben a káderhatásköri lista vonatkozásában csak az 1989. május 8-i határozat helyezte hatályon kívül az MSZMP KB-nak az 1989. július 13–14-én elfogadott hatásköri listáját. (Lásd: *Az MDP és az MSZMP hatásköri listái*. Társadalmi Szemle, 1992. 3. sz.) A Titkárság feltehetően úgy akart fogalmazni, hogy az ellenzéki szervezetek „szerint” az illegálisan még mindig pártirányítás alatt álló minisztériumon [...] Az idézett Előterjesztés jelen fogalmazása szerint viszont még 1989 őszén is „illegálisan” pártirányítás alatt állt a Belügyminisztérium. Megerősítésére/cáfolatára nincs dokumentum.

Az Előterjesztés a jövőre vonatkozó javaslatok körében első helyen megemlítette: hiába lenne, ha elhinnék, hogy „van olyan módszer, amelynek segítségével az apparátus máról holnapra az egypártrendszer politikai védőbástyájából a törvények 'szimpla' végrehajtójává és pártoktól független szakmai irányítóvá válhat”. Nem tartotta sem szükségesnek, sem lehetségesnek, hogy az ellenzéki szervezetekhez fűződő viszonyt részletezze, hiszen „kialakulatlan programjaik mellett aktuálpolitikai magatartásuk, sőt az MSZMP-hez fűződő viszonyuk is gyakran változik”. A folytatható párbeszéd körében kiemelte a konstruktív együttműködést, amely „vitát, s ennek nyomán elhatároló vagy elutasító magatartást, illetve közös platformot és cselekvést is eredményezhet. [...] Elfogadjuk, hogy politikai és társadalmi erőként minősítenek bennünket. Ami abban helytálló, azt nem csak elismerjük, de érvényesítjük is. Ami azonban a programjaikban, felhívásaikban és kiáltványaikban nem reális és nincs összhangban a kötelező jogszabályokkal, azt határozottan visszautasítjuk”.

A Titkársági Előterjesztést véleményező belügyminisztériumi államtitkár⁴⁹ egyik kiemelt megjegyzése arra irányította a figyelmet, hogy a Belügyminisztérium kiemelt – az EKA-nál mindenképpen nagyobb – jelentőséget tulajdonított a vidéken történeteknek.⁵⁰ Az államtitkár ugyanis felhívta a figyelmet arra is, miszerint „fontos belpolitikai

⁴⁹ A Bálint Tibor (BM Titkárság vezetője) által véglegesített Előterjesztést Földesi Jenő belügyminisztériumi államtitkár véleményezte, aki a május 1-jei felsőszintű vezetői cserék idején került posztjára.

⁵⁰ A Napi Operatív Információs Jelentések (a továbbiakban: NOIJ) közel fele (negyven) foglalkozott az Ellenzéki Kerekasztal vidéki szervezeteivel, miközben mindezekről az EKA alig akart tudomást venni. Kivéve az 1989. május 18-i ülésük, amelyen közleményt fogalmaztak meg a helyi szervezetek megalakulásának üdvözlésére. (Lásd: A rendszerváltás foratókönyve. 1. köt. 23/c. sz. dokumentum; továbbá: BM Állambiztonsági Miniszterhelyettesi Titkárság NOIJ. Ny. sz.: 45-78/96. sz./1989. 96/1. 89.05.19.01.; ÁBTL III/III-96-96/1/1989.) Látni kell azonban azt is, hogy a BM szemében az „Ellenzéki Kerekasztal” országosan az alternatív mozgalmak gyűjtőfogalmává lett, függetlenül attól, hogy az ország különböző részein esetleg más elnevezéssel, illetve egészen eltérő pártstruktúrával jöttek létre. A legtöbb jelentés a győri, pécsi, soproni, kecskeméti és a szegedi ellenzéki kezdeményezésekről érkezett a BM III/III. Csoportfőnökségére. Egyik jellegzetes példája ezeknek az az április végi pécsi jelentés, amelyet telefonlehallgatás, valamint titkos munkatársi jelentés alapján állítottak össze:

„F.hó 25-én *Andrásfalvi Bertalan* pécsi lakásán regionális jellegű MDF-megbeszélést tartottak, s ott *Lezsák Sándor* az országos elnökség nevében a következőkről tájékoztatta a megjelenteket:

- az MDF megkezdte az előkészületeket, hogy változatlan néven pártként bejegyeztesse magát;
- májusban minden megyében egyeztető tanácsokat kell alakítani a helyi szervezetek vezetőségéből; ha több különböző szervezet működik egy helységben, ellenzéki kerekasztalt kell kialakítani;
- az MSZMP által kezdeményezett politikai egyeztető tanácskozásokon az MDF-szervezetek ne vegyenek részt;
- az elnökség kalandorságnak minősíti a debreceni Magyar Demokrata Klub felhívását (május 1–15. Országos Demokrata Napok);
- az MDF magára vállalta Nagy Imre temetésének lebonyolítását, ehhez 3000 rendőrré van szükségük;
- a közeljövőben hazánkba látogató *Lech Walesa* feltehetően Boglárlellére is el fog menni (ott a háború alatt lengyel menekülttábor volt);
- hazánkban fel kell készülni egy válsághelyzet kirobbanására, amikor a politikai jogok felfüggesztésére is sor kerülhet; a helyi MDF nyilvántartásokat bizalmasan kell kezelni, nehogy egy adott helyzetben megtorlás alapjául szolgáljon.

CZ. J.-né I. ZS., az MDF nagykanizsai vezetőségi tagja másnap a pécsi találkozóról beszámolva említette ismerősének, hogy fel kell készülniük a szükségállapotra is, ezért az MDF okmányokat óvatosan kell kezelniük. Öt-hat napon belül az MSZMP pártcentrum részéről (Grósz-vonal) 'pártrend-csinálás' várható – mondta –, vagyis a Münnich-vonalat és a reformkommunista vonalat a centrum teljesen le akarja kapcsolni. Ebből szerinte arra lehet következtetni, hogy az MDF-et is támadás érheti.” BM Állambiztonsági Miniszterhelyettesi Titkárság NOIJ. Ny. sz.: 45-78/82. sz./1989. 82/11. 89.04.28.11.; ÁBTL Somogy megye, Zala megye – 12-82/11/1989.

jelentőségű kérdés az is, hogy az egyes központi vélemények, reagálások milyen hatást eredményezhetnek az irányított, illetve felügyelt területi szerveknél, a végrehajtó szolgálatnál. Ennek velejárója az is, hogy a területi szervek alternatív szervezetekkel való tárgyalásairól, együttműködési formáiról a BM illetékes vezetői is időszerű információkkal rendelkezzenek”.

III. A Belügyminisztérium EKA-képe a jelentések tükrében

A jelenleg rendelkezésre álló iratok döntő többsége Napi Operatív Információs Jelentés (a továbbiakban: NOIJ), amely az Ellenzéki Kerekasztal működésével foglalkozik. Az első irat keletkezésének dátuma 1989. március 2., az utolsóé szeptember 27. Furcsa módon az EKA 1989. március 22-i alakuló üléséről nem készült operatív jelentés. Ez magyarázható azzal is, hogy a március 19-i SZDSZ közgyűlést, ahol elfogadták a Független Jogász Fórum meghívását a független szervezetek megbeszélésére, előre nem kiszámítható, rövid határidővel követte az alakuló ülés. Elvileg lehetséges, hogy a tervezett helyszín előzetes ismerete híján a belső elhárításnak nem volt elég ideje az ELTE Állam- és Jogtudományi Kara Büntetőjogi Tanszéke könyvtárában a helyiséglehallgatáshoz szükséges operatív technika telepítésére. Ennek viszont ellentmond *Kőnya Imre* azon bejelentése, miszerint „több tudósító érdeklődött a mai megbeszélés iránt, azonban csak két hírlapíró, *Stépán Balázs* (Magyar Hírlap) és *Javorniczky István* (Magyar Nemzet) van jelen, az ő számukra nyújtott lehetőséget azzal, hogy csak a kiadandó közleményről tudósíthatják lapjukat”.⁵¹

Mindenesetre a tárgyalások egész menetének megfigyelésére nézve is megállapítható, hogy a jelentések nem azokról az eseményekről és nem úgy szóltak, amelyekre és ahogyan a későbbiek során mint fontos politikai történesekről, fordulópontokról meg lehet emlékezni. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy már az EKA előtörténete-ként nem keletkeztek volna az állambiztonsági szervek operatív tevékenységének következtében fontos jelentések, de ezek feltehetően más, még nem ismert dossziék anyagához tartoznak.

Hasonlóképpen kérdéses az utolsó jelentés időpontja is. 1990 elején, a *Duna-gate* botrányának kirobbanását követően felállított országgyűlési vizsgálóbizottság jelentése megállapította: „A bizottság rendelkezésre álló 1989. október 25-e és december 5-e között készített hét ilyen jelentés többsége politikai kérdésekkel foglalkozott – pl. az SZDSZ tevékenységével –, és ‘Szigorúan titkos’ jelzést viselt. Néhány jelentésről megállapítható volt, hogy az ellenzéki pártok által nyilvánosságra nem hozott információkat is tartalmaztak.”⁵² Nem igaz tehát az a mentegetőzés, hogy az alkotmánymódosító törvény 1989. október 23-i hatályba lépését követően alkotmányértő módon, a titkos információszerzés eszközeivel nem szerzett be állambiztonság információkat.⁵³ Bár to-

⁵¹ A rendszerváltás foratókönyve. 1. köt. 67. p.

⁵² 29/1990. (III.13.) OGY határozat a Belügyminisztérium belső biztonsági szolgálatának tevékenységéről.

⁵³ „Az ellenőrzési rendszer lebontásával, a korábbi információk megsemmisítésével a Szolgálat a rendszerváltást fogadta el – állította a vizsgálat lezárulta után egy, a Belügyminisztérium számára készített feljegyzésben a korábbi csoportfőnök – és nem azt akarta támadni. Ez a folyamat 1989 elején kezdődött el, az au-

vábbra is célcsoportot jelentett az Ellenzéki Kerekasztal, ez azonban jelenleg nem dokumentálható. (Ahogyan a későbbiekben láthatjuk, az EKA beköltözésével a Parlament épületébe megszűntek az üléseiről készült jelentések, csak az épületen kívül történetekről folytatódott.) Mégis, elsősorban nem a viszonylagos irathány magyarázza a NOIJ-vizsgálat ekkori záró időpontját, hanem az, hogy október 23-a után egészen más megvilágításba került a problémakör. Amíg korábban az volt a kérdés, hogy egy nem jogállami szabályozás szerint a „puha diktatúra” jogrendszerében, annak „legitimitásához” képest vajon jogszerűen működtek-e az állambiztonsági szervek, addig az alkotmányellenesség kérdése fel sem merülhetett. Az egypártiság talaján álló alaptörvénynek az egypárttól függő állambiztonsági szervezet felel meg. A közjogi fordulat, a Harmadik Köztársaság kikiáltása azonban már az alkotmányvédelem irányából vetette fel a kérdést. Ezért az 1989. október 23-a után történtek ilyen irányú kérdéseket vetnek már fel.

Bár a külső és belső hírszerzési rendszer a mindenkori titkosszolgálat működésének az alapja, a magyar állambiztonsági szervezetben az átfogó, szisztematikus napi információs szolgálat viszonylag új keletű – 1978-ban hozták létre. Belső tájékoztató jelentések heti, havi rendszerességgel korábban is keletkeztek,⁵⁴ de a belügyminiszter 1977. évi 34. számú parancsa hívta fel a figyelmet arra, hogy „az MSZMP XI. kongresszusa határozataiból a Belügyminisztériumra háruló feladatok végrehajtására” a vezetői döntések megalapozottságát elősegítő információs és értékelő rendszer korszerűsítésére van szükség.⁵⁵ Ennek realizálására adta ki a belügyminiszter egy évvel később az állambiztonsági tájékoztató rendszer továbbfejlesztéséről szóló 22/1978. számú parancsát, a belügyminiszter-helyettes intézkedéssel gondoskodott ezek végrehajtásáról, a BM Titkárság pedig körlevélben rendelkezett az ehhez szükséges feltételek kialakításáról.⁵⁶ A parancs legfontosabb rendelkezése értelmében „a BM III. Főcsoportfőnökség érintett szerveinek vezetői, valamint a budapesti, megyei rendőrfőkapitányok, állambiztonsági helyetteseik gondoskodjanak arról, hogy az operatív úton megszerzett, vagy más bizalmas forrásból birtokukba került, az állam biztonságát érintő operatív jellegű információk folyamatosan a tájékoztató rendszerbe, valamint az illetékes szervek felé koordinálásra kerüljenek.”

Az intézkedés a tájékoztató rendszerek kialakítására kötelezett szerveknek előírta az operatív információs jelentések naponkénti elkészítését, majd tizennégy pontban részletezte azokat a témaköröket, amelyek felterjesztése különösen fontos.⁵⁷ Az Ellenzéki Ke-

gusztus 15-i országos értekezlet után felgyorsult és október 23-a után a párttörvény elfogadásával és a Btk. módosításával a beféjező stádiumba jutott.” HORVÁTH JÓZSEF: *A tábornok vallomása*. i. m. 133–134. pp.

⁵⁴ A belső tájékoztató jelentések 1958–1965 közötti gyűjteményét eredetileg a Belügyminisztérium Dokumentációs Osztályán kezelték BM KI Pgy A-1362, jelenleg a Történeti Hivatalban találhatóak: ÁBTL 4. 1. 179. d.

⁵⁵ BM KI Pgy. 183. sz. d.

⁵⁶ A Magyar Népköztársaság belügyminiszterének 22/1978. számú parancsa az állambiztonsági tájékoztató rendszer továbbfejlesztéséről. 10-27/22/1978. i. sz. BM KI Pgy. 192. sz. d.; A Magyar Népköztársaság belügyminiszter-helyettesének 22/1978. számú intézkedése az állambiztonsági tájékoztató rendszer továbbfejlesztéséről szóló 22/1978. sz. miniszteri parancs végrehajtásáról. 10-27/22/1978. i. sz. BM KI Pgy. 198. sz. d.; Belügyminisztérium Titkárság 8. sz. körlevele: Az állambiztonsági napi jelentőszolgálat bevezetésére a megyei rendőr-főkapitányságokon szükséges feltételek biztosítása. 10-206/8/1978. i. sz. BM KI Pgy. 199. sz. d.

⁵⁷ A NOIJ tárgyköreinek ismertetésére sor kerül a Történeti Hivatal Évkönyvében is. (MÜLLER ROLF: *Napi Operatív Információs Jelentések, 1979-1989*. In: GYARMATI GYÖRGY (szerk.): *A Történeti Hivatal évkönyve*. Trezor 1. Budapest, Történeti Hivatal, 1999.) Ennek forrásául – tévesen – a belügyminiszteri pa-

rekasztal megfigyelése – az állambiztonság optikáján át nézve – elsősorban az alábbi összefüggések miatt lehetett fontos:

- az ideológiai diverziós központok, fellazítási intézmények, reakciós emigráns központok, szervezetek, diverziós és fellazító tevékenységére, terveire vonatkozó adatok, e tevékenységben tapasztalható tendenciák, módszerek;
- a belső reakciós elemeknek a köznyugalmat és közrendet zavaró ellenséges politikai megmozdulásokra, tömegtüntetésekre, munkamegtagadásokra vagy munkabeszüntetésekre vonatkozó akciói, valamint az ilyen elemek állam elleni szervezkedésre, összeesküvésre irányuló szándékaival, elképzeléseivel, terveivel kapcsolatos adatok;
- jelentősebb területre kiterjedő, ellenséges szöveget tartalmazó röpcédula szórására, felfelirat, falragasz készítésére és terjesztésére, ellenséges tartalmú írásművek külföldre juttatására, belső terjesztésre irányuló szándékokkal, akciókkal, tervekkel, ezek előkészületeivel kapcsolatos adatok;⁵⁸
- ellenséges, nacionalista, „ellenzéki”, illetve reakciós egyházi személyek káros politikai akcióira, összejöveteleire vonatkozó információk, ezek előkészületeivel kapcsolatos adatok;
- a Magyar Népköztársaság és a baráti szocialista országok érdekei ellen irányuló külföldi diplomáttákkal és állampolgárokkal, illetve ellenséges hírszerző és speciális szerveikkel való kapcsolatkeresés, illetve erre irányuló szándékokkal, tervekkel kapcsolatos adatok.

A rendszerben részt vevő szervektől minden munkanapon reggel 9 óráig érkezett be a jelentés (a nemleges jelentés is) a III. Főcsoportfőnökség Operatív Koordináló, Ellenőrző és Titkársági Osztályára futár, illetve az Operatív Hír- és Akcióközpont hírrendszerén keresztül. Itt a rendszerzés, értékelés, elemzés, regisztrálás után összesített operatív információs jelentést készítettek. Mivel a tájékoztató rendszer jellegénél fogva a jelentésekre „Szigorúan titkos!”, „Szigorúan titkos! Különösen fontos!” minősítés került, ezért a rendszerben részt vevő, valamint az információt felhasználó szervek vezetői és beosztottai kötelesek voltak a vonatkozó konspirációs és biztonsági rendelkezéseket betartani. Ez viszonylag könnyen ellenőrizhető maradt, mivel a NOIJ címzettjei kevesen és „házon belüliek” voltak (a minisztertől a III. főcsoportfőnökhöz keresztül a belbiztonsági osztály vezetőjéig), rajtuk kívül legfeljebb csak a rendőrfőkapitányok, illetve helyetteseik, esetleg a Rendőrtisztai Főiskola parancsnoka, illetve az Állambiztonsági Tanszék vezetője juthatott hozzá. A NOIJ nem volt azonos azokkal a Tájékoztatókkal, amelyeket napi jelentés formájában juttatott el a Titkárság a felső szintű politikai és állami veze-

rancsra hivatkozik Szerző, miközben a jegyzetben helyesen jelöli meg a belügyminiszter-helyettesi intézkedést. (Lásd: i. m. 15. sz. jegyzet) Ugyanakkor az általa felsorolt tizenkét „tárgykör” sem azonos az intézkedés által meghatározott tizennégy „témakör”-rel, azok egyféle átdolgozott változatáról lehet szó.

⁵⁸ Ezen témakörének kezelésére hozta létre a Belügyminisztérium 1986. után a III/III. Csoportfőnökség új, 6. Osztályát. A Magyar Népköztársaság belügyminiszterének 26/1979. sz. parancsa a BM III. (Állambiztonsági) Főcsoportfőnökség Ügyrendjének kiadásáról. 10-22/26/1979. i. sz. BM KI Pgy. 202. sz. d.; lásd még: 10. sz. jegyzet

téshez, de összeállításához tartalmilag felhasználhatták az operatív információs jelentéseket is.⁵⁹

Az Ellenzéki Kerekasztal tevékenységével kapcsolatos információs anyag szerint közel hét hónap alatt 84 jelentés született (avagy maradt fent, illetve ennyi hozzáférhető). Ezek közül hét esetben „operatív információ keletkezett”, azaz ezekről az EKA-ülésekről részletes jelentést is mellékeltek. Az információszerzés operatív eszközei nem különböztek a hagyományosan bevált módszerektől: telefonlehallgatás, helyiség, lakó-, munkaszoba lehallgatása, megfigyelés, titkos kutatás, bizalmas nyomozás.⁶⁰ A Főcso-

⁵⁹ Horváth József korábbi csoportfőnök szerint ennél fontosabb volt az ellentétes irányú információs lánc: „A felső pártvezetéshez beérkezett információt a minisztérium vezetéséhez továbbították. Ezután ők adták nekünk az utasítást. Az összegyűjtött információkat továbbítottuk, de arról, hogy mi lett ennek a következménye, nem szereztünk tudomást. A konkrét megrendelések töredékét alkották munkánknak. [...] Kétségtelenül mi is becsaptuk magunkat, hinni akartuk, hogy ezekben az esetekben valóban törvénysértés gyanúja áll fenn. Egyenes törvénysértést sohasem követtünk el. [...] Már 1970-ben megszületett egy miniszteri parancs, amely megtiltotta, hogy nézetekkel, eszmékkel, szervezetekkel foglakozunk. 1974-ben pedig létrejött egy – soha ki nem hirdetett – újabb jogszabály az állam- és közbiztonságról. Elvben már akkor megfogalmazódott: csak a törvények megsértőivel és csak a törvényes felelősségre vonást igazoló tények alapján szabad eljárni. A sztálini modelltől való elszakadási kísérlet azonban nem sikerült. Ez részben összefüggött a szocialista modell nemzetközi általános kifulladásának kezdeti jeleivel; a Charta 77-re, a szovjet, illetve a lengyel ellenzéki csoportok aktivizálódására gondolok. [...] A legutolsó kifejezetten politikai perre HARASZTI MIKLÓS: *Darabbér* című könyve után került sor. [...] A pártirányítás megszüntetésével a szolgálat lényegében szervezet-semlegessé vált. Korábban a PB tagjainak adtuk át helyzetértékeléseinket. [...] *Kit figyel a biztonsági szolgálat? Magyar Nemzet*, 1989. augusztus 29.

⁶⁰ A nyilvánosság 1989 szeptemberében kapott először tájékoztatás az állambiztonsági szervek által végzett operatív intézkedésekről. Az Országgyűlés őszi ülésszakán a büntetőeljárás törvény vitájában szóba került a titkos eszközökkel szerzett bizonyítékok bírósági felhasználhatóságának kérdése. Ezt követően nyilatkozott a sajtónak a BM technikai csoportfőnöke: „[...] – A magyar állambiztonság működésének normatív szabályozása másfél évtizedes múltra tekinthet vissza: 1974-ben megszületett a 17. számú törvényerejű rendelet az állam- és közbiztonságról. Ezt a későbbiekben titkosan kezelt miniszteri utasítások, parancsok egész sora egészítette ki. Az állambiztonsági szervezet ismertetése eddig nem tartozott a publikus témák közé. Ebből adódik a kérdés: tulajdonképpen mivel foglalkozik a technikai csoportfőnökség? – A biztonsági szolgálatoknak munkájukhoz a világon mindenütt – szellemi, manuális kapacitáson túl – bizonyos technikai segédeszközökre is szükségük van. Ezek jó esetben mindig a kor műszaki-technikai színvonalához igazodnak, az egymással szembenálló titkosszolgálatok versenyfutásának termékei. Kicsit mindig a tudományok harcáról van itt szó, nemcsak az elektronika, hanem például a kémia területén is. A technikai csoportfőnökség lényegében a többi szakszolgálat (hírszerzés, belső és külső, illetve katonai elhárítás) rendeltetésszerű működéséhez teremti meg a technikai-műszaki feltételeket. – A titkosszolgálati módszerek közül talán legismertebb a telefonlehallgatás és a levéllelőrzés. Ebben a postának volt-e s jelenleg van-e valamilyen szerepe? – A köztudatban a postát valóban ‘bűnrészességgel’ szokták gyanúsítani. Kétségtelen, hogy például Franciaországban, ha egy telefonlehallgatást jóváhagynak, azt az állami posta hajtja végre. Nálunk a telefonlehallgatásra kizárólag az állambiztonsági szolgálatnak van jogosultsága. Ami a levéllelőrzést illeti, a sokat szidott posta önhatalmulag ebben sem járhat el... – Magyarországon – az 1988-as adatok szerint – pontosan 1 milliárd 243 millió telefonbeszélgetést folytatnak, s 529 millió levelet továbbítanak. Ezekhez a számokhoz képest hány telefonbeszélgetést hallgatnak le, hány levelet bontanak fel? – A kérdés pontos választ igényelne, amivel azonban bár tudnék, de nem szolgálhatok. Ami a telefonlehallgatások számszerűségét illeti, nagyságrendileg arányban áll az évente elbírált állam elleni bűncselekményekkel. [1988-ban összesen 17 ilyen bűncselekményre derült fény. – A szerk.] Ugyanez áll a levéllelőrzésekre is. A viszonylag alacsony számoknak több oka van. Alapvetően az – s ezen van a hangsúly –, hogy szakítottunk a totális állambiztonsági munka koncepciójával. Az is tagadhatatlan, hogy ilyen postai forgalom mellett, figyelembe véve a költségeket, kizárólag a kiemelt feladatok eredményes végrehajtására koncentrálhadtunk. A titkos eszközöket kizárólag akkor vetjük be, amikor a magyar állam biztonsága távoli, de konkrét, kézzelfogható veszélybe kerül. A korábban említett számszerűség nem vonatkozik a köztörvényes bűncselekményekre. Ezen a területen megfigyelhető egyfajta arányeltolódás a ‘közönséges’ bűncselekmények ja-

portfőnökség feladatainak ellátása során alkalmazható operatív erőket, eszközöket, módszereket és intézkedéseket részletesen tárgyaló belügyminiszteri parancsot csak 1990-ben hatálytalanították, így ezek 1989-ben is „élő” operatív eszközök voltak.⁶¹

A jelentések személyi forrása a hivatalos kapcsolat mellett társadalmi kapcsolat is lehetett. Utóbbiak esetében az információ származhatott titkos megbízótól, aki egyéni meggyőződésből, hazafias elkötelezettségből azonosult az állambiztonsági célokkal, vagy ügynöktől, aki (vélt vagy valós) terhelő-kompromittáló információk nyomására vagy anyagi-személyi érdekeltség alapján vett részt a titkos együttműködésben.⁶²

Az NOIJ záró, formai kellékei közé tartozott az operatív jelentésnek az Operatív Koordináló, Ellenőrző és Titkársági Osztályon a hitelességére tekintettel történő minősítése. Eszerint az információ forrása lehet (nem) megbízható, az információ tartalma pedig (nem) ellenőrzött. Ebből a szempontból az EKA-jelentések többségükben a megbízható és ellenőrzött kategóriába kerültek. Ugyancsak itt, a jelentés végén történt javaslat-tétel az információval kapcsolatos további intézkedésekre. Az EKA vonatkozásában az alábbi intézkedési típusok fordulnak elő: más oldalról is ellenőrzik az információt; folyamatosan felderítik a szóban forgó eseménnyel kapcsolatos terveket; a tervezett rendezvényt operatív úton biztosítják; folytatják a bizalmas nyomozást; az információkat hasznosítják a tájékoztató munkában; tájékoztatják a BM III/III. csoportfőnökséget (amennyiben a budapesti vagy megyei rendőr-főkapitánysági szintű az információ), néhány esetben pedig tájékoztatják az MSZMP budapesti (megyei) bizottságát.

3.1. A titkos megbízottak jelentéseiben igen gyakran lehet váratlan, eddig ismeretlen információkra bukanni. Egy egészen korai, 1989. március 9-én keltezett jelentés tudni

vára. Arról van szó, hogy ezeket a módszereket egyre inkább a szervezett bűnözés, a kábítószer-forgalmazás felderítésére használjuk, ahogy egy mélyebb konspiráció, a tevékenység illegálitása ezt feltétlenül megkívánja. A 'megrendelő' ezekben az esetekben a bünygyi szolgálat. – Említette, hogy a telefonlehallgatásokra csak szigorúan körülhatárolt belső szabályok szerint kerülhet sor. Van-e lehetőségük a rutin-szerű belehallgatásra, a beszélgetés tartalmának rögzítése nélkül? – Technikailag ezt nemcsak mi, hanem a posta is megteheti. A belehallgatásra azonban ugyanazok a jogi megkötések vonatkoznak, mintha a beszélgetést rögzítenék. A jogszabály ilyesfajta 'megkerülése' szigorúan tilos. [...] *Szakítottunk a totális állambiztonsági koncepcióval.* Magyar Nemzet, 1989. október 5.

⁶¹ A Magyar Népköztársaság belügyminiszterének 26/1979. számú parancsa. 10-22/26/1979. i. sz. BM KI Pgy. 202. sz. d. Hatályon kívül helyezte a 12/1990. sz. BM utasítás. Lásd még: RÉVÉSZ BÉLA: *A törvényesség és az alkotmány kategóriái az állambiztonság fogalomkörében – 1989.* In: Emlékkönyv Dr. Ruszoly József egyetemi tanár 70. születésnapjára. SZTE Állam- és Jogtudományi Kar, Szeged, 2010. 751–781. pp.

⁶² Az EKA ülések résztvevői körébe telepített hálózati személy vagy személyek köre csak valószínűsíthető. A viszonylag kis létszámú résztvevővel folytatott tárgyalásokról érkező jelentések alapján ugyanis leszűkíthető azok köre, akik jelenléte és az operatív információ szolgáltatása között korreláció mutatható ki. Volt olyan résztvevője a tárgyalásoknak, akivel kapcsolatban később az „Egyes fontos tisztségeket betöltő személyek ellenőrzésére létrehozott bizottság” állapította meg, hogy korábban „hazafias alapon” titkos megbízottként tevékenykedett, (bár az EKA-tárgyalások időszakában már „retirált”). Más kutatásokból is ismertek olyan utalások, amelyek az Ellenzéki Kerekasztal környékén tevékenykedő hálózati személyek aktivitását jelzik. Lásd: KENEDI JÁNOS: *Kis állambiztonsági olvasókönyv.* Október 23. – március 15. – június 16. a Kádár-korszakban. Budapest, Magvető, 1996. I–II. köt. passim, különösen : II. köt. 263., 312., 341., 371., 379., 395., 410. p.

véli, hogy már ekkor körvonalazódott egy kerekasztal-kezdeményezés, mégpedig egészen sajátos összetételben:⁶³

„A Magyar Rádió f. hó 7-én meghívta a különböző politikai pártok és alternatív szervezetek képviselőit az MSZMP rövid távú politikai programjának értékelése céljából. (A riportok a 8-ai reggeli adás során hangzottak el.) A rádiófelvételt követően a Magyar Néppárt jelen lévő egyik vezetőjének javaslatára az FKP és a Szociáldemokrata Párt képviselői megállapodtak abban, hogy a három párt között egy későbbi időpontban beindítanak egy kerekasztal-megbeszélést, a számos koordinációs kérdés és elvi álláspont tisztázása céljából. A megbeszélés végső céljaként koalíció megalakítását tervezik 'Demokratikus Front' elnevezéssel, ami szerintük a későbbiekben kellően ellensúlyozhatná az MSZMP-t.” A szerv természetesen azonnal intézkedett: „a terv megvalósítását operatív úton ellenőrzik, felderítik”.

A titkos megbízott mellett szobahallgatás is informálta a III/III-at arról a beszélgetésről, amelyet szabad demokraták folytattak két nappal márciusi küldöttgyűlésük előtt.⁶⁴

„– HARASZTI MIKLÓS és KŐSZEG FERENC véleménye szerint az SZDSZ jövőjét alapvetően az fogja meghatározni, hogy sikerül-e együttműködniük az MDF-fel, vagy sem. Úgy vélik, hogy a demokratizálódási folyamat csak akkor fog folytatódni, ha az alternatívok (MDF, SZDSZ, MSZDP, FIDESZ stb.) össze tudnak fogni. Haraszi azt tervezi, a március 19-ei tanácskozáson hozzászólásában komoly kritikai észrevételeket fog tenni az SZDSZ programnyilatkozatára vonatkozóan.

– KŐSZEG és MAGYAR BÁLINT tervbe vett egy kerekasztal-beszélgetést, melyen a független szervezetek közül a Néppárt, a Szociáldemokrata Párt, az FKGP, az SZDSZ, a FIDESZ, a TDDSZ és a BZSBT venne részt.”

Egy többlépcsős operatív terv kivitelezője lett az a titkos megbízott, aki feltehetően az EKA médiakapcsolatai környékén tevékenykedett a nyár elején.⁶⁵

„A szerv hírforrása – aki részt vett a közelmúltban Ausztráliában járt 'jószerológiai delegáció' munkájában – felkérést kapott, hogy képviselje a magyar sajtót az Ellenzéki Kerekasztal delegációjában is, mely várhatóan július 10-től folytat 3-6 napon keresztül tárgyalásokat az NSZK-ban és Hollandiában (vagy Angliában). A delegáció célja – a forrás tudomása szerint – 'hírt adni arról, hogy az MSZMP csak taktikai megfontolásból adott teret az ellenzéknek, és csak rövid időre', ezért az Ellenzéki Kerekasztal 'el akarja nyerni a nyugati hatalmak támogatását a visszarendeződés esetére'. A delegáció összetételéről, vezetőjének személyéről, tárgyalási taktikájukról még nincs döntés, bár szóba

⁶³ BM Állambiztonsági Miniszterhelyettesi Titkárság NOJ. Ny. sz.: 45-78/49. sz./1989. 49/9. 89.03.09.09.; ÁBTL III/III-49-49/9/1989.

⁶⁴ BM Állambiztonsági Miniszterhelyettesi Titkárság NOJ. Ny. sz.: 45-78/54. sz./1989. 54/7. 89.03.17.07.; ÁBTL III/III-54-54/7/1989.

⁶⁵ BM Állambiztonsági Miniszterhelyettesi Titkárság NOJ. Ny. sz.: 45-78/ 104. sz./1989. 104/7. 89.05.31.07.; ÁBTL BRFK-90-104/7/1989.

kertült MÉCS IMRE neve. A munkában részt vesz a Katalizátor Iroda is. (A delegáció tagjainak 5000 Ft hozzájárulást kell befizetniük.)⁶⁶

Mivel az információ forrása végül a felkérésnek megfelelően részt vett a delegáció munkájában, feltehetően a finanszírozás nyomatékosítására volt szükség az útiköltség hangsúlyos megemlítésére. Az említett utazás szóba kerül az EKA 1989. május 18-i ülésének alábbiakban közölt NOIJ-ében is, bár az ülésről készített kivonatos jegyzőkönyv nem tesz róla említést.⁶⁷

A Nagy Imre temetés megrendezésének egy korai forgatókönyvről szolgál fontos információkkal a titkos megbízott az SZDSZ május végi tanácskozásáról:⁶⁸

„– SZILÁGYI SÁNDOR az SZDSZ május 20-ai tanácsülésének résztvevői előtt ismertette a június 16-ai szertartás tervezett menetét. Eszerint a Hősök terén a 10 órai ravatalozást (5+1 koporsó) követően folyamatos koszorúzás lesz 12.30-ig. Ekkor ‘itt és a világon mindenhol, ahol magyarok élnek’ megszólalnak a harangok, amit a Himnusz elénekzése követ, majd 5 beszéd (MÉCS, RÁCZ, VÁSÁRHELYI, FÓNAY és KIRÁLY BÉLA) hangzik el. A megemlékezési ünnepségen – a tervek szerint – nem lesznek transzparenszek, feliratok. A temetés a 301-es parcellában viszonylag zárt körű lesz, oda csak mintegy 10 ezer embert akarnak elengedni. A temetésen csak külön ún. kordonbelépővel lehet majd részt venni. Este 18 órakor a budapesti egyházak rekviemeket mondanak. Az eseményről a TIB és az Ellenzéki Kerekasztal (EKA) közös nyilatkozat kiadását tervezi, és Szilágyi külön felhívta a figyelmet arra, hogy a szervezetek tartózkodjanak külön nyilatkozatok kiadásától. Kiemelte továbbá, hogy ‘e napnak nem szabad a tüntetések napjává lennie, ez csak gyász napja lehet’.

- Mécs Imre szerint az EKA majd minden résztvevője egyetértett azzal, hogy ‘június 16-án a harangszón felül 12.30-kor vagy 13 órakor 5 perces munkabeszűntetés, dudálás és forgalombeszűntetés legyen’. Szorgalmazták azt is, hogy június 15-én este gyertyákat helyezzenek el az ablakokban, ‘emlékezve a hősökre’. Ez utóbbit a tervezett közös nyilatkozat is tartalmazni fogja.
- Az ‘özvegyek’ egyre inkább ‘szenvednek’ a rájuk nehezedő nyomástól. MALÉTERNÉ szerint ‘az alternatív szervezetek terror alatt tartják őket’, és attól tart, hogy a temetés napja kegyelet helyett cirkusz lesz. Azt tervezi, hogy kétségeit nyilvánosságra fogja hozni, mivel ‘kétségbe van esve’ az ő maga által is elfogadott temetési forgatókönyv miatt.
- A tervezett ‘56-os emlékmű’ felállításával kapcsolatban KERNÁCS GABRIELLA egy dokumentumfilmet készít, melynek első felvételeire május 26-án kerül sor a 301-es parcellánál, ahol RAJK LÁSZLÓ és Mécs Imre ad interjút.
- A holland tv forgatócsoportja, VERA DE LANGE újságíró nő társaságában május 23-26. között riportok készítését tervezi a ‘családtagokkal’ és Mécs Imrével.

⁶⁶ BM Állambiztonsági Miniszterhelyettesi Titkárság NOIJ. Ny. sz.: 45-78/104. sz./1989. 104/7. 89.05.31.07.; ÁBTL BRFK-80-104/7/1989.

⁶⁷ Lásd: A rendszerváltás forgatókönyve. 1. köt. 23/a. sz. dokumentum.

⁶⁸ BM Állambiztonsági Miniszterhelyettesi Titkárság NOIJ. Ny. sz.: 45-78/98. sz./1989. 98/1. 89.05.23.01.; ÁBTL III/III-98-98/1/1989.

- TÓBIÁS ÁRON bejelentette, hogy az Európai Protestáns Magyar Szabadegyletem kéttagú delegációval képviselteti magát a temetésen.”

A jelentéssel kapcsolatos intézkedés külön terv szerint zajlik, ahogyan az egész temetés nagyszabású operatív intézkedési rendszer keretei közé lett foglalva.⁶⁹

Közvetlenül a temetés utáni első reakciókról már a budai Vigadóban adott fogadásról adott információt egy titkos munkatárs:⁷⁰

„– A TIB-nek a június 16-ai temetést követően a Corvin tér 8. sz. alatt megtartott fogadásán megközelítően 300 fő vett részt. A rendezvényen jelen volt MARK PALMER, az USA budapesti nagykövete.

– A TIB nevében HEGEDŰS B. ANDRÁS rövid beszédben méltatta a nap jelentőségét, a tömeg hangulatát, aktivitását. Köszönetet mondott a szervezésben, rendezésben részt vevő valamennyi embernek, a magyar népnek a nagyszerű napért, a méltóságért, valamint a rendőrségnek a problémamentes, zavartalan lebonyolításért.

– Az emigránsok több tagja hangot adott azon ‘meglepetésének’, hogy ‘ma ezt Magyarországon meg lehetett tartani’. A kormány és az Országgyűlés képviselőinek részvételét a nép akarata előtti alázatként értékelték.

– Az egybegyűlték különböző baráti társaságokba csoportosulva értékelték az eseményeket. Többek véleménye szerint a gyászszertartás a TIB kiváló szervezésének köszönhetően úgy őrizte meg kegyeleti jellegét, hogy egyben politikai jelleget is öltött.

– A résztvevők rövidebben-hosszabban értékelték a nap folyamán beszédet mondó személyek sikerességének mutatóit is. Általános vélemény szerint reálisan csak KIRÁLY BÉLA és KOPÁCSI SÁNDOR fogalmazott. Mértékadó személyiségek úgy értékelték, hogy ORBÁN VIKTOR beszéde sértette a temetés kegyeleti jellegét, a közmegegyezésre irányuló hivatalos és ellenzéki törekvéseket. Az egykori harcostársak megítélése szerint RÁCZ SÁNDOR felszólalása jól indult, beszéde során azonban több szarvashibát elkövetett.

MÉCS IMRÉ-ről úgy vélekedtek, hogy felszólalásában megkísérelt ‘lavírozni az egybegyűlték érzelmein a politikai és kegyeleti vonatkozások között’, mivel a későbbi választásokra gondolva már előre tömegeket akart megnyerni magának. Beszéde – különösen teátrális, gyerekesnek ítélt eskütételi ceremóniája – sokakban visszatetszést szült.

– A megállapítások szerint politikusi képességekről és ‘image’-ről csak VÁSÁRHELYI MIKLÓS tett tanúbizonyságot visszafogott, kulturált, kiemelkedő európai személyiséghez méltó beszédével.

– MÉRAY TIBOR temetői beszédét, ‘kemény kijelentéseit’ vegyes érzelmekkel fogadták. A többség nem tudja elfelejteni, hogy ‘Rákosi csahosa’ volt, a ‘sztálinista csavargó ezzel a beszédével akarta igazolni, hogy hova tartozik, de ezt a jellemtelenséget nehéz elfogadni’ – tették hozzá.”⁷¹

A BM lehallgató rendszerének fejlesztése során a belügyminiszter döntése alapján 1978. január 1-jén került bevezetésre a nemzetközi interlehallgatás új rendszere, az I-3/a

⁶⁹ Lásd: KENEDI JÁNOS: i. m. II. köt., 3. fejezet.

⁷⁰ BM Állambiztonsági Miniszterhelyettesi Titkárság NOLJ. Ny. sz.: 45-78/117. sz./1989. 117/2. 89.06.19.02.; ÁBTL III-III-117-117/2/1989.

⁷¹ BM Állambiztonsági Miniszterhelyettesi Titkárság NOLJ. Ny. sz.: 45-78/117. sz./1989. 117/2. 89. 06. 19. 02.; ÁBTL III-III-117-117/2/1989.

rendszabály.⁷² (A 3/a rendszabály a belföldi telefonlehallgatás, a 3/e pedig a szobalehallgatás jelzete.) Az I-3/a alkalmas volt az automata és félautomata rendszerbe kapcsolt nemzetközi távbeszélő hálózatban az előre „figyelőztetésre” megadott kapcsolási szám ellenőrzésére. Így ellenőrizhetővé váltak azon külföldi, illetve külföldről belföldi telefonszámokra érkező hívások, amelyeket az operatív szervek ellenőrzésre kértek. Ezek többnyire „ismert ellenséges szervek”, „illegális találkozóhelyek” telefonszámai voltak. (A 0049892102 kezdetű szám sokáig a Szabad Európa Rádió müncheni épületét kapcsolta, amelyre azonnal elindult az I-3/a.) Az Ellenzéki Kerekasztalt érintő beszélgetések közül többet a nemzetközi hívásellenőrzési rendszer továbbított a NOIJ-nak. Ilyen például az az információ, amely június 6-i keltezésű:

„Június elsején jelentettük, hogy az Ellenzéki Kerekasztal – ARA-KOVÁCS ATTILÁN-n keresztül – ‘jóindulatú sűgást’ kapott arra vonatkozóan, hogy Bush elnök budapesti látogatása során beiktatná programjába az EK-val való találkozást, ha erre meghívást kapna. Újabb információ szerint az EK tagjai elhatározták, hogy ‘érdemi tanácskozássra’ hívják az amerikai elnököt. A meghívót az USA nagykövetének akarják átadni, ARA-KOVÁCS ATTILA pedig telefaxon továbbítja az USA-ba HÁMOS LÁSZLÓ-nak. (A tervezett találkozóval az USA-ban élő prominens emigránsok egyet-értenek, azt tevélegesen támogatni fogják.) Az EK is szeretné elérni, hogy Bush magyarországi útja idején hivatalosan látogassa meg Nagy Imre sírját.”⁷³

A postai küldemények operatív ellenőrzése során (K-ellenőrzés) az állambiztonsági szervek a bizalmas nyomozás alatt álló személy postai küldeményeit felbontotta, esetleg elkobozta, vagy annak tartalmát – zavarkeltés céljából – megváltoztatta.⁷⁴ Ilyen volt például egy 1989. június 6-i keltezésű jelentés szerint a következő operatív intézkedés:

„A belföldi postaforgalomból a szerv kiemelt egy budapesti lakos címére feladott levélküldeményt. Az anyagban elhelyeztek egy írógéppel írt – közel egyoldalas – FELHÍVÁS-t, amelyben hírül adják, hogy a Magyar Demokrata Fórum és a Szabad Demokraták Szövetsége VI. kerületi csoportjai elhatározták, a ‘Terézvárosi Közéleti Tömörülés’ létrehozását. Céljuk a részt vevő szervezetek tevékenységének összehangolása, közös rendezvények tartása és az országgyűlési, illetve a tanácsi választásokra való felkészülés. Arra kérnek minden független demokratikus szervezetet, hogy csatlakozzanak a Tömörüléshez és vegyenek részt programjának kidolgozásában. A jelentkezéseket KATONA KÁLMÁN (MDF), illetve LUKÁCSY GÁBOR (SZDSZ) megadott címén és telefonszámán tehetik meg.”

⁷² A Magyar Népköztársaság belügyminiszter-helyettesének 1/1977.számú körlevele. 45-1/1977. i. sz.; Lásd: A Magyar Népköztársaság belügyminiszterének 1971. évi 0017. sz. parancsa. A titkos technikai szabályok alkalmazása. 10-21/17/1971. i. sz.; BM KI Pgy. 125. sz. d. Lásd még URBÁN ATTILA: A Belügyminisztérium III. (Állambiztonsági) Főcsoportfőnöksége operatív-technikai tevékenységének szervezeti háttere és működési rendje, 1962-1990 in: CSÓKA FERENC (főszerk.): Szakszolgálat Magyarországon, avagy tanulmányok a hírszerzés és titkos adatgyűjtés világából (1785–2011). Nemzetbiztonsági Szakszolgálat Bp., 2011. 261–290. pp.

⁷³ A jelentés tartalma megfelel a történeteknek – Ara-Kovács Attila szóbeli közlése.; BM Állambiztonsági Miniszterhelyettesi Titkárság NOIJ. Ny. sz.: 45-78/ 108. sz./1989. 108/7. 89.06.06.07.; ÁBTLL III/III-108-108/7/1989.

⁷⁴ A Magyar Népköztársaság belügyminiszterének 1971. évi 0017. sz. parancsa. A titkos technikai szabályok alkalmazása. 10-21/17/1971. i. sz.; BM KI Pgy. 125. sz. d.

A „szerv” intézkedésképpen a BM III/III. Csoportfőnökség részére fénymásolatot készített a küldeményről, majd a postaforgalom útján továbbították a címzetthez.

3. 2. Ha az Ellenzéki Kerekasztal tevékenységével kapcsolatos speciális (titkos, operatív) információszerzési eszközöket sorra vesszük, akkor első helyen a telefonlehallgatási technika áll, 30 esetben alkalmazták, a jelentések egyharmadának ez volt a forrása.⁷⁵ Második helyen a titkos megbízottak (19 eset) jelentései szerepeltek, harmadikként (17 eset, kb. 1/5–1/5) szoba-, helyiség-lehallgatásra került sor. Előfordult a levéllelőrzés is (9 eset), néhányszor pedig ügynöktől származott a jelentés (6 eset). Ritkán fordult elő az állambiztonsági tiszt (2), rendőri szerv (1), alkalmi kapcsolat (1) jelentése, illetve lakossági bejelentés (1).

Kifejezetten az Ellenzéki Kerekasztal üléseivel tizenhat alkalommal foglalkozott a NOIJ, ami az EKA megalakulásától (1989. március 22.) a tárgyalások első szakaszának végéig (1989. szeptember 18.) tartó időszak negyven ülését figyelembe véve, mintegy kétötödös megfigyelési arányt mutat. Ezek közül döntően – tizenegy esetben – a szobalehallgatás eszközével élt az állambiztonsági szerv, két esetben pedig a telefonlehallgatás volt az elkészített NOIJ forrása. Csak egyetlenegyszer regisztráltak ügynöki jelentést (az összes többi vidéki helyszínhez kapcsolódott), amelyet a BRFK jelentett a III/III-as csoportfőnökségnek, egy valójában meg nem történt, 1989. május 11-i EKA-megbeszélésről. Május 10-én sor került ugyan egy EKA-ülésre, és azon valóban jelen volt – csak ezen az egy ülésen – egy külső, Duna-körös személy is, de itt egyáltalán nem került szóba a jelentésben szereplő Soros-féle támogatási ajánlat:

„Az ‘Ellenzéki Kerekasztal’ május 11-én megtartott megbeszélésén bejelentették, hogy a Soros Alapítvány egy képviselője megkereste a BZSBT-t, és felajánlotta anyagi támogatásukat. Arra kérte a társaságot, hogy gyűjtsék össze anyagi és felszerelési igényüket (az írószerektől a telefonig).”⁷⁶

Igaz, a jelentés szerint ennek tartalma nem ellenőrzött, viszont az információ forrása „megbízható”-nak minősített.

Az 1989. június 9-i ülés információi a szobalehallgatáson túl – és egyedül ekkor – egy állambiztonsági tiszt értesüléseire is támaszkodtak. Tragikomikus a helyzet, mivel éppen Tölgyessy Péter azon panaszáról született operatív jelentés, miszerint gyanúja az, hogy az EKA folyamatos megfigyelés alatt áll.⁷⁷ Az EKA ülésén készült videofelvétel szövege a következő (az MSZMP és az Ellenzéki Kerekasztal között folytatott előkészítő tárgyalásokról van szó):

⁷⁵ A nyolcvannégy jelentés forrásául összesen kilencven alkalmazott technikát jelölt meg a NOIJ, mivel néhány esetben párhuzamos információszerzésre is sor került.

⁷⁶ BM Állambiztonsági Miniszterhelyettesi Titkárság NOIJ. Ny. sz.: 45-78/ 94. sz./1989. 94/4. 89.05.17.04.; ÁBTL BRFK-81-94/4/1989.

⁷⁷ Tölgyessy Péter a megfigyelésükre irányuló gyanújának már egy két héttel korábbi – szintén lehallgatott – telefonbeszélgetés során hangot adott: „Az ‘Ellenzéki Kerekasztal’ és az MSZMP közötti, zárt ajtók mögött folytatott előkészítő megbeszélésekkel kapcsolatban Tölgyessy Péter – a tárgyaláson elhangzott tartalmi elemeket, illetve az MSZMP-delegáció felkészültségét értékelve – úgy nyilatkozott: valószínű, hogy az MSZMP lényeges információkkal rendelkezik az ‘Ellenzéki Kerekasztal’ belső viszonyait illetően. Ezt Fodor Gábor ‘lehangolónak’ tartotta.” BM Állambiztonsági Miniszterhelyettesi Titkárság NOIJ. Ny. sz.: 45-78/81. sz./1989. 81/6. 89.04.27.06.; ÁBTL III/III-81-81/6/1989.

„Tölgyessy Péter: Mindenért kompenzációt kellett adni, ezért hihetetlen[ül] törékeny szöveg. Itt egy kicsi változtatás, akkor ők cserébe kérik már a sajátjukat. A szöveg talán hét oldal aláírásokkal [együtt], de 5-től fél 12-ig [csináltuk]. Kész volt nekik... Tehát nem ott fogalmaztuk. Kész szöveget írtuk át. És hát még egy tény. Szinte bizonyos, hogy mindent tudnak, amit mi beszélünk. Most már úgy néz ki, nagyon úgy néz ki. (Zé-tényi Zsolt töredékesen érthető közbeszólása: Ne felejtse el, hogy telefonon is elég nyíltan beszélünk.) Hát én inkább erre az esélyre gondolok. Nagyon-nagyon jól értesültek voltak. És voltak olyan pontok, ahol el szerettem volna érni bizonyos mondatokat. Pontosan tudták, még az árnyalatokban is. Rohadt kellemetlen volt, bocsánat. (Varga Csaba: Kell egyébként helyszínt változtatni.) Különösen, ha fontos dolog van, akkor inkább azt javaslom, hogy közvetlen előtte tanácskozzunk. Ha nagyon fontos dolog van. Nem jut el odáig a hír. Közvetlen előtte kellene tanácskozni, ha nagyon fontos dolog van. Nagyon rossz volt úgy tárgyalni. Nagyon rossz volt úgy tárgyalni, hogy... (Szokolczi György: Igen, azt meg lehet érezni.) Meg lehet érezni.”⁷⁸

Természetesen nem csak az Ellenzéki Kerekasztal ülésén készült videófelvétel, de állambiztonsági jelentés is rögzítette a történeteket:⁷⁹

„Az Ellenzéki Kerekasztal (EK) június 9-ei ülése végén TÖLGYESSY PÉTER aggodalmaskodva közölte, hogy az MSZMP-szakértőkkel folytatott előző napi megbeszéléseken úgy érezte, hogy azok előre ismerték az EK minden szándékát. Ezért az Ellenzéki Kerekasztal tagjai megállapodtak abban, hogy a jövőben üléseik helyszíneit változtatni fogják, és stratégiai fontosságú tárgyalásaik előtt szoros időpontban fognak tanácskozni, hogy ne legyen idő az MSZMP tájékoztatására. Tölgyessy észrevételezése alapján fokozták konspirációjukat és június 12-ei megbeszélésük színhelyét megváltoztatták.”⁸⁰

A Csoportfőnökség a tervezett új helyszín felderítésére intézkedést hozott, de az EKA a június 20-i ülését követően – a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások megkezdésekor – a jogi karról átköltözött az Parlament épületébe.

Érdemes külön megvizsgálni, hogy a hitelesség és az informativitás szempontjából hogyan minősíthetők utólag az operatív információs jelentések. Az állambiztonság kiindulópontja mindenkor az, hogy csak az utólag történtek ismeretében dönthető el, hogy az adott eseménnyel kapcsolatban mely információk bizonyulnak fontosnak, és melyek jelentéktelennek. Ez a logika tehát más mércével mér, mint az utókor, amely már tisztában van a releváns tények körével, így számára minden egyéb megörökített esemény már érdektelen jelenség. A két szempont látásmódja teljesen eltérhet, de néha egybe is eshet.

Egy telefonlehallgatás útján szerzett információs jelentés szövege megjelent a Történeti Hivatal évkönyvében is.⁸¹ Ugyanakkor a nagyobb terjedelmű értékelő jelentések

⁷⁸ A rendszerváltás forгатókönyve. 1. köt. 570–571. pp.

⁷⁹ BM Állambiztonsági Miniszterhelyettesi Titkárság NOJ.Ny.sz.: 45-78/113. sz./1989. 113/12. 89.06.13.12.; ÁBTL III/III-113-113/12/1989.

⁸⁰ BM Állambiztonsági Miniszterhelyettesi Titkárság NOJ.Ny.sz.: 45-78/ 113. sz./1989. 113/12. 89.06.13.12.; ÁBTL III/III-113-113-12/1989.

⁸¹ Az 1989. március 30-i EKA-ülésről április 7-én (szokatlanul lassan) keletkezett – szobalehallgatás nyomán – operatív jelentés:

mindegyike szoba-, teremlehallgatás alapján került az információs jelentésekbe. Ezek közül az 1989. április 28-i, a június 7-i, a június 15-i, valamint a június 20-i EKA ülésekről készült jegyzőkönyvek részben vagy egészben az eredeti jegyzőkönyvekhez kapcsolódva ismertetésre kerültek „A rendszerváltás forгатókönyve” kötetekben. A következőkben álljon itt néhány fontosabb jelentés az eddig még ismeretlenek köréből:⁸²

1989. május 2.:⁸³

„Az Ellenzéki Kerekasztal május 2-ai összejövetelén SÓLYOM LÁSZLÓ bejelentette, hogy a Duna Kör szervezésében május végén egy ülősztrájkot terveznek a Kossuth térre.

Ezt követően a TIB képviselője tájékoztatta a jelenlévőket a június 16-ai temetéssel kapcsolatos előkészületeiről. Bejelentette, hogy azon a független szervezetek is részt kívánnak venni, és mivel a 301-es parcella közelében csak 30 ezer fő fér el, ezért felmerült, hogy a rendezvényeket válasszák ketté. Azt tervezik, és az SZDSZ ügyvivői ezt már megtárgyalták, hogy a Kossuth téren legyen a ravatalozás, majd a tömeg a Hősök terére vonul, ahol megkoszorúzza az ‘ismeretlen felkelők’ (ismeretlen katona) sírját, és ezt követően menetelnének vagy utaznának a temetőbe. Felvetődött, hogy az öt koporsó mellett felravataloznának további kettőt is, amelyek a névtelen hősöket szimbolizálnák.

A demonstrációt mindenképpen – a hatalom negatív válasza esetén ravatalozás nélkül is – meg akarják szervezni, mivel úgy vélik, hogy létszámuk ‘bemutatása’ az MSZMP-vel folytatott tárgyalásokat is elősegítheti. Az elképzelések konkretizálására – azok szervezetenkénti megvitatását követően – egy későbbi időpontban kerül sor.

Bejelentették, hogy a független szakszervezetek és az EKA szempontjából fontos kapcsolatfelvételre került sor a lengyel Szolidaritással, amely konkrét segítségnyújtást ajánlott fel a kerekasztal-megbeszélésekkel kapcsolatban.”

„Az alternatív szervezetek által kezdeményezett ún. Ellenzéki Kerekasztal megbeszélésein a résztvevők megállapodtak abban, hogy nem kívánnak koalícióra lépni a mostani hatalmi szervezetekkel, egymás előzetes tájékoztatása nélkül. Megállapodtak abban is, hogy az MSZMP képviselőivel a továbbiakban úgy akarnak tárgyalni, hogy ők maguk jelölik ki a konzultációk résztvevőit, a napirendre nyilvánosan és közösen szándékoznak javaslatot tenni. *Megjegyzés:* a legutóbbi összejövetelen az MDF részéről Csurka István és Szabad György, az SZDSZ-től Magyar Bálint, az FKGP-től dr. Boros György, az MSZDP-től Révész Tamás, a Néppárt részéről egy Kónya vezetéknévű személy, a BZSBT-től Vigh Károly és Morvay László, a TDDSZ-től Öry Csaba és Bruszt László, míg a FIDESZ részéről Orbán Viktor és F. Szabad György (sic!) volt jelen; – az ún. Ellenzéki Kerekasztal következő megbeszélésére április 7-én 18 órakor az ELTE Állam és Jogtudományi Karának épületében kerül sor.” BM Állambiztonsági Miniszterhelyettesi Titkárság NOII. Ny. sz.: 45-78/84. sz./1989. 67/5. 89.04.07.05.; ÁBTL III/III-67-67/5/1989. Lásd még MÜLLER ROLF: *Napi Operatív Információs Jelentések*, 1979-1989. i. m. 280. p.

⁸² Az 1898 április 28-i, június 7-i, június 15-i, valamint június 20-i jelentések – terjedelmükénél fogva – a Mellékletben szerepelnek.”

⁸³ BM Állambiztonsági Miniszterhelyettesi Titkárság NOII. Ny. sz.: 45-78/84. sz./1989. 84/2. 89.05.03.02.; ÁBTL III/III-84-84/2/1989.

1989. május 10.:⁸⁴

„A nyolc szervezet által létrehozott Ellenzéki Kerekasztal f. hó 10-én újabb összejövetelt tartott, melynek első napirendi pontjaként az MSZMP KB-nak a politikai egyeztető fórum létrehozására tett javaslatát vitatták meg. Álláspontjuk szerint ezzel az MSZMP egyoldalúan megszakította a velük folytatott előkészítő tárgyalásokat, és ismét vissza akar térni a Nemzeti Kerekasztal gondolatához, ami egyben az Ellenzéki Kerekasztal akcióegységének megbontását is jelentené. Az MSZMP megosztására irányuló politikáját ezért nemcsak a Kerekasztal, hanem az egész folyamat elleni támadásnak tekintik.

A vitában SZABAD GYÖRGY fontosnak tartotta annak kihangsúlyozását, hogy a KB-javaslat elismeri, a tárgyalások célja az egypártrendszerből a képviseleti demokráciába való átmeneti időszak szabályozása, ami a szabad választásokon keresztül valósul meg. Azt javasolta, hogy tekintsenek el az eddigi megbeszélések tapasztalatitól, és keressék a MSZMP javaslatában azokat a pontokat, amelyekről pozitív ellentmondásba lendülhetnek. A gazdasági kérdések megvitatását a Független Szakszervezetek Demokratikus Ligája és a kormány közötti tárgyalások hatáskörébe utalta.

MÉCS IMRE kijelentette, hogy az Ellenzéki Kerekasztalba tömörülő politikai szervezetek képezik ma Magyarországon az MSZMP legkomolyabb tárgyalópartnereit. Rá kell mutatni arra, hogy miközben az MSZMP tárgyalóküldöttsége akadályozza az előkészítő tárgyalások eredményességét, az érdemi megbeszélések elkezdését, aközben nagy fontosságú törvényjavaslatokat készít elő. Mécs megkérdőjelezte az MSZMP szándékainak őszinteségét.

A hosszúra nyúlt, sokszor meddő és végig indulatos vitában megfogalmazódott, hogy olyan hatást kellene a MSZMP-re gyakorolni, amely a jelenlegi tárgyalóküldöttségnek egy reformpárti delegációval való felváltását eredményezné. Ennek lehetőségét személyes kapcsolataik felhasználásával tervezik kipróbálni. Felmerült a reformkörökkel való közvetlen kapcsolat felvételének lehetősége is. Álláspontjukról válasznilyatkozatot fogalmaztak.

Második napirendi pontként a Duna-mozgalmak megjelent képviselői kérték az Ellenzéki Kerekasztal támogatását egy – a bős-nagymarosi beruházás okozta környezeti károk helyreállítását biztosító – alapítvány létrehozásához. A jelenlévők rövid és türelmetlen vita után közös vélemény kialakítása nélkül függesztették fel a kérdés vizsgálatát.

A rendezvény végén bejelentés hangzott el a Kereszténydemokrata Párt és a Magyar Függetlenségi Párt csatlakozási szándékáról. Az Ellenzéki Kerekasztal tagjai kérték ennek formális előterjesztését és a két párt taglétszámának és programjának ismertetését.

Az Ellenzéki Kerekasztal következő ülését 1989. május 19-ére tervezik.”

⁸⁴ BM Állambiztonsági Miniszterhelyettesi Titkárság NOII. Ny. sz.: 45-78/90. sz./1989. 90/7. 89.05.11.07.; ÁBTL III-III-90-90/7/1989.

1989. május 18..⁸⁵

„1989. május 18-án újabb összejövetelt tartott a nyolc szervezet által létrehozott Ellenzéki Kerekasztal.

Első napirendi pontként elfogadták a május 20-án Szegeden megrendezésre kerülő MSZMP Reformköreinek Országos Találkozásának résztvevőihez címzett 'üzenetet', amelyet az MDF és SZDSZ képviselői készítettek. Ezt megküldték az MSZMP Csongrád megyei Reformkörének.

Második napirendi pontként a párttörvénnyel kapcsolatos egyeztetésnél igen erős vita bontakozott ki. A vita során két irányvonal körül csoportosultak a vélemények. Az egyik szerint nem szükséges reagálni a törvénytervezetre, míg a másik, végül is förlülke-rekedő nézet szerint szükséges a véleménynyilvánítás, mert különben a jelenlévők el-süllyednek a történelem homályába. Konkrét ötletként elhangzott, hogy forduljanak 'felirattal' a parlamenthez, a javasolt törvénytervezet életbelépése előtti átmeneti idő-szakkal kapcsolatos ellenvetéseik ügyében. A parlamenttől azt kérik, hogy utasítsa a kormányt a Rádió és a TV lehetőségeinek biztosítására a Kerekasztal választási hadjárá-ta során.

A költségvetésből felajánlott 80 millió forintos választási támogatás elfogadásával kapcsolatban azt az álláspontot fogadták el, hogy nem szabad két kézzel kapni egy 'alamizsna' után. Így kell leplezni a jelenleg már-már katasztrofális pénzügyi helyzetü-ket. A hatalom ugyanis könnyen sarokba szoríthatja a Kerekasztal tagjait, ha fény derül az anyagi szorultságukra.

A választási törvénytervezettel és a felajánlott pénzügyi támogatás elfogadásával kapcsolatban – mivel helyben nem tudtak érdemi döntést kialakítani –, bizottságot hoz-tak létre, amely megfogalmazza állásfoglalásukat, és arról a sajtót tájékoztatja.

Leszögezték, hogy a nyilatkozatnak az időhúzást kell szolgálni, mert jelenleg úgy tűnik, hogy a kétfelé szakadó MSZMP reformszárnya a kormányfő felzárkózásával a maga javára tudja fordítani a küzdelmet, s ez számukra kedvezne.

Az MSZMP és az Ellenzéki Kerekasztal közötti tárgyalások kapcsán Magyar Bálint 'kiútként' felvetette, hogy nem 'kétoldalú', hanem 'háromoldalú' tárgyalásokat kezde-ményeznek, melynek résztvevői az MSZMP, a Kerekasztal, valamint a HNF és más szervezetek lennének. A javaslatról döntés nem született.

A területi 'kerekasztalok' megalakulásának eddigi tapasztalatai kapcsán negatív ta-nulságként értékelték a Tolna megyei szervezet és az MSZMP közötti tárgyalásokat, ahol kis híján megalakult az 'Egyeztető Tanács', ami a helyi kerekasztal önfelszámolá-sát jelentette volna. Annak érdekében, hogy hasonló esetek ne fordulhassanak elő, a 'Központi Kerekasztal' felhívással fordul a területi szervezeteihez.

Mécs Imre részletes tájékoztatót tartott az 1989. június 16-ai temetés legújabb el-képzeléseiről. E szerint a ravatal felállítására a Hősök terén kerülne sor, és a délelőtt megemlékezésekkel, koszorúzásokkal telne. Gépkocsi-konvoj vinné a koporsókat a te-metőbe, ahol 20–30 000 ember venne részt a szűkebb kegyeleti aktuson és az emlékmű alapkőletételén. A TIB kérte az Ellenzéki Kerekasztal segítségét a lebonyolításhoz. Kö-

⁸⁵ BM Állambiztonsági Miniszterhelyettesi Titkárság NOJ. Ny. sz.: 45-78/96. sz./1989. 96/1. 89.05.19.01.; ÁBTL III/III-96-96/1/1989.

zős nyilatkozat kiadására kerül sor, amelyben követelik, hogy a tömegkommunikációs eszközök részletesen közvetítsék az eseményeket. Az SZDSZ képviselője elmondta, hogy Kéthly Anna holttestét haza kívánják hozatni, és a 301-es parcellába kívánják nyugalomra helyezni.

A főbb kérdések megvitatása után megállapodtak abban, hogy a Duna Kör által Ausztriába küldendő 'Jószolgálat' delegációban a TDDSZ, az MDF, a FIDESZ és a Kiszgadzapárt egy-egy tagja vegyen részt.

Buda Géza a 'Szolidaritás Állampolgári Bizottságának' vezetője kérte, hogy a lengyelországi választások segítésére állítsanak fel ellenőrző bizottságot, amelynek feladata az itt élő lengyel állampolgárok 'szavazási tisztaságának' szavatolása lenne. Egyben kérte röpiratok elkészítését, a 'Szolidaritás' szavazatainak gyarapítása érdekében. A kérést támogatólag megszavazták.

A Független Jogász Fórum képviselője bejelentette, hogy elkészült a Btk. módosításáról szóló tanulmánytervezet, melyről 1989. május 23-án sajtótájékoztatót tartanak.

A Nyilvánosság Klub kérését Öry Csaba tolmácsolta, hogy amennyiben létrejön a tárgyalás az MSZMP-vel, azon a 'nyilvánosság védelme' érdekében megfigyelőként részt vehessenek.

Vitát folytattak egy saját napilap kiadásának megszervezéséről. Ezt elvetve, abban egyeztek meg, hogy a Honpolgár című kiadványt fejlesztik az ellenzéki szervezetek közös sajtóorgánumává.

Vigh Károly bejelentette, hogy 1989. június 6-án, Bajcsy-Zsilinszky Endre születésének évfordulóján koszorúzást rendeznek, amelyre a BZSBT az Ellenzéki Kerekasztalt is meghívta.

Az Ellenzéki Kerekasztal következő ülését 1989. május 24-ére tervezik."

1989. május 24.:⁸⁶

„1989. május 24-én újabb összejövetelt tartott a nyolc szervezet által létrehozott Ellenzéki Kerekasztal.

Megtárgyalták az MSZMP reformköreinek szegedi tanácskozásán elhangzott javaslatait, nyílt levelét, és ezzel kapcsolatban kialakítandó álláspontjukat.

Egyhangúan megállapították, hogy a reformszárny sikerében érdekeltek, azt indirekt eszközökkel segíteniük kell, de egyelőre az Ellenzéki Kerekasztalnak a hatalom birtokosaként fellépő MSZMP-centrummal kell tárgyalnia.

Elhangzott, hogy a hatalom képviselőjével közvetlen tárgyalásokba kellene bocsátkozni, és egységes álláspont alakult ki arról is, hogy a 'hatalmat' legalábbis PB-tag kell hogy képviselje, de nem tartották lehetetlennek a főtítkárral való személyes kapcsolatot sem.

Megállapodás született arról is, hogy a 'Kerekasztalnak' fel kell adnia az állandó tagadás pozícióját, s ezt a közvélemény tudtára kell adni, ezért 1989. május 27-én a Napzárta című műsorban aktuális helyzetelemzést kell adniuk az Ellenzéki Kerekasztal ál-

⁸⁶ BM Állambiztonsági Miniszterhelyettesi Titkárság NOII. Ny. sz.: 45-78/100. sz./1989. 100/5. 89.05.25.05.; ÁBTL III/III-100-100/5/1989.

laspontjáról. Ebben ki kell térni annak a véleménynek a tarthatatlanságára, mely szerint a Kerekasztal elutasította az MSZMP tárgyalási javaslatait. Véleményüket nyilatkozat formájában kívánják közreadni.

A párttörvény tervezetét, mivel azt az MSZMP nem egyeztetette velük, elfogadhatatlannak tartják.

A vita során éles véleménykülönbség alakult ki a történelmi pártok és az 'új' szervezetek képviselői között. Többen, így például a szociáldemokraták hangsúlyozták, hogy a megváltozott helyzetre rugalmasan kell reagálni, míg Tölgyessy Péter és Mécs Imre azt hangsúlyozták, hogy az Ellenzéki Kerekasztalnak korábbi tárgyalási pozícióját kell megerősíteni, nem bocsátkozhat napi alkuba a kormánnyal és az Országgyűlés elnökével, míg Orbán Viktor azt emelte ki, hogy alapvetően nem változtatta meg a hatalmi viszonyokat a reformkörök 'zajkeltése' és a kormány 'eltáncolása', ami lehet, hogy csak taktikai fogás.

Tölgyessy Péter szerint az Ellenzéki Kerekasztal 'csak egy labda az MSZMP-n belüli hatalmi harcok során', és ezt úgy kell kihasználniuk, hogy az az MSZMP hatalmi centrum áthelyeződését eredményezze. Az Ellenzéki Kerekasztal 'akkor nyerhet', ha ragaszkodik eredeti tárgyalási pozíciójához, és nem cselekszik nyomás alatt.

Varga Csaba a Néppárt nevében elfogadta azt a javaslatot, hogy a tárgyalásokat a legmagasabb vezetői szintekre helyezték.

Az EKA tagjai ellenzésüket hangoztatták a Független Szakszervezetek Ligájával szemben, mert szerintük a Minisztertanáccsal folytatott tárgyalásai során olyan politikai tárgyalásokba bonyolódott, amely már a Kerekasztal területe. Legközelebbi feladatként azt jelölték meg, hogy május 29-én megpróbálnak egy találkozót létrehozni a parlament független képviselői csoportjával és az MSZMP frakciójával, amelyen 'bemutatkoznak a Tisztelt Háznak'. Kísérletet tennének arra – sajtónyilvánosságot is igénybe véve –, hogy a képviselőket meggyőzzék álláspontjukról, miszerint a parlament ülészakán kezdeményezzék a törvénytervezetek vitájának levételét a napirendről.

Mécs Imre tájékoztatta a jelenlévőket a TIB legutóbbi üléséről. Új elemként merült fel, hogy nem járulnak hozzá a hivatalos szervek részvételéhez a június 16-ai temetésen, mert az ellenkezne Nagy Imre végakarátával, és amúgy is visszatetszést keltene.

Elhangzott, ha a kormány sebtében rehabilitálná Nagy Imrét, akkor sem koszorúzhatna, mert például a gazdaságpolitikai ügyekkel foglalkozó államminiszter is részese volt a Központi Bizottságnak, amely korábban állást foglalt az ügyben."

1989. május 31.:⁸⁷

„Az Ellenzéki Kerekasztal május 31.-én tartott összejövetelén napirenden kívül elsőként a TV/2 egyik jelen lévő szerkesztőjének megkeresését tárgyalták. A TV tervei szerint ugyanis a június 2-ai Napzártában egyórás vitára kerülne sor az MSZMP reformszárnya és az Ellenzéki Kerekasztal képviselői között.

A megjelentek közül többen tiltakoztak az ellen, hogy a fennálló ellentéteket összesmosva, egy asztalhoz üljenek június 16-a előtt a reformkommunistákkal egy látványos

⁸⁷ BM Állambiztonsági Miniszterhelyettesi Titkárság NOJ. Ny. sz.: 45-78/105. sz./1989. 105/8. 89.06.01.08.; ÁBTL III/III-105-105/8/1989.

‘összeborulást’ demonstrálva. Ezért abban állapodtak meg, hogy a június 2-ai TV-műsorban csak az Ellenzéki Kerekasztal tagjai nyilatkoznak.

Az Ellenzéki Kerekasztal tagjai közül többen nehezményezték, hogy kiszolgáltatottak a tömegtájékoztatásnak, s nyilatkozataik sem mindig sikerülnek. TÖLGYESSY PÉTER azt emelte ki, hogy az MSZMP jól megszervezett sajtókampánnyal nagy előnyre tett szert a tárgyalásokat zsákutcába juttató magatartása utáni 2-3 napos nyilatkozatdömpinggel. A FIDESZ képviselői úgy vélték, hogy június 16-a után alapvetően megváltoznak az erőviszonyok, és akkor már ők diktálnak.

Ezután SÓLYOM LÁSZLÓ és Tölgyessy Péter ismertette az MSZMP által javasolt négyoldalú tárgyalási modellt. SZABAD GYÖRGY válaszként két lehetséges tárgyalási taktikát vázolt fel. Az ‘A’ változat szerint a két fő tárgyalófél mellett a harmadik oldal csak megfigyelői státusú szervezetekből állhatna. A ‘B’ változat szerint döntési joga csak az MSZMP-nek és az Ellenzéki Kerekasztalnak lenne, a harmadik oldalnak különvélemény hangoztatási lehetőséget adnának, mert így lehetővé válna a Münnich Ferenc Társasághoz hasonló obstruáló szervezetek kikapcsolása. Sólyom László olyan további szűkítést javasolt, hogy a harmadik oldalon ülők csak az őket érintő kérdéseknél legyenek jelen. (Például: a SZOT csak a gazdasági témaköröknél). Végül kisebb változtatásokkal a FIDESZ által javasolt ‘A’ változattal való indítást fogadták el.

Vita alakult ki a tárgyalások időzítése körül is. Szabad György hangsúlyozta, hogy június 16-a után a hatalom felszabadul félelméből, és így kevésbé tudnak nyomás alatt tartani. Ezért az érdemi tárgyalások első plenáris ülését, a bizottságok kijelölését mindenképpen 16-a előtt kell megejteni. FODOR GÁBOR, KÖVÉR LÁSZLÓ, Tölgyessy Péter és SZABÓ MIKLÓS azt az álláspontot képviselte, hogy a hatalmat június 16-ával lehet megzsarolni, így most van esélyük az ‘A’ változat kikényszerítésére. Véleményük szerint úgy kell tárgyalni az MSZMP-vel, hogy azt a látszatot keltsék bennük, miszerint június 16-a előtt tető alá hozhatók az érdemi tárgyalások, de azt valójában június 16-a és a Bush látogatása közé célszerű időzíteni. Úgy érzik, hogy növeli esélyüket az MSZMP-n belül fokozódó hatalmi harc is.

Az Ellenzéki Kerekasztal végül az alábbi tárgyalási utasítást adta a delegátusainak:

- az EK az MSZMP előterjesztésének jelentős elemeit elfogadja;
- lehetőséget lát arra, hogy június 11-én ünnepélyes keretek között lezárják az előkészítő megbeszéléseket;
- elfogadja, hogy plenáris üléseken az Országgyűlés elnöke adja meg a szót;
- a harmadik oldalon ülő, megfigyelői státusban tanácskozási joggal résztvevők közé az EK senkit nem kíván meghívni;
- a két delegátus felhatalmazást kap arra, hogy szükség esetén, második körben kiegészítést fűzzön a harmadik oldal tárgyalási pozíciójához (ami a különvélemény-alkotás jogát takarja);
- a delegátusok javaslatukat azzal zárják, hogy a fenti elképzeléstől való mindenmű eltérés az EK újbóli összehívását eredményezi, és így nem látnak reményt június 16-a előtt az érdemi tárgyalások megkezdésére;
- a delegátusok udvarias magatartást tanúsítanak és a fentieken kívül nem adnak okot a tárgyalások megszakítására.

Az Ellenzéki Kerekasztal tagjai nem emeltek kifogást az ellen, hogy az előkészítő tárgyalásokat a felügyelő KB-titkár szentesítse – mintegy 'jutalomképpen' –, és reményüket fejezték ki, hogy az MSZMP tárgyaló delegációjában helyet kap a társadalompolitikai ügyekért felelős államminiszter.

A tárgyalási utasítás meghatározását követően szóba került, hogy az Ellenzéki Kerekasztal jó indulatú sügást kapott – ARA KOVÁCS ATTILÁ-n keresztül – arra vonatkozóan, hogy Bush elnök budapesti látogatásakor esetleg beiktatná programjába a szervezettel való találkozást, ha erre meghívólevelet kapna. A kapcsolatfelvétel lehetőségét, ezzel a világsajtó elé való kilépést a jelenlévők lelkesen támogatták, és megbízták KÓNYA IMRÉ-t a levél megfogalmazásával, valamint célba juttatásával."

1989. június 19.:⁸⁸

„1989. június 19-én újabb összejövetelt tartott az Ellenzéki Kerekasztal, amelyen Magyar Bálint tolmácsolta Mark Palmer kérését, miszerint a nagykövet – kifejezetten gazdasági kérdéskörökben – újabb eszmecserét kíván folytatni az Ellenzéki Kerekasztallal.

Palمرت a beruházási kérdések, a reprivatizálás, a támogatások csökkentése és a külföldi tőke vonzásköre mellett az érdekli, hogy 'mi legyen a Nyugat szerepe a magyar gazdaság helyreállításában?'

Palmer ezen kívül meg akarja ismerni az Ellenzéki Kerekasztalhoz tartozó egyes pártok kialakított álláspontját antiinflációs és munkanélküliség-csökkentést célzó politikájukról. Tájékozódni akar az árellenőrzéssel, a lakáskérdésekkel, és egyéb szociális problémák megoldásával kapcsolatos elképzelésükről.

A megbeszélésre a tervek szerint június 27-én, a Ellenzéki Kerekasztal parlamenti munkaszobájában kerül sor.

Ezt követően Kerényi Imre tájékoztatást adott az Ellenzéki Kerekasztal 'TV bizottságának' megalakulásáról. Az Ellenzéki Kerekasztal taktikai megfontolásból nyilatkozatban kívánja támogatni a televíziónál folyó szakmai öntevékenység kibontakozását, saját igényeit is csak ajánlások formájában fogja megfogalmazni, és nem fog nyomást gyakorolni a televízióra.

Magyar Bálint és Varga Csaba tájékoztatást adott az MSZMP szakértőivel folytatott tárgyalásokról.

A vita során Szabad György és a kisgazdák támadásokat indítottak a delegátusok ellen, mondván, hogy azok az Ellenzéki Kerekasztal felhatalmazása nélkül, kabinetpolitikára emlékeztető módon, 'alosztályvezetőkkel' állapotok meg a legfontosabb kérdésekben, témakörökben és a bizottságokban ezért elveszíthetik a nép bizalmát, nem lesz tömegtámogatásuk, mert az a vélemény alakulhat ki, hogy a színpalak mögött egyezkednek.

Nem volt egységes a Kerekasztal megítélése a hat gazdasági albizottság felállítását illetően sem. Magyar Bálint fontosnak tartotta ezekben a bizottságokban való érdemi

⁸⁸ BM Állambiztonsági Miniszterhelyettesi Titkárság NOJ. Ny. sz.: 45-78/118. sz./1989. 118/2. 89.06.20.02.; ÁBTL III/III-118-118/2/1989.

munkát, mert csak így tudják megakadályozni azt, hogy a hatalom kedvezőbb tulajdonosi helyzetbe kerüljön a választásokig. Most lehetőséget lát ennek elkerülésére, ha kikényszerítik ennek törvényi garanciáit.

Szabad György szerint az Ellenzéki Kerekasztalnak a demokratikus átmenet szabályait kell kidolgoznia, minden egyéb kérdés az új legitim parlament hatáskörébe tartozik, így a gazdasági kérdésekben el kell kerülniük az időhúzás látszatát, a gyors tulajdoni átrendeződés elkerülésének garanciáit a politikai egyeztető fórumon kell megbeszél-
ni, de azokról nem szabad jogszabályokat alkotni.

Megállapodtak abban, hogy a kormánytól egy olyan nyilatkozat kiadását kéri, amelyben a kormány kötelezi magát arra, hogy az életkörülmények megőrzését minden kérdés fölé helyezi.

A megbeszélés során, a garanciák kérdéskörében fel kívánják vetni az ÁB szervek korlátozását, ellenőrzését, a fegyveres erők politikai semlegességének biztosítását (politikai csoportfőnökség, pártszervezetek), a munkásőrség helyzetét, az egyéb paramilitáris alakulatok (MHSZ, polgári fegyveres őrség) kérdéseit, a fegyverviselési jog felülvizsgálatát, a fegyveres testületek szabályzatának nyilvánosságra hozását.

Az összegyövetel végén megállapodtak abban, hogy az Ellenzéki Kerekasztal egyik összegyövetelén – kérésre – részt vehet Király Béla és más emigráns személyiségek is.”

Végigtekintve a Napi Operatív Információs Jelentések során, az a furcsa jelenség tapasztalható, hogy a NOIJ szintjén éppen akkor szakadt meg az információgyűjtés, amikor 1989. június 26-tól az EKA-ülések színhelye az Országház 55. sz. tanácstermébe – mintegy megfigyelhetőbb közegbe – került. Ez azonban csakis az EKA üléseire vonatkozott, mivel a tárgyalásokon kívüli események követése továbbra is napirenden szerepelt.⁸⁹

A fentiek alapján könnyen lehet, hogy inkább a megválaszolandó kérdések sokasodtak, mintsem a biztos ismeretek köre tágult volna. Két közkeletű rögeszme, legenda, mítosz lebeg a közelmúlt és a jelen homályában, amelyek cáfolata éppúgy várat magára, mint esetleges igazolásuk. Az egyik szerint a rendszerváltást lényegében az állambiztonsági szervek segítségével vezényelte le egy szűk, konspiráló csoport. Ennek célkitűzései, szándékai, tervei valósultak meg az átalakulás során, és valójában ennek tagjai mentették át – gazdaságivá konvertálva – korábbi politikai hatalmukat. Ezzel szemben a másik álláspont az ellenzéki értelmiségi-politikai elit heroikus harcaként szeretné láttatni a rendszerváltás egészét, amely a demokrácia és a jogállamiság diadalát eredményezte a rút zsarnokság felett. A helyzet furcsasága az, hogy mindkét teória mellett és ellen felsorakoztathatók érvek, végső soron akár forrásértékű dokumentumokra is támaszkodva. E folyamat rendkívüli összetettsége általában nem zavarja azokat, akik szilárd elkötelezettségi valamelyik kizárólagos ideának, miközben az ilyen típusú érvelések olykor alkalmasak egy racionális indoklási folyamat látszatát kelteni.

Az iratok hiánya az elemzés torzulásaihoz vezethet oly módon is, hogy az éppen rendelkezésre álló dokumentumok jelentősége aránytalanul felértékelődik akkor is, ha

⁸⁹ Eddig nem ismert okok folytán 1989. június 20-át követően valószínűleg taktikai és technikai váltásra kerülhetett sor az állambiztonság operatív eszközzrendszere vonalán. Az nem valószínű, hogy a szerv váratlanul „kiengedte” volna látóköréből az Ellenzéki Kerekasztal tárgyalásainak figyelését. Ad absurdum elképzelhető, hogy nem is volt már szükség az operatív eszközök alkalmazására, mert már „ott” voltak. (Jelenteni természetesen azt is kellett.)

az események valódi menetében csupán bagatell epizódról van szó. Másfelől az iratok – ha mégis rendelkezésre állnak – ugyanúgy képesek hiteles tájékoztatást nyújtani, mint teljes mértékben félrevezetni. Ráadásul a titkosszolgálatok területén egy dokumentumról eleve feltételezhető a szándékoltan *dezinformatív funkció*, esetleg az irat „fedő” jellege kiszámíthatatlan (mások számára: jól kiszámított) irányba terelheti a figyelmet. Közismert (hiba)források lehetnek az egyre szaporodó számban megjelenő visszaemlékezések is. Ezek általában alig többek fiktív elbeszélő szerkezettel, sajátos nézőponttal rendelkező narratíváknál, mégis természetes igényt támasztanak arra, hogy a történelmi dokumentumok hitelességével fogadják őket. Mindezekből – pesszimista módon – az valószínűsíthető, hogy a rendszerváltás és ezen belül az állambiztonsági szervek valódi története teljes egészében soha nem válik ismertté. Az értelmezést, magyarázatot kívánó események mögött általában sejthető az oksági összefüggések bizonyos minimuma. Ha ez is rejtve marad, akkor csak a találgatások szintjén indulhat meg az „oktulajdonító ítéletek” kialakítása. Úgy tűnik, mintha pillanatnyilag ezen a szinten folyna a jelenkori történeti politikakutatás.

Az itt megválaszolandó kérdések is tulajdonképpen csak találgatásokhoz vezetnek el. Mi történt volna akkor, ha a Belső Biztonsági Szolgálat az általa megfogalmazott „jogállamiság” kizárólagossága mellett foglalt volna állást, és ezt külső politikai álláspontok is megerősítették volna (mint ahogyan a szocialista jogállam hívei ezt alkotmányos tétellé is kívánták emelni)? Kik és milyen mértékben támaszkodtak az állambiztonsági jelentésekre a hatalom reprezentánsai közül, és milyen eredménnyel? Vajon ezek az iratok az improduktív információgyűjtés szenvedélyét, vagy a „mi mindent tudunk” fölényét jelentették-e mindenkori felhasználóik számára? A feleslegesség-tudat, az elhivatottság, esetleg a fanatizmus határozta-e meg a belsőleg igen összetett hivatásos, elhárító tiszti állomány ekkori döntéseit? Sejtették-e, hogy amikor 1986-tól az el-lenségkép az „összeesküvés-elméletek” felől átcúsúzott az „ideológiai diverzió” koncepciójának irányába, akkor már defenzívába szorult a belbiztonsági szervezet? Érezték-e, hogy a biztonsági szolgálat hagyományos világképén a felső politika már túllépett? Vagy inkább azoknak volt igazuk, akik úgy vélték, hogy bárhogyan is alakul a nagypolitika, ezek az információk valamilyen módon mindig fontosak maradnak?

Az állambiztonsági szolgálat problémáinak felsőszintű, politikai megítélése és az operatív munka végrehajtási szintje 1989 elejétől láthatóan egyre távolabb kerültek egymástól. Ugyanakkor újabb, láthatatlan összefonódások és – tartós vagy taktikai – együttműködési formák is kialakultak. Vajon mennyit profitáltak ekkor a politikai vezetés bizonyos csoportjai abból, hogy jobban, gyorsabban informálódhattak másoknál? Nyilván nemcsak az ellenzék/MSZMP dichotómia mentén vált szét a politikai mező, tagoltsága ennél jóval differenciáltabb volt. Hogy mennyiben voltak, lehetek áldozatai, hősei esetleg kollaboránsai ennek a folyamatnak az ellenzék, az Ellenzéki Kerekasztal bizonyos csoportjai, egyes résztvevői – azt is csak találgatni lehet.

Az tény, hogy minden állambiztonsági szerv, de főképpen a Belső Biztonsági Szolgálat a politikai rendszer részeként működött.⁹⁰ Tevékenységük eredményeként született

⁹⁰ A biztonsági szervek politikai rendszerbeli helyére már egy korabeli tanulmány is felhívta a figyelmet: „Az állambiztonsági szervek – akár elismerik ezt a jogszabályok és a hivatalos megnyilatkozások, akár nem (ál-

meg az Ellenzéki Kerekasztal héthavi tevékenységével kapcsolatos információs jelentések halmaza, amelyből jelenleg nyolcvannégy ismeretes. Hogy ez sok vagy kevés, hasznos vagy érdektelen, általánosságban nem mondható meg, ezt felhasználásuk mindenkori helyi értéke határozza meg. A telefonlehallgatások, helyiség-lehallgatások, megfigyelések, titkos kutatások, bizalmas nyomozások mindig rendkívül költséges operatív eszközök bevetését jelentették, a feldolgozás, értékelés, jelentés, nyilvántartás munkája további nagy létszámú apparátust igényelt. Egy nagy szervezet, amely sokféle munkát végzett. „A ‘cég’ együtt bukkott a rendszerrel” – sóhajtott fel rezignáltan a belső elhárítás utolsó csoportfőnöke. Hogy ez az állítás mennyire igaz vagy sem, további kutatások igazolhatják vagy cáfolhatják.⁹¹

talában nem) –, minden államban politikai szerepet töltenek be.” SZIKINGER ISTVÁN: *Rendőrség és politika*. Belügyi Szemle, 1988. 12. sz. 9. p.

⁹¹ A szolgálatok „továbbélésére” utaló jelek már az 1990-es választások előtt, az állambiztonságok tevékenységére (a „Dunagate-ügyre”) vonatkozóan felállított országgyűlési vizsgálóbizottság munkája során láthatóvá váltak. RÉVÉSZ BÉLA: A titkosszolgálatok parlamenti ellenőrzése az 1990-es választások előtt és után. in: Forum. Acta Juridica et Politica. II. 2. Acta Universitatis Szegediensis, Szeged 2013. 169–201. pp.

Melléklet

Az 1989. április 28-i EKA-ülésről május 3-án keletkezett – szobalehallgatás nyomán – operatív jelentés: „1./ A nyolc szervezet által létrehozott Ellenzéki Kerekasztal április 28-án tartott rendezvényén az MSZMP-vel folytatott előkészítő megbeszélések tapasztalatai és a továbbiakban követendő elvi és taktikai lépések, valamint az előrehozott választásokkal kapcsolatos kérdések szerepeltek napirenden. Az első téma tárgyalása során megállapították, hogy ‘az MSZMP még nincs felkészülve a tárgyalásokra, nem érezte át egy lengyel erősségű kerekasztal szükségességét’. Az Ellenzéki Kerekasztal résztvevői ugyanakkor megmagyarázhatatlannak tartják, hogy az MSZMP lényegi információkkal bír az ‘EKA belső viszonyait illetően’. A követendő taktikát illetően megállapodtak abban, hogy ragaszkodni fognak a nyolc szervezetet képviselő nyolctagú küldöttséghez, az egyes napirendek egyoldalú felfüggeszthetőségéhez, annak érdekében, hogy az esetleges vitás kérdésekben egységes álláspontot lehessen kialakítani. A közvélemény megnyerése céljából, s a hatalmi felelősségben az MSZMP-vel való osztozás elkerülése érdekében – elsőként – hiteles információkat akarnak kérni a pénzügyi helyzetre, az adósságállományra, valamint a szociális és kulturális politika objektív feltételeire vonatkozóan, és ennek birtokában kívánnak tárgyalni. A tárgyalások helyszínéként ragaszkodnak az Országházhoz, majd az előkészítő tárgyalások végén egy olyan hivatalos nyilatkozat kiadására akarják felkérni az MSZMP-t, melyben elismeri az Ellenzéki Kerekasztalt. A választásokkal kapcsolatos döntés még nem született, mert a szervezetek egy részét felkészületlenül érték ezek ‘a politikai fejlemények’. Határozott elképzelésekkel jelenleg csak a FIDESZ, az MDF és az SZDSZ rendelkezik. Az EKA május 2-án megtartott következő tanácskozásán elfogadtak egy ún. Alapnyilatkozatot, amely többek között a delegációk összetételére, a tárgyalások menetére vonatkozó elképzeléseket tartalmaz. A szövegezés közbeni vitában elhangzott, hogy csak az MSZMP-vel kívánnak tárgyalni – mint ‘hatalommal’ –, a kormánnyal nem, és külön taktikát dolgoznak ki arra, ha a reformszárny erősödése esetén más összetételű partnerrel kerülnek szembe. Elhangzott, hogy az Ellenzéki Kerekasztal képviselőit felkérték a TV Hírháttér című műsorában való részvételre. E műsorban – hallgatólagos megállapodás alapján – a tárgyalások menetéről nem fognak beszélni, csak a nyilvánosság előtt már megjelent, ismert kérdésekről fognak szólani. *Megjegyzés:* Az április 28-ai rendezvényen a sajtó munkatársait – lényegi stratégiai és taktikai kérdések megvitatására hivatkozva – távozásra szólították fel. A döntés értelmében a jövőben az üléseket csak a ‘Fekete Doboz’ rögzítheti, a sajtó munkatársait pedig – akik csak protokolláris eseményeknél lehetnek jelen – tájékoztatni fogják a döntésekről.” BM Állambiztonsági Miniszterhelyettesi Titkárság NOIJ. Ny. sz.: 45-78/84. sz./1989. 84/1. 89.05.03.01.; ÁBTL III/III-84-84/1/1989. Vö. A rendszerváltás forgatókönyve. 1. köt. 15/a. sz. dokumentum.

Az 1989. június 7-i EKA-ülésről június 8-án keletkezett – szobalehallgatás nyomán – operatív jelentés: „1989 június 7-én újabb összejövetelt tartott az Ellenzéki Kerekasztal. Öry Csaba beszámolt arról, hogy a Független Szakszervezetek Demokratikus Ligája két, egymástól független tárgyalást is folytat. Az egyik a gazdasági kerekasztal napirendjének felvázolását, a másik az eddigi SZOT-kormány megbeszéléseket kiiktató új

értékegyeztető mechanizmus kialakítását célozza. A vitában többen támadták a Ligát azért, mert olyan témákban tárgyalt, amire nem volt felhatalmazása. Tölgyessy rámutatott, hogy a kormány számára csak azért fontos a FSZDL-lel folytatott tárgyalássorozat, mert így az Ellenzéki Kerekasztalt helyezheti az események előterébe. Felszólították a Szakszervezeti Ligát, hogy csak konfliktuskezelő tárgyalásokat folytasson és a tulajdon-reformról, a gazdasági hatalmi szervezetek átalakításáról nem bocsátkozhat alkuba. Öry Csaba és Kerényi Imre ígéretet tett az óvatos tartózkodó tárgyalási taktikára, valamint közölték, közeli lengyelországi útjuk után rendelkezésre bocsátják a testületnek a lengyel kerekasztal részvevőinek és a Szolidaritás választási szakembereinek – nyilvánosságára nem hozott – tapasztalatait. A második napirend tárgyalása során – a Kereszténydemokrata Néppárt felvétele a kerekasztal tagjai közé – éles konfliktus alakult ki az SZDSZ és a FIDESZ képviselői, valamint a kereszténydemokraták felvételét támogatók között. Ennek során elhangzott, hogy csak ténylegesen megalakult, politikai programmal, alapszabállyal, 500–1000 fős tagsággal, demokratikusan választott vezetőséggel rendelkező szervezet kérhesse felvételét. Tölgyessy Péter kijelentette, hogy a Kereszténydemokrata Néppárt nem felel meg a jogi követelményeknek és ha alkotmánybíró lenne, megtagadná a párt bejegyzését. Magyar Bálint és Tölgyessy Péter indulatos kirohantásokban utasította el, hogy nem bizonyítható történelmi érdemeket ‘asztaltársaságok’ alanyi jogon felvételt nyerjenek a Kerekasztalba. Végül 4 igen és 4 tartózkodó szavazattal felvették a Kereszténydemokrata Néppártot azzal, hogy szeptember 1-jéig rendezze a szükséges formai követelményeket. Kövér László javaslatára az Ellenzéki Kerekasztal napirendre tűzte a tagok egymás közötti magatartási szabályait rendező charta kidolgozását. Szervezetek és személyek megnevezése nélkül felrótta a jelenlévők előtt a korábbi megállapodások gyakori egyoldalú felrúgását, az egyoldalú nyilatkozatokat és tárgyalásokat s az MSZMP pénzén rendezett alternatív rendezvényeket. A javaslatot követő, vádaskodásokat sem nélkülöző értelmetlen vitát azzal zárták, hogy az Ellenzéki Kerekasztal belső normáit egy bizottság kidolgozza és azt egy következő ülésen megvitatják. Ezután Tölgyessy Péter ismertette az MSZMP-szakértőkkel folytatott megbeszélések állását és közelinek nevezte a megegyezés lehetőségét. A résztvevők az MSZMP által javasolt tárgyalási időpontokat nem fogadták el. Tölgyessy és Sólyom – a kapott felhatalmazás szerint – június 8-án elhárítják a szakértői aláírást és egy általuk elképzelt politikai nyilatkozatot terjesztenek elő. Javasolják az MSZMP-nek, hogy az előkészítő megbeszéléseket a tárgyaló delegációk – a további résztvevőkkel történő egyeztetés után – június 10-én zárják a politikai nyilatkozat és a tárgyalási jegyzőkönyvek aláírásával. Június 19-ére javasolták az Országházban megtartandó első plenáris ülést, ahol megtörténne a bizottságok kijelölése a következő – általuk elképzelt – témakörökben: alkotmánymódosítás, alkotmánybíróság, köztársasági elnök; választás, választójog; pártok, párttörvény; sajtó, információ; Btk. módosítás, erőszakszervezet, rendőri kényszerintézkedések; az erőszakos visszarendeződés elkerülésének garanciái; a gazdaság- és szociálpolitika stratégiai kérdései. A vita során Szabad György kiemelte, hogy az MSZMP által diktált tárgyalási ütem zavarba hozhatja a Kerekasztalt, míg Sólyom László szerint bizonyos jóhiszeműséget tanúsítani kell, ezért meg kell vizsgálni mégis annak a lehetőségét, hogy az első plenáris tárgyalást június 16-a előtt tartsák. Magyar Bálint úgy vélte, hogy javaslatukért az MSZMP ‘üvölni’ fog, de nyugodtan várhatnak egy hetet, hiszen a TIB ügyis ‘oda engedi őket’ a temetésre. Az első plenáris ülésen az

Ellenzéki Kerekasztal részéről várhatóan Magyar Bálint lesz a 'szóvivő', mondván 'felépésében, beszélőképességében a legmegfelelőbb, karizmatikus, fiatalabb generációhoz tartozó személyt kell erre kijelölni'. Az Ellenzéki Kerekasztal következő soros ülését június 13.-án tervezi, ahová Mark Palmer látogatását várják a Kerekasztal és Bush elnök közötti megbeszélés előkészítése céljából." BM Állambiztonsági Miniszterhelyettesi Titkárság NOIJ. Ny. sz.: 45-78/110. sz./1989. 110/6. 89.06.08.06.; ÁBTL III/III-110-110/6/1989.

Az 1989. június 15-i EKA-ülésről június 16-án keletkezett – szobalehallgatás nyomán – operatív jelentés: „Az Ellenzéki Kerekasztal június 15-én újabb összejövetelt tartott. A megbeszélés első napirendi pontjaként a június 15-én este 21 órára a FIDESZ Radikális Frakció és más szervezetek által szervezett demonstráció tényéről alakult ki heves vita. A BZSBT képviselője egy nyilatkozatot terjesztett elő, melyben az Ellenzéki Kerekasztal elhatározta volna magát a szovjet nagykövetség előtti tüntetéstől, tekintettel a temetés előtti napra. A vitában konszenzus alakult ki a hozzászólók között abban, hogy a jelenlegi szituációban, amikor csak Lengyelországra és a Szovjetunióra támaszkodhatunk reformjainkban, nem volna taktikus ilyen konfliktus felvállalása. A nyilatkozat elfogadását az SZDSZ és a FIDESZ vétója – a szervezetek önállóságára hivatkozva – megakadályozta. A parlamenti tárgyalások előkészületeiről megállapították, hogy az MSZMP politikai csomagterve örömdetes módon csaknem azonos az általuk előterjesztettel. Ehhez a következő lényegi megjegyzéseket fűzték: - Az Alkotmány módosításával foglalkozó albizottságot azért kellett felvállalniuk, mert csak így tudták biztosítani, hogy az alkotmánybírói és köztársasági elnöki téma lekerüljön az Országgyűlés napirendjéről. - A választójoggal foglalkozó albizottság fő szempontjául azt szabták, hogy mindenképpen el kell kerülni a helyhatósági választások realizálódását, mert ott szinte semmi esélyük sem lenne. 'Tárgyalni viszont kell, mert addig a parlament nem dönthet a témáról'. Az 'erőszakos megoldások elleni garanciák' elnevezésű bizottság helyett felmerült egy, az 'állambiztonsági szervek törvényes korlátai' elnevezés is, de ebben nem született döntés. A legnagyobb vitát a második csomag váltotta ki, amely a gazdasági albizottságokat nevesíti meg. Létrehozásukat eleve elfogadhatatlannak tartották, mert ezek véleményük szerint kormányfeladatok, s az Ellenzéki Kerekasztal az Országgyűlést, és nem a kormányt kívánja helyettesíteni. Jónak látnák viszont a tulajdonreformmal foglalkozó albizottságot, azzal, hogy a róluk való tárgyalással lehet megakadályozni a jelenlegi Országgyűlést helytelen törvények kimunkálásában, amelyek a jövő koalíciós kormányát lehetetlen helyzetbe hoznák. A gazdasági kérdésekről való tárgyalásaik célját nem a gyors eredményekben, hanem az időhúzásban jelölték meg. Utolsó napirendi pontként a lengyelországi kerekasztalról szerzett tapasztalatokat értékelték. Ennek lényege, hogy a tömegek megnyerése érdekében hajlandóságot kell mutatniuk a gazdasági tárgyalásokra, de a fő hangsúlyt a választási küzdelemre, a politikai tárgyalásokra kell helyezniük. Egyórás beszélgetést folytattak az Egyesült Államok budapesti nagykövetével. Mark Palmer részletesen ismertette Bush elnök magyarországi látogatásának forgatókönyvét, és kihangsúlyozta, látogatásával segíteni akarja a kibontakozó reformfolyamatokat. A látogatás csúcspontja a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen tartandó beszéd lesz, amiben jelentős és nagyszámú kezdeményezést jelent be. A Kerekasztal szervezeteinek képviselői kérdéseire válaszolva, többször visszatértek

arra a kérdésre, hogy ha tovább nő a távol-keleti országok szerepe a magyar gazdasági folyamatokban, az számukra kedvezőtlen volna, mert megítélésük szerint Japán és Dél-Korea elnézőbb a hazai antidemokratikus rendszerrel szemben. Palmer elismerte ennek az észrevételnek az igazságát, de rámutatott, hogy a japánok jelenleg kihelyezett hiteleik visszafizetése miatt aggódnak, a dél-koreaiak pedig nagyon kemény üzletemberek, és Magyarországnak szerinte nem politikai tanácsokra és gazdasági segélynyújtásra, hanem tőkebefektetésekre és kemény gazdasági szerződésekre van szüksége. Arra a kérdésre, hogy 'miben változna a Nyugat magatartása, ha a szabad választások után a mai ellenzék alakítana kormányt?' Mark Palmer elmondta: a Nyugat abban érdekelt, hogy Magyarországon a politikai rendszer demokratizálódjék, a gazdasági rendszer pedig a piacgazdaság irányába változzon, ezért olyan mértékben fogja segíteni ezt a folyamatot, amilyen mértékben azok előrehaladnak, és a kormányoktól teszi ezt függővé. Mindezt a magyaroknak kell véghezvinniük, a Nyugat ebben csak segítséget nyújthat. A beszélgetésre jellemző volt, hogy az amerikai nagykövet nem kívánt eltávolodni attól, hogy a gazdasági kérdések a legmeghatározóbbak, és nem bocsátkozott a hazai belpolitikai viszálykodások megítélésébe, még kevésbé politikai instrukciók adásába." BM Állambiztonsági Miniszterhelyettesi Titkárság NOIJ.Ny.sz: 45-78/116.sz./1989.116/8. 89.06.16.08.; ÁBTL III/III-116-116/8/1989.

Az 1989. június 20-i EKA-üléstről június 21-én keletkezett – szobahallgatás nyomán – operatív jelentés: „1989. június 20-án újabb összejövetelt tartott az Ellenzéki Kerekasztal, melyen a június 21-ei politikai egyeztető fórumra való felkészülés szerepelt napirenden. Szabad György ismertette az MDF elnökségi határozatát, amely szerint az Ellenzéki Kerekasztal által megbízott Magyar Bálint, Boross Imre, Varga Csaba összetételű – a plenáris tárgyalás technikai előkészítésre felkért – bizottság tágitott értelembe élt a felhatalmazással, túlmént hatáskörén. A politikai főkérdések közé tartozó témakörök és albizottságok számszerű megállapítása – bármilyen egyezkedésig jutott el az Ellenzéki Kerekasztal és az MSZMP – az MDF szerint nem érvényes. A június 10-ei törtenelmi megállapodás 2. és 3. pontját tekintik irányadónak, amelyek a 'középső szint', a két bizottság hatáskörébe utalják az albizottságok megalakításának lehetőségét. A hosszú és értelmetlen vitában a résztvevők egy része annak adott hangot, hogy az MDF maga tehet a kialakult helyzetről, míg Magyar Bálint elkeseredetten védelmezte ténykedésüket. Logikája szerint azért, hogy elkerüljék az egyoldalú törvénykezést a politikai átmenet esélyeit jelentősen befolyásoló gazdasági témakörökben, a vita tárgyává kellett tenniük az átalakulási és földtörvényt, a vállalkozással, versenyjoggal, a szövetkezetekkel összefüggő jogalkotást. Véleménye szerint jó megállapodást kötöttek, amiért nem kell szégyenkezniük. A hat gazdasági albizottság közül az első négyben rendkívül előnyös a pozíciójuk, az utolsó kettőt pedig az MSZMP és a SZOT makacssága miatt úgysem tudják megkerülni. Szabad György hangsúlyozta, hogy a 'bizottsági alku' eltér a néhány héttel korábban megfogalmazott ellenzéki nyilatkozatuktól. Abban a demokratikus politikai átmenet mellett tettek hitet, és csak egy mondat szólt arról, hogy megérzők a gazdasági és szociális problémák iránt. Szerinte Magyar Bálinték felrúgták a konszenzust, hiszen korábban arról volt szó, hogy nem vállalják fel a jelenlegi hatalomnak tulajdonítható gazdasági csődtömeget. A gazdasági albizottságokról folyó, színfalak mögötti alkudozással óhatatlanul felelősséget vállal ebben az Ellenzéki Kerekasztal.

Kabinetpolitikával vádolta Magyar Bálintékát, és elutasította az MSZMP munkamódszeréhez hasonló gyakorlatot. Véleménye szerint vissza kell térni a június 10-ei megállapodás szelleméhez, és a nyilvánosság előtt, a középső szintű megbeszélésen javasolta eldönteni az albizottságok kérdését. A kialakult helyzetben a résztvevők mindkét okfejtés igazságát elismerték, meghíúsul a június 21-ei plenáris ülés és a hivatalos politika nyomban ki fogja használni lejáratásukra az Ellenzéki Kerekasztal megosztottságát, ráadásul nem véteti le a napirendről a június 27-ei törvénytervezeteket. Sokan attól félnek, hogy a Kerekasztal az utolsó pillanatban törik szét. Mivel érdemi megbeszélések időpontját konspiratív okokból közvetlenül az MSZMP-vel folytatott tárgyalások időpontja elé tették, a kirobbant vitában nem volt idő a tényleges konszenzus kiformálására, az Ellenzéki Kerekasztal dühödt személyes vádaskodások színterévé változott. A feszültségekkel terhelt és nem kiérlelt megoldást végül is az hozta, hogy a delegátusok az albizottságról szóló megállapodást megpróbálják az MSZMP-vel folytatott tárgyalásokon 'témává' minősíteni, nem kizárva azt, hogy a középszintű megbeszéléseken ugyanezekben a bizottságokban állapodjanak meg. A június 21-ei plenáris ülésen az előzetes tervek szerint 10 perces beszédeket Szabad György és Pető Iván mondanak. Várható, hogy a plenáris ülés időpontjáig az Ellenzéki Kerekasztal tagjai között válságelhárító megbeszélésekre kerül sor. Pető Iván beszédét június 21-én véglegesítik." BM Állambiztonsági Miniszterhelyettesi Titkárság NOIJ. Ny. sz.: 45-78/119. sz./1989. 119/1. 89.06.21.01; ABTL III/III-119-119/1/1989.

BÉLA RÉVÉSZ

A TARGET GROUP OF HUNGARIAN STATE SECURITY IN 1989: THE OPPOSITION ROUNDTABLE

(Summary)

Hungary's transition to a Western-style parliamentary democracy was the first and the smoothest among the former Soviet bloc, inspired by the aim to control their own destiny. National unity culminated in June 1989 as the country reburied Imre Nagy, his associates, and, symbolically, all other victims of the 1956 revolution. A national roundtable, comprising representatives of the new parties, some recreated old parties, the communist party, and different social groups, met in the late summer of 1989 to discuss major changes to the Hungarian constitution in preparation for free elections and the transition to a fully free and democratic political system.

One of the most important question of power was how to determine the new structure and tasks of political police in the period of transition and later. Several different concepts were created by the Hungarian Socialist Worker's Party, the opposition, even, the State Security Service for recreation of political police. The National Roundtable Talks defined a special topic to discuss: creating legal guarantees for

preventing recourse to solutions based on the use of force. At the end of negotiations the Agreement declared: the suspension of coercive police measures for the duration of the transition period is an important trust-building measure, moreover expert committees should endeavor to reach agreement on issues concerning the transformation of the Worker's Militia.

The role and impact of the "invisible" contingent, especially that of the regime's domestic intelligence services, even 25 years after fact, have yet to be fully explored. Although the Parliament building where the negotiations were held was presumably off limits for the III/III operatives, the very same agency remained vigilant.

The insertion of agents and informers into various negotiating venues, and the tapping of the Opposition Roundtable off-site telephone conversations and other means of surveillance were parts of the regime's 'active measures' – so much so that in the next five months the key HSWP, and later on Hungarian Socialist Party, leaders were provided with written reports on their former National Roundtable Talks "negotiating partners'" public and private activities. Although much of this came to light in January 1990 in the course of the "Dunagate" scandal, the transcripts of the NRT negotiations were, for spurious 'privacy' consideration, kept secret for the next several years.

SCHIFFNER IMOLA*

Az uniós polgár és családtagjainak jogi helyzete az Európai Bíróság esetjogában

Az uniós polgárság az utóbbi évek egyik legdinamikusabban fejlődő uniós jogi kategória. A sokáig csak deklaratív, politikai jelleget mutató uniós polgárság mára, köszönhetően többek között az Európai Bíróság esetjogának, a tagállamok állampolgárainak alapvető jogállásává vált.¹

Az Európai Bíróság esetről esetre fejlesztette tovább a kategóriát és ennek során az uniós polgárságot érintő, és az ahhoz kapcsolódó jogosultságok érvényesítését befolyásoló tényezők meghatározására külön hangsúlyt fektetett. Így került sor az uniós polgárok és családtagjaik jogi helyzetének vizsgálatára különleges körülmények között. A tanulmány tárgyául szolgáló jogesetek közös jellemvonása az, hogy az uniós polgár családtagja harmadik állam állampolgára, illetve az uniós polgár és családtagjának jogi helyzete nem tartozik a szabad mozgásról szóló irányelv hatálya alá.²

Az uniós polgárok jogi helyzetét három forrás is biztosítja, illetve szabályozza uniós szinten. Az uniós polgárság kategóriáját és a kapcsolódó jogokat megtalálhatjuk az Alapszerződés rendelkezései közt,³ és a Lisszaboni Szerződés hatálybalépése óta az Európai Unió Alapjogi Chartája is rendelkezik az uniós polgársághoz kapcsolódó jogok érvényesítéséről.

2004 óta azonban külön másodlagos jogforrás rendelkezik az uniós polgárok és családtagjaik az Unió területén való szabad mozgásáról és tartózkodásáról. Ennek az irányelvnek az értelmezésében azok a családtagok, akik harmadik államok állampolgárai osztják az uniós polgár jogi helyzetét, származékos jelleggel ugyanazokat a jogokat élvezik, mint az uniós polgár családtag.

A *családtag* fogalmának és jogi helyzetének meghatározása sokáig váratott magára az uniós jogban, viszont a belső piac kialakulása, a tagállamok állampolgárainak gazdasági aktivitása határon átnyúló jelleggel, szükségessé tette, hogy az uniós jogalkotók

* egyetemi adjunktus, SZTE ÁJTK Nemzetközi Jogi és Európa-jogi Tanszék

¹ BOSNIAK S., LINDA: *Citizenship Denationalized*, Indiana Journal of Global Law Studies, 7/2000, 456-464.pp.

² Az Európai Parlament és a Tanács 2004/38/EK irányelve (2004. április 29.) az Unió polgárainak és családtagjaiknak a tagállamok területén történő szabad mozgáshoz és tartózkodáshoz való jogáról, HL L 158., 2004.

³ Az Európai Unió Működéséről szóló Szerződés 20-23.cikke.

számításba vegyék a család, a családtagok problémakörét is, mint a mobilitást esetleg akadályozó tényezőt.⁴

A családtag fogalmát irányelvi rendelkezésekben találhatjuk meg uniós szinten. Ezen rendelkezések fényében elmondható, hogy az uniós jogalkotás jóval szűkebb körben húzza meg a családtag fogalmát, mint a gyakran hivatkozási alapul szolgáló Emberi Jogok Európai Egyezménye (8.cikk) és a hozzá kapcsolódó strasbourgi ítélkezési gyakorlat.⁵

Mindazonáltal az uniós jogalkotás, különösen a szabadság, a biztonság és a jog érvényesülése térségének meghirdetését követően, általános védelmet biztosít a harmadik országbeli családtag családi életének is, külön jogalkotással biztosítva ennek valamennyi tagállamban való érvényesülését.

A 2004/38/EK irányelv⁶ szabályozza az uniós polgárok harmadik állambeli családtagjainak Unió területére való belépésével és tartózkodásával kapcsolatos kérdéseket. Az irányelv alkalmazásában a „családtag” fogalma magában foglalja a regisztrált élet társat is, ha a fogadó állam a házassággal egyenértékűnek tekinti a regisztrált élettársi kapcsolatot.

A 2003/86/EK irányelv⁷ célja, hogy meghatározza azokat a feltételeket, amelyek mellett a tagállamok területén jogszerűen tartózkodó harmadik országok állampolgárai családtagjainak jogukat gyakorolhatják. Az irányelv lehetővé teszi az Európai Unió területén jogszerűen tartózkodó harmadik országbeli állampolgárok családtagjai számára, hogy velük a tartózkodás helye szerinti tagállamban egyesüljenek.

A 2003/86/EK irányelv és a 2004/38/EK irányelv kiegészítéseként az Alapjogi Charta is rendelkezéseket tartalmaz, így a 33 cikk (1) szerint a család jogi, gazdasági és szociális védelmet élvez. A Chartában több helyen is találunk a családi élethez kapcsolódó jogosultságokat, így többek között a Charta 7.cikkében, mely szerint mindenkinek joga van ahhoz, hogy tiszteletben tartsák családi életét, másrészt a 24(3) bekezdésében, mely szerint minden gyermeknek joga van ahhoz, hogy mindkét szülőjével rendszeres, személyes, közvetlen kapcsolatot tartson.

Az uniós polgár és a családtag jogi helyzetének érvényesítése az Európai Bíróság esetjogaiban

Az Európai Bíróság korai esetjogának vizsgálata után általánosan megállapítható, hogy az uniós polgár családtag egyenlő jogi helyzetét biztosító rendelkezésekre csak akkor lehetett hivatkozni, ha az uniós polgár a szabad mozgás jogát érvényesítve egy másik

⁴ GYENEY LAURA: *A családi élet tiszteletben tartásának követelménye az Európai Bíróság migrációs tárgyú döntéseiben a strasbourgi joggyakorlat fényében.* Iustum Aequum Salutare 2007/3. 96.p.

⁵ Míg a strasbourgi gyakorlatban a tágabb körű rokonokra is alkalmazzák a családtag kifejezést a tényleges kapcsolat meglétére helyezve a hangsúlyt, addig az uniós irányelvek rendelkezései még az élettársra sem terjesztik ki ezt a kategóriát. Bár az utóbbi években néhány döntés erejéig a strasbourgi bíróság is szűkítette a család kategóriáját, a gyakorlatról általában elmondható, hogy a stabil alapokon álló, anyagi függőségen alapuló kapcsolatot tekinti joggyakorlatában családnak.

⁶ Az Európai Parlament és a Tanács 2004/38/EK irányelve (2004. április 29.) az Unió polgárainak és családtagjaiknak a tagállamok területén történő szabad mozgáshoz és tartózkodáshoz való jogáról, HL L 158., 2004.

⁷ A Tanács 2003/86/EK irányelve (2003. szeptember 22.) a családtagjainak jogáról, HL L 251., 2003.

tagállamban tartózkodott és ennek során a nem uniós polgár családtag is vele tartott. Tisztán belső jogi, tehát határon átnyúló elemet nem tartalmazó esetekben a Bíróság nem érvényesítette az uniós polgárookra vonatkozó rendelkezéseket,⁸ illetve az uniós jog nem volt alkalmazható a családtag helyzetére sem.⁹ Ez alól csak akkor engedett kivételt¹⁰, amennyiben bizonyítható volt, hogy az uniós polgár már érvényesítette korábban a szabad mozgás jogát.¹¹ Ebben az esetben a saját tagállammával szemben is hivatkozhatott az uniós jogra, akár a családtag jogi helyzetét illetően is.¹² Ezt követően azonban változás volt tapasztalható az Európai Bíróság megközelítésében.

A változás előszeleként először a *Zhu/Chen-ügyben*¹³, majd a *Garcia Avello-ügyben*¹⁴ döntött úgy a Bíróság, hogy valódi határon átnyúló elem hiányában is úgy oldja meg az ügyet mintha az uniós polgárok éltek volna a szabad mozgás jogával. Tehát az uniós joggal akkor is megvan a kapcsolódás, ha az uniós polgár az egyik tagállam állampolgárságával rendelkezik és egy másikban él.

A *Zhu/Chen ügyben* erre az adott lehetőséget, hogy az uniós jog rendelkezéseire hivatkozó harmadik állambeli állampolgár azon az alapon kérte az uniós jog alkalmazását ügyében, hogy az uniós polgár eltartásáról gondoskodó családtagként definiálta magát. Az ügyben egy kínai állampolgárságú asszony adott életet az Európai Unió egyik tagállamában gyermekének, majd nem sokkal a gyerek születését követően Wales területére költöztek, ahol az anya tartózkodási kérelmét elutasították.

Az Európai Bíróság végül úgy találta meg a határon átnyúló elemet az ügyben, hogy bár az uniós polgár születése óta Nagy-Britannia területén tartózkodott és azt nem hagyta el, születését követően az észak-ír területekről Walesbe költözött anyjával és ott kívánt a tartózkodás jogával élni anyjával együtt. Így tulajdonképpen a határon átnyúló elem kategóriáját a Bíróság a saját döntésének szolgálatába állítva elérte azt, hogy az uniós polgárok közvetett, hipotetikus körülmények esetén is eleget tehetnek az uniós jog elvárásainak, anélkül, hogy a szabad mozgás jogával valójában éltek volna.

A *Garcia Avello ügyben*¹⁵ még tovább ment a Bíróság, hiszen az uniós jog, az uniós polgárság kategóriája alapján a spanyol-belga kettős állampolgárok az egyik állampolgárságukat adó Belgiummal szemben hivatkozhattak az uniós jogra, anélkül, hogy éltek volna a szabad mozgás jogával, illetve bármilyen más módon megjelent volna a határon átnyúló elem.

⁸ C-175/78 *The Queen kontra Vera Anne Saunders* [1979] EBHT I-1129. „a munkavállalókat megillető szabad mozgás joga nem érvényesíthető tisztán belső tagállami helyzetekben, tehát amennyiben a helyzetet semmi nem kapcsolja az uniós joghoz.”

⁹ C-64/96, C-65/96 *Uecker és Jacquet* egyesített ügyek [1997] EBHT I-3171. „amennyiben az uniós polgár partner még nem élt az EU területén belül a szabad mozgás jogával, akkor a nem uniós polgár családtag sem érvényesítheti ezen jogát.” (para.24.)

¹⁰ GYENEY LAURA: *Aki a bölcsőt ringatja avagy az uniós polgárságú gyermeket nevelő, harmadik állambeli személy státusza a közösségi jogfejlődés fényében*, *Iustum Aequum Salutare* II. 2006/1–2, 116.p.

¹¹ C-115/78. *J. Knors kontra Staatssecretaris van Economische Zaken* [1979] EBHT 00399.

¹² KOCHENOV, DIMITRY: *A Real European Citizenship; A New Jurisdiction Test; A Novel Chapter in the Development of the Union in Europe*, *Columbia Journal of European Law*, 18/2011, 96.p.

¹³ C-200/02. *Kunqian Catherine Zhu és Man Lavette Chen kontra. Secretary of State for the Home Department* [2004] EBHT I-09925

¹⁴ C-148/02 sz. *Carlos Garcia Avello kontra Belga állam*, [2003] EBHT I-11613.

¹⁵ C 148/02 *Garcia Avello*, [2003] EBHT I-11613.

Az ügyben spanyol-belga kettős állampolgár gyermekek névviselési jogát illetően került összeütközésbe a spanyol és a belga tagállami szabályozás, miután a szülők szeretnék volna, ha gyermekeik a spanyol névhasználati szabályok szerint hordják a nevüket és ezt a kérést a belga hatóságok elutasították. A Bíróság végül az uniós polgársághoz kötődő egyenő bánásmód elve alapján alkalmazhatónak ítélte a másik tagállam névviselési szabályait.

Az uniós joghoz való kötődést az ügyben mindösszesen az jelentette, hogy a belga állampolgárságon kívül spanyol állampolgársággal is rendelkeznek a gyermekek.¹⁶ Ezzel a lépéssel a Bíróság bár továbbfejlesztette az uniós polgárság kategóriáját viszont ki számíthatatlanná tette a kapcsolódó jogesetek megítélését.

A Bíróság azt ezt követő jogesetekben is nagyon homályos válaszokat adott arra a kérdésre, mitől válik egy tisztán tagállami jogi helyzet, egy állampolgárságot vagy tartózkodási jogot érintő tagállami intézkedés az uniós jog hatálya alá tartozóvá.

A *Rottmann-ügyben*¹⁷ is, ahol a kérdés az volt, hogy az osztrák állampolgárságát a német állampolgárság megszerzése miatt elvesztő uniós polgártól megvonható-e család eljárás miatt a német állampolgárság is, az Európai Bíróság a határon átnyúló elem megtartása mellett az uniós jog alkalmazását azon az alapon látta indokoltnak, hogy a vitatott tagállami intézkedés „jellegénél és következményeinél fogva” az uniós jog hatálya alá tartozik.¹⁸ A Bíróság ezzel tulajdonképpen lehetővé tette, hogy az elé kerülő ügyekben az uniós polgárokat érintő intézkedéseket az uniós jog hatálya alá tartozónak tekintse, és döntési jogot biztosítson a Bíróság számára korábban tisztán tagállami helyzetekben is.

A sorban következő *Zambrano-ügy*¹⁹ jelentette mindezülig a legnagyobb előrelépést a korábbi állásponthez képest, hiszen ebben az ügyben már az uniós polgársággal nem rendelkező harmadik állambeli családtagok számára is az uniós jog alapján kívántak tartózkodási jogot biztosítani tisztán tagállami keretek között, tehát az uniós polgár saját államával szemben. Az ügyben a kolumbiai állampolgárságú szülők szerettek volna azon a jogon Belgiumban maradni, hogy kiskorú belga állampolgárságú gyermekeik ellátásáról kizárólag ők gondoskodnak.

A Bíróság döntése szerint kivételesen biztosítható számukra a tartózkodási jog, amennyiben annak elutasítása esetén az uniós polgár gyermekeket megfosztaná uniós jogaik tényleges élvezetétől.²⁰

Ez a döntés mindenképpen új megvilágításba helyezte az Európai Bíróság esetjogát, egy sokkal liberálisabb szemléletről tett tanúbizonyságot az uniós polgárság és a harmadik állambeli családtag jogi helyzetét illetően.

Míg korábban egyértelmű volt, hogy a határon átnyúló elemeket nem tartalmazó ügyek esetében nem alkalmazhatók az uniós polgársághoz kapcsolódó rendelkezések, addig a *Zambrano-ügyben* meghatározott „az uniós polgár jogállásához tartozó jogok tényleges élvezetének”²¹ biztosítása érdekében az uniós jog alkalmazhatóvá válik.²² Vi-

¹⁶ C-148/02, Garcia Avello, para. 36.

¹⁷ C-135/08. Janko Rottmann v. Freistaat Bayern [2010] EBHT I-01449

¹⁸ Rottmann ügy 2010. para. 42.

¹⁹ C-34/09 Gerardo Ruiz Zambrano kontra Office national de l'emploi (ONEm) [2011] EBHT I-01177.

²⁰ C-34/09 Zambrano-ügy, para. 42.

²¹ genuine enjoyment test

szont ennek a szempontnak az alkalmazása további kérdéseket vet fel, melyeket a Bíróságnak még a későbbiekben kell megválaszolnia.

Mindazonáltal a Bíróság álláspontja igazolható azzal az uniós jogban elfogadott elvvel, miszerint tilos az állampolgárságon alapuló megkülönböztetés és a Bíróság szerint egyenlőtlen helyzet alakult volna ki, amennyiben az uniós jog hatálya alól automatikusan kiveszik azokat a helyzeteket, melyekben nincs határon átnyúló elem. Ez azt jelentette volna ugyanis, hogy az uniós jog alkalmazása, az uniós polgársághoz kapcsolódó jogok érvényesülése szempontjából különbség van az aktív és nem aktív uniós polgárok között.²³

Az új megközelítés szerint nincs különbség az uniós jog alkalmazása szempontjából, amennyiben az intézkedés az uniós polgárságot érinti. Az uniós polgárság kategóriája önmagában elég az uniós jog érvényesítéséhez.²⁴

Az Európai Bíróság Zambrano-ügyben kialakított álláspontja azonban nem jelent egyértelmű változást a korábbi megközelítéshez képest, hiszen a Bíróság indoklását alapul véve az eset körülményeinek speciális értelmezése esetről-esetre más döntést eredményezhet. Így nem lehet kijelenteni, hogy valamennyi uniós polgársághoz kapcsolódó jog érvényesítése uniós védelem alá kerül, függetlenül attól, hogy élt-e az uniós polgár a szabad mozgás jogával. További jogesetekre van szükség a gyakorlat stabilizálódásához. A Zambrano-ügyet követő jogesetekben viszont pont annak lehetünk a szemtanúi, hogy a Bíróság ahelyett, hogy megerősítene a Zambrano-ügyben elfogadott megállapításokat, visszatér a határon átnyúló elem megköveteléséhez az uniós jog alkalmazásának feltételeként a családtagok esetében.

A *McCarthy*²⁵ és *Dereci-ügyben*²⁶ a Bíróság a Zambrano-ügy speciális körülményeivel indokolta az eltérő döntés meghozatalát. Ennek középpontjába azt a tényt emelte, miszerint az uniós polgárok a harmadik állambeli családtagok-szülők-eltartásában, gondoskodásában éltek az EU területén. Amennyiben a szülőknek el kellett volna hagyni tartózkodási engedély hiányában az Unió területét, akkor a kiskorú gyermekeket magukkal kellett volna vinniük, akik ezzel elveszítették volna a lehetőséget az uniós polgárságból folyó jogok gyakorlására. Ez kivételes helyzet a Bíróság szerint.

Ezek után elgondolkodtató, hogy a *McCarthy-ügyben* a Bíróság úgy ítélte meg, hogy az a tény, hogy McCarthy asszonyt elválasztják a férjétől nem jelenti a családi egység, és együtt tartozás korlátozását, hiszen McCarthy asszony kénytelen lesz elhagyni az EU területét ha férjével szeretne maradni és így hasonlóképpen meg lesz fosztva uniós polgársághoz kapcsolódó jogainak érvényesítési lehetőségétől, még úgy is, hogy erre nem kényszerítik. A Bíróság inkább azzal érvelt, hogy az ügy nem tartozik az uniós jog hatálya alá, hiszen McCarthy asszony még nem élt a szabad mozgás jogával.²⁷ Érthető a Bírósá-

²² C-34/09. Zambrano ügy, para.42.

²³ GYENEY LAURA: *Uniós polgárság: a piacorientált szemléletől való elszakadás göröngyös útja a Rottmann-, a Zambrano-, a McCarthy- és a Dereci-ügyek analízise*, Iustum Aequum Salutare VIII. 2012/2.162.p.

²⁴ VAN EIJKEN, HANNEKE- DE VRIES, SYBE: *A new route into the Promised Land? Being a European Citizen after Ruiz Zambrano*. European Law Review 1/2011, 704. p., 712.p.

²⁵ C-434/09 Shirley McCarthy v. Secretary of State for the Home Department., [2011] EBHT I-03375.

²⁶ C-256/11 Murat Dereci és mások v. Bundesministerium für Inneres.,[2011] I-11315.

²⁷ C-434/09 McCarthy-ügy, para.45.

róság korábbi gyakorlatát tekintve, de ellentétes a Zambrano-ügy forradalmi megállapításával.

Az indoklás akár a Zambrano-ügy előtti bírósági gyakorlat összefoglalása is lehetne. A Bíróság kifejti, hogy ha a szabad mozgáshoz való jogát sohasem gyakorló McCarthy asszony helyzetében lévő uniós polgár számára lehetővé tennénk, hogy a 2004/38 irányelvre hivatkozzon, akkor ez oda vezetne, hogy anélkül élvezhetné a házastársával való családegyesítés tekintetében az irányelv előnyeit, hogy az irányelv céljainak – a szabad mozgás megvalósítása és megkönnyítése – eleget tenne, és hogy az irányelv valamely feltételének, meg kellene felelnie.²⁸

Volt azonban egy olyan szempont az ügyben, amely már a Zambrano-ügyben is felmerült, és itt akár a Bíróság eltérő döntését is eredményezhette volna. Ahogy arra a Bíróság már a *Metock-ügyben*²⁹ is rámutatott, minden tagállam részese az Emberi Jogok Európai Egyezményének. Az Egyezmény 8. cikkének (1) bekezdése biztosítja a családi élet tiszteletben tartásához való jogot, mely sérülhet, ha az egyéntől megtagadnák az olyan országba való beutazást vagy az olyan országban való tartózkodást, amelyben a közeli hozzátartozói élnek.³⁰

Így, ahogy az ügyben eljáró főtanácsnok is kifejtette véleményében, a McCarthy-ügyben akár az is felmerülhetett volna, hogy a Bíróság felhívja a tagállam figyelmét ezen alapjogi kötelezettségre, és ezen az alapon biztosít az Egyesült Királyság tartózkodási jogot a harmadik állambeli házastársnak.³¹

Az Európai Bíróság mindazonáltal a McCarthy-ügyben hozott ítéletében már nem említette a családi élet tiszteletben tartásának jogát, mint releváns szempontot a döntés meghozatalakor.

Az Európai Bíróság újabb esetekben is hasonló szituációban kellett, hogy döntést hozzon. A *Dereci-ügyben*³² öt harmadik állambeli állampolgár folyamodott huzamosabb tartózkodási jogért a család egységére hivatkozva, ahol a Bíróság a Zambrano-ügyben megismert kategóriát illetően azt is kifejtette, hogy az uniós jogosultságok lényegesen csak akkor kerülnek veszélybe, ha az uniós polgárnak a tagállam családtagot érintő döntése miatt az egész Európai Unió területét el kell hagynia.³³ Ez a helyzet a Bíróság megítélése szerint nem állt fenn, még úgy sem, hogy a család egységének érdekében Derecinek valójában ez az egy lehetősége maradt.

A legújabb jogesetek

A következő jogesetek közös eleme, hogy olyan jogkérdések kerültek az Európai Bíróság elé, amelyek *főszabály szerint* a tagállamok hatáskörébe tartoznak, nevezetesen harmadik országok állampolgárainak beutazási és tartózkodási jogának kérdése. Az

²⁸ C-434/09 McCarthy-ügy, para.42.

²⁹ C-127/08 Blaise Baheten Metock és társai kontra Minister for Justice, Equality and Law Reform [2008] I-06241.

³⁰ C-127/08 Metock-ügy, para.79.

³¹ Juliane Kokott főtanácsnok indítványa, 2010. november 25.(C-434/09 McCarthy-ügy), para.60.

³² C-256/11 Murat Dereci és mások v. Bundesministerium für Inneres [2011] I-11315.

³³ C-256/11 Dereci-ügy, para.66.

ügyek abban az értelemben is speciálisak, hogy az Európai Unió két témába vágó irányelve a 2003/109 irányelv, illetve a 2004/38 irányelv nem alkalmazható esetükben. Mégis szoros összefüggésben állnak az uniós polgár szabad mozgáshoz való jogával, amellyel ellentétben áll, ha abban a tagállamban, ahol az uniós polgár tartózkodik, a harmadik országok állampolgáraitól megtagadják a beutazás és a tartózkodás jogát.

*Lida-ügy*³⁴

A Zambrano-ügy nyomán az Európai Bíróság elé került számos olyan jogeset is, melyben a kérelmező a Zambrano-ügy körülményeihez hasonló helyzetben, tehát egy harmadik állampolgár által eltartott uniós polgár uniós jogaira hivatkozva kérte a tartózkodási jog megadását egy uniós tagállamban.

Az *Lida-ügyben* egy japán állampolgárságú apa az Ausztriában élő uniós polgár lányának jogán igényelt tartózkodási jogot Németországban. A Bíróság azonban pont a Zambrano-ügyben alkalmazott tesztet felhasználva elutasította Lida kérelmét.

A Bíróság indoklásában kifejtette, hogy bár az uniós jog alapján az uniós polgár családtagjai is jogosultságokkal rendelkeznek, ezek a jogosultságok mindvégig származékos jellegűek maradnak, nem értelmezhetők és nem érvényesíthetők az uniós polgár szabad mozgáshoz való jogának gyakorlása hiányában, hiszen annak kiegészítéseként foghatók fel.³⁵ Ez fokozottan érvényesül a kisgyermek tartózkodási jogának gyakorlása-kor, melynek kapcsán a Bíróság a Zhu/Chen illetve a Zambrano-ügyben is elismerte, hogy a kiskorú harmadik állambeli gondviselőjének tartózkodási jogának megadása ilyenkor elengedhetetlen.³⁶

Mindazonáltal a Bíróság rámutatott egy olyan szempontra is az ügyben, mely megkülönböztette azt a korábbi jogesetektől. A harmadik ország állampolgárságával rendelkező felperes ugyanis nem abban a tagállamban kérelmezett tartózkodási jogot, amelyben uniós polgár házastársa és leánygyermekke tartózkodott, hanem Németországban, ezen személyek származási tagállamában.³⁷

A Bíróság ezen tényező alapján azt állapította meg, hogy az a tény, hogy a harmadik állambeli apa nem kapott tartózkodási engedélyt, az uniós polgár gyermekét nem akadályozta abban, hogy uniós jogával élve szabadon mozogjon a tagállamok területén, illetve hogy egy származási országától eltérő másik tagállamban (Ausztria) tartózkodjon.³⁸ Így a jogkérdés még a Zambrano-teszt alkalmazása mellett sem tartozik az uniós jog hatálya alá, illetve az uniós polgár nem kényszerül az EU területének elhagyására, hiszen a gyermek anyja jogszerűen tartózkodik a tagállamok területén.

³⁴ C-40/11 Yoshikazu Lida kontra Stadt Ulm, 2012. november 8. még nem tették közzé az EBHT-ban. www.curia.europa.eu

³⁵ C-40/11 Lida-ügy, para.67.

³⁶ C-40/11 Lida-ügy, para.69., Ez az eltartotti viszony vezet ahhoz, hogy az uniós polgár az ilyen elutasító határozat következményeképpen valójában kénytelen elhagyni nemcsak azon tagállam területét, amelynek állampolgára, hanem egyáltalán az Unió egészének területét is

³⁷ C-40/11 Lida-ügy, para.73., A felperes nem kérelmezte a 2003/109 irányelv szerinti „huzamos tartózkodási engedéllyel rendelkező” jogállást illetve fennálló tartózkodási engedélye meghosszabbítható lett volna.

³⁸ C-40/11 Lida-ügy, para.74.

Mindazonáltal az ügyben megjelenik a családi élethez való alapjog érvényesülésének vizsgálata is, melynek alkalmazása a korábbi esetekben is felmerült, mint a harmadik állambeli családtag jogi helyzetének uniós jog szempontjából való értékelésének egyik eleme. Az EU Alapjogi Chartájának családi életre vonatkozó rendelkezései azonban nem voltak alkalmazhatók az ügyben, hiszen a Charta alapjogi rendelkezései csak az uniós jog végrehajtása során kerülhetnek érvényesítésre a tagállamban, akár a tagállami intézkedésekkel szemben is.³⁹

*O. és S. egyesített ügyek*⁴⁰

Mindkét ügyben olyan asszonyok voltak a kérelmezők, akik nem uniós állam állampolgáraiként (ghánai, algériai) Finnországban mentek férjhez és a házasságból született gyermekük finn állampolgárságot szerzett. Mindkét házasság válással végződött, melynek során a harmadik állambeli asszonyok kapták meg az uniós polgár gyermekek felügyeleti jogát. Később mindkét asszony újra férjhez ment nem uniós polgárokhoz és újabb gyermekük született. A harmadik állambeli férfiak tartózkodási jogot kérelmeztek a fogadó államtól arra hivatkozva, hogy házastársuk gyermeke uniós polgár. Az illetékes tagállami hatóságok a kérelmezők tartózkodási jogát megtagadták biztos megélhetés hiányára hivatkozva.

A Bíróság az eset vizsgálata során újra azzal a ténnyel szembesült, hogy az uniós polgár harmadik állambeli családtagjára vonatkozó uniós irányelvek nem alkalmazhatók az ügyekben, hiszen az uniós polgár gyermekek nem éltek a szabad mozgás jogával.⁴¹ Így a Bíróság figyelme a Zambrano-ítéletben alkalmazott szempont felé fordult, miszerint kérdés, hogy a tagállami elutasítás megfosztja-e az uniós polgárt az uniós polgárságból következő jogok lényeges élvezetétől? A Bíróságnak azt kellett megállapítania, hogy a jelen ügyek tényállása egy nagyon lényeges ponton különbözik a Zambrano-ügy körülményeitől. Mégpedig abban, hogy az uniós polgár gyermekek felett a kérelmező harmadik állampolgárok nem gyakoroltak felügyeleti jogot. Ahogy a Bíróság megjegyezte a finn uniós polgár gyermekek sem jogilag, sem pénzügyileg, sem érzelmileg nem függtek mostohaapjuktól, ezáltal a kapcsolat az uniós polgárral erősen közvetett jellegű volt.⁴²

Tehát hiába élnek a harmadik állambeli férfiak egy háztartásban az uniós polgár gyermekek édesanyjával, mivel az anyák állandó tartózkodási joggal bírnak a fogadó állam területén és megélhetésük biztosított, a mostohaapák tartózkodási jogának megtagadása esetében sem lennének arra kényszerítve, hogy a gyerekek elhagyják az Unió területét és ezáltal lemondjanak az uniós jogaik tényleges érvényesítéséről. A Bíróság megismételte a Dereci-ügyben tett kijelentését, miszerint csupán az a vágy, hogy a család együtt maradjon nem elegendő és a tartózkodási jog megtagadása nem jelenti azt,

³⁹ C-40/11 Iida-ügy, para.81.

⁴⁰ O. és S. kontra Maahanmuuttovirasto (C-356/11) és Maahanmuuttovirasto kontra L. (C-357/11). egyesített ügyek, 2012. december 6. www.curia.europa.eu.

⁴¹ O. és S. egyesített ügyek, para.42.

⁴² O. és S. egyesített ügyek, para.38.

hogy az uniós polgár gyermekeknek el kellene hagyniuk az Unió területét.⁴³ Viszont, ha ezen uniós polgárok édesanyja úgy döntene, hogy a családi egység fenntartása érdekében elhagyja az Unió területét, az nem annak lenne elkerülhetetlen következménye, hogy házastársuktól megtagadták a tartózkodási jogot.⁴⁴

A Bíróság szerint az EUMSZ 20. cikkel továbbra is ellentétesek azok a nemzeti intézkedések, melyek az uniós polgárok családtagjainak tartózkodását megtagadják és azazal a hatással járnak, hogy megfosztják az uniós polgárokat az uniós polgár jogállásuk révén biztosított jogok lényegének tényleges élvezetétől.⁴⁵ Ebben az esetben azonban nem teljesülnek azok a különleges feltételek, melyek indokolnák, hogy az uniós polgár harmadik állambeli mostohaapjának, aki nem vérszerinti apa, nem gyakorol felügyeleti jogot, tartózkodási jogot biztosítsanak. Nem fenyeget az a veszély sem, hogy ennek megtagadása esetén az uniós polgár valójában kénytelen/köteles lenne elhagyni nemcsak azon tagállam területét, amelynek állampolgára, hanem egyáltalán az Unió egész területét is.⁴⁶

Ezzel együtt a Bíróság döntésében továbbment és elismerte, hogy a családi élethez való jog érvényesülését ettől függetlenül vizsgálni kell, hiszen továbbra is kérdés, hogy más alapokon, különösen a családi élet védelmére vonatkozó jogszabályok alapján megtagadható-e a mostohaapáktól a tartózkodási jog. Az uniós szinten elismert alapjogok⁴⁷ kapcsán így a tagállamoknak, amellet hogy saját nemzeti jogukat az uniós joggal összhangban kell értelmezniük, arra is ügyelniük kell, hogy a másodlagos uniós jog valamely szabályának ne olyan értelmezését vegyék alapul, amely ellentétes az uniós jogrend révén védelemben részesített alapvető jogokkal.⁴⁸

A szóban forgó, családegyesítés jogcímén benyújtott tartózkodási engedély iránti kérelmek a 2003/86 irányelv hatálya alá tartoznak. Az Európai Unió által elfogadott ún. családegyesítési irányelv arra kötelezi a tagállamokat, hogy ezeket a kérelmeket az érintett gyermekek érdekeinek figyelembevételével vizsgálják a családi élet elősegítése érdekében. Viszont ezen irányelv 7. cikk (1) bekezdésének c) pontja alapján a tagállamok megkövetelhetik annak igazolását, hogy a családegyesítő a saját maga és családtagjai eltartásához elégséges állandó és rendszeres forrásokkal rendelkezik. A családegyesítés jogcímén kérelmezett tartózkodási engedély ebben az esetben is csak akkor adható meg amennyiben az elutasítás megfosztaná az érintett uniós polgárt az uniós polgárság jogállás révén biztosított jogok lényegének tényleges gyakorlásától.⁴⁹ Így nem egyértelmű, hogy a Bíróság felhívása a családi élethez való jog, illetve a gyermek érdekeinek figyelembe vételére mennyiben befolyásolja a tagállami döntést a tartózkodási engedély elutasításáról.

Mindazonáltal a családi egység, illetve a családi élethez való jognak ugyanúgy szolgálnia kell a vérszerinti apák érdekeit is, akik joga akkor sérülne, ha az anyák a család-

⁴³ C-256/11 Dereci-ügy, para. 68.

⁴⁴ O. és S. egyesített ügyek para.38.

⁴⁵ O. és S. egyesített ügyek para.45., Ruiz Zambrano ügyben hozott ítélet 42. pontja alapján.

⁴⁶ O. és S. egyesített ügyek paras.47-48.

⁴⁷ Az Európai Unió Alapjogi Chartájának a családi életnek a gyermek szempontjából való fontosságát hangsúlyozó 7. és 24. cikke.

⁴⁸ O. és S. egyesített ügyek para.78.

⁴⁹ O. és S. egyesített ügyek para.50.

egyesítés céljából elhagynák annak a tagállamnak a területét, amelynek állampolgárságával gyermekeik rendelkeznek.⁵⁰ Másrészt viszont, amennyiben úgy döntenének, hogy e tagállam területén maradnak a kiskorú uniós polgárok és vér szerinti apjuk közti esetleges kapcsolat fenntartása érdekében, az károsan hatna a harmadik ország állampolgárságával rendelkező többi gyermekeik vér szerinti apjukkal fenntartott kapcsolatára.⁵¹

*Ymeraga és Ymeraga-Tafarshiku-ügy*⁵²

Az ügy szereplői valamennyien koszovói állampolgárok. Kreshnik Ymeraga 15 éves korában érkezett Luxemburgba, ezt követően pedig tanulmányokat kezdett, és munkát vállalt. A Ymeraga házaspár és két további gyermekük követte őt Luxemburgba és valamennyien nemzetközi védelem iránti kérelmet nyújtottak be. Miután a nemzetközi védelem iránti kérelmüket a luxemburgi hatóságok elutasították, az Ymeraga házaspár és Kreshnik Ymeraga két testvére Kreshnik Ymeragával való család egyesítés címén tartózkodási engedély iránti kérelmet nyújtott be. E kérelmet elutasították. Időközben Kreshnik Ymeraga luxemburgi állampolgárságot szerzett, így a Ymeraga házaspár az uniós polgár családtagjait megillető tartózkodási kártya kiállítása iránti kérelmet nyújtott be az illetékes miniszternél. Ezt a kérelmet is elutasították. Indoklásában a miniszter kitért arra, hogy bár Kreshnik Ymeraga anyagilag hozzájárult a Koszovóban maradt családjának a költségeihez, nem tekinthető úgy, hogy a szüleit „eltartotta”. A hatóságok megalapozatlannak találták EJEE 8. cikkének megsértését is, azzal az indokkal, hogy Kreshnik Ymeraga szülei és testvérei tartózkodásának megtagadása nem akadályozza meg azt, hogy Kreshnik Ymeragával folytassák a Luxembourgba érkezésük előtti családi életüket.

Az ügyet az Európai Bíróság ismételtelen arra használta fel, hogy leszögezze, hogy a családtagot az uniós jog alapján megillető jogok csak származékos jellegűek és csak kivételes esetben érvényesíthetők akkor, ha az uniós polgár nem él a szabad mozgás jogával, ahogy Ymeraga se tette.⁵³ Ebben az esetben is bizonyítani kellett volna, hogy a tartózkodási jog megtagadása esetén az uniós polgár Ymeragát megfosztották volna az uniós jogok tényleges élvezetétől (Zambrano-ügy) és kénytelen lenne elhagyni az EU területét (Dereci-ügy). Így az a kíváncsi, hogy az uniós polgár szeretne együtt élni családtagjaival a tagállamok területén, nem elegendő ahhoz, hogy a tartózkodási jogot az uniós jog alapján biztosítsák a harmadik állambeli családtagoknak.⁵⁴

Az ügy alapjogi vonatkozásai is hasonlóak voltak a korábbi jogesetekhez, így a Bíróság itt is megismételte az Iida-ügyben tett megállapításait, miszerint csak az uniós jog végrehajtása során kötelezhető a tagállam az uniós alapjogi rendelkezés betartására, így

⁵⁰ KOSTAKOPOULOU, DORA: *Co-Creating European Union Citizenship: Institutional Process and Crescive Norms*, Cambridge Yearbook of European Legal Studies, 15/2012-2013, 272.p.

⁵¹ O. és S. egyesített ügyek, para.51.

⁵² C-87/12 Kreshnik Ymeraga és társai kontra Ministre du Travail, de l'Emploi et de l'Immigration, 2013. május 8. www.curia.europa.eu

⁵³ Ebben az esetben is azt állapította meg a Bíróság, hogy a 2004/38. EK irányelv nem alkalmazható az ügyben.

⁵⁴ C-87/12 Ymeraga-ügy, para.39.

döntésének a családi élethez való jog fényében való meghozatalára.⁵⁵ Mivel a Ymeraga család ügye a Bíróság megelőző döntéseinek figyelembe vétele mellett nem tartozik az uniós jog hatálya alá így a tartózkodási engedély megtagadásnak az alapvető jogokkal való összeegyeztethetősége sem vizsgálható jelen esetben.⁵⁶

Mindazonáltal az eddigi jogesetekhez képest új elem, az eltartotti minőség más irányban való megjelenése. Míg a Zambrano-ügyben a kiskorú uniós polgár gyermekek minősültek eltartottnak, akik a harmadik állambeli szüleik tartózkodása nélkül nem tudtak volna a tagállamok területén élni, addig ebben a jogesetben az eltartotti minőség fordított irányban jelenik meg. Az uniós polgár Ymeraga tartotta el szüleit és testvéreit. A Bíróságnak így arról kellett állást foglalnia, hogy önmagában az uniós polgár és családtagjai közötti eltartotti viszony elegendő-e ahhoz, hogy a családtag az uniós polgár jogán tartózkodási jogot kapjon az uniós jog alapján.

A Bíróság ebben az ügyben hozott döntése mindezek után egyértelművé tette, hogy nem az eltartotti viszony, illetve a gazdasági függőség minősül az uniós jog szempontjából döntőnek, hanem az a tény, hogy az uniós polgár a családtag helyzetének függvényében gyakorolhatja-e az uniós polgársághoz kapcsolódó jogait vagy ettől megfosztják. Tehát ezen ügyek középpontjában végig az uniós polgár áll, és a kapcsolódó uniós rendelkezések. Az Alapszerződés és a bírósági esetjog célja mindösszesen az, hogy az uniós polgár érdekében megteremtse a családtag származékos jogát. Az említett származékos jogok célja és igazolása pedig azon a megállapításon alapul, hogy e jogok el nem ismerése sértheti az uniós polgár szabad mozgáshoz való jogát azáltal, hogy visszatartja őt a fogadó tagállamba való beutazáshoz és az ott-tartózkodáshoz fűződő jogainak a gyakorlásától.⁵⁷

*Aloka és Moudoulou-ügy*⁵⁸

A togói állampolgár kérelmező Luxemburgba érkezve nemzetközi védelmet igényelt, melyet elutasítottak. Luxemburgban való tartózkodása alatt ikreknek adott életet, a gyermekek apaságát egy francia állampolgár, Moudoulou úr vállalta. Így a gyermekek uniós polgárságot szereztek. Az anya, az apától külön, a két gyermekkel továbbra is Luxemburgban élt, és tartózkodási engedélyt kért az uniós polgár családtag jogán. A tartózkodási engedély iránti kérelmét elutasították, viszont az illetékes hatóságok elismerték, hogy az ügy számos ponton hasonlít a Zambrano-ügyre, azzal a különbséggel, hogy az uniós polgár gyermekek nem az állampolgárságuk szerinti államban éltek. Az ügy jelentős hasonlóságot mutat az Iida-üggyel is, hiszen az uniós polgár családtagja egy az uniós polgár (apa) tartózkodási helyétől eltérő tagállamban kíván tartózkodási jogot szerezni.

A Bíróság döntése ennek fényében meglepő. Amellett, hogy elismerte a jelen eset Zambrano-üggyel rokon vonásait, a Zambrano-ügy formuláját használva mégis más

⁵⁵ Iida-ügy paras.78-79.

⁵⁶ C-87/12 Ymeraga-ügy, para.43.

⁵⁷ Iida-ügyben hozott ítélet 67. és 68. pontja

⁵⁸ C-86/12 Adzo Domenyo Aloka és társai kontra Ministre du Travail, de l'Emploi et de l'Immigration, 2013. október 10. www.curia.europa.eu

döntésre jutott. Ez betudható az eset egyetlen eltérő elemének, miszerint az uniós polgárok nem az állampolgárságuk szerinti tagállamban tartózkodtak. Így adódott a lehetőség, hogy a Bíróság arra hivatkozva, hogy bár az uniós polgárok eltartásáról a tartózkodási kérelem benyújtója gondoskodik kizárólagosan, a luxemburgi hatóságok megtagadhatják ezt úgy is, hogy közben nem sértik meg a Bíróság által a Zambrano-ügyben kimondottakat. Hiszen azzal, hogy az kiskorú uniós polgároknak a tartózkodásra nem jogosult harmadik állambeli családtagjukkal együtt el kell hagyniuk Luxemburgot, egy másik tagállamban, az állampolgárságuk szerinti tagállamban még élhetnek az uniós jog által biztosított szabad mozgás és tartózkodás jogával és abban az államban az uniós polgár jogán az anya is tartózkodásra jogosult.⁵⁹ Így a luxemburgi tagállami intézkedés nem fosztja meg az uniós polgárokat az uniós jogból fakadó jogok tényleges élvezetétől.⁶⁰

Következtetések

A legújabb jogesetek fényében a következő joggyakorlat látszik kibontakozni az uniós polgár és családtagjait illetően. Míg a Zambrano-ügy előtti esetjog leginkább az uniós jog hatálya alá tartozás kategóriáját reformálta meg, és tette végül a szabad mozgás és a valódi határon átnyúló elem hiányában is alkalmazhatóvá az uniós jogot, addig a Zambrano-ügy utáni jogesetek ennek megszorítására törekedtek, a szabad mozgás gyakorlásának hiányától csak kivételes esetben tekintettek volna el.

Az ügyek megítélésének kulcsfontosságú elemévé vált az eltartotti minőség, a függőségi viszony megfelelő értékelése és az uniós jogból folyó jogosultság tényleges élvezetének vizsgálata. Az Európai Bíróság gyakorlatából az derül ki, hogy míg a gazdasági, érzelmi kíváncsi nem elegendő indok az uniós jog alkalmazásához és ezáltal a tartózkodási jog biztosításához, addig a pénzügyi függőség és kényszer igen.⁶¹

Az Európai Bíróság a függőségi, eltartotti viszonyt akkor találja kivételt, és ezáltal uniós jogi beavatkozást érdemlőnek, ha ez olyan mértékű, hogy az uniós polgár jogérvényesítése teljes mértékben a családtag jogi helyzetétől függ, a családtag mozgása és tartózkodása egyértelműen meghatározza az uniós polgár sorsát is, és annak tagállamok területén kívüli megvalósulása az uniós polgárságból folyó jogosultságok érvényesítését is lehetetlenné teszi.

A vizsgált új esetek egyikében sem bizonyult az uniós polgár és kérelmező családtagjának viszonya olyan jellegűnek, mely megalapozta volna a Zambrano-teszt szerint az uniós jog alkalmazását. Vagy a viszony jellege, vagy az uniós polgár jogainak korlátozása nem volt olyan mértékű, mely az ügyeket a tagállami hatóságok hatásköréből az uniós jog hatálya alá helyezték volna.

Így fordulhat elő jelenleg is, hogy azon uniós polgárok, akik saját tagállamuktól eltérő tagállamban tartózkodnak a családi élet egységéhez kapcsolódva szélesebb körű jo-

⁵⁹ Alokpa és Moudoulou-ügy, para.34.

⁶⁰ Alokpa és Moudoulou-ügy, para.35.

⁶¹ GUILD, ELSPEETH-PEERS, STEVE- TOMKIN, JONATHAN (szerk.): *The EU Citizenship Directive: A Commentary*, Oxford University Press, Oxford, 66.p.

gokat élveznek, mint azok, akik nem hagyták el saját tagállamukat és ott szeretnének a harmadik állambeli családtagjukkal együtt élni⁶² az uniós polgárokat megillető tartózkodási jog a családtagra származtatott érvényesítésével. Hiába rendelkezik ugyanis az EU Alapjogi Chartája az uniós polgárokat általában megillető alapjogokról, ha annak érvényesítésére csak az uniós jog hatálya alá tartozó esetekben kerülhet sor és az alapjog érvényesülését az Európai Bíróság nem tekinti a Zambrano-ügyben kimondott az uniós polgárság lényegét érintő kategóriának.

Pedig felmerül a kérdés, hogy a harmadik állambeli családtag tartózkodási jogának megtagadása nem tekinthető-e egyben az uniós polgár családi élethez való jogának megsértésének is? Másrészt a függőségi viszony, az eltartotti minőség jelentőségének megnövekedésével egy olyan szempont is felbukkan a joggyakorlat elemzése során, miszerint az uniós polgár gyermeknek joga van ahhoz, hogy vér szerinti szülőjével, a gyermek felett felügyeleti jogot gyakorló harmadik állampolgár személlyel kapcsolatot tartson, és együtt éljen vele az Európai Unió területén (Iida-ügy).

Ezek után jogos a kérdés: önmagában az Európai Unió Alapjogi Chartájában elismert családi élethez való jog kellőképpen autonóm jogosultság-e ahhoz, hogy kimondható legyen, annak korlátozása megfosztja az uniós polgárt az uniós jogból folyó jogosultságok, ezen alapjog tényleges élvezetétől? (Ymeraga-ügy)

A családi élethez való jog az Európai Bíróság vonatkozó esetjogában

A Bíróság a legtöbb uniós polgár és családtagjai jogi helyzetét érintő ügyben említést tett az alapjogi vonatkozásokról is. Idézte az Alapjogi Charta (7. cikk, A magán- és a családi élet tiszteletben tartásának joga) és az Emberi Jogok Európai Egyezményének (EJEE) rendelkezéseit is (8.cikk). Viszont a legtöbb jogesetben a könnyebb, bár minden szempontból jogszerű megoldást választva, elsősorban azt vizsgálta, hogy az ügy alapkérdése az uniós jog hatálya alá tartozik-e. A hatáskör-kiterjesztés tilalmára hivatkozva ugyanis elkerülhette azt, hogy a tagállami intézkedéseket és a saját döntését a családi élethez való jog érvényesüléséhez mérje, azzal összhangba hozza. Hiszen az Alapjogi Chartában foglalt alapjogok a tagállamokkal szemben csak akkor érvényesíthetők, ha a tagállam uniós jogot hajt végre vagy érint.

Az is megfigyelhető, hogy a főtanácsnoki indítványok mindig jóval részletesebben foglalkoznak a jogesetek tagadhatatlan alapjogi vonatkozásaival, végül azonban a Bíróság ítéletei nem tekintik a döntés szempontjából releváns tényezőnek ezeket. Különösen feltűnő ez az O. és S. ügyben, ahol a főtanácsnoki indítvány részletesen elemzi a családi élethez való jog uniós és strasbourgi esetjog nyomán kialakult tartalmát. Ennek során kifejti, hogy bár az Emberi Jogok Európai Bírósága kifejezetten nem biztosít jogot valamely külföldi részére arra, hogy valamely meghatározott állam területére belépjen, vagy ott tartózkodjon, elismeri azonban, hogy a valamely állam által bevándorlási és családegyesítési ügyben hozott határozat sértheti a családi élet tiszteletben tartásához való jogot, különösen, ha e határozat valamely személynek olyan államból való kiutasítására irányul, ahol családtagjai élnek. Következésképpen az Emberi Jogok Európai Bírósága

⁶² Gyeney 2012, 22.p.

rósága azt követeli meg, hogy a szóban forgó határozatot az EJEE 8. cikkének (2) bekezdésében rögzített követelményekkel összhangban fogadják el.⁶³

Ez az indítvány és a legtöbb bírósági ítélet is azzal végződik mindazonáltal, hogy felhívja a tagállamok figyelmét az EJEE hasonló tartalmú rendelkezéseinek figyelembe vételére, a családi élet uniós alapjogának tiszteletben tartására, azonban nem kötelezheti erre a tagállamokat és nem is vizsgálhatja felül a tagállami intézkedéseket ennek fényében.⁶⁴

Az alapjogok, a családi élethez való jog érvényesítésének kérdése viszont megközelíthető a megkülönböztetés tilalmának általános uniós szabályozásán keresztül is. Ahogy a Zambrano-ügy főtanácsnoki indítványában *Sharpston* főtanácsnok kifejtette azokban az esetekben, amikor a tagállami intézkedések nem biztosítják az elismert alapjogok érvényesülését, illetve megsértik azt, akkor az uniós jogot, illetve a megkülönböztetés tilalmának elvét kell alkalmazni.⁶⁵

Hiszen míg az uniós jog szempontjából aktív (a szabad mozgás és tartózkodás jogával élő) uniós polgárok családtagjai számára a 2004/38 EK irányelv automatikusan tartózkodási jogot biztosít, a nem aktív uniós polgárok családtagjai csak akkor származtathatnak ilyen uniós jogosultságot, ha az uniós polgár tartózkodásuk megtagadása esetén meg lenne fosztva az uniós jogosultságainak gyakorlásától.

Sharpston javaslata szerint amennyiben tagállami szinten megsértik az uniós szinten elismert, de adott esetben a tagállamot kötelező alapjog lényeges tartalmát, abban az esetben az uniós jog erejénél fogva, az uniós alapjogra hivatkozva váljon ez önállóan érvényesíthető egyéni jogosultsággá.⁶⁶

Ez a fajta megközelítés mindenestre nem áll messze az Európai Bíróságtól, hiszen esetjogában újabb és újabb jogosultságokat állapított meg az uniós polgárok javára, és ezek a jogok nem minden esetben alapultak közvetlenül a Szerződés rendelkezésein, hanem sok esetben az egyenlő bánásmód (megkülönböztetés tilalma) elvének uniós polgársággal kapcsolatban való széleskörű alkalmazásának köszönhetőek. Ennek eredményeképp került sor például a szabad mozgás és tartózkodás jogával kapcsolatban a járulékos jogok megállapítására is, melyek az uniós polgárokat egy másik tagállamban való jogszerű tartózkodásuk esetén ugyanúgy megilletik, mint a tagállam saját állampolgárait és lehetővé teszik az uniós polgárság központi elemének érvényesítését. Bár a tagállami jogosultságok megkülönböztetés nélkül való alkalmazásának ára van, hiszen a tagállamok meghatározhatják ezen jogok érvényesítésének feltételeit és korlátját és ez a hatáskör az Európai Bíróság által sem vitatott. (megfelelő anyagi fedezet, egészségbiztosítás).

Így azonban az uniós polgárság egyre inkább hasonlít egy olyan alapvető, önálló jogállásra, mely azon az alapon, hogy az egyén uniós polgársággal rendelkezik,

⁶³ Yes Bot főtanácsnok indítványa (2012. szeptember 27.), C-356/11. és C-357/11. sz. egyesített ügyek, paras.68-69.

⁶⁴ C-256/11 Dereci-ügy, para.73.

⁶⁵ E. Sharpston főtanácsnok indítványa, C-34/09. sz. ügy Gerardo Ruiz Zambrano kontra Office national de l'emploi (ONEM), para.144.

⁶⁶ VON BOGDANDY, ARMIN- KOTTMANN, MATTHIAS-ANTPÖHLER CARLINO- DICKSCHEN, JOHANNA-HENTREI, SIMON- SMRKOLJ, MAJA: *Reverse Solange-Protecting the essence of fundamental rights against EU Member States*, The Common Market Law Review, 49/2012., 489.p.

teljeskörű, minden megkülönböztetéstől mentes gazdasági, politikai és szociális jogok rendszeréből álló jogi helyzetet biztosít, mely a jövőben magában foglalhatja akár a családi élethez való jog korlátozásoktól mentes élvezetét is.

IMOLA SCHIFFNER

RECHTSSTATUS DER UNIONSBÜRGER UND IHRER FAMILIEN- ANGEHÖRIGEN IN DER RECHTSPRAXIS DES EUROPÄISCHEN GERICHTSHOFES

(Zusammenfassung)

Im Ergebnis der Rechtspraxis des Europäischen Gerichtshofes, entwickelte sich die Unionsbürgerschaft zu einem autonomen grundlegenden Rechtsstatus, der geeignet ist, bei gegebenen Umständen unter die Regulierungen des Unionsrechts zu fallen, unabhängig davon, ob es sich um die Rechtssituation eines Bürgers eines Mitgliedstaates im eigenen Mitgliedstaat handelt. Die Ziele des Europäischen Gerichtshofes sind eindeutig die Schaffung eines solchen minimalen Standardes, in Verbindung mit dem Schutz der Rechte der Staatsbürger der Mitgliedstaaten, der die Durchsetzung der zur Unionsbürgerschaft gehörenden Rechte durch die Mitgliedstaaten selbst garantiert, unabhängig von ihren mitgliedstaatlichen Regulierungen.

Kennzeichnend für einige Fälle ist aber, dass sie zwar durch Rechtsvorschriften geregelt sind, und a priori in die Zuständigkeit der Mitgliedsstaaten fallen, wo sie durch Bestimmungen zur Einreise und des Aufenthaltes von Drittstaatenfamilienangehörigen bestimmt sind. Unter bestimmten Voraussetzungen ist die Verleihungen eines solchen Rechts möglich, durch die Bestimmungen des abgeleiteten Rechts, wobei das Recht auf Freizügigkeit eines Unionsbürgers beeinträchtigen würde, sollte Drittstaatenfamilienangehörigen dieses Recht durch den Mitgliedsstaat des Unionsbürgers verweigert werden.

VISONTAI-SZABÓ KATALIN*

A családon belüli erőszak pszichológiai és jogi kérdései

A kérdés aktualitása

Egy 2012 szeptemberében indult népi kezdeményezés hatására 2013 júniusában a Parlament elfogadott egy törvényjavaslatot, melynek értelmében július 1. napjától önálló törvényi tényállással rendelkező bűncselekmény a kapcsolati erőszak. Ennek keretében az eddigieknél szigorúbban büntetik majd azt, aki hozzátartozója ellen követ el bizonyos erőszakos bűncselekményeket, illetve családtagját nélkülözésnek teszi ki, vagy emberi méltóságát súlyosan sértő magatartást tanúsít.

Álláspontom szerint a családon belüli erőszak visszaszorítása érdekében határozott és szigorú fellépésre van szükség, azonban nem hiszem, hogy az új bűncselekmény kategória fogja meghozni az áhított változást. A kérdés ennél jóval összetettebb és a pszichológiai tényezőknek sokkal kiemeltebb szerepet kellett volna kapni a jogszabály megalkotása során. A törvényjavaslat előkészítése során nem csak jogászokat, hanem a családvédelemmel foglalkozó szakembereket, az erőszak áldozataival közvetlen kapcsolatban lévő pedagógusokat és pszichológusokat is be kellett volna vonni, hogy – az áldozatok és elkövetők személyiségét, illetve a családon belüli erőszak működésének dinamikáját megismerve – egy valóban hatékony és eredményes stratégiát lehessen kidolgozni a potenciális áldozatok védelme érdekében.

A kérdés tehát továbbra is – sőt egyre inkább – aktuális, hiszen a következőkben a jogalkalmazóknak kell majd tartalommal megtölteni, az egyelőre nem teljesen egyértelmű szabályokat. Továbbá a bíróságokon és a rendőrségen kívül egyéb szereplőket is be kell vonni annak érdekében, hogy az új szabályozás be tudja váltani a hozzá fűzött reményeket.

A családon belüli erőszak meghatározása

A családon belüli erőszak egy nagyon összetett jelenség, több megjelenési formája lehetséges. Alapkövének tekinthetjük az erőszakos magatartást (amely testi, lelki vagy szexuális sérülést okoz), és azt, hogy az áldozat és az elkövető jól ismerik egymást (ro-

* SZTE ÁJTK Munkajogi és Szociális Jogi Tanszék, egyetemi adjunktus.

konok, hozzátartozók, együtt élnek). Az erőszakos magatartás célja, hogy az elkövető a másik felet hatalmában tartsa, felette ellenőrzést és uralmat gyakoroljon. Az elkövetés ciklikusan ismétlődik, idővel egyre súlyosabbá válik.

Az Országos Kriminológiai Intézet meghatározása szerint a családon belüli erőszak az együtt élő és egymással fizikai, érzelmi, anyagi, jogi függésben lévő személyek között megvalósuló erőszak, bántalmazás, visszaélés, amely magában foglalja a fizikai, szexuális, érzelmi bántalmazás vagy elhanyagolás valamennyi formáját.

Történeti előzmények

Most, hogy a kérdés – szerencsére – széles körű nyilvánosságot kapott, sokan mondják, hogy korábban nem fordult elő ilyesmi, vagy legalábbis sokkal ritkábban. Az igazság az, hogy a családon belüli erőszak előfordulása végigkíséri a történelmet, csak koronként és kultúránként más-más módon tekintették azt elfogadhatónak vagy elfogadhatatlannak.¹ Nem titok, hogy a nők egészen a XX. századig sokkal kevesebb joggal rendelkeztek a férfiakhoz képest és ennek megfelelően is bántak velük. Arról azonban elég keveset tudunk, hogy miként bántak elődeink a gyermekeikkel.

Minél távolabb megyünk vissza a történelemben, annál rosszabb a gyermekekről való gondoskodás. A boldog gyermekkor sokáig egyáltalán nem adatott meg a gyerekeknek. Rendszeres kínzásoknak, verésnek, megcsonkításnak voltak kitéve, sok esetben árúként vagy túszként bántak velük. Védtelenségüket kihasználták, szinte minden gyermek szexuális erőszak áldozatává vált. Sokukat már gyerekként házasságkötésre kényszerítették, a kislányok többnyire náluk évtizedekkel idősebb férfiak feleségei lettek. „A gyermekkor egy rémálom volt, amit túl kellett élni”.² Ariés megfogalmazása szerint a középkori ember nem rendelkezett megfelelő gyermekfelfogással. Ha a gyermek fenn tudta magát tartani dajka vagy az anyja nélkül, már felnőttnek tekintették (kb. 5-7 éves korától). Ezért a gyermekkor lényegesen rövidebb volt, mint napjainkban, azonban sokkal keserveesebb is. A valódi gyermekkor a polgárosodással kezdődött.³

A mai értelemben „normálisnak” tekinthető szülő gyermek viszony De Mause szerint fokozatosan alakult ki. Az ókori Rómában általánosan érvényesülő első lépcső a „gyermekgyilkos fokozat”. Az élet adása és elvétele a családfő joga volt, ő döntötte el, hogy az újszülöttet befogadja-e a család, azaz felnevelik, megölik, vagy elhagyják. Ha a pater familias nem fogadta el a gyermeket, de nem is akarta megölni, akkor kitették valahova és rabszolga lett belőle. Ezzel szemben az ókori keleti államokban elismerték a gyermekkort, tiszteletben tartották, szerették és nevelték őket.⁴

A történeti fejlődés második fokozata az „eltávolítás a családból”. A IV.-XIII. században természetes volt, hogy a leányokat kolostorban, nagyon szigorúan nevelték. Széles körben elterjedt volt a dajkaság intézménye is. Az édesanyák nem törődtek gyermekeikkel, hanem dajkák nevelték őket. Ma már tudjuk, hogy ennek a szeretetet és gyengédsé-

¹ KEREZSI KLÁRA: *A védtelen gyermek (Erőszak és elhanyagolás a családban)*. Budapest, 1995. 51. p.

² VECZKÓ JÓZSEF: *Gyermekevédelem pszichológiai és pedagógiai nézőpontból*. Budapest, 2007. 16. p.

³ VECZKÓ 2007, 15. p.

⁴ VECZKÓ 2007, 18. p.

get nélkülöző bánásmódnak milyen káros hatásai voltak. A középkorban azonban nem sokat törődtek az érzelmi kapcsolatokkal és a kötődéssel. Alapelvnek tekintették, hogy a gyermeket verni kell, hiszen csak így tanulja meg az engedelmisséget és a tisztességet. A kereszténység elterjedésével a gyermeket Isten ajándékának tekintették, ezért megölni és kitenni tilos volt. Ennek ellenére még mindig rengeteg elhagyott gyerek volt, róluk a Caritas gondoskodott.⁵

A XIV–XVII. századra tehető az ún. „ambivalens fokozat”. Ekkor a szülők már befogadják a gyerekeket saját intim szférájukba, törődnek velük és kezdenek hinni abban, hogy a gyerek nevelhető, azonban a nevelés legjobb módjának még mindig a verést tartották. Az újkor hajnalára tehát sokat javult a gyermekek helyzete, azonban a törvénytelen gyerekek és vagyontalan árvák sorsa még sokáig tragikus maradt. Amennyiben nem ölték meg őket, a halálnál is rosszabb sors várt rájuk. A sikátorban „felejtett” gyerekek koldusok közé kerültek, akik megcsonkították őket, hogy segítségükkel a járókelőkben szánalmat kelthessenek, így nagyobb bevételre tegyenek szert. Folyamatosan kínozták és éhezettették őket.⁶ A humanizmus megjelenésével gondoltak a felnőttek először arra, hogy a gyermekeket is emberszámba kell venni.⁷ A polgári társadalom kialakulásával jelent meg a gyermekkor eszméje, és kezdett kialakulni az éles határvonal a gyermekkor és a felnőttkor között.⁸

A XVIII. századra sokat változik a világ és megkezdődik a „tolakodó fokozat”. A polgári családokban mind kevesebb gyermek született, ezért őket egyre jobban megbecsülték, felismervén azt, hogy ők a család jövőjének biztosítékai. Ezért sokkal nagyobb figyelmet fordítottak a gyerekek higiéniai és egészségügyi szükségleteire. A szegény munkáscsaládokban azonban nem sokat javult a gyerekek helyzete. Az ipari forradalom következtében tömegesen kellett munkába állniuk, kizsákmányolásuk még mindig teljesen elfogadott volt.⁹ Jelentős különbség a korábbiakhoz képest, hogy az anya feladata, hogy gondozza, ápolja gyermekét. Kialakul az anya és gyermek között az érzelmi kötődés. Egyre ritkábban verték vagy kínozták a gyerekeket. Emiatt és az orvostudomány fejlődése miatt egyre csökken a gyermekhalandóság. Azonban a katolikus tanítások terjedése ellenére sem csökkent a kitett, elhagyott gyerekek száma. Más születésszabályozó eszköz nem lévén az is gyakran megesett, hogy a nem kívánt gyermeket elhanyagolták, vagy súlyos, fertőző beteg mellé fektették, hogy meghaljon.¹⁰ A XIX–XX. századra alakult ki a „szocializációs fokozat”, amikor már az apa is bekapcsolódott a nevelésbe. Az apáknak korábban a gyermek nemzésén és az anyagi javak biztosításán túl nem sok szerepe volt a gyermeknevelésben. Jelentős változásnak tekinthetjük továbbá, hogy már nem akarták erőszakkal megtörni a gyerek akaratát, lehetőséget biztosítottak arra, hogy saját véleménye legyen.¹¹ A XX. században Európa fejlettebb országaiban már az állam is beavatkozott a családok addig sérthetetlennek tartott magánéletébe. Az 1904-es brit

⁵ VECZKÓ 2007, 19. p.

⁶ KEREZSI 1995, 11. p.

⁷ VECZKÓ 2007, 20. p.

⁸ KEREZSI 1995, 13. p.

⁹ KEREZSI 1995, 14. p.

¹⁰ KEREZSI 1995, 12. p.

¹¹ VECZKÓ 2007, 20. p.

Gyermekekkel szembeni Kegyetlenkedést megelőző Törvény már lehetővé tette a gyermek családból történő kiemelését és a szülői felügyeleti jog megszüntetését.¹²

A „segítő fokozat” – amely a XX. század végétől kezdve napjainkban is jellemző – a gyermek szükségleteinek kielégítésére helyezi a hangsúlyt. Ma már az iskolában és ott-hon sincs fenyítés, a gyerekek folyamatosan foglalkoznak.¹³ Álláspontom szerint a segítő fokozat időnként túlságosan is előtérbe helyezi a gyermek szükségleteit, a szülők élete teljesen háttérbe szorul, a világ a gyermek körül forog. Úgy gondolom, hogy egy egészséges és boldog családban a szülők és a gyerekek kölcsönösen alkalmazkodnak egymáshoz, segítik, szeretik és tisztelik egymást, tehát nem feltétlenül a gyermek „a világ közepe”. Bizonyos területeken – úgy érzem – átestünk a ló túloldalára, amelynek a későbbiekben még súlyos következményei lehetnek.

Az imént felvázolt történeti előzményeket látva már nem meglepő, hogy a társadalom egy bizonyos – sajnos viszonylag nagy – szelete még mindig úgy gondolja, hogy a családon belüli erőszak megnyilvánulásai helyénvalók és azok hozzátartoznak a családi élethez. Elmondhatjuk, hogy a társadalom ebben a kérdésben (is) kettészakadt. A szülők egy része maximálisan – talán túlságosan is – kiszolgálja gyermekét, annak érdekeit valóban mindenek elé helyezve. Sok családban azonban még az sem magától értetődő, hogy a gyermek nem a szülei tulajdona.

Mint láttuk a megfelelő és elfogadott szülői magatartás, a gyermek családban és társadalomban elfoglalt helye sokat változott az idők során. Úgy gondolom, hogy ma már a legtöbben valóban értéknek tartják a gyermeket. A társadalom hozzáállása is jelentős átalakuláson ment keresztül, de sajnos még napjainkban is tipikusnak mondható, hogy a családi életet tabunak tekintjük, amibe másoknak nincsen beleszólása. Természetesen mindenkit megillet a magánélet autonómiájának sérthetatlensége, azonban a teljes elzárkózást nem tartom indokoltnak. Véleményem szerint jobban kellene figyelniük egymásra, hogy a közelmúltban napvilágra került tragikus események ne ismétlődhesenek meg. Meglátásom szerint nem növekedett a családon belüli erőszak előfordulása, mindössze az internet és a mai média következtében széles körben és gyorsan elterjed, ha valahol ilyesmi történik. Ez egyébként üdvözlendő, hiszen ezáltal fel tudjuk hívni rá a figyelmet, többet tehetünk a megelőzés érdekében.

A családon belüli erőszak jellemzői

Ranschburg meghatározása szerint a családon belüli erőszak körébe tartozik a kényszer, a fizikai bántalmazás, a szándékosan előidézett, rendszeresen ismétlődő, tartós lelki gyötrelme.¹⁴

A családon belüli erőszak esetén mindig megjelenik egy agresszor és egy vagy több szenvedő áldozat. Az agresszor többnyire az apa/férj, de lehet az anya/feleség is. Az áldozatok a gyerekek, az idősek, a betegek és a nők, tehát mindig a gyengébbek.

¹² KERESZSI 1995, 18. p.

¹³ VECZKÓ 2007, 19. p.

¹⁴ RANSCHBURG JENŐ: *A meghitt erőszak*. Budapest, 2006. 32. p.

Az erőszak áldozatait tekintve megkülönböztethetjük tehát a házastárs/élettárs elleni, a gyermekek elleni és a családhoz tartozó idős vagy beteg családtag elleni erőszakot. Bár a nagyfokú látencia miatt teljes körű statisztikák nem állnak rendelkezésünkre, valószínűsíthető, hogy a házastársak közötti fizikai erőszak áldozata az esetek döntő többségében a nő, a férfi elleni fizikai erőszak jóval ritkább. Ennek kézenfekvő oka, hogy – ha csak a férfi nem beteg vagy magatehetetlen – akkor lényegesen erősebb, mint a nő, így a feleség nem tud említésre méltó sérülést okozni partnerének. A homoszexuális kapcsolatokban is előfordul erőszak és a (nem teljes) statisztikai adatok szerint ugyanolyan arányban a meleg férfiak és a leszbikus nők között, tehát – úgy tűnik – nem igazolható az a megállapítás, miszerint a férfiak sokkal agresszívebbek, mint a nők.

Tekintettel arra, hogy az erőszaknak minden esetben azonos a dinamikai alapja, – az, hogy az elkövető hibásan alkalmazza erejét, családon belüli hatalmát, irányítási lehetőségét és autoritását – amennyiben a családon belüli erőszak valamelyik formája már előfordult, akkor számítani lehet arra, hogy a történetek csak eszkalálódni fognak, hamarosan egyre súlyosabb megnyilvánulásoknak lehetünk tanúi. Ezért nagyon fontos az első jeleket komolyan venni és ezekre odafigyelni, illetve megoldani, mert a súlyosbodás így elkerülhető.¹⁵

Szöllősi tanulmányában rámutat egy igen fontos eredményre, ami M.P. Johnson amerikai kutató nevéhez fűződik. Eszerint különbséget kell tennünk a patriarchális terrorizmus és a párkapcsolati erőszak között. A patriarchális terrorizmus esetén a férfi¹⁶ állandó nyomást gyakorol partnerére, minden cselekedetét, még a gondolatait is kontroll alatt tartja. Ezt az ellenőrzést folyamatos erőszakkal tudja fenntartani. A párkapcsolati erőszak az előbbinél jóval gyakrabban megjelenő, azonban lényegesen enyhébb forma, ahol a partnerek az esetleges konfliktusaikat nem képesek békés úton rendezni, ezért erőszakhoz folyamodnak, ugyanakkor ezek sosem jutnak el a permanens veszélyeztetés és az állandó terrorizálás szintjére, nem vezetnek életveszélyes helyzetekhez. Párkapcsolati erőszak előfordulása esetén évi 6-15 incidensről beszélünk, amely az esetek háromnegyedében kölcsönös. Patriarchális terrorizmus esetén akár évi 65-68 eset is előfordulhat, amely lényegében folyamatos terrorizálást jelent, ráadásul az erőszak egyre erősödik, s a végén – közbeavatkozás híján – valamelyik fél biztosan meghal.¹⁷

A Ranschburg által vitézkedőknek nevezett férfiak, akik fizikai és lelki terror alatt tartják a családjukat, rendszerint ugyanolyan forгатókönyv szerint folytatják a terrorizálást. Mindig van egy „vihár előtti csend”, amikor látszólag minden rendben zajlik, de a családtagok már tudják, hogy hamarosan bekövetkezik, amitől mindannyian rettegnak, a „vulkán kitörése”, amikor a szunnyadó, elfojtott frusztráció a felszínre tör. Ezt követi a – családon belüli erőszakkal foglalkozó szakemberek által – „mézesheteknek” nevezett időszak, amely szép lassan, észrevétlenül vált át a „vihár előtti csend” szakaszába, és ebből az ördögi körből nincs kiszállás. A mézeshetek (amelyek általában nem is annyira hetek, mint inkább csak napok) arról szólnak, hogy az erőszaktevő a történet után bűntudatot (vagy valami ahhoz hasonlót) érez, fél, hogy a családja el fogja hagyni, ezért

¹⁵ RANSCHBURG 2006, 25. p.

¹⁶ Patriarchális terrorizmus esetén minden esetben a férfi az elkövető és a nő a sértett.

¹⁷ TAMÁSI ERZSÉBET: *A családon belüli erőszak vizsgálatának története* in: VIRÁGYGÖRGY (szerk.): *Családi viszonyok*. Budapest, 2005. 32. p. és SZÖLLŐSI GÁBOR: *A családon belüli erőszak differenciáltsága* uo. 81. p.

megígéri, hogy megváltozik és ezen túl minden más lesz. Egy pár napig valóban kedvesebb, még hízeleg is, de sajnos ez az állapot sosem tart néhány napnál tovább. Ennek el-
lenére a bántalmazott asszonyok mindig elhiszik, pedig egy idő után igazán tudhatnák,
hogy semmi sem fog megváltozni. Sok férfi még az anyaotthonból is haza tudja könyö-
rögni a családját. Ezért érzik magukat sok esetben tehetetlennek a menedékházak dolgo-
zói. Hiába próbálnak segíteni az áldozatokon, ha azok önszántukból visszamennek az
erőszakos elkövetőhöz.

Joggal merül fel a kérdés, hogy ezek az asszonyok, akiket évek óta bántalmaz a férjük,
mikor végre megnyugvást találhatnának egy biztonságos anyaotthonban, néhány nap el-
teltével miért mennek vissza önként a férfihoz, aki sokadik alkalommal ígéri meg, hogy
ezúttal tényleg meg fog változni? Biztosan talán ők sem tudják, de sok esetben azért,
mert a durva férjüknél is jobban félnek a magánytól, az elhagyatottságtól és az önálló
autonóm életvezetés kockázatától.

A családon belüli erőszakról felvázolt képhez a teljesség kedvéért hozzátartozik, hogy
nem csak a férfiak verik a nőket és a gyermekeket a családon belül. Előfordul az is,
hogy a nő terrorizálja a férfit. Ez esetben inkább lelki bántalmazásról beszélhetünk, hi-
szen a nő csak nagyon ritkán erősebb, mint a férfi. Az erőszaknak az úgynevezett nőies
formája nem fizikai erőszakban nyilvánul meg, a nő legtöbbször szavakkal bánt. Ennek
érdekében az asszony a megvetést, a fölényes lekezelést alkalmazza, amelynek révén az
áldozatában büntudatot, szégyenérzetet, zavart és ingerültséget ébreszt. Mindig tudja,
hogy mi a párja legérzékenyebb pontja és kifinomult érzékkel támadja. Becsmérlő meg-
jegyzéseket tesz a képességeire, a szexuális teljesítményére, az anyagi helyzetére, a stá-
tuszára.

Továbbá megesik az is, hogy a gyermek bántalmazza a szüleit, de ez is csak olyan ki-
vételes esetben fordulhat elő, amikor a szülők betegek, vagy mozgáskorlátozottak, illet-
ve akkor, ha a szülők idősek és a gyermek is elég nagy és erős már. Tehát az előfordu-
lás gyakoriságára tekintettel a „férfi a bántalmazó és a nő és a gyermekek az áldozatok”
tipikus esetét veszem alapul, amikor családon belüli erőszakról szólok, hiszen a statisztika-
i adatok szerint az elkövető az esetek 87%-ában férfi.¹⁸

Ki kell emelni továbbá azokat az áldozatokat, akik nem élnek házasságban vagy élet-
társi kapcsolatban, hanem egyedülállók. Őket is nagyobb veszély fenyegeti a hálószo-
bájukban, mint éjjel a nyílt utcán. Ugyanis a szingli nők gyakran bonyolódnak – sokszor
megfelelő előzetes ismeretség nélkül – meggondolatlan szexuális kapcsolatokba, szexu-
ális és érzelmi kielégítetlenségük miatt. Ezekben a kapcsolatokban azonban gyakran
kénytelenek elszenvedni a férfi brutalitását. Szerencsére az ilyen kapcsolatok nem lesz-
nek hosszú életűek, és a szingli nő könnyebben ki tud belőle lépni, mint egy anya, ezért
el kell különíteni a családon belüli erőszak tipikus eseteitől, csak annyiban hasonlít hoz-
zá, hogy az erőszaktevő férfi, az áldozat nő és az agresszió intim kapcsolaton belül és a
négy fal között zajlik.

¹⁸ WINDT SZANDRA: *A családon belüli erőszak statisztikai jellemzői*. In.: VIRÁG GYÖRGY (szerk.): *Családi
iszonyok* Budapest, 2005. 136. p.

A családon belüli erőszak megjelenési formái

Az elkövető és az áldozat kapcsolata szerint megkülönböztethetünk párkapcsolati erőszakot, a gyermekek ellen irányuló erőszakot és az idős, beteg családtagok elleni erőszakot. Az egyes típusok ritkán fordulnak elő egyedül. Aki erőszakos, az általában a család minden tagjával szemben az.

Az amerikai modell (Browne és Hamilton) a családon belüli bántalmazás három alap-típusát különbözteti meg. A „reciprok családi erőszak” esetén az apa és az anya kölcsönösen bántalmazza egymást, és mindketten verik a gyermeket is. Amennyiben nem bántják a gyereket, már azzal is elegendő traumát okoznak neki, hogy szemtanúja a szülei csatározásának. A „hierarchikus családi erőszak” esetén mindenkinek megvan a maga helye a bántalmazás során. Az apa üti az anyát, az anya pedig a gyermeket. „Pateralista családi erőszak”-ról pedig akkor beszélünk, amikor az apa és a (többnyire fiú) gyermek együttesen lépnek fel az anyával és a család alacsonyabb rendűnek tartott női tagjaival szemben.¹⁹

Az erőszak kifejeződése lehet fizikai, pszichikai, szexuális és gazdasági, valamint megnyilvánulhat elhanyagolás formájában is.

Fizikai erőszak:

A fizikai erőszak körébe tartozik mindenfajta szándékos fizikai bántalmazás: verés, ütés, rúgás, harapás, fegyverrel való megsebesítés, megégetés, leforrázás, megrázás, megragadás, falhoz nyomás, földre vagy ágyra lökés. A felsoroltak mindegyike kimeríti a bántalmazás fogalmát, még akkor is, ha nem lesz látható következménye és a sérülés nem igényel orvosi ellátást. A megrázás különösen csecsemők esetében veszélyes, hiszen a kisgyermek agya és koponyája még fejletlen, egy közepes erősségű rázás következtében is kialakulhat súlyos agykárosodás, akár halál is bekövetkezhet.

Az emberi kéz okozta fejsérülés gyermekkorban azonnali halált okozhat, a folytatódó, rendszeres bántalmazás következtében kialakuló mikro-agykárosodások pedig mentális retardációhoz, epilepsziához vezethetnek.²⁰ Minél fiatalabb korban történik a bántalmazás, annál súlyosabb következményekkel jár. Az elhanyagolás és bántalmazás a gyermek fejlődésének valamennyi területét érinti, így fizikai, érzelmi, szociális, lélektani, erkölcsi, tanulási, kognitív képességeit is veszélyezteti.

1962-ben egy amerikai orvos Kempe írta le először a bántalmazott gyerek szindrómát.²¹ Ezt követően arra is hamar fény derült, hogy az elkövetők az esetek 90 %-ában a szülők.²² A koponyaüri sérülések és combcsonttörések szinte kizárólag bántalmazás következtében alakulnak ki. Magyarországon évente 30-40 gyermek hal meg bizonyíthatóan bántalmazás és gondatlan veszélyeztetés miatt.²³

¹⁹ SZÖLLŐSI 2005, 83. p.

²⁰ PÁSZTHY BEA: *A gyermekbántalmazás és elhanyagolás jelenségek a gyermekorvos szemszögéből*. Családi Jog, 2007/4, 16. p.

²¹ battered child syndrome

²² RÉVÉSZ GYÖRGY: *A felnőtt világ gyerekekkel kapcsolatos elvárásai és a gyermekbántalmazás*. Magyar Pszichológiai Szemle 1999/3, 388. p.

²³ PÁSZTHY 2007, 15. p.

Jellemző, hogy nem csak a szülők, hanem a bántalmazott gyerekek is igyekeznek titkolni a történeteket. A vizsgálat során a gyerekek szinte szó szerint megismétlik azt a kitaltat történetet, amit a szülők mondtak a sérülés keletkezésével kapcsolatosan. Feltűnő lehet az orvos számára, hogy a gyerek tagadja a korábbi bántalmazást, riadt, keresi a szülővel a szemkontaktust, megerősítést vár tőle. A szülő gyakran ingerült, ellenséges az orvosokkal és a gyerekekkel szemben is, kritizálja őket, csekély aggodást mutat, megtagadja a további vizsgálatokat.²⁴

Kaiser megállapítása szerint a fizikai bántalmazás²⁵ veszélyének leginkább a 7-9 éves kisfiúk vannak kitéve. Álláspontja szerint ennek egyrészt az az oka, hogy ebben a korban kerülnek a gyerekek iskolába, ezáltal megnő a bántalmazás felfedezésének valószínűsége, illetve megszorodnak az olyan esetek, amikor a szülő úgy érzi, meg kell fegyelmeznie a gyermekét.²⁶ Álláspontom szerint ennek további oka lehet, hogy még a rendkívül agresszív emberek is csak viszonylag ritkán bántalmaznak kislányokat és nagyon kicsi fiúkat. Egy 7-9 éves kisfiút viszont már elég gyakran találhat a bántalmazó ahhoz, hogy megüsse. Gelles kutatásai szerint a gyermekek legvesélyeztetettebb csoportja a 3 hónap és 3 év közötti korosztály. Úgy gondolja, hogy a szülők számára nagyfokú frusztrációt okoz, hogy nem képesek a gyerekekkel kommunikálni, hiszen még nem tud beszélni, ezért nem értik miért sír. Ezt a feszültséget pedig csak a gyerek ellen irányuló agresszióval tudják levezetni. Továbbá a gyerek megszületése eleve feszült légkört eredményez, hiszen hatására minden átalakul, esetleg anyagi nehézségeket is okozhat. Ezt a több irányból eszkalálódó feszültséget nagyon nehéz kezelni és levezetni.²⁷

Más amerikai kutatások szerint is a 3 év alatti kisfiúk azok, akik a legnagyobb valószínűséggel vannak kitéve a fizikai bántalmazás veszélyének. A fiúkat minden esetben gyakrabban és súlyosabban bántalmazzák. Ugyanakkor a kutatás azt is kimutatta, hogy a 3 év alatti gyerekeket az esetek 68%-ban az édesanyjuk bántalmazza, tekintettel arra, hogy ebben a korban a legtöbb időt vele töltik.²⁸ Szexuális abúzus esetén azonban a férfi elkövetők aránya már közel 90%²⁹

Véleményem szerint tehát nehéz meghatározni a veszélyeztetett korosztályt, hiszen minden életszakaszban más okból leselkedik veszély a gyerekekre, tulajdonképpen mindaddig kiszolgáltatót a gyermek, amíg önálló életvezetésre nem képes, és ez napjainkban egyre inkább kitolódik, a gyerekből egyre később lesz független felnőtt.

Ranschburg megállapítása szerint a gyermek fizikai bántalmazása fokozatosan alakul ki. „A szülő először csak frusztrálódik, tehetetlennek érzi magát, úgy érzi nem képes kapcsolatot teremteni gyermekével és nem képes hatni rá. Amikor végképp elfogy a türelme, végső elkeseredésében – kb. a gyerek két éves korában – megüti a gyereket. Ez először még nem igazi verés, lehet, hogy csak egy pofon, vagy egy kisebb ütés a pelenkára, azonban minden esetben hatásos, hiszen a gyerek nagyon megdöbben a nem várt következmény miatt. A szülő ekkor érzi úgy, hogy megtalálta a megoldást, azonban ah-

²⁴ PÁSZTHY 2007, 7. p.

²⁵ Fizikai bántalmazásra utaló jelek: haj hiány, bőr alatti beverzés, harapásnyom, égésnyom, csonttörések, foltotagatás nyoma, ismeretlen eredetű eszméletvesztések, koponyaüri sérülés, bordatörés, belső vérzés.

²⁶ KEREZSI 1995, 61. p.

²⁷ KEREZSI 1995, 61.o.

²⁸ TAMÁSI 2005, 32. p.

²⁹ SZÖLLŐSI 2005, 81. p.

hoz, hogy mindig a kellő hatást tudja elérni a veréssel, egyre durvább módszereket kell alkalmaznia. Így lesz az első gyenge pofonból rendszeres derékszíjjal verés. Csakhogy a gyerek egy idő után immunis lesz a bántalmazásokra, tehát a kívánt hatás elérésére már nem lesz alkalmas az erőszak, csak arra, hogy az agresszivitás, az ingerlékenység, a gyűlölet és a szabályok megszegésének élvezete szép lassan beépüljön a gyerek temperamentumába, és a személyisége részévé váljon”.³⁰

Annak ellenére, hogy Magyarországon törvény tiltja³¹ a gyermekekkel szemben a testi fenytés minden formáját, a tettegesség a mai napig sok helyen elfogadott. „Sokan úgy gondolják, hogy egy „atyai pofon” vagy egy kis „anyai elfenekelés” még nem családon belüli erőszak, belefér a nevelésbe. Pedig a pedagógia és a pszichológia tudománya már régóta hangoztatja, hogy a fizikai bántalmazás súlyos és megbocsáthatatlan, semmivel sem igazolható bűn, ráadásul még személyiségromboló hatású is, tehát lényegesen többet árt a gyermek személyiségfejlődése szempontjából, mint amennyit – esetleg – használnál. Összességében nincsen határ az atyai pofon és az erőszak között, a testi fenytés minden formája megengedhetetlen a gyermekekkel szemben, még akkor is, ha a legjobb szándékkal történik. A nevelés célja ugyanis nem az, hogy a gyermek rettegve a fizikai fájdalomtól engedelmeskedjék, hanem az, hogy megértse és átélje cselekedeteinek helyességét vagy helytelenségét, magáévá tegye, hogy mit szabad és mit nem.”³² A verések tehát csak átmeneti elrettentésre szolgálnak, a gyermekből pedig csak heves haragot, bosszúvágyat, a tehetetlenség érzését és önutálatot váltanak ki, melynek messzeszenő következményei lesznek.

„Az erőszaknak kitett gyermekek lelkében fortyog a harag. Senkit sem lehet verni, megalázni, rettegésben tartani, becsmérelni és a saját bajainkért hibáztatni anélkül, hogy az illető ne érezzen haragot. Az erőszakot elszenvedő gyermeknek azonban nincsen rá módja, hogy levezesse a dühét. Az indulat tehát szükségszerűen felnőttkorában talál levezető csatornát magának”.³³

Ennek ellenére Magyarországon családok százazezreibe alkalmazták ma is a testi fenytést, mint nevelési eszközt a gyermekek és a házastárs megrendszabályozására. A fizikai erőszak előfordulása nem függ sem a gazdasági, sem a társadalmi státusztól, de még az iskolázottságtól sem. Minden szinten előfordul. A legnagyobb valószínűséggel abban az esetben, ha az agresszort gyermekkorában szintén bántalmazták. Ugyanis, aki gyermekkorában szeretetteljes légkörben nevelkedett és a szülei sosem emeltek kezet rá, felnőtt korában biztosan nem fogja verni a családtagjait. Akkor viszont, ha olyan körülmények között nőtt fel, ahol azt tanulta, hogy a konfliktus kezelésének és a stressz levezetésének egyetlen megfelelő módja a fizikai erőszak, akkor felnőtt korában is ehhez a

³⁰ POPPER PÉTER – RANSCHBURG JENŐ – VEKERDY TAMÁS: *Sorsdöntő találkozások: szülők és gyermekek*. Budapest, 2005. 19–20. pp.

³¹ 1997. évi XXXI. törvény 6§ (5) bek: „A gyermeknek joga van az emberi méltósága tiszteletben tartásához, a bántalmazással – fizikai, szexuális vagy lelki erőszakkal – az elhanyagolással és az információs ártalommal szembeni védelemhez. A gyermek nem vethető alá kínzásnak, testi fenytésnek és más kegyetlen, embertelen vagy megalázó büntetésnek, illetve bánásmódnak.”

³² RANSCHBURG 2006, 29. p.

³³ FORWARD, SUSAN: *Mérgező szülők*. Budapest, 2000. 142. p.

jól bevált módszerhez fogja tartani magát, még akkor is, ha gyermekkorában ezerszer megfogadta, hogy sosem lesz olyan, mint a szülei. Ezek a fiatalok mivel hatalmas érzelmi hiányokkal és kielégítetlen szükségletekkel lépnek a felnőttkorba, akármilyen későn vállalnak is gyereket, sajnos nem lesznek érettek a gyermeknevelésre.

Hogy miért verik az emberek a gyermekeiket és partnereiket? Általában azért, mert nem képesek az indulataikat kezelni, és a felgyülemlett stresszt és frusztrációt nem tudják másként levezetni, csakis egy gyengébb személy ellen irányuló agresszív cselekedetben. Az esetek döntő többségében az agresszió valójában nem is a családtagok ellen irányul, csak náluk csapódik le. Tipikus eset, amikor a családfőt a munkahelyén rendszeresen megalázza a főnöke, rossz esetben többnyire a munkatársak előtt. A negatív kritikák miatt felgyülemlett haragot és feszültséget nyilvánvalóan nem fordíthatja afelé, aki felé szeretné, hanem marad a kézenfekvő megoldás, a legkisebb ellenállás irányába tör ki a düh. Az amúgy is túlhajszolt és kimerült szülő a gyermekén vagy házastársán fogja kitölteni a haragját, amit a főnökével szemben nem fejezhet ki.

A szülők tehát vagy azért verik gyermekeiket, mert úgy hiszik, hogy az hasznára válik és nem ismerik más, hatékonyabb módját a nevelésnek,³⁴ illetve azért, mert elégedetlenségüket, frusztrációjukat, tehetetlenségüket nem tudják más módon levezetni.

Vannak akik úgy gondolják, hogy a verés a nevelésnek szükségszerűen része, mert a gyerekek ezáltal tanulják meg tisztelni a szüleiket. Én úgy gondolom, hogy egyáltalán nem mindegy, hogy a gyerek azért fogad szót az apjának, mert fél, retteg tőle és gyűlöli, vagy pedig azért, mert szereti, tiszteli, nagyra tartja, ezért örömmel tesz eleget a kérésének.

Előfordulnak esetek, amikor mindkét szülő bántalmazza a gyermeket, de többnyire csak az egyik, a másik passzívan hagyja, hogy ez megtörténjen. A gyermekek a tétlenül szemlélő szülőre általában mégsem haragszanak, mindig találnak valami ésszerű magyarázatot arra, hogy miért nem tudott rajtuk segíteni. A helyzetet racionalizálva sokkal könnyebb elviselni, mintha beismerné, hogy valójában mindkét szülője cserbenhagyta.³⁵

A pszichikai erőszak:

A pszichikai erőszak alkalmazásának csak a fantázia szab határt, mivel az emberi leleményesség és gyűlölet igen változatos keveréke. A lélek kínzása körébe tartozik a rendszeresen ismétlődő kötekedés, sértegetés, fenyegetés, becsmérlés, megalázás, megszégyenítés, gúnyolás, kritizálás, érzelmi zsarolás. A gyermekben az értéktelenség, a szeretetlenség, a nem kívánság és hasznavehetetlenség érzésének keltése, az életkornak vagy fejlettségnek nem megfelelő elvárások támasztása, állandó félelemérzet vagy szorongás keltése, erőszakos, kegyetlen nevelés, bizarr büntetésmódok alkalmazása, érzelmileg kiszámíthatatlan magatartás, szociális izoláció, erkölcsi megrontás, deviáns viselkedésre tanítás, kényszerítés.³⁶

³⁴ Gyakran hallani ezektől a szülőktől, hogy engem is vert az apám, mégis rendes ember lett belőlem, avagy éppen ezért lett belőlem rendes ember.

³⁵ FORWARD 2000, 134. p.

³⁶ PÁSZTHY 2007/4, 18. p.

A sértegetés során az agresszor folyamatosan és fölényesen kritizál. Akár alappal, akár alap nélkül teszi azt, célja a rombolás, a megalázás, hogy a másik minél kisebbnek, méltánytalanabbnak és hitványabbnak érezze magát, hogy elhiggye, semmi módon nem méltó arra, hogy szeressék. Az elutasítás különösen gyermekkel szemben nagyon súlyos károkat képes okozni, de a felnőtt nő és férfi önbizalmát is porig rombolhatja. Sok esetben megelőzi vagy kíséri a fizikai erőszakot, de önmagában is előfordulhat. Alapvető célja az, hogy az áldozat önértékelését szétzúzza, és ezt a célt sajnos mindig el is éri.

A pszichikai terror alkalmazásakor két probléma is felmerül. Egyrészt, hogy nehezen definiálható és rendkívül nehéz bizonyítani az elkövetést, másrészt, hogy sokkal komolyabb és mélyre hatóbb hatást vált ki, mint a fizikai erőszak. Ahogy az áldozatok fogalmaznak: a testi seb begyógyul, de a lelki sebek egy életen át megmaradnak. A megalázás, szándékos és tartós pszichológiai kínzás azért különösen megrendítő gyermekek esetén, mert súlyosan kihat a gyermek személyiségfejlődésére. Legsúlyosabb következményekkel a szeretetmegvonással való büntetés, a gyermek ügyességének, rátermettségének, értelmi képességének folyamatos kétségbe vonása jár.

A lekicsinylő bírálatok, a degradáló megjegyzések a gyermekek számára negatív üzeneteket hordoznak, és drámai módon befolyásolják a lelki egészségüket. A kegyetlen szavaknak sokkal nagyobb hatalma van a gyerek fejlődésében, mint gondolnánk. Különösen káros, ha a gyermek külsejét, intelligenciáját, képességeit, vagy éppen emberi értékeit gyalázzák rendszeresen. Még akkor is, ha a szülő azzal védekezik, hogy csak viccelt. Egy kisgyermek ugyanis nem tud különbséget tenni igazság és tréfa, fenyegetés és jópofaság között. Ha sokat bántják kisebb korában, akkor felnőttként sem fogja soha megérteni a viccet, minden tréfás megjegyzést, szó szerint fog értelmezni és a személye elleni támadásnak véli.³⁷

Továbbá igen negatívan hat a gyermek érzelmi fejlődésére, hogy a „mérgező szülők” a nekik nem tetsző magatartásra büntetéssel és szeretet megvonással reagálnak.³⁸ Ez ugyanis a gyermek önbizalmát és önértékelését rombolja. Felnőtt korában is képtelen lesz hinni magában, a kapcsolatok kezdeményezése terén pedig bátoratlanná válik, mert fél a csalódástól, az elutasítástól.

Házastársak között igen kiélezett és akár kölcsönös is lehet a lelki terrorizálás, hiszen a pár mindkét tagja jól ismeri a másik gyenge és érzékeny pontját. A nők általában a férfi képességeit, sikereit és szexuális teljesítményét becsmérlik, a férfiak pedig a nő kompetenciáját, gyermeknevelési képességeit és szexuális vonzerejét vonják kétségbe.

A vádaskodás főleg nők körében bevett szokás, amely a másik megalázásában, nevetéssé tételében, lejáratásában nyilvánul meg. Ilyenkor az elkövető igyekszik minél szélesebb körben panaszkodni a másik jellemére, idegállapotára, viselkedésére, lehetőleg úgy, hogy az érintettnek ne legyen lehetősége a védekezésre. A kibeszélés, a megbélyegzés és az összeugrasztás kiválóan alkalmas a szociális manipulációkhoz, mert rombolja az áldozat tekintélyét, presztízsét és önértékelését.

Az érzelmi zsarolás is gyakori a házastársak között, főként a patológiásan működő családokban. Ez a fajta magatartás nem a másik önértékelésének lerombolására irányul, hanem a másik feletti hatalom megszerzésére. Ez általában hiú, tartalmatlan, éretlen és

³⁷ FORWARD 2000, 104. p.

³⁸ FORWARD 2000, 179. p.

önző emberek fegyvere a másikkal szemben. Különböző módszerekkel igyekeznek mindig a középpontba kerülni. Esetükben gyakori az öngyilkossággal fenyegetőzés.

A pszichikai terror körébe tartozik továbbá a reprodukciós jogok korlátozása is (nem kívánt gyermek vállalása vagy abortuszra kényszerítés) amely szintén komoly lelki sebeket okozhat.³⁹

A szexuális erőszak:

A szexuális erőszak mozgatórugója általában nem a leküzdhetetlen nemi vágy, hanem az áldozat akarátának megtörése, megalázása, alacsonyabb rendűségének éreztetése.

A szexuális erőszak áldozata többnyire nő vagy gyermek, de elvileg férfi ellen is irányulhat, bár lényegesen ritkábban. A nők sok esetben nem panaszkodnak férjük erőszakos szexuális magatartására, tehát ezek a házasságon vagy párkapcsolaton belül elkövetett erőszakosságok többnyire titokban maradnak, ha végül mégis napvilágra kerülnek a történetek, akkor azt nagyon nehéz bizonyítani. A nők sokáig nem szólnak, mert a mai napig élnek azok a társadalmi előítéletek, hogy az asszony házastársi kötelessége a férfi szexuális igényeinek kielégítése.

Az erőszak mértékét tekintve különbséget kell tennünk a felnőttel és a gyermekkel szemben elkövetett szexuális erőszak között. Ha felnőttel szemben követik el, sokkal nagyobb fokú erőszakra van szükség, hiszen a felnőtt tisztában van vele, hogy mit akar és mit nem, így többnyire csak kényszerrel vagy fenyegetéssel lehet rábírní a nem kívánt szexuális magatartásra.

A gyermekkel szemben azonban nem szükséges fizikai erőszakot alkalmazni, egy kisgyerek már a verbális agressziótól is eléggé megretten ahhoz, hogy a felnőtt azt csináljon vele, amit akar. Továbbá sok esetben a csábítás is működik, akár szép szavakkal, ígéretekkel és ajándékokkal is rá lehet venni a gyermeket a szexuális játékokra, hiszen nem tudja, hogy mi történik vele. Amíg csak olyasmit tesznek vele, ami nem okoz neki fájdalmat – minél kisebb, annál biztosabb – nem veszi észre, hogy ez nem helyénvaló. Az elkövetők gyakran igyekeznek rávenni a gyereket, hogy ne mondja el senkinek mi történt köztük, mert az egy nagy „Titok”. Visszataszító dolog – és messzemenő következményei lehetnek a személyiségfejlődésére nézve – kihasználni a gyermek tudatlanságát, felnőttekbe vetett hitét és bizalmát.

A – természetesen nagyfokú látenciával rendelkező – statisztikai adatok⁴⁰ szerint évről évre növekszik a szexuális erőszak áldozatává vált gyermekek száma. Álláspontom szerint azonban ennek nem az az oka, hogy valóban egyre több aberrált ember él köztünk, hanem inkább az, hogy ma már az orvosok, pedagógusok és szomszédok jobban odafigyelnek a jelekre, ezért hamarabb kiderül, ha a gyermeket molesztálják.

A szexuális bűncselekmények többségét nem idegenek, hanem rokonok, ismerősök követik el a gyermekek ellen, tehát olyan személyek, akikben a gyerek megbízik, akiket szeret. Ezért okoz különösen nagy lelki megrázkódtatást az ilyesmi. A szexuális bán-

³⁹ GALAJDA ÁGNES – SZEPESHÁZI PÉTER: *A családon belüli erőszak különböző aspektusai a szakemberek gyakorlatában*. Családi Jog, 2010/4, 33. p.

⁴⁰ Az elkövetett erőszaknak csak kb. 2-8 %-át jelentik a rendőrségnek

talmazás elkövetője leggyakrabban (75%) családtag vagy nem rokon ismerős (20%), csak a legtrikább esetben idegen személy (5%).⁴¹

A gyermek ellen irányuló erőszak során a legveszélyeztetettebb korosztály lányok esetén a 10-15 éves kor, fiúknál a 6-8 és 14-16 éves kor.⁴² A gyermek ellen elkövetett erőszak szintén sokszor titokban maradhat, hiszen egy gyermeket sokkal könnyebb megfélemlíteni és rettegésben tartani, mint egy felnőttet. A félelmét tovább fokozza, hogy az elkövetőnek – többnyire – teljesen kiszolgáltatott. A gyermek molesztálásakor az áldozatban megjelenik az irracionális büntudat, amely szintén meggátolja, hogy a dolgok kiderüljenek.

A gyermek magát okolja a történektért, bűnösnek, mocskosnak és undorítónak érzi magát, szégyelli, hogy ez megtörténhetett vele. A félelmen túl, a szégyenérzet az, amely meggátolja abban, hogy a bűncselekményről beszámoljon valakinek. Sajnos sok esetben a társadalom és a hatóságok is úgy vélekednek, – illetve az elkövetők is ezzel védekeznek – hogy a gyermek viselkedett túl kihívóan, ő ingerelte a felnőttet a túlfűtött szexuális viselkedésével. Ez a hozzáállás mindenképpen elítélendő és rendkívül romboló hatású, hiszen, még ha így is volt (amely szinte lehetetlen, de bizonyos esetekben elképzelhető),⁴³ a felnőttnek kell az eseményeket irányítani és nem a gyermektől elvárni, hogy felnőtt módjára viselkedjen. Álláspontom szerint minden esetben a gyermek az áldozat, függetlenül attól, hogy a felnőttek szívesen állítják ennek ellenkezőjét.

A szexuálisan bántalmazott gyerekek olyan fokú lelki sérüléseket szenvednek, hogy felnőtt korukra szinte biztosan képtelenek lesznek a normális szexuális életre. Vagy teljesen elutasítják a szexualitást és aszexuálisak lesznek, vagy aberrált vágyaikat perverz módon kielégítő beteg emberekké válnak. Az apjuk⁴⁴ által molesztált lányok pedig szinte kivétel nélkül alkalmatlanok lesznek az anyai szerepre,⁴⁵ továbbbörökítve ezáltal a szenvedést. Ezen túlmenően önmagukat egész életükben gyűlölni fogják, akár felfedik a titkot, akár nem. („Hogyan tisztelje önmagát, amikor a saját apja törvényen kívülre került és megszegte az incesztus tilalmát? A feljelentés következtében szülei elváltak, őt kivették a családjából, és az anyja végül öngyilkos lett.”)⁴⁶

A szexuális abúzus titkával terhelt család általában visszavonultan él saját zárt világában, a külvilággal csak kevés kapcsolatot tart, hiszen a titkot meg kell őrizni, ezért nagyon fontos, hogy a környezet figyeljen a gyermek magatartásában mutatkozó egyértelmű jelekre, úgy, mint fizikai és pszichés kimerültség, az evés visszautasítása, szomorúság, közömbösség, a felnőttektől való félelem vagy intenzíven kihívó viselkedés, erotikus mozdulatok ismételtetése.⁴⁷

⁴¹ PÁSZTHY 2007/4, 18. p.

⁴² HEGEDŰS J.-PINTYI Z.: A gyermekbántalmazásról röviden pedagógusoknak. http://www.rev8.hu/csatolmanyok/jogidokok/jogidokok_20.pdf 2012. november 11.

⁴³ A gyermek, mivel szereti a felnőttet, szívesen játszik vele fantázia játékokat, esetleg papás-mamást, de ezek a játékok végig a gyengéd szeretet szintjén maradnak. A kóros hajlamú felnőttek ezt félreérthetik és szexuális incselkedésként értelmezhetik.

⁴⁴ Sajnos az esetek döntő többségében az édesapa az elkövető, amely még súlyosabb terhet ró az áldozatra, hiszen az egyik legősibb törvény megszegését jelenti, illetve a bizalmat teszi lehetetlenné.

⁴⁵ MÉRAI, MAGDOLNA: *Bűbajos nagyszülők-a bántalmazás többgenerációs átöröklése*. Budapest, 2006. 53. p.

⁴⁶ MÉRAI 2006, 61. p.

⁴⁷ MÉRAI 2006, 45. p.

Gazdasági függőségben tartás és elidegenítés:

A kettő rendszerint együtt jár, az elkövető tulajdonának tekinti áldozatát és ennek megfelelően is viselkedik vele. Szélsőséges módon korlátozza a másik szabadságát: meghatározza, kivel találkozhat, melyek a napi teendői, mikor, kivel és milyen célból hagyhatja el az otthonát. Általában gyanakvó, paranoid és féltékeny magatartás társul hozzá.

Ilyen esetben gyakran felmerül a kérdés, hogy az áldozat, aki általában nő, ezt miért tűri el? Azért, mert ez a magatartás nem egyik pillanatról a másikra alakul ki, hanem fokozatosan. A kapcsolat elején még vonzó is lehet a nő számára, hogy a férfi ilyen rájongva szereti, ennyire félti, ennyire aggódik érte, csak később válik nagyon terhessé az állandó elszámoltatás és ellenőrzés. A megdöbbenés pedig akkor jön, amikor először fordul elő, hogy a nő öt perccel később ért haza, mint ígérte.

Mivel egy idő után még arra is engedélyt kell kérnie, ha el akarja hagyni a lakást, szép lassan minden baráti és családi kapcsolata megszűnik. Ez a bántalmazó számára azért kifizetődő, mert az áldozat így nem tud kihez segítségért fordulni.

A gazdasági függőséget is igen könnyen ki lehet alakítani. A férfi nem engedi a nőt dolgozni (azt mondja neki: maradj itthon a gyerekekkel, ez az anyák dolga, vagy maradj itthon velem, neked nem kell dolgozni, eleget keresek én). Egy idő után a nő, már ha akar, se tud visszamenni dolgozni, mert annyira kiesett a munka világából és a gyakorlatból.

Roszsabb a helyzet, ha gyermekek is vannak, mert akkor az anya még inkább eltűr minden megaláztatást, mert tudja, hogy a gyermekeiről egyedül nem tudna gondoskodni.

Elhanyagolás:

Az elhanyagolás általában a gyermekekkel és az idős, beteg családtagokkal szemben valósul meg, a gondozás, gondoskodás, védelem, táplálás elmulasztásával. Az elhanyagolás többféle módon is megnyilvánulhat: az alapvető testi-egészségügyi szükségletek kielégítésének elhanyagolása (pl.: etetés, gyógyszerezés, mosdatás), az ellenőrzés hiánya (a gyermeket őrizetlenül hagyja, nem járítja iskolába), emocionális elhanyagolás (érzelmi szükségletek figyelmen kívül hagyása, közöny, szeretethiány), ignorálás, semmibe vétel.

A gyermeknek szeretetre, gondoskodásra, érzelmi biztonságra és szoros kötődésre van szüksége az egészséges fejlődéshez, amennyiben ezt nem kapja meg, annak súlyos következményei lesznek rövid és hosszútávon is. Az érzelmileg elhanyagolt csecsemő egykedvű, közömbös, igyekszik elszórákoztatni magát, ringatja, simogatja magát vagy rázogatja a fejét. Tekintete nem érdeklődő, hanem kiüresedett, apatikus. Nagyobb gyermekeknél tapasztalható az alacsony önértékelés, fejletlen empátiás készség, beszédfejlődési zavarok, retardált kognitív fejlődés, regresszív viselkedés, koncentrációs nehézségek, hanyatló iskolai teljesítmény. Az elhanyagolt gyerek nehezen motiválható,

nehezen kommunikál. Serdülőkorban pedig megjelennek az önpusztító magatartásformák: alkohol, dohányzás, droghasználat, kritikátlan szexuális kapcsolatok.⁴⁸

A gyermekkori elhanyagolás következtében rendkívüli módon megnő a személyiségzavarok kialakulásának kockázata, a depresszióra, szorongásra, agresszióra és a betegségre való hajlam, továbbá az önértékelés és az énkép súlyosan sérül.⁴⁹

A családon belüli erőszak mely családokban fordulhat elő?

Széles körben elterjedt tévhit, hogy a családon belüli erőszak csak alacsonyan iskolázott, alacsony gazdasági/társadalmi státuszú családokban fordul elő. Valójában bármely iskolázottsági szinten, akármilyen státuszú családokban megjelenhet és előfordulása minden szinten nagyjából egyenletes.

Az előfordulás tekintetében a legbiztosabb előrejelző a családtagok személyisége és a családi előzmények. Leginkább a nárcisztikus személyiségzavarral⁵⁰ küszködők válnak a családon belül agresszorra, illetve ha valaki családon belüli erőszak áldozata volt gyermekkorában, akkor drámai mértékben megnövekszik annak valószínűsége, hogy felnőtt korában hasonló helyzetbe fog kerülni. Amennyiben az áldozat férfi, könnyen lehet, hogy ugyanolyan agresszor lesz, mint az ő apja volt gyermekkorában. Ha az áldozat nő, akkor pedig vagy nagyon elhanyagoló és durva lesz a gyermekeivel, vagy pedig olyan partnert választ magának, aki mellett újra kell élnie a gyermekkorában elszenvedett sérelmeket.

A családját folyamatos terrorban tartó, őket rendszeresen bántalmazó és megalázó családfő szinte minden esetben kóros személyiségű, ezért a megbüntetése önmagában nem fogja meghozni a várt eredményt.

Az erőszak előfordulásának valószínűségét növelik a következők: bizonyos szociokulturális hagyományok („a gyerek csak akkor tanul, ha verik”, „az asszony verve jó”), az alkohol és drogfüggőség, az erőszak előfordulása valamelyik családtag korábbi életében, durva akciófilmek rendszeres nézése, autoriter személyiség.

Az amerikai kutatások szerint a családon belüli erőszak megjelenésének alapja mindig egy elhúzódó, vagy ismétlődően megjelenő konfliktus, ami rendszerint a gyerek miatt alakul ki. Második helyen áll, mint vitaforrás a pénz, majd a házimunka megosztása, a szabadidő eltöltésének módja és végül a szex. Fokozott rizikófaktort jelenthet a rossz anyagi helyzet és a munkanélküliség. „Azoknál a családoknál, ahol nincsen gyerek, ott a feleségverés vagy egyáltalán nem fordul elő, vagy igen kis számban, a gyerekek számával nő a tettlegeesség gyakorisága.”⁵¹

A magyarországi közvélemény-kutatások szerint is meghatározó a család mérete az agresszió megjelenésénél, tehát minél nagyobb a család, minél több a gyermek, annál

⁴⁸ PÁSZTHY 2007/4, 20. p.

⁴⁹ RANSCHBURG 2006. 25. p.

⁵⁰ A nárcisztikus személyiségzavar jellemzői: kikövetelik maguknak a környezet állandó figyelmét és csodálatát, ki vannak éhezve az elismerésre. Egy nárcisztikus személy tipikus tulajdonságai: idegenekkel nyájas, egyébként lekezelő, rideg, sznob. Önelégült, aki mindenkinél felsőbbrendűnek képzei magát. Arrogáns, aki dühvel reagál minden kritikára és frusztrációra.

⁵¹ TAMÁSI 2005, 32–36. pp.

biztosabb az erőszak előfordulása. Az sem mindegy, hogy mekkorák a gyerekek. A kicsi gyerekek és a fiatal szülők tovább fokozzák a viták valószínűségét, amely a magyar tapasztalatok szerint az esetek döntő többségében a pénz (illetve annak hiánya) miatt alakul ki.⁵²

A hazai kutatások szerint fokozott valószínűséggel jelenik meg a családon belüli erőszak azokban az esetekben, ahol a terhesség nem tervezett (házasságon kívül, vagy az előtt születik meg a gyermek), nem kívánt, illetve, ha a szülők nagyon fiatalok. A következő faktorokat azonosították a kutatók, amelyek a későbbi gyermekbántalmazás lehetőségét előre jelzik, vagy azzal szorosan összefüggnek: alacsony születési súly, koraszülés, újszülöttkori szeparáció az élet első hat hónapjában (huzamosabb ideig tartó kórházi tartózkodás az anya vagy a gyerek betegsége miatt, vagy ha a szülők valamelyike börtönben volt a kritikus időszakban), amely miatt eleve gyengébb lesz az anya és gyermeke közötti kötődés. A kötődés hiánya vagy gyengesége bizonyítottan szoros kapcsolatban áll a gyermekbántalmazással. Kutatták továbbá azokat a gyermeki jellemzőket, amelyek szintén könnyen vezetnek bántalmazáshoz: hiperaktív viselkedés, sokat síró, rosszul evő, testi kontaktust, ölelgetést elutasító gyerekek. Fokozott veszélynek vannak kitéve a „rossz jelképeivé vált gyerekek”, akik rossz házasságba⁵³ vagy elromlott kapcsolatba születtek, illetve, akkor, ha az anyát, még a terhesség idején elhagyja az apa.⁵⁴

Ranschburg szerint kiemelkedő jelentősége van annak is, hogy a megszületett gyermek mennyire felel meg a szülői elvárásának. Abban az esetben ugyanis, ha a gyermek temperamentuma és bontakozó személyisége nem illik a család életstílusához, akkor ez biztosan számtalan konfliktus forrása lesz, és nagy bizonyossággal jelzi előre az erőszak megjelenését. „Ha más van a gyerek puttonyában, mint amit a szülő elvárt, akkor mindig gond van és ennek jelei már a második évben megfigyelhetők, kimutathatóak.”⁵⁵

Családon belüli erőszak esetén az egész család kezelése szükséges. Az áldozatokat segíteni kell a trauma feldolgozásában, az elkövetőt pedig meg kell szabadítani agresszív késztetéseitől, támogatni kell a stressz-kezelés és gyermeknevelés alternatív módjainak elsajátításában. Meg kell szakítani a több generációs erőszak ciklusokat, amelyben a szülők rendszeresen bántalmazták a gyerekeiket, akik aztán felnőve ugyanezt teszik saját gyerekeikkel.

A családon belüli erőszak jelenségével foglalkozó szakértők (Morvai Krisztina, Ranschburg Jenő) álláspontja szerint az agresszió megjelenése a családi örökség – a szülők milyen körülmények között nőttek fel, milyen tapasztalatokat hoztak otthonról – és az agresszor személyiségjegyeinek függvénye, tehát bármilyen gazdasági-társadalmi státuszú családban előfordulhat.

Kerezsi szerint azonban számtalan vizsgálat utal arra, hogy a családon belüli erőszak megjelenésének okai között elsődlegesen az anyagi gondokat, a szülők beilleszkedési zavarait és deviáns életvitelét valamint az életkörülmények elégtelenségét emelhetjük ki. Álláspontja szerint a veszélyeztető családokra általában az átlagosnál nagyobb csa-

⁵² TAMÁSI 2005, 49. p.

⁵³ Gondoljunk csak Németh László: *Iszony* című művére

⁵⁴ KERESZI 1995, 59–60. pp.

⁵⁵ RANSCHBURG 2005, 21. p.

ládnagyság és az atipikus családi struktúra jellemző.⁵⁶ Állításait Fehér empirikus kutatásának adatai is alátámasztják, mely szerint az alacsony iskolázottság az előnytelen munkaerőpiaci pozíció és az alacsony jövedelem kockázati tényezőt jelent.⁵⁷ Véleményem szerint mindezen kockázati tényezők összefoglalhatók és a fokozott stressz köré csoportosíthatók.

Frivaldszky a szülők családi állapotára helyezi a hangsúlyt, véleménye szerint, amennyiben a szülők házasságban élnek, nem fordulhat elő családon belüli erőszak, csak azokban az esetekben, ha a szülők élettársi kapcsolatban vannak, hiszen egy ilyen együttélés lényege hiányzik: a tisztelet.⁵⁸

Az empirikus kutatások és a statisztikai adatok is ellentmondanak a fenti állításoknak, ugyanis az elkövető és a sértett az esetek 41%-ában házasságban, 28%-ában élettársi kapcsolatban élt egymással, 19% esetében pedig elváltak.⁵⁹

Álláspontom szerint mindkét megközelítés hibás, hiszen – tekintve, hogy semmilyen elfogadható statisztikával nem rendelkezünk az előfordulás vonatkozásában – nem tudhatjuk, hogy mi zajlik a zárt ajtók mögött. Éppen ez a probléma lényege, az erőszak családon belül történik, senki sem tud róla. Elképzelhetőnek tartom továbbá, hogy a magasabb gazdasági-társadalmi státuszú családok kifinomultabb módszerekkel rendelkeznek a probléma elkendőzésére, mint az amúgy is hátrányos helyzetben lévő családok, akik nem sokat adnak a látszatra.

A rosszul működő családi alrendszerekben a családfő eszköztára eleve hiányos. A családtagok befolyásolásának számtalan fejlett eszköze van, többek között a verbális meggyőzés, érvelés által, és a mintaadó, példaértékű magatartás. Ezzel szemben az agresszor problémamegoldó és konfliktuskezelő eszköztára kimerül az erőszak enyhébb vagy súlyosabb formáinak alkalmazásában, így az erőszak válik a családi kommunikáció eszközévé. Mivel ilyen esetekben a külső kontroll hiányzik, nagy a veszélye annak, hogy a probléma eszkalálódik, az agresszió pedig fokozódik.⁶⁰

A vertikális családok:

A családi viszonyok egyértelmű alá- és fölé rendelődésen alapulnak, az alsóbbrendű családtag feltétlen engedelmisséggel tartozik a felsőbbrendű felé, még akkor is, ha a kívánsággal egyáltalán nem ért egyet, azt nem kívánja. A vertikális családban a kényszer, az erőszak és a félelem biztosítja a családfő dominanciáját. A főszabály az, hogy a domináns családtag parancsol és büntet, az alárendelt pedig engedelmeskedik és szenved. A büntetés nincs arányban és többnyire összefüggésben sem a vétkekkel, az többnyire csak ürügy az agresszióra. Ez az úgynevezett Homokzsák-effektus. Főleg az autoriter személyiségű családfő esetében gyakori, hogy valami miatt frusztrált, feszült, de ezt a frusztráció miatt kialakult agresszióját nem irányíthatja az ellen, aki kiváltotta – például

⁵⁶ KEREZSI 1995, 43. p.

⁵⁷ FEHÉR LENKE: *A nők sérelmére elkövetett családon belüli erőszak empirikus vizsgálata* in.: (szerk.): VIRÁG GYÖRGY: *Családi iszonyok*. Budapest, 2005. 176. p.

⁵⁸ FRIVALDSZKY JÁNOS: *Szempontok a családvédelmi törvény értékeléséhez*. Iustum – Aequum – Salutare 2012/2, 62. p.

⁵⁹ FEHÉR 2005, 175. p.

⁶⁰ KEREZSI 1995, 53. p.

a munkáját kritizáló főnöke ellen – ezért a családja gyengébb tagjain vezeti le a feszültséget.⁶¹

Horizontális családok:

A demokratikusan szerveződő családokban mindenki egyenrangú, a fontos kérdésekben közösen dönthetnek, kölcsönösen szeretik és tisztelik egymást. Az ilyen családokban szinte sosem fordul elő erőszak. Konfliktusok természetesen itt is lehetnek, de ennek feloldása és kimenetele nagyban különbözik a vertikális családokétól. Többek között abban, hogy a kifejezésre juttatott indulat és ellenszenv őszinte és valóban a másik ellen irányul. Teljesen természetes, hogy még egy jól működő kapcsolatban is lehetnek viták, konfliktusok, de azt a másik fél magatartása váltja ki, nem pedig egy harmadik, kívülálló személy által okozott sérelmet akarnak egymáson megtorolni.⁶²

Az amúgy teljesen „normális” családokban is – tehát ahol egyik fél sem volt gyermekkorában áldozat és egyik sem szenved valamilyen személyiségzavarban – nagyon megszűre elmehet az ellenségeskedés, de ezt jól el kell tudni különíteni a családon belüli erőszak megnyilvánulásaitól. A rosszul működő, de nem patológiás kapcsolatokban gyakran megjelennek a „játszmák”, amelyek könnyen és gyorsan el tudják mérgezesíteni a felek kapcsolatát, de bizonyos esetekben éppen ezek a játszmák tartják hosszú időn keresztül életben a haldokló kapcsolatot. A játszmák során az „áldozat” és az „elkövető” szerepe folyamatosan cserélődik, a felek kölcsönösen gyötrik egymást.

Az elkövetők személyiségjegyei

Statistikailag a tipikus elkövető 36-45 év közötti, általános vagy szakmunkásképző iskolát végzett, házastársi vagy élettársi kapcsolatban élő, rossz szocio-ökonómiai státuszú férfi.⁶³

Általában elsőre megnyerő, udvarias emberek, akik nagyon hamar kifejezésre juttatják érzéseiket. Társfüggőségük miatt szinte már az első randevún szerelmet vallanak, és a lánykérés is hónapokon belül bekövetkezik. Úgy rohanják le a nőt, mint a szélvész, és mire az észbe kaphatna, már késő. Először nagyon szimpatikus, hogy a férfi mennyire aggódik a feleségéért, hiszen a féltékenység csak szerelmének bizonyítéka, de az állandó elszámoltatások, számon kérések és ellenőrzgetések hamar igazán terhekké válnak.

A folyamatosan mindenre és mindenkire féltékeny férfiakat belső bizonytalanság és súlyos önértékelési problémák jellemzik, ehhez társul a birtoklási vágy és az állandó gyanakvás, tehát a paranoid karakter féltékenysége nem a szerelem kifejezése, hanem a saját tulajdona iránt érzett aggodalom.

Az erőszakos férfi egocentrikus. Úgy érzi, sőt szentül hiszi, hogy a világ körülötte forog. Elvárja a feleségétől, hogy minden kívánságát teljesítse és folyamatosan kiszolgálja. Az ilyen ember alacsony stressz toleranciája miatt elvárja azt is, hogy a gyermekei

⁶¹ RANSCHBURG 2006, 35–39. pp.

⁶² RANSCHBURG 2006, 37. p.

⁶³ FEHÉR 2005, 178. p.

legyenek – lehetőleg – láthatatlanok. A gyerekzsivaj ingerli. A gyerekekkel csak akkor törődik, ha éppen ahhoz van kedve, minden cselekedete csak a saját jólétét szolgálja, mások igényeire és érzéseire érzéketlen.

Jellemző rájuk továbbá az önkontrollgyengeség, az előítéletesség, a felelősség áthárítása az ártatlan családtagokra. Hajlamosak a bűnbakképzésre. Saját erőszakos cselekedeteiket bagatellizálják. Sajnos azok a fiúk, akik ilyen apa mellett nőnek fel, akaratlanul is elsajátítanak egyfajta életszemléletet és konfliktuskezelési módot, amelyet majd felnőtt életükben ők is alkalmazni fognak.

Sok esetben az alkohol is kiemelkedő szerepet játszik a bántalmazásoknál, azonban önmagában az alkohol nem tesz valakit agresszívvá. Vannak emberek, akik nagy mennyiségű szesz elfogyasztása után is békések maradnak, és vannak, akiknek egy kortyot sem kell inni ahhoz, hogy vadállatként viselkedjenek. Tehát az alkohol csak arra való, hogy feloldja a gátlásokat, amelyek megakadályozzák a vulkán kitörését. A hiba az alapszemélyiségben keresendő, nem a szeszben.

Általában olyan nőt választanak maguknak, aki olyan családból származik, ahol a „hagyományos értékek” szerint éltek, és a lányt engedelmességre nevelték, arra, hogy a legfontosabb feladata a férfi és a gyermekek ellátása. A szegényebb sorból származó, alacsony iskolai végzettségű, fiatal, lehetőleg magányos, alacsony önbecsüléssel rendelkező, nem jómódú és nem túlzottan vonzó nőket részesítik előnyben, mert tudják, hogy velük szemben könnyebb lesz a fölényüket érvényesíteni.

Az áldozatok személyiségjegyei

Nyilvánvaló, hogy ezek az asszonyok is betegek, még ha nem is annyira, mint a férfiak, akik megkeserítik az életüket. Ezek az asszonyok egyrészt társfüggőségben szenvednek, másrészt a személyiségfejlődésük gyermekkorukban olyan rossz irányba indult el, hogy még felnőtt fejjel sem képesek egyedül megállni a lábukon.

A bántalmazott nőkre jellemző az úgynevezett tanult tehetetlenség,⁶⁴ amely hosszú időn keresztül fennálló, nagyfokú stressz (jelen esetben a testi vagy lelki bántalmazás) következtében alakul ki. Az áldozat fásult, visszahúzódó és depressziós lesz, mert „megtanulta” hogy esélye sincs a menekvésre, beletörődik a megváltoztathatatlanul hitt helyzetbe és semmit sem tesz annak érdekében, hogy az élete jobb legyen.

A másik lehetőség, hogy maga is agresszív lesz, és végső elkeseredésében megöli bántalmazóját. Egy 2002-ben készült vizsgálat tanúsága szerint a megkérdezett szabadságvesztés büntetését töltő nők 60%-a partnere ellen követett el erőszakos bűncselekményt. A kutatásból az is kiderült, hogy az elkövetőket gyermekkorukban rendszeresen bántalmazták, a párkapcsolatuk súlyos konfliktusokkal volt terhelt, a társuk többségében alkoholista volt, de gyakran ők maguk is. Alacsony iskolázottságú és alacsony jövedelmű családban éltek.⁶⁵

A gyerekeknek még kevesebb esélye adódik kitörni a rosszul működő családból, hiszen számukra ez a természetes, ezt szokták meg, ebben nőttek fel. Még ha érzik is,

⁶⁴ ATKINSON–HILGARD: *Pszichológia*. Budapest, 2005. 533. p.

⁶⁵ TAMÁSI 2005, 49. p. Fehér Lenke és Parti Katalin vizsgálatai

hogyan szenvednek, az érzést nem tudják mihez mérni, hiszen sosem voltak boldogok. A legtöbb bántalmazott gyermek akkor eszmél rá, hogy nem az a normális, ahogyan ők élnek, amikor a televízióban másfajta családdideált látnak a filmekben. Azonban ezekről is azt gondolják, hogy csak tündérmese, ilyen a valóságban nincsen.

Az esetek többségében tehát a gyermek természetesnek veszi a családban megjelenő konfliktusok megoldásának erőszakos módját, hiszen kicsi korától kezdve ebben a környezetben szocializálódott. Emiatt eszébe sem jut, hogy védekezzen vagy fellépjen ellene.⁶⁶

A családon belüli erőszak hatása a gyermekekre

A fejlődéslelektan képviselői már régóta tudják, hogy a korai anya-gyermek kapcsolat minőségének és a családi környezetnek életre szóló következményei lehetnek az ember személyiségére nézve, ezért egyáltalán nem mindegy miként alakul a gyerekkora. „A felnőttkori karaktervonásokban megtaláljuk a valaha volt szülő-gyermek kötés minőségét.”⁶⁷

A kisgyerekekre még jellemző, hogy a szankciót függetlenítik a történetektől. Például, ha egy három-négy éves gyerek azt látja, hogy egy másik gyerek valami helyeset cselekszik (pl.: elmosogat), de a szülei mégis megbüntetik érte, akkor ebből azt a következtetést vonja le, hogy biztosan azért kapott ki, mert rossz volt, tehát a büntetés minősíti a cselekvést. Az öt-hat évesek ebben a helyzetben már elbizonytalanodnak, ezért azt mondják – a cselekvés és a szankció ellentmondását feloldandó – hogy a gyerek biztosan azért kapott ki, mert korábban valami rosszat tett. A gyerekek hét éves korukig képtelenek arra, hogy a szülői szankciót igazságtalannak minősítsék. Ők még úgy gondolják, hogy ha büntetést kapnak, akkor biztosan rosszak voltak, ennek talaján alakul ki az irracionális büntudat, amely később fixálódik és komoly személyiségtorzuláshoz vezet. Állandó önértékelési problémái lesznek, szorongó és visszahúzódozó lesz.⁶⁸

Az erőszakkal telített családnak rengeteg energiáját emészti fel, hogy mindent megtesznek annak érdekében, hogy a normális család benyomását keltsék. A kívülállók számára sokáig nem is tűnik fel, hogy baj van. A gyermekekre nézve ennek a látszatnak a fenntartása különösen romboló hatású. Lehetetlen, hogy erős önbizalma fejlődjön ki, állandó büntudata van amiatt, hogy hazudnia kell. Emiatt később is kételkedni fog abban, hogy az emberek vajon hisznek-e neki, ezért egy idő után kerülni fogja a barátkozást és elmagányosodik.⁶⁹ Vagy a barátai körében is állandóan hazudozni fog, esetleg a megtörtént eseteket felnagyítja, kiszínezi.

Főleg alkoholista családokban fordul elő gyakran, hogy a gyermeket levegőnek nézik, nem törődnek vele, „csak nő, mint a fű”. Az ilyen gyermekek rendkívül magas tűrőképességgel fogadják el az elfogadhatatlant, náluk a szeretet és a durvaság örökre összefonódik, ez vezérli majd őket egy életen át a párválasztás során is. „Az alkoholista szülők

⁶⁶ KEREZSI 1995, 53. p.

⁶⁷ RANSCHBURG 2005, 26. p.

⁶⁸ RANSCHBURG: *Az én és a másik*. Budapest, 2003. 20–21. pp.

⁶⁹ FORWARD 2000, 81. p.

felnőtt gyermekei dühöt, depressziót, örömtelenséget, gyanakvást, sérült kapcsolatokat és túlzott felelősségérzetet kapnak örökségbe. Ráadásul örökök kapják azt a módszert is, ahogy ezzel a torz örökséggel megpróbálnak kezdeni valamit: az ívást [...]. Szörnyű tapasztalat a gyermek számára, hogy az az ember, akinek a legjobban kellene őt szeretni, semmibe veszi, félelmetesen kiszámíthatatlan és bántja őt. Ez a tapasztalat egy életen át elkíséri és minden kapcsolatában ott lesz”.⁷⁰

A gyermek énképét a hozzá közel álló felnőttek – elsősorban a szülei és az óvónők – alakítják azáltal, hogy minősítik, bírálják vagy dicsérik képességeit, cselekedeteit. Sokszor sajnos nincsenek tisztában azzal, hogy milyen fontos és tartós személyiségjegyek kialakulásáért felelősek. A gyerek minden elhangzó minősítést bontakozó énjének részévé tesz, és ha folyton azt hallja, hogy semmirekellő vagy, akkor azzá is lesz.⁷¹ A gyerek csak azzal a szeretettel tudja szeretni magát és csak azt tudja környezetének is viszonozni, amit ő kap. A gyerek, akit nem szeretnek, önértékelési zavarokkal fog küzdeni egész életében, ha nem tanulja meg szeretni önmagát, akkor nem alakul ki az önbecsülése sem. Az önértékelés amint kialakul, szívósan ellenáll minden változtatási kísérletnek.⁷²

Nagyon nehéz a bizalom és a biztonság érzését visszanyerni, ha a szülők már egyszer azt széttaposták.⁷³ Az ember személyisége a szüleivel való kapcsolata talaján alakul ki. A velük való szeretetteljes kapcsolat során bontakozik ki és szilárdul meg az ún. „ösbizalom”, amely azután egész életen át kíséri az embert. Ha ez az ösbizalom a szülők hibájából nem alakul ki a gyermekben, akkor azt már felnőttkorában senki sem fogja tudni kialakítani.

Mivel a gyermek akkor is állandóan retteg és szorong, amikor éppen a vihar előtti csend időszaka zajlik, folyton azt várva, hogy mikor tör ki az agresszió vulkánja, a szorongás állandósul. Felnőtt korára is megmarad, mindig ideges és nyugtalan lesz, szorongóvá és mindenkivel szemben bizalmatlanná válik, hiszen megszokta, hogy az erőszaktevő elől nincs hova elbújni, nincs kihez menekülni, minden nap ugyanabba a pokolba kell hazamenni.

A gyermek fejlődő személyiségére legrosszabb hatással a bizonytalanság és támasznélküliség érzése van. A homályos, körvonalazhatatlan magatartási elvárásoknak lehetetlen megfelelni. A szülők a fegyelmezés eszközeit pillanatnyi érzelmeikhez igazítják, nem pedig előre lefektetett elvekhez. Az ilyen körülmények között felnövő megfélemlített gyermekek hamar megtanulják, hogy semmiféle támogatást és szeretetet ne várjanak. Igyekeznek láthatatlanná válni és mindent elkövetni annak érdekében, hogy elkerüljék a konfliktusokat, amelyek rendszerint bántalmazáshoz vezetnek.⁷⁴

⁷⁰ FORWARD 2000, 88–89. pp.

⁷¹ „Amikor a szülők idegességükben fékevesztetten szidják gyermeküket, fogalmuk sincs róla, hogy varázsigéket mormolnak. Most változtatják csúf varangyos békává a királyfit és ahogy múlnak az évek egyre csökken a remény, hogy a mesebeli hercegnő csókja hatástalanítja a varázslatot. Az önértékelési zavarokkal küszködő gyermek visszahúzódóvá válik, és egész életében hajlamos lesz arra, hogy felnagyítsa kudarcait, miközben a sikereit észre sem veszi. „RANSCHBURG 2003, 34. p.

⁷² RANSCHBURG 2003, 33. p.

⁷³ FORWARD 2000, 129. p.

⁷⁴ KEREZSI 1995, 152. p.

A verbális sértések sem múlnak el nyom nélkül, sőt még nehezebben gyógyulnak, mint a testi sebek. Az érzéketlen szülők talán fel sem fogják, hogy az a rengeteg sértés, megalázó megjegyzések, becsmérlő beszólások, amelyekkel nap, mint nap traktálják a gyermekeiket olyanok, mintha tüzes vassal égetnék a gyermek önértetét, és soha el nem múló sebet ejtenek a lelkén. A gyerek világának középpontjában ugyanis a szülők állnak, és ha ők azt állítják, hogy a gyermek semmirekellő, akkor a gyermek el is fogja hinni, hogy az úgy is van.⁷⁵

A fizikai és a verbális bántalmazás áldozatait, tehát önmagukat hibáztatják a történekeért és ezt a büntudatot életük végéig magukkal hordozzák. A szorongás mellett állandó társuk lesz a folyamatos büntudat és az alkalmatlanság érzése még akkor is, ha semmi okuk nincsen rá. A bántalmazott gyerekekből – önbizalomhiányuk és önértékelési zavarai miatt – csak hihetetlen akaraterő és erőfeszítés árán lehet sikeres ember, hiszen a korlátaikat is le kell győzniük, el kell hinniük azt, hogy képesek elérni a kitűzött célt, mert alkalmasak rá, és meg is érdemlik. Ez számukra a legnehezebb.

A gyermeknevelés alapvetően nagy felelősséggel jár és igen kemény munka, ha az ember komolyan veszi. Azonban nem lehetetlen vállalkozás. Csak két dolgot kell szem előtt tartani: az egyik, hogy a gyermeket feltétel nélkül, őszintén kell szeretni. A másik, hogy következetesnek kell lenni minden tekintetben. Az agresszív szülők éppen ennek a két feltételnek nem tudnak megfelelni, és azzal, hogy állandóan egymásnak ellentmondó üzeneteket közvetítenek a gyermek felé, teljesen összezavarják, mert soha nem tudhatja, hogy mire számítsön. A szülők részéről tanúsított kiszámíthatatlanság rejti a legnagyobb kockázatot a gyermek számára. Az állandó egymásnak ellentmondó reakciók és elvárások (hogy ugyanazért a cselekedetért egyszer dicséretet kap, máskor leteremtést) személyiségzavarok kiváltói lehetnek, talaján – súlyos esetben – tudathasadásos személyiségzavar és schizofrenia is kialakulhat.

A bántalmazott gyermekek gyakran az öröm és a fájdalom bizzar elegyének vannak kitéve, ezért egyfolytában a szülői szeretet forrását fogják keresni, mindent megtesznek, csak hogy szeressék őket. Ezt a szeretet hajszolást felnőttkorban is folytatni fogják. Mivel nem képesek különbséget tenni az őszinte szeretet és a kihasználás között, a lányokból felnőtt korukra gyakran lesz prostituált, vagy keverednek kritika nélküli szexuális viszonyokba. Esetükben gyakori, hogy fiatalon elszöknek otthonról, nagyon hamar kötnek házasságot, vagy vállalnak gyermeket azért, hogy minél előbb elszakadhassanak a mérgező családjuktól. Ez azonban – a legtöbb esetben – csupán látszatzmegoldás. A meggondolatlan családalapítással általában csak rontanak a helyzetükön.

A legsúlyosabb problémát ezen gyermekek esetében az jelenti, hogy ugyanúgy, mint a „jól működő családokban”, a patológiás családokban is az előnyök és hátrányok generációról generációra öröklődnek. Tehát azok a fiúk, akik azt látják, hogy a stressz levezetésének és a konfliktusok megoldásának egyetlen lehetséges módja az agresszió, felnőtt korukban ugyanolyanok lesznek, mint az apjuk, tovább viszik a család patológiáját az új családjukra. Hiszen a gyerekek a társadalmi együttélés alapvető normáit életük korai szakaszában a családban sajátítják el.

Általánosságban elmondható, hogy a családon belüli erőszak hosszú-távú következményei megjelennek a sértett egész életútjának alakulásában, választott családi és part-

⁷⁵ FORWARD 2000, 112. p.

nerkapcsolataiban, illetve a saját gyermekének nevelése során alkalmazott módszerekben.⁷⁶ Azok a felnőttek, akik gyerekkorukban erőszak áldozatává lettek, nem képesek lezárni gyerekkorukat – hacsak nem kaptak szakértő segítséget – nem tudják feldolgozni a múltat, tehát a gyerekkorból átmenet nélkül kerülnek a felnőttek világába. A Kerezi által végzett kutatás tapasztalatai szerint az így felnövő gyerekek nem csak a saját gyerekeiknek és partnerüknek adják tovább az erőszakot, hanem agresszív szüleik is visszakapják tőlük, amit adtak nekik. A gyerekként bántalmazott felnőttek visszaadják idősebb szüleiknek azt a bizonytalanságot, támasznélküliséget, szeretetlenséget, amit gyerekként elszenvedtek.⁷⁷ Ezáltal azonban a probléma nem oldódik meg, csak tovább fokozódik.

A családon belüli erőszak az unokákra is átöröklődik, a nagyszülők tőlük várják, hogy helyrehozzák, amit ők elrontottak, a terrorizálást velük folytatják tovább. Az ördögi körből segítség nélkül nincs menekvés.⁷⁸ A tapasztalatok azt igazolják, hogy amennyiben segítséget kapnak a történetek feldolgozásához, a bántalmazás és a rossz családi min-ták továbbadásának valószínűsége lecsökken.⁷⁹

A családon belüli erőszak előfordulási gyakorisága

A közhiedelemmel ellentétben a nőkre és a gyermekekre nagyságrendekkel nagyobb veszély leselkedik az otthon falai között, mint azon kívül a nyílt utcán. Statisztikai adatok bizonyítják, hogy nagyobb valószínűséggel lesz valaki erőszak áldozata a négy fal között⁸⁰ és az agresszív megnyilvánulások elkövetői a legtöbb esetben a hozzátartozók, rokonok. Az emberölések 43%-a, a testi sértések 30%-a családon belül történik.⁸¹ A 2001-ben elkövetett 377 emberölés 47,8 %-ában családtag volt az áldozat.⁸² A hivatalos ORFK statisztikák szerint a Magyarországon elkövetett emberölések 39%-ában az áldozat az elkövető hozzátartozója.

Statisztikai adatok tanúsága szerint az ismertté vált családon belüli bűncselekmények leggyakoribb áldozata a jelenlegi vagy a volt házastárs, élettárs, az esetek egyötödében pedig a gyermek. A leggyakoribb bűncselekmény a súlyos testi sértés, az esetek 65%-ában fordul elő. A halálos véget érő bűncselekmények és a kiskorúak ellen irányuló büntetett sértettjei között több a fiú. A családon belüli agresszió állandó kísérő jelensége az alkohol. A bántalmazók legnagyobb része alkoholos befolyásoltság alatt, vagy az alkohol miatti konfliktus következtében követte el a bűncselekményt.⁸³

⁷⁶ KEREZSI 1995, 105. p.

⁷⁷ KEREZSI 1995, 148. p.

⁷⁸ MÉRAI 2006, 38. p.

⁷⁹ RÉVÉSZ GYÖRGY: *A felnőtt világ gyerekekkel kapcsolatos elvárásai és a gyermekbántalmazás*. Magyar Pszichológiai Szemle 1999/3, 392. p.

⁸⁰ Egy nőnek nyolcszor annyi esélye van rá, hogy élettársa öli meg, mint egy idegen támadó. Hegedüs J.-Pintyi Z.: A gyermekbántalmazásról röviden pedagógusoknak. http://www.rev8.hu/csatolmanyok/jogidokok/jogidokok_20.pdf 2012. november 11.

⁸¹ WINDT 2005, 140–142. pp.

⁸² GERÉBY ZSUZSANNA: *A hozzátartók közötti erőszak miatt alkalmazható távollattartásról, avagy egy jogszabály „sötét oldala” bírói szemszögből*. Családi Jog 2010/4, 6. p.

⁸³ WINDT 2005, 151., 159. p. és 170. p.

Gelles és Strauss szerint a családot hatja át leginkább az erőszak, társadalmunkban az otthon a legerőszaktelebbszociális alrendszer.⁸⁴ A nemzetközi statisztikai adatok is azt mutatják, hogy az emberölések egynegyedét, a testi sértések közel felét mindenhol a világon családon belül követik el, és az áldozatok többsége nő.⁸⁵

Tekintve, hogy a feljelentési hajlandóság nagyon alacsony, a látencia pedig rendkívül magas, csak becsült értékekre hagyatkozhatunk, amely szerint hozzátartozója erőszakos magatartása következtében átlagosan minden harmadik napon meghal valaki. Házastársa, élettársa erőszakos magatartása következtében átlagosan minden héten meghal legalább egy nő. A családon belüli erőszak gyermekáldozatainak száma havonta legalább egy.⁸⁶

Az Élet Érték Alapítvány által összeállított statisztika szerint ma Magyarországon minden ötödik nő érintett a családon belüli fizikai erőszakban. Felbecsülhetetlen azonban azoknak a száma, akik partnerkapcsolaton belül lelki vagy gazdasági terror alatt élnek.

A családon belüli erőszak előfordulási gyakorisága külföldön is hasonló. Norvégiában évente 20.000 gyermek válik erőszak vagy elhanyagolás áldozatává. Angliában és Walesben a 4 évnél fiatalabb gyermekek közül évente 3000-t súlyosan bántalmaznak. A bántalmazás következtében minden héten hat gyermek veszti életét. A helyzet az afrikai országokban még súlyosabb, Szudánban például 30.000 gyermegről nem gondoskodik senki. Thaiföldön gyermekek ezreit adják el örökbefogadás, gyermekmunka, prostitúció, pornográfia és transzplantáció céljára.⁸⁷

A látencia oka, hogy a gyermekek nagy része nem panaszkodik a szülőjére és nagyon nehezen ismeri be, hogy sérüléseit az otthoni erőszak okozta. Ennek több oka is lehet. Elsősorban a következményektől való félelem, ugyanis attól tart, hogy ha „elárulja” a szülőt, akkor még súlyosabb büntetést fog kapni. A másik ok az irracionális büntudat, amely azt jelenti, hogy a gyermek, akit állandóan bántalmaznak, egy idő után elhiszi, hogy ezeket a veréseket megérdemelte, mert nagyon rossz. Illetve az is akadálya lehet a probléma felismerésének, hogy a gyermekek, még ha bántalmazzák is őket, a felnőtteket, kiváltképpen a szüleiket mindennél többre tartják, nekik mindent elhisznek, szinte Istenként tisztelik és szeretik őket, ezért nem is árulhatják el őket. Vagy azért mert azt hiszik, hogy ez így normális – hiszen ebben nőttek fel, nem ismernek más alternatívát – vagy, mert ennek ellenére a szüleik az egyetlenek, akikhez – akárhogy is – de kötődhetnek. Egy kisgyermek számára a kötődés, a valakihez tartozás és a ragaszkodás érzése a legfontosabb.

Az asszonyokat pedig a félelem, a hűség és a szégyenérzet tartja vissza attól, hogy felfedjék mi is történik otthon a négy fal között, illetve attól tartanak, hogy rajtuk úgysem tud segíteni senki.

⁸⁴ Idézi KEREZSI 1995, 50. p.

⁸⁵ FEHÉR 2005, 171. p.

⁸⁶ 45/2003 (IV.16) egy. határozat

⁸⁷ KEREZSI 1995, 55. p.

A társadalom válasza a családon belüli erőszak megnyilvánulásaira

Alapvető probléma, hogy a társadalom döntő többsége a családon belüli erőszakot magánügynek tartja, sokan úgy gondolják, hogy nem kell mások életébe beleavatkozni. A felelősséget az állam is az egyénre hárítja, a jogalkotók sokáig nem érezték szükségét annak, hogy a jelenséggel szemben állami vagy állami szinten kellene fellépni.

Amennyiben a családon belüli erőszakot társadalmi problémaként tudnánk definiálni, akkor a társadalom és az állam felelőssége is felmerülhetne, ezáltal szélesebb hatósugárú segítő rendszert lehetne kiépíteni. Az államnak nem csak a büntető – ellenőrző, hanem a segítő – támogató szerepe is előtérbe kerülhetne. A beavatkozás lehetőségének megteremtése még nem jelenti a család autonómiájának megsértését. Kerezsi szerint a gyermekvédelem, a család- és szociálpolitika esetében minél liberálisabbak a szabályok, a társadalom és a közösség annál nagyobb felelősséget vállal tagjaiért és annál nagyobb részt vállal az egyéni problémák megoldásában. Viszont minél kötöttebb a szabályozás, annál erősebben érvényesül az egyéni felelősség és a problémák megoldásának kényszerre annál inkább az egyénre hárul.⁸⁸

Az 1998-as statisztikai adatok szerint az alacsony iskolai végzettségűek, a szigorúan katolikus vallásúak és az idősebbek nagyobb arányban értenek egyet azzal, hogy a gyereknevelés elengedhetetlen eszköze a verés, de általánosságban is elmondható, hogy a társadalom ¾ része egyetértett a gyerekveréssel. Az alacsony iskolai végzettségű, idősebb asszonyok nagy része úgy gondolta, hogy házasságon belül a férj nem követhet el erőszakos közöszlést, hiszen az asszony kötelessége férje igényeit kielégíteni. A megkérdezettek 88%-a gondolta úgy, hogy teljesen a család magánügye, ha a házastársak, sértegetik vagy megalázzák egymást. Azok körében, akiket vertek gyerekkorában, kétszer olyan gyakori volt a saját gyermek bántalmazása, mint azok körében, akiket nem vertek.⁸⁹ Remélhetőleg az elmúlt 15 évben a hozzáállás sokat javult a társadalom részéről.

A családon belüli erőszak szankcionálásának nemzetközi előzményei

Amerikai modell:

A családon belüli erőszak jelenségét először Amerikában kezdték kutatni. A szociológiai és pszichológiai kutatások és a feminista mozgalmak hatására már az 1970-es években elindult a fellépés az agresszió megfékezése érdekében. A „bántalmazott nő szindróma”⁹⁰ megalkotása és politikai elfogadása után bekerült a köztudatba a „bántalmazott férfi szindróma” is, amely utóbbi a szakértők szerint legalább olyan gyakori, mint az előbbi, csak kevésbé súlyos következményekkel jár, ezért nagyobb arányban marad ti-

⁸⁸ KEREZSI 1995, 40. p.

⁸⁹ TÓTH OLGA: *Erőszak a családban*. TÁRKI Társadalompolitikai Tanulmányok 12.

⁹⁰ Battered Wife Syndrome: az elkövetési magatartás jellemzői: az erőszak ciklikus jellegű, kialakul a tanult tehetetlenség, a sértett képtelen a helyzetet semlegesen, tárgyilagosan értékelni, az erőszak eszkárlódik, a kapcsolat megszakítására tett kísérletek. SZÖLLŐSI GÁBOR: *A családon belüli erőszak differenciáltsága*. In: Virág György (szerk.): *Családi iszonyok*, KJK Kerszöv, Budapest, 2005. 78. p.

tokban. A kutatások a 2000-es évekre jutottak el arra a szintre, hogy a „domestic violence” jelenségét már nem csak a feleség és gyermekverés körében értelmezik. A tudományos megállapítások jogi következményei is az utóbbi 10 évben forrtak ki.⁹¹

A kutatások eredményeképpen létrehozták és gyakorlati tapasztalatok alapján tökéletesítették a Duluth modellt, amelyet ma már Amerika-szerte alkalmaznak és célja a társadalmi kontroll kiterjesztése, a bántalmazott támogatása és megerősítése, a bántalmazó eltávolítása, megbüntetése és „gyógyítása”. A korai megelőzés érdekében iskolai programok is születtek és jelentős szerepet kaptak a civil szervezetek a megelőzésben és a rehabilitációban is.

Bevezették továbbá a kettős letartóztatás intézményét, ami azt jelenti, hogy kölcsönös bántalmazás vagy egymásra támadás esetén mindkét felet letartóztatják. Ezt követően a hatóságoknak meg kell állapítani, hogy melyik fél volt a kezdeményező, de ez gyakran komoly nehézségekbe ütközik.⁹² Álláspontom szerint ez a fajta megoldás a család minden tagja számára káros, különös tekintettel a gyerekekre, akik egy ilyen helyzetben – átmenetileg – mindkét szülőjüket nélkülözni kénytelenek.

Oszták modell:

Európában leginkább az oszták modell gyakorolt kiemelkedő hatást, mert több oldalról közelíti meg a problémát (áldozatvédelem, távoltartás, erőszaktevő büntetése és kezelése, családterápia, mediáció) illetve Ausztriában nagy hangsúlyt helyeznek a téma kutatására és a közvélemény formálására, tájékoztatására is. Továbbá a fiatalkorúak ügyében eljáró ügyészek és bírák, valamint a távoltartást felügyelő rendőrök speciális felkészítést kapnak munkájuk pedagógiai, pszichológiai, kommunikációs és szociális munkát érintő vonatkozásairól.⁹³ Ausztriában 1997. május 1-jén lépett hatályba a családon belüli erőszakkal szembeni védelemről szóló szövetségi törvény. Az elmúlt 15 év során a tapasztalatok alapján sokat fejlődött a rendszer, és a kritikusok szerint is kiválóan működik. A rendszer négy fő pillér hatékony együttműködésén nyugszik, úgy, mint rendőrség, civil szervezetek, családjogi bíróság és büntető igazságszolgáltatás.⁹⁴ Hazánkban való bevezetésének véleményem szerint több akadálya is van, többek között a pénzühiány és a társadalmi szervezetek támogató rendszerének kiépítettségének hiánya. (illetve talán a társadalom hozzáállása sincs még az oszták szinten)

Külön törvény a családon belüli erőszak tilalmáról

Belgiumban – az osztákhoz hasonlóan – szintén külön törvény rendelkezik a családon belüli erőszakról (Law of 24 of November 1997 Against Domestic Violence). A távol-

⁹¹ TAMÁSI 2005, 32–36. pp.

⁹² TAMÁSI 2005, 36. p.

⁹³ FELLEGI BORBÁLA: *Büntetőügyi mediáció, fiatalkorúak bűnelkövetése, családon belüli erőszak- Mit kezd mindezen kérdésekkel az oszták intézményrendszer.* Család, gyermek, ifjúság 2008/1. 53–54. pp.

⁹⁴ SZEREMI ZSUZSANNA: *Még ma is elfogadott? A családon belüli erőszak.* Rendészeti Szemle, 2008/2, 84. p.

tartás elrendelése és a házassági életközösség felfüggesztése mellett lehetőség van arra is, hogy az elkövetőt terápián való részvételre kötelezzék.⁹⁵

Az Egyesült Királyságban is 1997-óta hatályos a zaklatással szembeni védelemről szóló törvény. Zaklatás esetén a bíróságnak lehetősége nyílik korlátozó határozatot hozni, amellyel eltiltja az elkövetőt a további zaklatástól. A Family Law Act 1996-os módosítása szerint az áldozat kérelmére a bíróság olyan határozatot hoz, melyben vagy eltiltja az elkövetőt a további zaklatástól, vagy pedig a családi otthon birtoklásától. 2002-ben kampányt indítottak a testi fenyegetés ellen, amelynek legfőbb célja az volt, hogy megtanítsa a szülőknek miként kell jó szülőnek lenni, illetve, hogy bátorítsa őket arra, hogy kérjenek segítséget, amennyiben úgy érzik nem tudnak megbirkózni a gyereknevelés nehézségeivel és képtelenek kontrollálni mérgüket és frusztrációjukat.⁹⁶

Írországban is külön törvény szabályozza a családon belüli erőszak elleni fellépést, melynek érdekében távoltartó, biztonsági és védelmi intézkedések elrendelésére van lehetőség. A domestic violence definíciója nagyon széles kört ölel fel, beletartozik a lelki terror, az érzelmi visszaélés és a túlzott kontroll gyakorlása is, egyben a családtagok meghatározásába szintén sokan beleférnek, tehát nem csak a szűk családi körre vonatkozik az erőszak tilalma.

Hollandiában 2007-ben indult kampány „Most már elég volt!” címmel az áldozatok bátorítására, támogatására. 2009-ben született meg a távoltartásról is rendelkező törvény, amely a gyermekek számára is igyekszik védelmet biztosítani.⁹⁷ Svédországban a nőkkel szembeni erőszak tilalmáról született törvény, melybe beletartozik a prostitúció, a munkahelyi zaklatás és ennek keretében a családon belüli erőszak is.

Külön törvényi tényállás a Büntető Törvénykönyvben

A francia büntetőjog külön kategóriaként szabályozza a családon belüli erőszakot, illetve egyes bűncselekmények esetén minősítő körülménynek számít, ha a sértett az elkövető házastársa vagy partnere. Szankcióként lehetőség van a távoltartás elrendelésére, illetve a sértettel való kapcsolattartás tiltására is.⁹⁸

Portugáliában, Spanyolországban, Szlovákiában⁹⁹ és Lengyelországban is sui generis bűncselekmény a családon belüli erőszak.

⁹⁵ FEHÉR LENKE: *Családon belüli erőszak: – nemzetközi dokumentumok és gyakorlat*. In: VIRÁG GYÖRGY (szerk.): *Családi iszonyok*. 104. p.

⁹⁶ KATONÁNE PEHR ERIKA: *A gyermekbántalmazás nemzetközi megítélése – avagy hogyan fegyvelmezzük gyermekeinket*. *Családi Jog*, 2005/2, 25. p.

⁹⁷ PÁL EDITH: *A családon belüli erőszak előítéletei*. *Ügyvédek Lapja* 2011/2, 30. p.

⁹⁸ FEHÉR 2005, 106.o.

⁹⁹ BASTRNÁK ZSUZSA: *Családon belüli erőszak Magyarországon és Szlovákiában*. *Belügyi Szemle*, 2010/6, 91–96. pp.

Szabályozás a nemzetközi dokumentumokban

A nemzetközi szervezetek szintjén a családon belüli erőszak elleni fellépést először a nők hátrányos megkülönböztetésével és a nők elleni erőszak megszüntetésével foglalkozó dokumentumok érintették.¹⁰⁰

Az ENSZ már a nyolcvanas évek elején megkezdte a nők és a gyerekek elleni erőszak elleni küzdelmet. Gazdasági és Szociális Tanácsának Emberi Jogi Bizottsága 1996-ban a családon belüli erőszak kezelésére vonatkozóan jogalkotási modellt mutatott be, melyben legfőbb szankcióként az elkövető sértettől való távoltartását jelölték meg.¹⁰¹

Az Európa Tanács is régóta kiemelt ügyként kezeli a családon belüli erőszak elleni küzdelmet. Miniszteri Bizottsága ennek jegyében fogadta el az 1985. évi 4. számú Ajánlását, melyben a figyelemfelkeltésen és a jelenség súlyának hangsúlyozásán túl konkrét intézkedési javaslatok is megfogalmazódtak. A következő lépést az 1990. évi 2. sz. Ajánlás jelentette, a családon belüli erőszak elleni társadalmi intézkedésekről. A Parlamenti Közgyűlés 2000-ben fogadta el az 1450.sz. Ajánlást, amely kifejezetten a nők elleni erőszak elleni fellépést sürgeti, hasonló célokat tűzött ki a Miniszteri Bizottság 2002. évi 5. sz. Ajánlása is.

Az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlése 1582 (2002) számú ajánlásában körvonalazta a családon belüli erőszak előfordulásának lehetséges formáit, egyúttal felszólította a tagállamokat, hogy gondoskodjanak az áldozatoknak ingyenes jogi tanácsadásról, pszichológiai támogatásról és anyagi segítségről, az áldozatok hatékony védelméről illetve a velük foglalkozó szervezetek támogatásáról és a megfelelő szakemberek képzéséről.¹⁰² Az Európa Tanács álláspontja szerint az emberi jogok védelme érdekében, családon belüli erőszak elkövetése esetén a leghatékonyabb megoldás az elkövető távoltartása a sértettől, ezért az intézkedés bevezetését javasolja minden érintett országban.¹⁰³

Az Európa Tanács tagállamainak állam- és kormányfői 2006-ban létrehoztak egy keretprogramot: „Építsük Európát a gyermekekkel a gyermekekért” címmel, amelynek egyik legfontosabb célkitűzése volt küzdeni a gyermekek ellen irányuló erőszak minden formája ellen. 2009-ben a kampány folytatásáról döntöttek és sok helyen meghatározó eredményeket értek el.

Az Európai Unió is igyekszik minden területen fellépni a gyermekeket érő erőszak ellen. Daphne elnevezésű programja keretében támogatást nyújt minden olyan szervezet számára, amelyek a gyermekek, a fiatalok és a nők elleni erőszak ellen küzdenek.¹⁰⁴

Összességében elmondható, hogy a helyzet sokat javult az elmúlt 30 évben már azáltal is, hogy a nemzetközi szervezetek igyekeztek felhívni a figyelmet a problémára. Az

¹⁰⁰ 1979 ENSZ New York: CEDAW (Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women Egyezmény), 1989 ENSZ New York: a gyermekek jogairól szóló egyezmény, 1993 ENSZ New York 48/104.h. a nők elleni erőszak felszámolásáról szóló nyilatkozat.

¹⁰¹ ALFÖLDI ÁGNES DÓRA: *A családon belüli erőszak megelőzésének és kezelésének nemzetközi és európai uniós eszközeiről*. Európai Jog 2012/3, 32. p.

¹⁰² KATONÁNÉ PEHR ERIKA: *A gyermekbántalmazás nemzetközi megítélése – avagy hogyan fegyvermezzük gyermekeinket*. Családi Jog, 2005/2, 18. p.

¹⁰³ továbbá: Európa Tanács R(90)2.sz. ajánlása a családon belüli erőszakkal szembeni fellépésről, és R(93)2. sz. ajánlása a gyermekek elleni erőszak és elhanyagolás megelőzéséről.

¹⁰⁴ Jelentések továbbá a 1530/2007 és 1778/2007. sz. ajánlások a gyermekáldozatok: az erőszak, a kizsákmányolás és durva bánásmód minden formájának kiirtására.

ENSZ, az Európa Tanács és az Európai Unió egyes szervezetei is sokat tettek annak érdekében, hogy a családon belüli erőszak előfordulása lehetőleg mindenhol csökkenjen. Ennek érdekében leginkább a tájékoztatás és a figyelemfelkeltés fontosságára, illetve a civil szervezetek bevonására, a távoltartás intézményének bevezetésére és következetes alkalmazására, valamint krízishelyzetben gyorsan reagáló segítő rendszerek kiépítésére hívták fel a figyelmet. Uniós szinten pedig az európai védelmi határozatot garantálhatja a sértettek határokon átnyúló védelmét.¹⁰⁵

Úgy látszik tehát, hogy nemzetközi szinten már megszületett a felfedezés, miszerint nem elegendő a szankcionálás, de a társadalom hozzáállásának megváltoztatásához a törvénybe iktatás az első lépés. Svédország törvényhozására egész Európa mosolyogva tekintett, mikor 1979-ben törvénybe iktatták a gyerekbántalmazással kapcsolatos zéró toleranciát, ma ez már minden európai államban evidencia. Lépésről lépésre haladva Magyarországon is meg fog változni a társadalom hozzáállása, már eddig is nagyon sokat javult, de még fejlődhet.

A családon belüli erőszak szankcionálása a magyar jogban

A 2012 szeptemberében indult kezdeményezést megelőzően is felmerült már annak szükségessége, hogy a családon belüli erőszakkal kiemelten foglalkozzanak.

A rendszerváltozást megelőzően csak kevés szó esett a családon belüli erőszakról, hiszen nem illett a szocializmus családképébe, ezért mindenki úgy tett, mintha nem létezett volna.

A világ azonban a kilencvenes években sokat változott, így 1997-ben megszületett többek között a gyermekvédelmi törvény, és a Btk.-t is módosították. Az erőszakos közöszlést ma már nem csak nő ellen és házasságon kívül lehet elkövetni. Továbbá a kormány – jelentős lépésként – elfogadta a 2174/1997. számú határozatot, melyben kötelezettséget vállalt a családon belüli erőszak törvényi szintű szabályozására.

Tíz évvel ezelőtt (2002 őszén) szinte ugyanazon eseményeknek lehettünk tanúi, mint 2012 őszén. Több civil szervezet is aláírásgyűjtésbe kezdett a határozottabb állami fellépést sürgetve. A civil megmozdulások hatására megszületett a 45/2003 (IV.16.) országgyűlési határozat a családon belüli erőszak megelőzésére és hatékony kezelésére irányuló nemzeti stratégia kialakításáról, amely már tíz évvel ezelőtt célként tűzte ki a családon belüli erőszak visszaszorítását. A társadalmi bűnmegelőzés nemzeti stratégiájáról szóló 115/2003 (X.28.) OGY határozatban is kiemelt szerepet kapott a családon belüli erőszakkal szembeni fellépés.

Az Országgyűlés felkérte a Kormányt, hogy az erre szakosodott társadalmi szervezetek bevonásával 2004. március 31-ig dolgozza ki és terjessze az Országgyűlés elé a törvényjavaslatokat a távoltartó rendelkezés bevezetéséről, a családon belüli erőszak esetében gyorsított eljárás biztosításáról, a tanúvédelmi szabályok megerősítéséről. Továbbá alkossa meg azokat a protokollokat, amelyeket a rendőrség, a gyermekvédelmi szervek,

¹⁰⁵ Az Európai Parlament 2010. december 9-én szavazta meg az európai védelmi határozat létrehozásáról szóló irányelvjavaslatot, amely szerint a valamely tagállamban védelmet élvező sértett számára a védelmet a többi tagállamban is biztosítani kell.

a szociális intézmények, az egészségügyi intézmények alkalmazni kötelesek a családon belüli erőszak esetében, függetlenül attól, hogy az erőszak fennállása bizonyított-e. Bővítsse és korszerűsítse a biztonságos menedékház hálózatot és állítson fel a családon belüli erőszak áldozatai számára speciális áldozatvédelmi kríziskezelő központokat az erőszak elől menekülő nők, gyermekek és más bántalmazott hozzátartozók számára. Biztosítsa lehetőséget az állami jogi segítségnyújtó rendszer keretében arra, hogy a családon belüli erőszak áldozatai jogi tanácsadást, a hatóságok, a bíróságok előtti eljárásokban szakszerű jogi képviselést kaphassanak. Dolgozzon ki egy olyan komplex, az egész országra kiterjedő cselekvési programot, amely a családon belüli erőszak elleni fellépés során a szankcionálás mellett a protektív tényezőket (megelőzés, védelem, terápia stb.) együttesen alkalmazza. Szervezze meg a családon belüli erőszak megelőzésében és kezelésében érintett szakemberek felvilágosítását, folyamatos képzését.

Az Országgyűlés felkérte továbbá a Kormányt, hogy a családon belüli erőszak áldozatainak hatékonyabb kezelését szolgáló intézményrendszer létrejöttével összhangban indítsa országos felvilágosító, köztudatformáló kampányt, amelynek célja, hogy a társadalom ne legyen közömbös a családon belüli erőszak semmilyen megnyilvánulásával szemben, az állampolgárok ne tekintsek magánügynek a családon belüli erőszakot, és megfelelő információval rendelkezzenek jogaikról és az elérhető segítő szolgáltatásokról.

Megszületett a 34/2002.sz. BM utasítás a családon belüli erőszak áldozatainak védelmében alkalmazott intézkedések hatékonyságának növeléséhez szükséges feladatokról, illetve kiadták a 13/2003. (III.27) sz. ORFK intézkedést¹⁰⁶ a családon belüli erőszak kezelésével és a kiskorúak védelmével kapcsolatos rendőri feladatok végrehajtásáról, amely tételesen felsorolja a családon belüli erőszak fogalma alá tartozó bűncselekményeket és pontos definíciót is ad a jelenségre. Tehát a szándék érezhető volt, a változások elindultak, de csak lassan alakultak a dolgok, ami természetes is, hiszen egy ilyen súlyú társadalmi problémát – ami ráadásul nem csak a törvényhozáson és a jogalkalmazáson múlik – nem lehet egyik napról a másikra megszüntetni.

Sokat változott például a rendőrség hozzáállása. Míg korábban a kivonuló rendőrök nem értették, hogy miért van szükség a segítségükre, ha maga a vérző orrú asszony mondja azt, hogy téves riasztás történt, nincs semmi gond csak leesett a lépcsőn. Illetve sok rendőr érezte úgy, hogy a családi botrányba nekik nem kell beavatkozni. Ma már – leginkább a 2003-as ORFK intézkedés nyomán szervezett továbbképzések és oktatások hatására – érzékelhető a változás.¹⁰⁷ A 2003-as és a 2007-es ORFK utasítás kimondja, hogy abban az esetben is intézkednie kell a rendőrnek, ha az erőszak magánlakásban zajlik. Korábban ez nem volt teljesen egyértelmű, általános volt a rendőrség részéről a hozzáállás, miszerint a CSB (családi balhé) magánügy és a rendőrség nem intézkedik, „amíg vér nem folyik”¹⁰⁸.

2006-ban a Szociális és Munkaügyi Minisztérium kezében létrejött egy munkacsoport, amelynek célja volt az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlésének 1450. számú

¹⁰⁶ felváltotta a 32/2007-es ORFK utasítás.

¹⁰⁷ BALOGH LÍDIA – MATOLCSI ANDREA: *Vélemények a családon, illetve párkapcsolaton belüli erőszak elleni állami fellépés lehetőségeiről*. Rendészeti Szemle 2009/12, 85. p.

¹⁰⁸ BALOGH-MATOLCSI: *Vélemények a családon, illetve párkapcsolaton belüli erőszak elleni állami fellépés lehetőségeiről*. Rendészeti Szemle 2009/12, 94. p.

Ajánlásában (2000) és az 1582. számú ajánlásában (2002) valamint az Európa Tanács Miniszteri Bizottságának 5. számú Ajánlásában (2002) foglaltaknak eleget tenni. Ugyanakkor kézzel fogható eredményt nem hozott a munkájuk, pedig széleskörű kutatómunkát folytattak, kiváló tanulmányok készültek és konkrét intézkedéseket is hoztak. A rendőrségen belül módszertani útmutatót készítettek, képzéseket szerveztek, belső szabályzatot építettek ki a sértettek biztonságának garantálására, a gyermekvédelmi jelzőrendszerben való hatékony részvételre. 2005-ben létrehozták az Országos Kríziskezelő és Információs Központot a családon belüli erőszak következtében beállt válsághelyzet kezelésére, melynek célja állandó elérhetőséget biztosítani minden bajba jutott és azonnali segítséget igénylő embernek, ezért napi 24 órában ingyenesen elérhető telefonon. A szolgálathoz kapcsolódik egy kríziskezelő hálózat, melyben krízisközpontok és titkos menedékházak állnak rendelkezésre.¹⁰⁹ A szorult helyzetben lévők segítségére van továbbá a kék vonal, az ún. védett házak (shelterek), amelyek bármikor készek fogadni, és 6-8 hétig oltalmazni a rászorulókat. Címük titkos, így a bántalmazó nem találhatja meg az áldozatát. A szociális minisztérium ajánlást dolgozott ki és azt módszertani levélben eljuttatta a háziorvosokhoz, a védőnőkhöz és a gyermekvédelmi szakemberekhez. Továbbá kampányt indítottak annak érdekében, hogy a közfigyelmet ráirányítsák a problémára.¹¹⁰

A családon belüli erőszak definíciója is megszületett: „ha valaki a hozzátartozója biztonságát, testi-lelki egészségét veszélyezteti vagy károsítja, önrendelkezésében vagy szexuális önrendelkezésében korlátozza, testi erőszakot követ el, vagy annak elkövetésével fenyeget, illetve e személy tulajdontárgyait szándékosan tönkre teszi, és ezzel elviselhetetlenné teszi az áldozat számára az együttélést, családon belüli erőszakot követ el.”¹¹¹

A zaklatás és a távoltartás intézményének bevezetése

2008-ban a zaklatás törvényi tényállásának megalkotása véleményem szerint igen előremutató intézkedésnek tekinthető, azonban a tapasztalatok azt mutatják, hogy nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Úgy gondolom, hogy a családon belüli erőszak bűntetőjogi kategóriává emelése is így fog jární.

A távoltartás¹¹² intézménye a nemzetközi tapasztalatok alapján azt a célt hivatott szolgálni, hogy a bántalmazó családból való ideiglenes eltávolításával átmeneti nyugalmat biztosítson a családtagok számára, amelyek során végiggondolhatják és megtehetik a

¹⁰⁹ ZELENÁK JÓZSEF: *Országos Kríziskezelő és Információs Telefonszolgálat – a családon belüli erőszak következtében beállt válsághelyzet kezelésére*. Védőnő, 2008/3, 9. p.

¹¹⁰ GYURKÓ SZILVIA: *A családon belüli erőszak fogalmának és koncepciójának megjelenése Magyarországon* in.: (szerk.): VIRÁG GYÖRGY: *Családi iszonyok*. Budapest, 2005 62. p.

¹¹¹ Az Igazságügy Minisztérium által készített tervezet: Összefogás a családon belüli erőszak ellen. www.im.hu

¹¹² A hozzátartozók közötti erőszak miatt alkalmazható távoltartásról szóló 2009. évi LXXII. tv. A jogszabály már 2008-ban megszületett, de az alkotmánybíróság az előzetes normakontroll során a törvénynek az „erőszak” és a „hozzátartozó” fogalmait értelmezhetetlenné és alkalmazhatatlannak találta, ezért megállapította annak alkotmányellenességét. (53/2009 (V.6) AB. hat.) Az ennek megfelelően módosított jogszabály 2009. október 1-én lépett hatályba.

szükséges lépéseket, segítséget kérhetnek és kaphatnak. Legfőbb célja pedig, hogy még az előtt kezelje a problémát, mielőtt valami tragédia történik. A rendszer Amerikában már régóta, Európában még csak rövid ideje működik, de úgy látom, hogy Magyarországon a társadalmi támogatottság és a kiépített segítőrendszer hiánya miatt ez még jó ideig nem lesz hatékony megoldás. Hiszen, ha a bántalmazó be is tartja az előírást és átmenetileg elhagyja a családi otthont (mivel az ellenőrzés sem túl hatékony, azt is megteheti, hogy fűtyül rá), rövid idő múlva elkerülhetetlenül visszatér, és akkor mi lesz? Az alatt a rövid idő alatt nem történik semmi, amely a sértettet biztosíthatná arról, hogy nem esik bántódása. Ezért a bántalmazottak nem is szokták kérni a távoltartás elrendelését, hiszen tudják, hogy csak átmeneti enyhülést hoz, és amikor a meghatározott idő letelik, egy még dühösebb ember fog visszatérni.

Problémát jelent továbbá, hogy elrendelésének olyan szigorú feltételei vannak (amelyek természetesen a másik oldalról nézve törvényi garanciák), amelyek rendkívüli módon megnehezítik az azonnali áldozatvédelmet. Körülményes és lassú, a családon belüli erőszak visszaszorítására nem alkalmas eszköz. Elrendeléséhez magánindítvány előterjesztése és büntető eljárás megindítása szükséges.¹¹³

Álláspontom szerint leginkább az csökkenti a távoltartás intézményének hatékonyságát, hogy az alatt a rövid idő alatt, ameddig az elkövetőt elzárják a sértettel való kapcsolattartástól, nem kapják meg azt a szükséges lelki támogatást és esetleg jogi, illetve anyagi segítséget, amire szükség lenne ahhoz, hogy meg tudják tenni a szükséges lépéseket a továbblépés, az erőszakból való kilábalás érdekében.

Az 53/2009 (V.6) ABH. megszületése óta újra meg újra felmerül a kérdés: milyen széles körre érdemes kiterjeszteni a polgári jogi értelemben vett hozzátartozó fogalmát annak érdekében, hogy a családon belüli erőszak elkövetőinek és áldozatainak körét pontosan be lehessen határolni. A vita abból ered, hogy egyesek szerint¹¹⁴ túl széles a kör, ezáltal számos alapjogot sért, és indokolatlan az ilyen kiterjedt védelem. Mások szerint¹¹⁵ azonban kiemelkedő jelentőségű az, hogy családon belüli erőszak esetén a hozzátartozó fogalma a Ptk.-beli meghatározáshoz képest jóval szélesebb kört fedjen le, például a volt házastárs, volt élettárs fogalma is ide kell, hogy tartozzon. Az ENSZ álláspontja a kérdéssel kapcsolatban az, hogy a lehető legszélesebb körű definíciót kell alkalmazni, mind az erőszakra, mint az érintettek körére vonatkozóan.¹¹⁶ A fogalom meghatározása körüli vita az új Btk.-beli törvényi tényállás előkészítése során ismét fellángolt, de végül nyugvópontonra jutott.

Tehát a felismerés már a 2003-as országgyűlési határozat megszületésével megtörtént, hiszen ennél szélesebb körben nem is lehetne fellépni a jelenséggel szemben. Azonban, mint láthattuk, a várt eredmények elmaradtak, a távoltartás intézményének bevezetése és a zaklatás, mint bűncselekmény megjelenése pedig nem hozta meg a várt eredményeket.

¹¹³ ALFÖLDI ÁGNES DÓRA: *A családon belüli erőszak és a magyar büntetőjog*. JURA, 2011/2, 154. p.

¹¹⁴ Sólyom László köztársasági elnök, aki az előzetes normakontroll iránti kérelmet előterjesztette a jogszabály elfogadását követően.

¹¹⁵ pl. Zeller Judit és Diószeginé SZOLYÁK ELVÍRA – PÁL SZILVIA: *„Ne a tükröt törd szét, ha bánt az önarckép” családjogi szilánkok: gondolatok a távoltartással kapcsolatosan*. Magyar Jog LIX. évfolyam 4. 240. p.

¹¹⁶ UN Framework for Model Legislation on Domestic Violence 1996.02.06.

Ennek ellenére úgy vélem, hogy mindenképpen pozitív eredményt hozott a 2003-ban elindított folyamat. Ha a jogalkotóknak nem is nyílt lehetősége a családon belüli erőszakra törvényt alkotni, a lakosság körében jó irányú változást tapasztalhatunk. A jelenség széles körű nyilvánosságot kapott, sokan felfigyeltek rá. 10 évvel ezelőtt még tipikusnak volt mondható, hogy ha valaki észlelte, hogy betörték a szomszédjához, hívta a rendőrséget, azonban, ha sírást vagy jajveszékeltést hallott, nem tett semmit. Bízom benne, hogy ez a hozzáállás mára megváltozott, és remélem, hogy ezzel elindultunk egy olyan változás felé, ahol az emberek jobban odafigyelnek egymásra és nem érzik úgy, hogy az erőszak, amely a négy fal között zajlik, az a család magánügye, amibe nem érdemes beleszólni.

Az Élet Érték Alapítvány kezdeményezése

2012 szeptemberében nagy társadalmi visszhangot váltott ki egy népi kezdeményezés, amelyet Halász Pálma, az Élet Érték Alapítvány elnöke hívott életre. Az Országgyűlés – a kezdeti elutasító hozzáállását megváltoztatva¹¹⁷ – 2012. október 17-én 336 igen szavazattal, ellenszavazat nélkül megszavazta, a családon belüli erőszak önálló büntető törvényi tényállássá minősítésének szükségességét, ezzel elkezdődött a törvényjavaslat kidolgozása.

Megalakult a párkapcsolati erőszak büntetőjogi meghatározásával foglalkozó munkacsoport az Emberi Erőforrások Minisztériumában, amelynek eredeti célja az volt, hogy decemberre elkészítse az áldozatok érdekeit védő törvényjavaslatot. A törvényjavaslat végül csak 2013 júniusára készült el. A korábban elkészült tervezetet – amely hozzátartozók bántalmazásáról szól és a bűncselekmény megállapításához az elkövető és a sértett együttélését szabta feltételül – a NaNe Egyesület¹¹⁸ és a Patent Egyesület, valamint a népi kezdeményezés előkészítője Halász Pálma és ügyvédje is kifogásolta, többek között azért, mert nem vette figyelembe, hogy az erőszakos magatartásra sok esetben akkor kerül sor, amikor az érintettek már nem élnek együtt, tehát volt élettársak, volt házastársak között valósul meg. Hiányolták továbbá, hogy a kiskorú veszélyeztetése nem került bele a tervezetbe.

A népi kezdeményezés előterjesztői azt várták az új törvényi tényállás megszületésétől, hogy képes lesz szimbolizálni az erőszak súlyosságának elismerését, hangsúlyozni fogja az elkövető felelősségét, egyben erkölcsi állásfoglalást jelent a családon belüli erőszak elfogadhatatlanságáról. Várakozásaik szerint az állami fellépés ráébreszti a bántalmazót arra, hogy magatartását a közösség nem tolerálja, az áldozatot pedig arra, hogy vele szemben súlyos bűncselekményt követtek el, amelyet nem köteles eltűrni.¹¹⁹

Az eddigi tapasztalatok szerint azokban az országokban, ahol megszigorították a családon belüli erőszak áldozatait védő törvényeket – megfelelő intézményrendszer kiépí-

¹¹⁷ 2012 júniusában az új Btk. országgyűlési vitájában a Parlament még 80%-os többséggel foglalt állást amellett, hogy nem szükséges a családon belüli erőszak külön tényállássá tétele. Állásfoglalásukat azzal indokolták, hogy a szabályozás csak nehezítette volna az erőszakos magatartások üldözését. Továbbá a népi kezdeményezést is nagy többséggel leszavazták.

¹¹⁸ Nők a Nőkért Együtt az Erőszak Ellen Egyesület

¹¹⁹ <http://patent.org.hu/lep%20sui%20generis.pdf>. 2012. november 2.

tése hiányában – nem csökkent jelentősen az elkövetések száma. Meglátásom szerint sem elegendő az elrettentés. A bántalmazásoknak csak akkor lesz vége, ha az elkövetők aktív segítséget kapnak saját erőszakos magatartásuk megváltoztatásához. A családon belüli erőszak a család minden tagjára hatással van és ez a hatás egész életükben végigkíséri őket, tehát a konfliktusok kezelése csak hosszú-távú, jól átgondolt és az egész családra kiterjedő módon hozhat tartós eredményt.

Az új törvényi tényállás

Ez idáig a büntetőjog nem ismerte el a családon belüli erőszak fogalmát, nem szabályozta külön kategóriaként. A Büntető Törvénykönyv eddig is tiltotta és szankcionálta az erőszakot, értelemszerűen akkor is, ha az családon belül történik, sőt a 15. számú irányelv szerint a hozzátartozó sérelmére elkövetett erőszakos cselekmény minősítő körülmény.

A családon belüli erőszakot sokak szerint azért szükséges elhatárolni a többi bűncselekménytől, mert a speciális alanyok között megvalósuló erőszak, bizonyos esetekben nem éri el a büntetőjogi fenyegetettség szintjét.¹²⁰ Álláspontom szerint azonban az önálló büntetőjogi kategóriává tétel önmagában nem fogja meghozni a remélt eredményeket. Egyrészt a sértettek részéről mutatkozó magatartás: a feljelentés és a büntető eljárásban való együttműködés hiánya miatt, másrészt pedig ameddig az érintettek részére nem biztosítjuk a pszichoterápiás, jogi és anyagi segítséget, addig semmiféle változást nem remélhetünk, sem a távoltartástól, sem az önálló törvényi tényállástól.

Az új törvényi tényállás szerint, ha az elkövető rendszeresen az emberi méltóságot súlyosan sértő, megalázó és erőszakos magatartást tanúsít, a másikat súlyos nélkülözésnek teszi ki, vétséget követ el, amely két évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő. Súlyosabban minősül, ha testi sértést, becsületsértést, személyi szabadság megsértését vagy kényszerítést követ el. A kapcsolati erőszak sértetti köre viszonylag széleskörűen lett meghatározva. Ide tartozik: az elkövető gyermekének szülője, illetve az a személy, aki az elkövetéskor vagy korábban vele közös háztartásban vagy egy lakásban élő hozzátartozója (szülője, gyermeke, testvére, sógora, házastársa, élettársa, és ezek egyenesági rokona, és testvére), volt házastársa, volt élettársa, gondnoka, gondnokoltja, gyámja.

A probléma megoldásakor nehézséget jelent, hogy a bántalmazott nő az esetek döntő többségében nem hagyja el az őt bántalmazó férfit, hanem visszatér hozzá. Szinte soha nem tesznek a férfi ellen feljelentést, ha valamilyen hirtelen felindulásból mégis elmenének a rendőrségre segítséget kérni, pár nap alatt megbánják és visszavonják a feljelentést. Ilyenkor a hatóságok tehetetlenek. Amennyiben a férfi olyan súlyos bűncselekményt követ el, hogy a büntetőeljárás megindításához már nincsen szükség az áldozat feljelentésére, a nő akkor se menekül el, pedig megtehetné. Megvárja a férfit. Vajon mi-

¹²⁰ KATONÁNÉ PEHR ERIKA: *Tájékoztató a családon belüli erőszak megelőzésére és hatékony kezelésére irányuló nemzeti stratégia kialakításáról* szóló 45/2003 (IV. 16) OGY. határozatból adódó feladatokról, a családon belüli erőszaknak a magyar jogrendszerbeli szabályozásáról, megítéléséről és nemzetközi gyakorlatáról 2005. március, 8. p.

ért? Mert retteg a bosszújától, mert a férfi már olyannyira izolálta őt, hogy nincs hova mennie, a barátaival és a családjával a kapcsolata már régen megszakadt. Mert anyagiilag a férfira van utalva, nincsen vagyona, munkája és még lehet, hogy iskolai végzettsége és tapasztalata sem. A gyermekeit egyedül nem tudná tisztességesen eltartani, nem akarja őket elhagyni, ezért inkább szenved. Negatív tapasztalatokkal rendelkezik a társadalom segítőkészségéről. Úgy érzi, hogy a hatóságok nem értik meg a problémáját. Való igaz, hogy egy olyan ember számára, aki soha nem volt kénytelen elszenvedni azt, amelyeken ezek az asszonyok keresztülmennek, valóban érthetetlen, hogy egyáltalán miért kötötte össze azzal a férfival az életét, miért szült neki gyermeket és miért nem hagyta már ott az első pofon után. Továbbá megesik az is, hogy a büntető eljárás azért nem indul el, vagy folyik tovább, mert az elkövető megfenyegeti az áldozatot, megfélemlíti és a bűncselekmény elkövetése nem bizonyítható.

A másik problémát – álláspontom szerint – a fizikai bántalmazás és a családon belüli erőszak egyéb előfordulási formáinak elkülönítése okozza. A fizikai erőszak viszonylag könnyen bizonyítható, hiszen látható nyomai vannak. Ha valakit megvernek, könnyen el tudja dönteni, hogy tesz-e feljelentést vagy sem, kér-e segítséget vagy sem. Amennyiben igen, a látható sérülések (látélet) alapján az elkövető felelősségre vonható. Az erőszaknak kitett áldozatok esetében az egyetlen kérdés, hogy akarnak, illetve mernek-e segítséget kérni. Úgy gondolom, hogy – az áldozatok és az elkövetők személyiségjegyeinek ismertetése után – nem a Büntető Törvénykönyv módosításán fog múlni az, hogy az áldozat fellép-e a bántalmazóval szemben. Véleményem szerint a patológiás családok működésének dinamikája, a társfüggő áldozat és a személyiségzavarral élő elkövető nem fog megváltozni a családon belüli erőszak külön törvényi tényállássá minősítésétől.

A probléma gyökere nagyon mélyen rögzült, és ezt kellene megértenie mindenkinek, akik segíteni próbálnak az áldozatoknak. A bántalmazott asszonyok szinte kivétel nélkül gyerekkorukban is átérték az állandó rettegést, a szorongást. Az állandó kiszámíthatatlanság és stressz miatt az önértékelésük rendkívül alacsony és úgy érzik, hogy férfi nélkül mindenre alkalmatlanok, igazi megértő segítség nélkül soha nem fognak kitörni ebből az ördögi körből. Soha véget nem érő játszmákba¹²¹ bonyolódnak, hogy gyermekkoruk torz, gyötrelmes viszonyait felnőtt fejjel is újraélhessék, és ezzel saját kiszolgáltatottságukat, jelentéktelenségüket önmaguk előtt is folyamatosan bizonyítsák. „Ez nem azt jelenti, hogy szándékosan kötik össze az életüket egy vitézkedővel, mert szenvedni akarnak, éppen ellenkezőleg. Menekülni szeretnének a szülői házból és abban reménykednek, hogy a szeretet és gondoskodás, amelyet majd ők adnak a férfinak, le fogja csilapítani és mellettük másképp fog viselkedni.”¹²² Először tehát meg kell értenünk, hogy mi zajlik a bántalmazott nők lelkében és utána lehet segítő kezet nyújtani nekik.

A büntetőjogi szankciók szigorítása alkalmatlan eszköz a családon belüli erőszakkal szembeni fellépésre, egy hatékony, több lábon álló, széleskörű családtámogatási rendszer képes csak a krízis megoldására, de ezt nem lehet egyik pillanatról a másikra létrehozni. Sok időre és rengeteg pénzre van szükség hozzá.

Továbbá nagyfokú társadalmi összefogás szükséges, melyben a jóvátétel, elterelés, gyógyítás, stresszkezelés kell, hogy a legnagyobb hangsúlyt kapják, nem pedig a meg-

¹²¹ Szándékosan megtervezett stratégia, de motívumai nem tudatosak.

¹²² RANSCHBURG 2006, 79. p.

torlás, a bosszú és az elrettentés. A büntetőjogi kategóriává tétel csak annyiban segíthet, hogy egységesebbé teszi az erőszakkal szembeni fellépést és ráirányítja a figyelmet a probléma valódi súlyára.

Összességében úgy vélem tehát, hogy önmagában nem oldja meg a problémát a családon belüli erőszak önálló törvényi tényállás keretében való szabályozása. A fizikai és szexuális erőszak minden lehetséges formája eddig is szabályozva volt a Btk.-ban. Amit valóban szabályozni kellene, mert még nincsen szankcionálva: a lelki terror. Ez azonban csak nehezen megfogható, bizonyítható.

Amennyiben a jogalkotó kiemelten kívánja kezelni a családon belüli erőszakot, akkor a megelőzésre kellene helyezni a hangsúlyt. A napvilágot látott és hatóság elé került ügyekben pedig az elkövetett cselekmény megtörténtének vizsgálatán túl az elkövető és az áldozat kapcsolatának és személyiségének megismerésére és vizsgálatára kellene kiemelt figyelmet fordítani. Pszichológusok bevonásával lényegesen könnyebben feltárhatóak lennének a családon belüli erőviszonyok és kapcsolatok esetleges problémái. Hiszen az esetek többségében az áldozatok eddig sem kívánták az elkövető megbüntetését. Miért kívánnák most csak azért, mert önálló kategóriává lesz?

Meggyőződésem továbbá, hogy a kiérdemelt büntetésen túl a (netán kötelező) pszichoterápia – adott esetben mindkét fél számára, hiszen látható, hogy sok esetben az áldozatnak is komoly szüksége mutatkozik erre – hozhatja meg azt a változást, amelyet a társadalom és az ügyben konkrétan érintett családtagok is elvárnának. Bár a személyiségzavar – a tudomány mai állása szerint – nem gyógyítható, azonban az indulatok kezelése és a magatartás kontrollálása – szakértő segítségével – megtanulható.

KATALIN VISONTAI-SZABÓ

THE PSYCHOLOGICAL AND LEGAL QUESTIONS OF DOMESTIC VIOLENCE

(Summary)

In September 2012 in Hungary following a social initiative the Parliament made an agreement on the necessity of a sui generis statutory approach to domestic violence, and with this began the preparation of the Bill. Those promoting the initiative expect the new statutory approach to make, on one hand, the aggressor be aware of the fact that his/her behaviour is not tolerated by the community, and, on the other hand, the victim that he/she has been committed a serious crime against, which doesn't have to be endured. It was a huge step in the Hungarian legislation, as now we have a brand new Act on domestic violence. In this short study I try to approach this topic from two points of

view. I will reveal the psychological backgrounds to help solving the problem. In this situation I think the main problem is that the conception of the legislator approaches the question of domestic violence on a sensible basis because of the high social pressure, and can't look over the theorem "the guilty has to be punished".

In my opinion, if the government's intention is to attach great importance to stand out against domestic violence, it should put more emphasis on prevention. In cases which appear before authorities, not only the incident but also the victim's and the aggressor's personality and their relationship should be examined.

ZAKAR ANDRÁS – VISONTAI-SZABÓ KATALIN*

A családok kialakulása és felbomlása napjainkban

A házasság intézményének válsága ma már a társadalom széles rétegét érinti, ugyanis a párkapcsolatok felénél nagyobb hányada felbomlik. Ez nyilván egyre több gyermeket is érint, mivel egy ilyen jelentős változás a testi és a lelki fejlődésükre egyaránt kedvezőtlen hatást gyakorol. A növekvő számú házassági perek adatai elsősorban a későbbi kapcsolattartás nehézségeit jelzik, amely az érintettek többsége számára folyamatos konfliktusforrást is jelent.

A családot megalapozó férfi-nő kapcsolat ma már nem csak a házasságra korlátozódik, egyre inkább terjednek az egyéb együttélési formák, amelyek a gyermekvállalást, a gyermekekhez való viszonyulást is jelentősen befolyásolják. Ebben a folyamatban a korábbinál jóval több kapcsolat bomlik fel, amelynek következményei alapvető hatást gyakorolnak az érintettek további életútjára.

I. Párkapcsolati formák

A tartós párkapcsolati formák egyre inkább átalakulnak, a mai viszonyok között többnyire a lazább („soft”) változatok kerülnek előtérbe, sokszor meg éppen a hiányzó (szingli, mingli) kapcsolatok fordulnak elő. Ez a tendencia elsősorban a fiatalabb korosztályokból indul ki, amely nyilván kiterjed majd az idősebbekre is.

1. Tartós párkapcsolatok: házasság és élettársi kapcsolat

A statisztikai adatok szerint a válások számának növekedése mellett a házassodási kedv évről évre csökken, főként a 15-30 éves korosztályokban. 1949-ben még mintegy 100.000 házasságot kötöttek, ma már ennek csak a töredékét: 2011-ben 35.812 és 2012-ben 36.161 házasságkötésre került sor. Ezzel szemben 2011-ben 23.335, 2012-ben pedig 21.830 házasságot bontottak fel.¹

* Zakar András, főiskolai tanár, SZTE – Visontai Szabó Katalin, tanársegéd, SZTE

¹ http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_wdsd006.html letöltés ideje: 2014.01.22.

Egy 2008-ban végzett kutatás tanúsága szerint a 15-29 éves korosztály több mint 70%-a hajadon vagy nőtlen.² A 2009-ben készült felmérés alapján a 2000-es évekre – a korábbi időszakhoz képest – sok kérdésben megváltozott a társadalom hozzáállása. Ma már csak ritkán kötnek a fiatalok úgy házasságot, hogy előtte nem éltek élettársi kapcsolatban, még terhesség esetén sem tartják szükségesnek a házasságkötést, mert úgy tartják, a gyermeknek mindegy, hogy a szülei házasságban élnek vagy sem. Témánk szempontjából a legjelentősebb változás, hogy a megkérdezettek többsége szerint a boldogtalanná vált házasságokat fel kell bontani, még a gyermekek érdekében sem kell a megromlott kapcsolatokat fenntartani.³ Lehetséges-e, hogy e megváltozott hozzáállásnak ne legyenek komoly társadalmi következményei?

A házasságkötések számának csökkenése már a II. világháborút követően elkezdődött, de néhány intézkedésnek köszönhetően ez a trend hamar megfordult. A probléma csak ez után következett, ugyanis azok a körülmények, amelyek a házasságkötési kedvet fokozták, azok egyúttal a házasságok felbontását is serkentették. A munkanélküliség felszámolása, a nők függetlenedése és tömeges munkába állása, a párválasztási szabadság növekedése, a házasságkötés⁴ és felbontás⁵ feltételeinek könnyítése, mind egymással ellentétes irányban hatottak.

A válások számának növekedéséről szóló kimutatás azért nem tükrözi kellőképpen a valós helyzetet, mert a kilencvenes évek óta egyre nagyobb számban élnek a párok élettársi kapcsolatban, amelyek ugyanúgy felbomolhatnak, mint a házasságok, csak erre nézve nem áll rendelkezésünkre statisztika.

Az élettársi kapcsolatok számának emelkedése azonban nem kompenzálja a házasságkötések számának csökkenését, azaz elmondható, hogy mindenképpen csökkent a tartós párkapcsolatban élők száma. Pedig a házasság, mint intézmény továbbra is rendkívül népszerű a fiatalok többsége körében, még mindig ezt tekintik a legmegfelelőbb, legjobb párkapcsolati formának.⁶ Mégis egyre kevesebben élnek vele.

Az élettársi kapcsolatok fogalma az 1970-es években került be a magyar jogrendszerbe, amely kezdetben csak a bírói gyakorlatban jelent meg, 1977 óta a Polgári Törvénykönyv is tartalmazza.

Az élettársi kapcsolatok egyre fokozódó népszerűsége mögött sokféle ok állhat. 20-30 évvel ezelőtt egyértelműen az idősebb korosztály és az alacsonyabb társadalmi státuszú emberek életformája volt ez a fajta együttélés. Azok a középkorú emberek, akik már túl voltak egy váláson vagy megözvegyültek, szívesebben választották az élettársi kapcsolatot az újabb házasságkötés helyett. Eh-

² BAUER BÉLA: *Magyarországi fiatalok viszonya a családhoz és a gyermekvállaláshoz*. Családi Jog, VIII. évfolyam 3. szám 2010. szeptember, 1-2. p.

³ SZEIBERT ORSOLYA: *Család, gyermek és vagyon a XXI. század elején*. In.: Szeibert Orsolya (szerk.): *Család, gyermek vagyon – a joggyakorlat kihívásai*. HVG Orac, Budapest, 2012. 22–23. pp.

⁴ A házasságkötés minimum korhatárának csökkentése 1950-ben 24-ről 20 éves korra, 1952-ben 18 éves korra.

⁵ Vétkeességi alapról áttérés a „feldúlsági elvre”.

⁶ PONGRÁCZ TIBORNÉ: *A párkapcsolatok jellegzetességei*. In.: Demográfiai portré. KSH, 2009. 9. p.

hez – az érzelmi okok mellett – az anyagi megfontolások is hozzájárultak (pl. özvegyi nyugdíjra való jogosultság elveszíthető egy újabb házasságkötéssel). Azok a gyermekek, akik házasságon kívül születtek (1980-ban a gyermekek 7,2%-a, szemben a mai 45-50%-al), legtöbbször nem élettársi kapcsolatban jöttek világra, hanem édesanyjuk egyedülálló, alacsony társadalmi státuszú, kitaszított „megesett lány” volt.⁷ Napjainkban pedig azt tapasztalhatjuk, hogy leginkább a fiatalok körében elterjedt ez a forma. Korábban, amennyiben a fiatalok együtt éltek, azt inkább egyfajta „próbaházasságnak” tekintették, és előbb vagy utóbb (a gyermek érkezésekor mindenképpen) házasságot kötöttek. Emiatt a házasságkötések időpontja kitolódott.⁸ Ma már a fiatalok hosszú távra rendezkednek be, az élettársi kapcsolatot életformának tekintik, nem pedig egy átmeneti állapotnak. Sokat hangoztatják, hogy a „papír nem fontos”, ők nélküle is boldogan élnek. Sok nő számára már az is elegendő, ha a gyermeke apja csupán apai elismerő nyilatkozatot tesz, nem vágyik ennél többre, sokak számára ez a kapcsolat szentesítését jelenti a házasságkötés helyett. Miközben családi állapotuk továbbra is egyedülálló, annak számtalan szociális jogi és mindennapi előnyével együtt. Sokan, akik élettársi kapcsolatban élnek, úgy vélik, hogy az idő múlása vagy a gyermek megszületése „jog-keletkeztető” hatású lehet. Ennek következtében örökölhetnek is párjuk után, illetve jogosultak lehetnek majd özvegyi nyugdíjra is. Ez ugyancsak egyik oka lehet annak, hogy elutasítják a házasságot.

A legtöbbször azért nem kötnek házasságot, mert félnek az elköteleződéstől, illetve még inkább a későbbi válástól. A jelenkori fiatalok szüleinek többsége nagy valószínűséggel elvált, így ők szeretnék magukat megkímélni a számukra kellemetlen tapasztalatokkal terhelt helyzettől. Úgy gondoljuk ez az óvatosság felesleges, mert az elválás nem a bírósági procedura miatt fájdalmas. Amennyiben az élettársak vagyont szereztek az együttélés alatt, vagy gyermekük született, a bírósági eljárás – a vagyonmegosztás és a gyermekelhelyezés miatt – úgyis többnyire elkerülhetetlen, sőt a bizonyítási nehézségek miatt még tovább is tarthat, mint egy hagyományos bontóper.

Sokan azért nem akarnak egy kapcsolatban elköteleződni, mert napjainkban rendkívüli módon felértékelődött a szabadság iránti vágy, és így egyre többen gondolják, hogy a családalapítás az önmegvalósítás útjába áll. Azt nem is feltételezik, hogy éppen a házasságkötés és a gyermekvállalás lehet az ember kiteljesedésének legfőbb kerete. A stabil és a harmonikus társ kapcsolat biztosíthatja leginkább a sikeres szakmai életút nélkülözhetetlen háttérét és az egyéni boldogság szinte kimeríthetetlen és változatosságban felülmúlhatatlan pillanatait.

Elég magas azoknak az aránya is, akik egyszerűen csak belesodródnak az élettársi kapcsolatba. A fiatalok elkezdnek randevúzni, egymásba szeretnek, együtt járnak, összeköltöznek, együtt élnek, esetleg gyermekük is születik, a nő mégis hiába vár a lánykérésre. Ő maga természetesen nem erőlteti a házasságot,

⁷ KISS ÉVA: *Tudományos konferencia a házasságon kívül születések demográfiai, társadalmi és egészségügyi összefüggéseiről*. Magyar Jog, 29. évfolyam 1. szám, 1982. január, 86. p.

⁸ HEGEDŰS ANDREA: *Az élettársi kapcsolat a polgári jogi kodifikáció tükrében*. SZTE-ÁJTK Pólay Elemér Alapítvány, Szeged, 2010. 28–31. pp.

hiszen még valaki azt gondolná, hogy nem elég modern felfogású. Aztán végül mindketten megrekednek az élettársi kapcsolatban. Amennyiben ez jól működik, akkor nem is baj, viszont ha valamelyik fél ennél többre vágyik, akkor a kapcsolat könnyen válságba kerülhet. A 2011-es népszámlálási adatok alapján összegezve elmondhatjuk, hogy a 2001-es eredményekhez képest számottevően nőtt a családon kívül és az élettársi kapcsolatban élők száma, továbbá az egyszülős családok aránya, a házasságkötési hajlam mérséklődött, a család stabilitása visszaesett.⁹

2. „Soft” vagy hiányzó párkapcsolatok: szinglik és minglik

Azok, akik nem élnek sem házasságban, sem élettársi kapcsolatban, még nem biztos, hogy valóban magányosak. Az utóbbi évtizedekben egyre inkább elterjedt két új életforma, nevezetesen a szinglik és a minglik életstílusa.

A *szinglik* körébe azok a nők tartoznak, akik húszas-harmincas éveikben járnak, magas iskolai végzettséggel rendelkeznek, munkájukban sikeresek, jó anyagi körülmények között, de egyedül élnek, általában sokat adnak magukra és nagyon fontos számukra a karrier. Az egyedüllét elsősorban tudatos választás részükről, de akadnak, akik csak belesodródnak abba, hogy nincs idejük párkapcsolat kialakítására vagy fenntartására, ezért inkább az alkalmi szexuális kapcsolatokat részesítik előnyben, ebből adódóan a családalapítás nem szerepel a terveik között.

A *minglik*, akik úgynevezett látogató partnerkapcsolatban élnek (LAT= Living Apart Together), szintén nem hajlamosak arra, hogy házasságot kössenek és gyermeket vállaljanak. Ők – annak ellenére, hogy már bőven túl vannak a családalapítás „elvárt” időpontján – csak együtt járnak, akár harminc, negyven, sőt ötven évesen is, és külön élnek úgy, mint tinédzser korukban. Ennek oka lehet saját döntés: így kényelmesebb, vagy kényszer, pl. ha mindkét fél jó állással rendelkezik, nem szeretnék otthagyni, de messze laknak egymástól, s ezért csak hétvégeken, vagy ennél is ritkábban tudnak találkozni.¹⁰

3. Az „elváltak”

Az elváltak sorsa szintén többféleképpen alakulhat a házasság felbontását követően. A legtöbben a nagy csalódás hatására többet nem kötnek házasságot, de ez nem jelenti azt, hogy a hátralévő életükre egyedül maradnak, számukra az élettársi kapcsolat lesz a megfelelő párkapcsolati forma. Akik továbbra is hisznek a házasság intézményében és a kapcsolat kudarcát a rossz választásnak tulajdonítják, inkább újból frigyre fognak lépni. A második házasság vagy nagyon jól sikerül, vagy ugyanazokat a hibákat elkövetve, ugyanúgy váláshoz vezet, mint a korábbi esetben.

⁹ http://www.penzcentrum.hu/karrier/tobb_gyermek_szuletik_hazassagban_mint_elettarsi_kapcsolatban.1039090.html Interjú Kamarás Ferencsel a KSH főtanácsadójával. Letöltés ideje: 2014.02.01.

¹⁰ PONGRÁCZ 2009, 12. p.

II. A párkapcsolat és a gyermekvállalás összefüggése

A párkapcsolatok átalakulása leginkább a termékenységi mutatók folyamatos romlása miatt tanulságos. Napjainkban az összes párkapcsolati fajta sokkal instabilabb, mint valaha volt, és ez az utódok számának alakulásában is megmutatkozik. Sok esetben a megfelelő társ hiánya akadályozza a gyermekvállalást. A párkapcsolatok fellazulása miatt előreláthatólag nőni fog azoknak a kétgyermekes anyáknak a száma is, akiknek a gyermekei nem egy apától származnak.¹¹ Az ilyen „több gyökerű” család érzelmi koherenciája is sérülékenyebb, mint a hagyományos „konzervatív” alapokon szerveződő családoké.

A gyermektelenség okai között csak 4-5%-ban szerepel a meddőség. Egyre növekszik azoknak a száma, akik úgymond belesodródtak a szituációba, túl sokáig halogatták a családalapítást, végül biológiailag kifutottak az időből.¹² Ez az állítás nem csak az egyedülálló nőkre igaz. Jelen korban egyre jellemzőbb, hogy a házastársak még az első gyermek megszületése előtt elválnak, tehát azok is elodázzák a gyermekvállalást, akiknek elvileg nem kellene.

A gyermektelenség további okaként említhető még az is, ha a házastársak nagyon szeretnék gyermeket, de hosszú időn át nem – akár évek múltával sem – járnak sikerrel. Ugyanakkor ők külön-külön egészségesek, csak egyelőre nem születik gyermekük. Esetükben is gyorsan halad az idő, éppen ezért szinte valamennyien egyre feszültebbekké és csalódottabbakká válnak. Ezért sokan közülük a mesterséges megtermékenyítés rögzös és hosszadalmas útját kénytelenek választani, amelynek eredményeként szerencsére mind többen válhatnak boldog szülőkké. Az szintén gyakori, hogy az első nehezen érkezett gyermek után spontán módon testvér születhet. Ez egyébként hasonlóan alakulhat az örökbefogadott gyermekeknél is. A hosszú ideig tartó bizonytalanságot követően a felhőtlen boldogság sajnos nem minden családban maradandó, sőt éppen a közös küzdelem okozta fáradtság és fásultság el is távolíthatja egymástól a házastársakat, amelynek negatív következményei a gyermeket szintén mélyen érinthetik.

A párkapcsolatok és a gyermekvállalás további speciális esetei fordulhatnak még elő. Így manapság többen az ötven év körül, vagy még azon túl is vállalkoznak további gyermek nemzésére, illetve világra hozatalára. Ebben az esetben az idősebb testvérek – a nagy korkülönbség folytán – szinte már valamennyien felnőttek, akiknek a saját gyermekeik hasonló korúak, akár még idősebbek is lehetnek. Ez az új családtag számára speciális (sokszor egyoldalúan és szélsőségesen kivételezett) helyzetet jelenthet. A másik ugyancsak tipikus párkapcsolati és gyermekvállalási forma, amikor az egyik félnek (vagy mindkettőnek) már van saját gyermeke (akár több is), de közös gyermeket nem terveznek, illetve nem vállalnak. Természetesen előfordulhat az is, hogy a saját gyermekük (gyermekeik) mellé közös gyermeket vállalnak, amely még tovább árnyalhatja a családok helyzetét, s benne nyilván a gyermekek szüleikhez és testvéreikhez, féléstestvére-

¹¹ KAPITÁNY BALÁZS–SPÉDER ZSOLT: *Gyermekevállalás*. In: *Demográfiai Portré*, KSH, 2009. 33–34. p.

¹² KAPITÁNY–SPÉDER 2009, 36. p.

ikhez való viszonyát. Amennyiben a szülők közötti kapcsolat megromlik, az jelentősen befolyásolja az érintett kiskorú fiatalok egész további életútját.

Egy közelmúltban készült felmérés tanúsága szerint egyre inkább terjed az akaratlagos gyermektelenség. Ennek oka – amelyre a fiatalok leginkább hivatkoznak – az anyagi nehézségek, a lakásprobléma, a munkakarrier, illetve a gyermekneveléssel járó többletfeladatok.¹³ A felsoroltak következtében 2008-ban a 15-29 éves fiatalok csak 16%-ának volt legalább egy gyermeke.¹⁴ Ehhez hozzátartozik még, hogy minél magasabb egy fiatal iskolai végzettsége, annál alacsonyabb a gyermekvállalási hajlandósága.¹⁵

A társkeresés főleg a magas iskolai végzettségű, magas státuszú nők esetében jelent komoly problémát. Az évezredes hagyományok szerint az a kíváncsi, ha a párkapcsolatban a férfi idősebb, mint a nő, magasabb státuszú, és jobban is keres. Napjainkban ezt egyre nehezebb megvalósítani, mivel a nők vesznek részt mind többben a felsőoktatásban, s így iskolázottságuk folyamatosan emelkedik.

A képet tovább árnyalja az a tény, hogy Magyarországon is megjelent az ifjúsági életszakasz meghosszabbodása, amelyet a nyugati országokban már a 80-as években észleltek. A fiatalok egyre szélesebb körét érinti az ún. „kapunyitási pánik”, amely azzal jár, hogy a fiatalok tartanak a felnőtt élet megkezdésétől, annak időpontját igyekeznek a végletekig kitolni. Ennek érdekében – egymást követően vagy egyidejűleg – több felsőfokú intézményt is látogatnak, amelyeket sokszor el sem végeznek. Mindeközben – mintegy természetesen – a szülői házban élnek tovább. A házasságkötést és a gyermekvállalást pedig, ameddig csak lehet, halogatják.

III. A párkapcsolat felszámolása – a válás

A párkapcsolatok valamilyen oknál fogva az elmúlt fél évszázad során egyre lazábbá váltak, ma már minden második házasság válással végződik, annak ellenére, hogy a házasságkötések száma is jelentősen lecsökkent. A napjainkban egyre inkább terjedő élettársi kapcsolatok sem mutatkoznak tartósabbnak a házasságoknál, és ugyan esetükben nincs szükség bírósági eljárásra a kötelék felbontásához, azonban a gyermek elhelyezése miatt ők úgyszintén kénytelenek bírósághoz fordulni. Bármilyen párkapcsolati formáról is legyen szó, annak megszűnése minden érintettre – leginkább a gyermekekre – komoly terhet ró.

¹³ BAUER BÉLA: *Magyarországi fiatalok viszonya a családdhoz és a gyermekvállaláshoz. Családi Jog*, VIII. évfolyam 3. szám 2010. szeptember, 6. és 12. p.

¹⁴ BAUER 2009, 9. p.

¹⁵ 8 általánost végzett anyák 28%-ának, míg a felsőfokú végzettségű anyák 3%-ának volt csak gyermeke a 15-29 éves korosztályokban 2008-ban. In: *Bauer* 2009, 10. p.

1. A válások száma és a lehetséges okok

A II. világháború előtt azért volt sokkal csekélyebb a válások száma,¹⁶ mert sokféle visszatartó tényező külön-külön, együttesen pedig még inkább a házasság felbontása ellen hatott: a házasságot védő társadalmi és erkölcsi szabályok, a közösség rosszállása, az egykeresős családmodell miatti anyagi, gazdasági függetlenség hiánya, az egyedülálló nők reménytelen helyzete, és a magasabb gyermekszám.

Az 1950-es években azonban radikális emelkedés kezdődött a válások terén. 1978 óta a felbontott házasságok száma meghaladja a házasságkötések számát.¹⁷

Lassan évtizedek óta közhelynek számít, hogy a házasságok felbontásának gyakorisága évről évre növekszik, míg a házasságkötések száma csökken.¹⁸ Már az 1980-as években felmerült annak szükségessége, hogy valamit tenni kell ennek megfékezése érdekében, de a törekvések és az esetleges intézkedések ellenére sem javult a statisztika, sőt tovább romlott.¹⁹

Magyarországon 1995 óta kb. 24-25 ezer házasságot bontanak fel évente, de ha figyelembe vesszük, hogy 60 év alatt kevesebb, mint a felére csökkent a házasságkötések száma (80.331-ről 40.842-re), ez rendkívüli növekedést jelent. Amennyiben a jelenlegi tendencia tovább folytatódik, a nők mintegy 60%-a élete során egyszer sem fog házasságot kötni. Alig ötven évvel ezelőtt ez még elképzelhetetlen lett volna.²⁰ A nyolcvanas években 1000 házasságra 346 válás jutott, a kétezres években már 562, ezért mondjuk, hogy ma minden második házasság válással végződik.²¹

A probléma tehát – amely minket elsősorban a gyermekekre gyakorolt hatása miatt érdekel – nem mai keletű. Már a szocializmus időszakában is fejtörést okozott, hogy a „modern társadalomban” a jellemző folyamatok – amelyek jórészt tudatos társadalomformáló törekvések voltak – miért hatottak ily módon a családokra, hogy átalakították azok strukturális sajátosságait és a társadalomban betöltött szerepüket is. A „felszabadulás” előtti időkben a falusi nagycsaládokat a

¹⁶ Budapesten 1900-ban 6327, 1910-ben 8275, 1920-ban 11.677, 1930-ban 10.782 házasságot kötöttek. A házasságkötések számának emelkedésével a válások száma is növekedett: 1900-ban 255, 1910-ben 659, 1920-ban 1538, 1930-ban 1696 házasságot bontottak fel. In: SCHMIDT FERENC: *Az elvált szülők gyermekei*. Franklin Társulat Nyomdája, Budapest, 1934. 11. p.

¹⁷ SZONDI ILDIKÓ: *A házasságkötések és válások számának alakulását követő változások a mai Magyarországon*. In.: Ius et legitimitio, Tanulmányok Szilbereky Jenő 90. születésnapja tiszteletére, SZTE-ÁJTK, Szeged, 2008. 284. p.

¹⁸ 2003. január 1. és 2013. január 1. között a Szegedi Járásbíróságon 8223 házassági per indult. 1669 gyermekelhelyezési perben 739 egyezség és 334 ítélet született, 596 egyéb módon fejeződött be. 453 gyermekelhelyezés megváltoztatása iránti perben: 192 egyezség, 80 ítélet, 181 egyéb befejezés volt. Kapcsolattartás szabályozása iránti per 206 darab volt, gyermektartás iránti per 3192. A Szegedi Járásbíróságra tíz év alatt érkezett mindösszesen elindult 33325 perből a házasságot, családot érintő perek száma 13.740, amely az összes ügyérkezés 41%-át teszi ki.

¹⁹ Magyarországon 1980-ban a házasságkötések száma még 80.300, 1990-ben 66.400, 2000-ben 48.100, 2007-ben már csak 40.800.

²⁰ SZEIBERT 2012, 21. p.

²¹ A teljes válási arányszám a kétezres években 0,45 körül alakult. In: FÖLDHÁZI ERZSÉBET: *Válás. Demográfiai Pórtér*, KSH, 2009. 19. p.

föld felaprózódásától való félelem, a vagyon egyben tartásának igénye és még az tartotta össze, hogy a vidéki asszonyok körében szégyennek számított a válás. A szocializmus időszakában, miután a házasságkötés anyagi szempontjai eltűntek, megjelentek a valódi szerelmi házasságok, amelyek sokkal könnyebben mentek tönkre, mint a gazdasági érdekek mentén szerveződött frigyek. Az iparosodás következtében pedig a nők munkába állása tovább bomlasztotta a családokat. Hiszen a nő a munkavégzéssel egyszerre lett anyagilag független, és társadalmi kapcsolata is kiszélesedtek. *Kulcsár Kálmán* szerint legfőképpen a nők helyzetének megváltozása okolható a válások egyre emelkedő tendenciája miatt, mert az újfajta társadalmi berendezkedés utat engedett az érzelmek változásának, illetve e változások házasságra gyakorolt hatásának. Mivel időközben a vallásosság is erősen háttérbe szorult, s így az erkölcsi normák kötőereje ugyancsak jelentősen csökkent, a társadalom nagyon hamar megváltoztatta a hozzáállását a váláshoz, ma már egyáltalán nem elítélendő, nem egy szégyellnivaló dolog. A család kisebb lett és ezzel együtt labilisabb is.²²

A hetvenes és a nyolcvanas években a nyugati országok többségében társadalmi evolúcióként üdvözölték a válások számának rohamos növekedését. Úgy tartották, ez annak a jele, hogy a nők végre felszabadultak a házasság kötelékéből, a boldogtalan párok már nem érzik kötelezőnek a házassági esküt, és mindez még a gyermekeknek is sokkal jobb, mert nem kell tovább feszültségben élniük. A kezdeti lelkesedés azonban hamar alábbhagyott, amikor felfigyeltek arra, hogy az egyszülős családban élő gyermekeknek több nehézségük akadt az iskolában, szexuálisan aktívabbak lettek, többen szenvedtek depressziótól, nagyobb valószínűséggel keveredtek bűncselekménybe és használtak élvezeti szereket, tehát egyértelműnek látszott, hogy a válás negatív hatást gyakorolt az érzelmi és lelki fejlődésükre. Később arra a következtetésre jutottak, hogy a családok szerkezetében bekövetkezett változások jelentősen hozzájárultak a társadalmi problémák kialakulásához.²³ Ennek következtében indult el az a folyamat, – mind a nyugati, mind a volt szocialista társadalmakban – hogy válási árvákként kezelik az elvált szülők gyermekeit, minden téren megkülönböztetett figyelmet szentelve nekik, egyúttal kivételezett bánásmódot biztosítva számukra. Ezáltal úgy gondoljuk, hogy sikerült átesni a „ló túlsó oldalára”.

Nem feltétlenül rossz, ha egy régóta nem működő házasságot felbontanak. Sok nő és férfi egészen kivirul és felszabadul, amikor kiszabadul egy olyan viszonyból, amelyet már erőltetettnek, alkalmatlannak vagy megalázónak érzett.²⁴ De meg kell találni az elválásnak azt a módját, amely csak a férfi és a nő hivatalos kapcsolatát szünteti meg, de nem dülja fel egészen a családot, hiszen a szülők továbbra is felelősséggel tartoznak a gyermekük iránt.

Ami bizonyos, hogy a házasságok is egyre instabilabbak: az általunk készített statisztika szerint a házasságban eltöltött idő (a házasságkötéstől a bontókereset

²² KULCSÁR KÁLMÁN: *A család helye és funkciója a modern társadalomban*. In: Lőcsei Pál (szerk.): *Család és házasság a mai magyar társadalomban*, KJK, Budapest, 1971. 15–20. pp.

²³ DOWLING, EMILIA – BARNES, GORELL: *Együttműködés a gyermekkel és szüleikkel a különélés és a válás során*. Coincidencia Kft., Budapest, 2001. 15. p.

²⁴ DOWLING – BARNES 2001, 28. p.

benyújtásáig) átlagosan 12 év volt. A legrövidebb házasság 1 hétig (!),²⁵ a leghosszabb 34 évig tartott. Az országos statisztika szerint a házasságok átlagos tartama 12,5 év.²⁶ Hol van ez már az egy egész életen át tartó házassághoz képest?

Véleményünk szerint a hosszú ideje tapasztalható és egyre fokozódó házasságválság is a fogyasztói társadalom tüneteit mutatja. Néhány évtizeddel ezelőtt, ha valami elromlott a háztartásban, akkor megjavítottuk. Ma az elromlott holmikat kidobjuk és veszünk egy újat. Eszerint járunk el a kapcsolatainkban is, meg se próbáljuk azokat „megjavítani” vagy megmenteni. Ha nem működik, úgy ahogy elképzeltük, akkor kiszállunk és kezdünk egy újat. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a romantikus szappanoperákon és valóságshow-kon felnőtt fiatalok egészen másképp élik meg a szerelmet, mint felmenőik. Sokszor hallhatjuk, hogy azért válunk el, mert „kihunyt a tűz”, elmúlt a szenvedély. Szerintünk még soha senkinek nem sikerült egy egész életet tüzes szenvedélyben leélni (kivéve, ha az élet csak három napig tartott, mint Rómeó és Júlia esetében). A mai párok mintha nem értékelnék a szeretet, a megbecsülés és a tisztelet összetartó erejét, mintha a szenvedély lenne a legfontosabb az életben. Pedig az – idővel – garantáltan elmúlik, ellenben a többi akár örökre megmaradhat.

2. A válás jogi köntöse

A házassági jogról szóló 1894. évi XXXI. tc. elismerte a házasság felbonthatóságát, azt azonban a „házasfelek közt az élet kimeríthetetlen változatosságaiából eredő kényszerhelyzet parancsolta végső eszköznek” tekintette. A házasságot csak a tételesen meghatározott bontó okok alapján lehetett megszüntetni, nem lehetett közös akarat-elhatározás, engesztelhetetlen gyűlölet, véletlen események vagy a sors csapásai alapján. Az abszolút, illetve relatív bontó okok fennállására vonatkozóan részletes bizonyítást kellett felvenni, bizonyítottság hiányában a bíróság elutasította a keresetet. Res iudicataként ugyanazon házasság vonatkozásában, ugyanazon okra hivatkozva nem lehetett annak felbontását újra kérni.

Napjainkban a házasság felbontása már viszonylag egyszerűen és gyorsan megtörténik abban az esetben, ha a felek házaselete teljesen és helyrehozhatatlanul megromlott és ezt egy, a házasság felbontására irányuló, végleges elhatározáson alapuló, befolyásmentes, egyező akaratnyilvánítással fejezik ki. Az elhatározás véglegességére utal, ha a házastársak a közös gyermek elhelyezése és tartása, a szülő és a gyermek közötti kapcsolattartás, a házastársi tartás, a közös lakás használata, valamint – az ingatlanon fennálló közös tulajdon megszüntetésének kivételével – a házastársi közös vagyon megosztása kérdésében megegyeztek.²⁷ Amennyiben a bíróság az egyezséget jóváhagyja, további bizonyítási eljárás lefolytatása nem szükséges, a per általában két tárgyaláson belül befejeződik.

²⁵ Ez azért különösen meglepő, mert gyermekük is született! (a házasságkötés előtt néhány héttel).

²⁶ FÖLDHÁZI 2009, 19. p.

²⁷ Csjt. 18.§; KATONÁNÉ SOLTÉSZ MÁRTA: *Házasság, család, válás és a jog*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1982. 243–280. pp.

Hasonló módon jár el a bíróság, ha a felek a bontó kereset benyújtását megelőzően már legalább három éve külön éltek, és a közös gyermek elhelyezését és tartását érdekeinek megfelelően rendezték.²⁸

A 2014. március 15. napján hatályba lépett Ptk. Családjogi Könyve még tovább egyszerűsíti a házasság felbontását, amennyiben annak mikéntjében mindkét félben megvan a határozott és egyező elképzelés. Ennek keretében a következő kérdésekben kell megállapodniuk: a közös gyermek tekintetében a szülői felügyeleti jogok gyakorlása, a különélő szülő és a gyermek közötti kapcsolattartás, a gyermek tartása, a házastársi közös lakás használata, valamint – ez iránti igény esetén – a házastársi tartás.²⁹ Tehát a közös ingó vagyron megosztása kérdésében nem kell a továbbiakban megállapodni, hiszen közös megegyezés esetén ez nagyrészt eddig is formális volt.³⁰

A legtöbb bontóper a felek egyező akaratnyilvánításán alapul, azaz előzetesen megállapodnak a járulékos kérdések rendezését illetően. A feldúltsági elv szerint elegendő arra hivatkozni, hogy a házasság teljesen és helyrehozhatatlanul megromlott. A korábbi Ht. vétkességi alapon rendelkezett a házasság felbonthatóságáról, pontosan meghatározva a relatív és abszolút bontó okokat. A Ht. vétkességi elve abból indult ki, hogy „a házasság olyan szoros erkölcsi kapocs, hogy aki a házastársi hűséget vagy egyéb kötelességét megszegi, az megérdemli nemcsak azt, hogy békés, nyugalmas családi életét elveszítse, de azon kívül igazságos az is, hogy az anyagi és erkölcsi hátrányok teljes súlyát érezze magával szemben”.³¹ Tekintve, hogy a vétkességnek kiemelkedő jelentősége volt, amennyiben valójában mindketten el kívántak válni, a vétkesség felvállalása szinte „vásári alku tárgya lett”.³²

Az élet azonban a XX. század elejére kialakította a maga „szokásjogát” és valójában a hűtlen elhagyás színlelése talaján alakult ki a „közös megegyezéses” bontás. A bíró minden esetben tudta, hogy az előtte lezajló a Ht. 77.§-ára alapított bontóper többnyire csak egy színjáték, amelynek célja a házassági felbontás gyors és sima lefolyásának biztosítása. Így aztán lassanként egy olyan bírói gyakorlat alakult ki, amely a törvény szövegével és annak belső szellemével is ellentétes volt.³³ Ezen ellentmondás feloldása érdekében (is) vezette be a jogalkotó az 1952. évi IV. törvényben a feldúltsági elven alapuló bontást.

1995 óta nem létezik az ún. békítő tárgyalás, annak csökevényét azonban még mindig felfedezhetjük a Pp. szabályai között: a bontóperben tartott első tárgyaláson a bíróság a személyesen megjelent feleket meghallgatja. Ha a felperes az első tárgyaláson személyesen nem jelenik meg, a pert meg kell szüntetni. A

²⁸ Csjt. 18.§; DÓCZ MÁRTA – TÖZSÉR PÉTER: *Önüggyvéd, házasság-válás*. Novorg Kiadó, Budapest, 1995. 47–50. pp.

²⁹ Ptk. 4:21. §; HEGEDÚS ANDREA: *Családjog*. RIMÁK Bt., Szeged, 2014. 75–90. pp.; SZEIBERT ORSÓLYA: *Családi Jog*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2012. 54–90. pp.

³⁰ PETRIK FERENC (szerk.): *Polgári jog: Családjog*. HVG Orac, Budapest, 2013. 56–66. pp.

³¹ DEZSŐ GYULA: *A vétkesség kérdése a házassági bontóperben*. A szerző kiadása, Budapest, 1922. 33. p.

³² CSIKY OTTÓ: *A házasság felbontása*. KJK, Budapest, 1990. 84. p.

³³ DEZSŐ 1922, 27–28. pp.

bíróság a per bármely szakában megkísérelheti a felek békítését. Ha a békítés eredményre vezet, a bíróság a pert megszünteti, a perköltségben való marasztalást azonban mellőzi. Ha a bontóperben tartott első tárgyaláson a felek nem békülnek ki, a bíróság a tárgyalást elhalasztja, egyben felhívja a feleket, hogy három hónapon belül írásban kérhetik az eljárás folytatását, ellenkező esetben a per megszűnik. A bíróság a tárgyalás folytatására csak a kérelem benyújtását követő 30 nap eltelte után tűzhet határnapot.³⁴ Mindezen szabályok azt a célt szolgálják, hogy a felek részére elegendő idő álljon rendelkezésre, hogy alaposan meggondolják, valóban kívánják-e a házasság felbontását, vagy csak egy hirtelen felindulás, egy múltó sértődés vezette őket a bíróságra.

3. A válási vétlen – a gyermek

A gyermek elhelyezésének szükségessége legtöbbször a házasság felbontása során merül fel. A bíróságokon – a BÜSZ megnevezése szerinti perkategorizálásban – „házasság felbontása és egyéb” megnevezésű perekben a kötelék felbontásán és a közös vagyon megosztásán túl a közös gyermekek sorsa is eldől. A keresetlevélben elő kell adni a házassággal összefüggő legfontosabb körülményeket, így többek között a házasságból származott, életben lévő gyermekek születésére vonatkozó adatokat, amely adatokat igazoló okiratokat mellékelni is kell.³⁵ Természetesen csak a 18 éven aluli kiskorú gyermekek elhelyezéséről kell a bíróságnak rendelkezni, vagy a szülőknek egyezségeket kötni.

Elhúzódó, viszályokkal és heves érzelmekkel terhelt eljárásra akkor számíthatunk, ha a felek a fentiekben nem tudnak megállapodni, esetleg még a házasság felbontásában sem értenek egyet és a bíróságtól várják, hogy igazságot tegyen köztük. Ez természetesen lehetetlen, hiszen mindkét félnek igaza lehet. Szerencsés esetben mindkét szülő őszintén ragaszkodik a gyermekéhez, tehát mind a kettő ugyanazt akarják, s e harcok minden érintettet megviselnek.

A legtöbb perben egyezségeket kötnek a házastársak, azonban ezek az elszett megállapodások gyakran vezetnek oda, hogy később évekig tartó pereskedés lesz belőle. Mikor a felek mindenáron, minél előbb szabadulni akarnak a kötelékből, bármilyen egyezségbe hajlandók belemenni, és csak később jönnek rá, hogy az mindkettőjük, sőt a közös gyermekük számára is előnytelen és rossz.

Amennyiben a feleknek nincsen kiskorú gyermeke és a közös vagyonuk tekintetében meg tudnak állapodni, a tárgyalás elhalasztására nincs is szükség, valóban akár 10 perc alatt „elválhatnak.” Azonban akkor, ha kiskorú gyermek érintett a perben, akkor is el kell halasztani a tárgyalást, ha a felek egyébként mindenben megállapodtak. Ekkor a bíróság a házassági perben a tárgyalás elhalasztása esetében a szükségeshez képest hivatalból is határoz ideiglenesen a kiskorú gyermek elhelyezése és tartása, a szülői felügyeleti jogok bővítése vagy korlátozása, a szülő és gyermek közötti kapcsolattartás, illetve a házastársak lakáshasz-

³⁴ Pp. 285. § (1) bekezdés

³⁵ Pp. 283. §

nálatának kérdésében,³⁶ hiszen a per időtartama alatt is valamilyen módon rendezni kell ezeket a viszonyokat.

Az ítéletben pedig a házasság érvénytelenítése vagy felbontása esetében a bíróságnak a közös kiskorú gyermekek elhelyezése és tartása felől, szükség esetében – erre irányuló kereseti kérelem hiányában is – határoznia kell.³⁷ Természetesen nem gyakori, hogy a szülők a bontóperben elfelejtik kérni a gyermek elhelyezéséről való döntést, de e szabály a gyermek mindenekfelett álló érdekének biztosítása érdekében szükséges.

A házassági perekkel kapcsolatban legtöbbször az merül fel kritikaként, hogy lassú és a gyermekelhelyezés vonatkozásában nehezen végrehajtható. Úgy gondoljuk, hogy ez a probléma leginkább a fővárost érinti. A Szegedi Járásbíróságon szerzett tapasztalatok szerint a lassúság egyáltalán nem jellemző, legfeljebb két tárgyalás, azaz mindössze néhány hónap szükséges a házasság felbontásához, sok esetben már az első tárgyaláson megszületik az ítélet. Még a ritka esetnek számító,³⁸ elhúzódo gyermekelhelyezési perek se tartanak 1-1,5 évnél tovább. A végrehajthatóság kérdése leginkább a gyámhivataloknál érződik, a bíróságon nem annyira, de azokban a családokban, ahol a szülők képesek békésen rendezni a viszonyaikat, általában a végrehajtás, a gyermektartás fizetése és a kapcsolattartás körében sem merül fel probléma.

IV. Társadalompolitikai célok és lehetséges eszközök

A politika alapvetően három célt szeretne megvalósítani, nevezetesen: köttessen több házasság, kevesebbet bontsanak fel és szülessen több gyermek. Ennek érdekében a családok életébe való beavatkozásoktól sem riadnak vissza, leginkább a szociális juttatások kiszélesítésével és erkölcsi szabályok Alaptörvénybe foglalásával igyekeznek mindezt elérni. Valóban hatékony eszközök lehetnek ezek?

„Néhány olyan adatból, mint a válások számának növekedése, nem szabad messzemenő következtetéseket levonni, s ezek önmagukban egyáltalán nem bizonyítják azt, hogy a család válságba került.”³⁹ – hangoztatta a szakirodalom a hatvanas években. Mások szerint olyannyira elharapózott a helyzet, hogy: „Magukra maradt anyák folytatnak elkeseredett harcot a megélhetésért.”⁴⁰ Már ötven évvel ezelőtt problémát jelentett tehát a túl sok válás, az alacsony gyermekszám és a gyér házassodási kedv. Az akkori politikusok úgy gondolták, hogy a család anyagi helyzetének stabilizálása jelenti majd a megoldást. Sőt, egészen merész elképzelések is napvilágot láttak: „Bizonyos elemi beavatkozások a megelőzést szolgálják, pl.: a házasság előtti kötelező orvosi vizsgálat, esetleg pszichiátriai vizsgálatokkal kiegészítve. Jogot kellene biztosítani bizonyos feddhetetlen szak-

³⁶ Pp. 287. §

³⁷ Pp. 290. § (1) bekezdés

³⁸ 5 éves időtartamot vizsgálva kevesebb, mint 10 ilyen eset fordult elő.

³⁹ HEGEDŰS ANDRÁS: *Ankét a család helyzetéről és jövőjéről*. Társadalmi Szemle, XIX. évfolyam 2. szám 1964. február, 48. p.

⁴⁰ MEDGYESI LÁSZLÓ: *A család jelenéről*. Pedagógiai Szemle XX. évfolyam 5. szám, 1970. 406. p.

értőkből álló fórumoknak, hogy indokolt esetben beavatkozzanak a már létrejött családok életébe is.”⁴¹

A keresztény pártok szerint a válás nem tekinthető magánügynek, hiszen egyre inkább társadalmi jelenségnek számít. Álláspontjuk szerint a hajléktalanság egyre terjedő jelensége is a válások számának növekedésével hozható összefüggésbe, amely *Frivaldszky* szerint a szocialista kormányok destruktív, családellenes politikájának következménye.⁴² Valóban jelentős befolyással lehet a fiatalok házassági kedvére és gyermekvállalási hajlandóságára a politikai környezet és az igénybe vehető szociális támogatások mértéke. Úgy ítéljük meg, hogy mindig is túlzott jelentőséget tulajdonítottak e tényezők szerepének, és kevés hangsúlyt helyeztek az olyan – politikai intézkedések által nem befolyásolható – jelenségeknek, mint a gyermekkori beidegződések, az új társadalmi hozzáállás, a megváltozott férfi – női szerepek, az új családformák, azaz összefoglalva: a lelki jelenségek és mindezek hosszú távú következményei.

Nem fordítunk kellő figyelmet a szociálpszichológia megállapításaira, például arra az egyszerű tényre, hogy napjainkban még nagyobb áldozattal jár egy gyermek felnevelése, mint egy évszázaddal korábban. Egyrészt sokkal több mindenről kell lemondania egy nőnek akkor, amikor a gyermekvállalásról dönt: szociális kapcsolatok, karrier, szórakozási lehetőségek, önmegvalósítás. Másrészt lényegesen kevesebb segítséget kap a XXI. századi anya, mint mondjuk az ő dédanyja kapott. Hiszen amíg a nagy családok együtt éltek, egy csecsemőre több nő is jutott (nagymama, nagynéni, sógornő), akik segítették egymást a gyermekek ellátása, gondozása során.⁴³ De a mai anyák két választás előtt állnak: otthon maradnak a gyermekkel és napi 24 órában egyedül gondoskodnak róla, amíg a gyermek apja az anyagiak megteremtése érdekében egész nap dolgozik, vagy a gyermeket bölcsődébe adják és nagy lelkiismeret-furdalás közepette visszamennek dolgozni.

Az államnak valóban szerepe lehet a társadalom tudatformálásában, hiszen az alkotmányos értékek meghatározásával egyfajta életszemléletet, elvárt magatartást is közvetít az állampolgárok felé.⁴⁴ Az Alaptörvénybe foglalt Nemzeti hitvallás szerint „Valljuk, hogy együttélésünk legfontosabb keretei a család és a nemzet, összetartozásunk alapvető értékei a hűség, a hit és a szeretet.”

A családok védelméről szóló 2011. évi CCXI. törvény igyekezett megerősíteni a házasságon alapuló családformákat. A törvény 7.§ (1) bekezdése ekként rendelkezett: „a család a természetes személyek érzelmi és gazdasági közösségét megvalósító olyan kapcsolatrendszer, amelynek alapja egy férfi és egy nő házassága vagy egyenes ági rokoni kapcsolat, vagy családba fogadó gyámság.” A

⁴¹ MEDGYESI 1970, 407. p.

⁴² FRIVALDSZKY JÁNOS: *Szemponatok a családvédelmi törvény értékeléséhez*. In: Iustum - Aequum - Salutare VIII. 2012/2, PPKE-JÁK, Budapest. 58. p.

⁴³ A városokban megjelent a nagymama-nagypapa probléma, nincs, aki segítsen a szülőknek a gyermek gondozásában In: SCHMIDT ÁDÁM: *Ankét a család helyzetéről*. Társadalmi Szemle, XIX. évfolyam 1. szám, 1964. január. 52. p.

⁴⁴ HERGER CSABÁNÉ: *Hűség vagy szabadosság?* Magyar Jog, 56. évfolyam 4. szám, 2009. április, 210. p.

rendelkezésnek – indokolása szerint – alapvető célja volt, hogy kijelölje a családdal és a házassággal, mint elismert és védendő intézményekkel kapcsolatos állami feladatok főbb irányait. A jogalkotó a házasságon, illetve gyermekvállaláson alapuló együttélési formákat kívánta védelemben részesíteni, amellyel a családok számára hosszú távú kiszámíthatóságot biztosíthat. A – véleményünk szerint is nagyon leszűkített – meghatározást az Alkotmánybíróság 2012. december 17-én hozott határozatával alaptörvény-ellenesnek nyilvánította és megsemmisítette.⁴⁵ Ezt követően a 2013. március 11-én elfogadott negyedik Alaptörvény módosítás deklarálta: „A családi kapcsolat alapja a házasság, illetve a szülő-gyermek viszony”, tehát alkotmányos szintre emelte a megállapítást, amelyet az Alkotmánybíróság alkotmányellenesnek minősített.

A konzervatív beállítottságú szakértők szerint: „A család létrejöttének biztonságos alapja a házasság, amely az egymás tiszteletén és megbecsülésén alapuló életközösség, ezért ez mindenkor megkülönböztetett megbecsülést érdemel. A család akkor tudja biztonságosan betölteni a szerepét, ha az anya és az apa tartós és szilárd kapcsolata a gyermekek iránti felelősségben terjed ki”.⁴⁶ Az általunk készített statisztika tanúsága szerint igaz, hogy a házasságok – átlagosan – legalább kétszer annyi ideig tartanak, mint az élettársi kapcsolatok, de összességében egyáltalán nem tartósabbak, hiszen minden második házasság válással végződik. Úgy gondoljuk, hogy a házasság időben ugyan tovább tart, mint egy élettársi kapcsolat, még nem mondhatjuk, hogy tartósabb, hiszen – előbb utóbb – végül mindkét fajta viszony jelentős hányada felbomlik. *Frivaldszky* szerint valójában csak a „Szent Tamási” értelemben vett házasság lehet a család biztos alapja: „a házasság intézménye természete szerint egy olyan életre szóló és ezért lényegében felbonthatatlan, nyilvánosan létrehozott, kölcsönös hűségi fogadalom által megerősített, kizárólagos szövetség egy férfi és egy nő között, amely természetben való egységként egyre elmélyülő élet- és szeretetközösségre szól a házaspár javára, a gyermekek fogadására és nevelésére nyitottan”.⁴⁷ Álláspontunk szerint ezek az eszmék a XXI. században már nem lehetnek kizárólagosak, így nem képezhetik egy egész társadalom alapkövét. Főleg azért, mert nagyon hasonlítanak a hatvanas évek eszméire, amelyek mára – legalábbis elviekben – érvényüket veszítették: „A család olyan együttlakó, egy háztartást vezető közösség, amely elsődlegesen a nő és a férfi közötti házassági kapcsolatra épül. A család és a házasság egymással legszorosabban összefüggő intézmények. *Engels* joggal beszél a közöttük lévő vérrokonságról”.⁴⁸

A törvényi beavatkozásra jó példa, hogy 2012. január 1-jével azzal a szándékkal emelték fel a bontóperekben fizetendő illeték mértékét 12.000 forintról 30.000 forintra, hogy ezzel is csökkentsék a perek számát. A 2011-es adathoz képest (23.335) 2012-ben valóban 1500-al kevesebb házasságot bontottak fel (21.830),⁴⁹ azonban ezt nem neveznék számottevő csökkenésnek. Főleg nem

⁴⁵ II/3012/2012 AB határozat.

⁴⁶ FRIVALDSZKY 2012, 61. p.

⁴⁷ FRIVALDSZKY 2012, 63. p.

⁴⁸ HEGEDŰS 1964, 47. p.

⁴⁹ http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_wdsd006.html, letöltés ideje: 2014.01.22.

érdemi változásnak, mert a különbség feltehetően nem a házasságok tartósabbá, boldogabbá válásának köszönhető.

Schanda és Molnár ismertetnek egy kezdeményezést, amely az 1990-es években indult el az USA Louisiana államában. A *covenant marriage*, azaz szövetségi házasság célja, hogy újra megszilárdítsa a párok házasságba vetett hitét, illetve azt, hogy valódi funkciójának betöltésére ténylegesen alkalmas legyen, a házasulók komolyan vegyék. Tehát a házasságok legyenek újra síríg tartóak. A *covenant marriage* egy „komolyabb”, nehezebben felbontható frigy, amelynek megkötésére is szigorú szabályok vonatkoznak. Azok a fiatalok, akik ezt a fajta megoldást választják, biztosabbak lehetnek benne, hogy a kapcsolatuk kiállja az idő próbáját, hiszen szándéknyilatkozatot kell tenniük, hogy a házasságot egész életre szólónak tartják, egymást körültekintően választották.⁵⁰ Ezzel azért nem érthetünk egyet, mert szerintünk nincs olyan ember, aki ne azzal a biztos hittel állna az anyakönyvvezető vagy az oltár elé, hogy a házassága örökké fog tartani. Ennek biztosítása érdekében felesleges megkettőzni a házasság intézményét, hogy legyen egy „biztos házasság” meg egy „még biztosabb”. A szövetségi házasság eszméje valójában visszaállította volna a vétkességi alapú bontást, ahol csak konkrét bontó okok esetén nyílik lehetőség a kötelékből való szabadulásra. Nem számolt azonban azzal, hogy időnként bővíteni kellett az okok körét, mert rendszerint felmerült egy újabb körülmény, amelyet figyelembe kellett venni, de korábban még nem esett meg, s így szép lassan fellazultak a szabályok.

Egyetértünk Körös Andrással abban, hogy a bontójog szabályainak szigorítása alkalmatlan eszköz a házasságok megmentésére. Az 1894. évi XXXI. tc. tételesen felsorolta azokat az abszolút és relatív bontó okokat, melyekre alapozva a házasság felbontását lehetett kérni. Ennek ellenére az 1920-as évekre kialakultak a biztos módszerek, miként lehet a jogszabályt kijátszva, hűtlen elhagyást színélve, valójában közös megegyezéssel elválni.⁵¹ Egy esetleges újabb szigorítás hamarosan hasonló eredményre vezetne.

Amikor a házasság teljesen és helyrehozhatatlanul megromlott, akkor nincs értelme a kapcsolatot mindenáron fenntartani. Ezért a 2013. évi V. törvény Családjogi Könyvének előkészítése során a szakértők nem a szabályok szigorítására helyezték a hangsúlyt, hanem arra, ha már mindenképpen el kell válni, akkor azt a felek a lehető legbékésebb, legkulturáltabb módon tehessék meg. Az állam ehhez kíván segítséget nyújtani (többek között) a mediáció bevezetésével, amely – szerencsés esetben – akár a házasság megmentését is szolgálhatja.⁵²

⁵⁰ SCHANDA BALÁZS–MOLNÁR SAROLTA: *A házasság védelme és a családjog, új irányok keresése*. In: Pro vita et scientia (Ünnepi kötet Jobbágyi Gábor 65. születésnapja alkalmából). Szent István Társulat, Budapest, 2012. 279–288. pp.

⁵¹ <http://ptk2013.hu/interjuk/az-uj-ptk-csaladjogi-konyve-interju-koros-andras-kuriai-biroval/1669> letöltés ideje: 2013.01.11.

⁵² <http://ptk2013.hu/interjuk/az-uj-ptk-csaladjogi-konyve-interju-koros-andras-kuriai-biroval/1669> letöltés ideje: 2013.01.11.

A mai családok kialakulása és működése jelentős mértékben különbözik a korábbi időszakok családjainak megszokott formai kereteihez és tartalmi mechanizmusaihoz képest. A legjelentősebb eltérés ezen a téren mindenképpen az, hogy egyre több család küzd különféle funkciózavarokkal, amelynek legszembe-tűnőbb következménye a válások számának gyors növekedése az egyre kevesebb házasságkötéshez képest. Ennek következtében a felbomló családok gyermekeinek helyzete nyilván jelentős mértékben bonyolultabbá és egyben nehezebbé is válik, amely az adott fiatalok – egész személyiségüket érintve – további fejlődését erőteljesen megterheli.

A jelzett gondok és problémák mielőbbi enyhítéséhez és folyamatos megoldásához sürgős és hatékony segítség és támogatás szükséges a politika, a társadalom és a közélet valamennyi képviselője részéről, amelyhez nélkülözhetetlen egy átfogó és komplex, továbbá szakmailag jól megalapozott segítő-támogató (a mediációt is ötvöző) rendszer kiépítése és eredményes működtetése.

ZAKAR ANDRÁS – VISONTAI-SZABÓ KATALIN

DEVELOPMENT AND DISSOLUTION OF NOWADAYS' FAMILIES

(Summary)

A wider and wider stratum of the society is affected by the crisis of wedlock, due to the fact that more and more marriages end in a split up. Investigating the background of this process we study the forms of relationships, introduce the permanent (marital or civil partnership), soft or absent (single or mingle) relationships and the main features of the divorced lifestyle. After presenting these new forms we analysed the connection between relationship forms and the willingness to start a family. We tried to find out the reasons for being childless, which is quite common nowadays.

In the second part of our study we also investigated difficulties arising due to divorce. Nowadays it sounds like a cliché that every other marriage ends up in a divorce, and as a result, year by year thousands of children are affected by family splitting. The possible reasons why partners split up are quite colourful and are in connection with social processes and have older roots as well.

As a result of our research we made the following recommendation. It would be very useful to create and establish a support service, through which parents would receive legal and psychological assistance for the resolution of their conflicts and to cope with the loss, in order to facilitate moving forward and future cooperation. Family therapy, couple's therapy, legal assistance and mediation would be accessible to anyone as part of the service.